

Nils Månsson Mandelgren och kampen för kulturens framtid

KARIN GUSTAVSSON

SOLFRID SÖDERLIND

(RED.)

BOUSSETON & APPERT, PHOT

Nils Månsson Mandelgren och kampen för kulturens framtid

RED.

KARIN GUSTAVSSON
& SOLFRID SÖDERLIND

Publikationer från
Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar nr 28, 2025,
<https://books.lub.lu.se/>

Skriftseriens redaktörer:
Gabi Louisedotter och Karin Gustavsson

UTGIVARE Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar,
Lunds universitet.
TEXT © Lunds universitet och redaktörerna, 2025. Upphovsrätt för
enskilda kapitel innehas av respektive kapitelförfattare.
REDAKTION Karin Gustavsson och Solfrid Söderlind
BILDREDAKTÖR Andreas Alm
GRAFISK FORM Johan Laserna
TRYCK OCH BOKBINDERI Livonia Print, Riga 2025

ISBN 978-91-90055-00-7 (tryck)
ISBN 978-91-90055-01-4 (pdf)
ISSN 0346-6051 (tryck)
DOI 10.37852/OBLU.326

OMSLAGETS FRAMSIDA Mandelgren i Köpenhamn 1841.
Förlaga till litografi eller litografiskt avdrag av Peter Klæstrup efter
teckning av Ludvig August Smith. Kolorerad av Per Idborg
OMSLAGETS BAKSIDA Nils Månsson Mandelgrens förslag till
Nationalmuseum, sektionsskiss, Nordiska museets arkiv
PÄRMEN INSIDOR ”Venedig sett från kajerna i Castello” och
”Vy över Florens sett från bergen”, laverade teckningar från 1843 av
Nils Månsson Mandelgren. Folklivsarkivet vid Lunds universitet

Denna text är licensierad under CC-BY, Erkännande. (Se fullständiga villkor:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>) Enligt licensen får verket
spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men verkets upphovsperson måste
anges. Om inget annat anges, omfattas inte bilder och foton av denna licens.
Användning av dessa kräver tillstånd från respektive upphovsrättsinnehavare.

Innehåll

Inledning · 7

Nils Månsson Mandelgren
En tidslinje · 17

Nils Månsson från Ingelstråde
Barndom och uppväxt · 23
HENRIK RANBY

Mandelgren som elev på Konstakademien · 59
EVA-LENA BENGTTSSON

Det andra fäderneslandet
Danmark och danskarna i Mandelgrens liv · 73
ANDREAS ALM

I konstens förlovade land
Mandelgren i Italien · 105
OSKAR NORDELL

Mandelgrens Stockholm · 135
JOHAN MÅRTELIUS

Två förslag till ett museum för nationen
Mandelgren som utopist och pragmatiker · 155
SOLFRID SÖDERLIND

Mandelgren och Konstfack · 199
BJÖRN LARSSON

Mandelgren och Konstnärsgillet · 217

LENNART PETTERSSON

Mandelgrens relation till Bror Emil
och Hans Hildebrand · 237

MATTIAS LEGNÉR

De mandelgrenska samlingarna,
Hazelius och Nordiska museet · 255

MARIE STEINRUD

Mandelgren och arkeologihistorien · 273

PÅVEL NICKLASSON

Mandelgrens ofullbordade · 305

KARIN GUSTAVSSON

Mandelgrens förlängda arm · 335

SOLFRID SÖDERLIND

Ensamvarg eller familjeman?
Mandelgrens släkt, familj och vänner · 351

ANDREAS ALM

Epilog · 371

—

Noter · 373

Tack · 407

Författarpresentationer · 409

Förkortningar · 413

Källor, elektroniska resurser, periodica · 415

Litteratur · 421

Bildkällor · 437

Personregister · 441

Sakregister · 453

Inledning

Redan efternamnet väcker frågor. Vem var Nils Månsson Mandelgren, varifrån kom han, vad gjorde han och vilken betydelse hade han för sin tid? Och har han någon betydelse för vår tid? En figur som dyker upp överallt i böcker, minnen och dokument om 1800-talets svenska kulturliv kan vara svår att nagla fast, men denna bok har kommit till i just detta syfte. Vi vill kasta ljus över en livsresa som ännu idag väcker förundran.

Nils Månsson Mandelgren var övertygad om kulturens nödvändighet för samhällets bestånd. Men han var också helt klar över att det förflutna är sammantvinnat med framtiden genom nuet – det förbiglidande ögonblick då tidens flöde beaktas medvetet. Om betydelsen av den kronologiska kontinuiteten förminskas, förlorar mänskligheten kunskap om sin härkomst och den grund på vilken framtiden kan byggas. Mandelgren levde och verkade enligt denna tanke: det är i varje nu som kampen för kulturen måste föras, för framtidens skull och med hjälp av det förflutna.

Det låter storslaget, rentav storvulet. Men för Mandelgren var det nödvändigt att inskräpa behovet av att närma sig den mänskliga odlingen med respekt, nyfikenhet och kunskapsörst. Han kände sig själv kallad att driva stora frågor, för att han såg bristerna i sin samtid, framförallt en oförmåga i det offentliga Sverige. Riksdagen var en trög koloss med inbyggda intresse motsättningar, regeringen hade ingen samlad syn på kulturfrågorna och kungen var konstitutionellt klavbunden till riksdagen. Överintendentsämbetet och riksantikvarien såg han som inkompetenta. Räddningen bestod i att enskilda initiativ kunde tas av privatpersoner, enskilt och i grupp.

Under 1800-talets gång bildades mängder av föreningar för att tillmötesgå gemensamma intressen i samhället. Mandelgren hörde till en växande grupp av så kallade ofrälse ståndspersoner, som inte representerades i det offentliga. Tvåkammarriksdagen som infördes 1866 representerade visserligen fler medborgare än ständsriksdagen, men vid det laget

hade Mandelgren beviljats en statlig pension som tillät honom att verka friare. Fram till dess var han hänvisad till att arbeta för det han ansåg viktigt och nödvändigt genom frivilliga sammanslutningar. Denna möjlighet utnyttjade han till fullo. Innan skråväsendet upphörde – utan att ett nytt utbildningssystem fanns på plats – grundade Mandelgren en söndagskola för hantverkare, som efterhand gav upphov till Svenska slöjdföreningen och dagens Konstfack. Han var också medgrundare till Konstnärsgillet, Artisternas och litteratörernas pensionsförening och Svenska fornminnesföreningen. I samtliga fall såg han behov som uppstått genom samhällets omvandlingar.

Mandelgren föddes 1813 och växte upp på en gård i byn Ingelsträde i nordvästra Skåne, men kom till Stockholm redan som tjugoåring för att utbilda sina teckningstalanger. Att ta steget från livet på landet var helt avgörande för hans fortsatta liv, och den som hjälpte honom att göra det var greve Jacob Gustaf De la Gardie, en man i den absoluta eliten med stora resurser och vidsträckt inflytande. Hos De la Gardie i det Pechlinska palatset på Blasieholmen fick han bo medan han studerade vid Konstakademien.¹

År 1838 och fyra år framåt studerade han i Köpenhamn, där han knöt livslånga kontakter och kände sig hemma. Våren 1842 påbörjade han en studieresa som förde honom vidare söderut, till flera av Europas kulturcentra, innan han i oktober 1843 kom tillbaka till Sverige. Även under denna vidsträckta studieresa lyckades han knyta nyttiga kontakter och utbyta tankar på franska, italienska och kanske även tyska, varför han måste ha haft en talang för att lära sig andra språk åtminstone hjälpligt. En konstfilosofisk diskussion som Mandelgren hade med den inflytelserike tyske målaren Friedrich Overbeck i Rom väcker tankar om hur djupa språkkunskaper Mandelgren lyckades förvärva före och under resan. De var under alla omständigheter till stor nytta för honom längre fram i livet, särskilt då han besökte och tidvis även bodde i Paris.

Efter sina studier utomlands såg sig Mandelgren kallad att bidra till sitt hemlands framtida styrka. Det han funnit nyttigt och utvecklingsbart under sina resor på kontinenten ville han introducera i Sverige, och han begagnade sig gärna av patriotiska formuleringar i sin argumentation. Men var det en patriotisk iver som eldade upp honom eller bara en önskan om att få uppdrag och utkomst? Frågan är rimlig att ställa mot bakgrund av tidens stora ideologiska och politiska strömningar, i synnerhet nationalismen. Men vid närmare påseende tycks de patriotiska vändningarna

i hans förslag och ansökningar snararast ha varit som en retorisk krok för att få fisken att nappa. Till den ändan kryddade han gärna sitt CV lite extra. Han framstår som pragmatisk, eklektisk och receptiv – och frustande ivrig att omsätta sina idéer i verklighet.

Det han såg vid återkomsten till Stockholm senhösten 1843 var det oreglerade, det dysfunktionella, det nedgångna och det ohygieniska i staden. Nydaningar och regleringar av kontinentens stora städer hade han förstahandskännedom om. Från den tiden och några år framåt utarbetade han förslag till byggnader, anläggningar, regleringar och försköningar av staden, och inget var honom främmande: vid skrivbordet tillkom skisser till en badanläggning och ett vattentorn, en gravplats och ett nöjesfält, ett kastell och några öppna platser.

Tankarna på stadens förnyelse och modernisering stimulerades av tidens största offentliga kultursatsning i Sverige: ett nationalmuseum för landets samlingar av konst och antikviteter. Mandelgren hade ingen utbildning som arkitekt, men kände sig ändå manad att rita en nybyggnad. Förslaget pulvriserades av dagspressen med nedlåtande sarkasmer. I ett senare skede såg Mandelgren en andra chans att lansera ett förslag, denna gång på Drottningholm. Inte heller detta kom längre än till papperet, men det kan betraktas som politiskt djärvt och inspirerat av det franska slottet Versailles omvandling till publikt utflyktsmål under 1830- och 1840-talen.

Vid mitten av 1840-talet satte Mandelgren många andra bollar i rullning och några av dem har redan nämnts. Initiativen visar hans förmåga att samla intressenter och starta verksamheter, men också hans svårigheter att driva dem vidare. Genom dem fick han ett stort kontaktnät i huvudstaden där han snart fann såväl vänner som motståndare. Det tycks ha varit omöjligt att förhålla sig neutral till Mandelgren som person, kanske redan av det enkla skälet att han utstrålade energi, stark vilja och osviklig tilltro till sina idéer. I Konstnärsgillet fann Mandelgren en livslång, trogen vän i Gunnar Olof Hyllén-Cavallius, som i sina minnen skrev om sin vän att han var "en man med utomordentlig verksamhetsförmåga, en initiativets man, sådan jag aldrig funnit maken ibland mina samtida".

Men det stannade inte vid Mandelgrens obändiga kraft och förmåga. Han saknade också respekt för titlar, rang och yttre åthävor. Kanske kan man hävda att han var före sin tid, när han okänsligt klampade på för att framföra sina idéer. Det väckte i vart fall ogillande hos många som förväntade sig en ödmjuk och respektfull hållning av honom. Nedlåtande kommentarer om hans enkla klädsel och ovärdade yttre har bevarats till

eftervärlden. Hyltén-Cavallius lyfter fram även denna sida hos sin vän: "för den ytlige betraktaren en föga tilldragande personlighet, blott en fattig artist, lång, mager, tarfligt klädd, uppfostrad i nödens skola, utan spår av lärd bildning, utan högre talang såsom målare, och med ett trotsigt, föga förfinat umgängessätt".² Det gäller även hans skrivsätt, som avviker starkt från tidens ortografi och bidrog till motståndarnas uppfattning att han var en plump och obildad sälle, oförtjänt uppstigen ur folkdjupet. Den egendomliga stavningen kan ha berott på flera faktorer – bristande skolgång, ljudenlig skrift, danismer och dyslexi – och låg honom i fatet livet igenom.

Det krävdes alltså fördomsfrihet för att kunna möta Mandelgren med öppenhet och respekt. Den som likt Hyltén-Cavallius såg bortom ytan upptäckte en sällsynt kraftfull personlighet. Andra blev istället irriterade, avoga eller rent av fientliga. Till de irriterade hörde överintendenten Fritz von Dardel. I sina *Daghoksanteckningar* för april och maj 1874 beskriver Dardel sammankomsterna med Svenska slöjdföreningen – vars ordförande han var – där Mandelgren och några andra drog ut på mötena tills de måste ajourneras: "dessa pratmakare, som tala uteslutande för nöjet att höra sin egen röst, äro sannerligen outhärdliga".³ Dardel förstod inte att Mandelgren måste tala mycket och ofta för att få genomslag för sina idéer – han saknade ju den auktoritet som följer med en offentlig ställning.

De som till sist kom på ren kollisionskurs med Mandelgren blev hans oförsonliga fiender. Den från början neutrala relationen mellan Mandelgren och riksantikvarien Bror Emil Hildebrand urartade till en offentlig tuppfäktning som negativt påverkade den antikvariska verksamheten i landet. Det pekar på att Mandelgren hade svårt att hålla fast målet för sin strävan när han mötte motstånd. I hans ögon var Hildebrand en inkompetent, titelsjuk och mindervärdig ämbetsman som inte bara försenade fornforskningens framtid utan allvarligt hotade bevarandet av viktiga fornlämningar och monument. Missaktningen var ömsesidig, och de två försonades aldrig. Men bakom giftigheterna låg en större fråga om hur fornforskningen och kulturvården skulle organiseras och styras.

År 1846 sökte och fick Mandelgren ett statligt uppdrag att resa runt i landet för att dokumentera och samla in fornsaker. Hans kunde fortsätta driva idéer och engagemang i huvudstadens föreningsliv och pågående debatter, men det nya uppdraget blev efterhand till en mission: landets spridda fornminnen och försvinnande kulturyttringar måste dokumenteras och bevaras för framtiden för att inte helt glömmas bort. Det statliga

anslaget kanaliserades genom Vitterhetsakademien, utformades av Hildebrand som ett uppdrag, och förde honom på säsongsvis genomförda expeditioner till Östergötland, Småland, Öland, Halland, Västergötland, Närke, Gotland och Uppland, senare kompletterat med resor norröver till Jämtland och Härjedalen. Han gjorde också återkommande resor till Skåne och Danmark, Bornholm inkluderat.

Landskapsresorna resulterade i dokumentation av kyrkor och annan bebyggelse, redskap och dräktskick. Men det stannade inte vid dokumentation. Mandelgren samlade in föremål – såväl sakrala som profana – som han fann intressanta och värdefulla, och vi vet inte hur det gick till. Kanske uppfattade prästerna honom som en myndighetsperson och släppte ifrån sig sådana föremål som inte längre brukades i gudstjänsterna. Tanken var att samlingarna skulle bidra till att belysa äldre levnadssätt, byggnadstekniker och folkliga traditioner till nytta för framtida generationer. Genom sina närmast linneanska ambitioner att dokumentera, ordna och analysera ett lands kulturyttringar i tid och rum kom Mandelgrens arbete att domineras av snabbt utförda skisser på plats. Det var en visuell dokumentation med beskrivande textinslag som ger upplysningar om plats, tid och väsentliga karakteristika. En del av skissmaterialet renritade han vintertid. Mandelgrens metod kan ses som en naturlig följd av utbildningen på konstakademierna i Stockholm och Köpenhamn, där stor vikt lades vid färdigheter i kopiering, perspektiv och geometri. Svårigheterna att skriva kan också ha bidragit till hans sätt att arbeta.

Ett problem som var inbyggt i Mandelgrens arbetsmetod var skissmaterialet självt. Det kom till under tidspress och saknade den redundans som renritningarna krävde. I glappet mellan skiss och renritning låg en risk att lägga till information som inte fanns i den observerade verkligheten. Om han arbetat längre tid på varje plats hade den risken minskats avsevärt, särskilt om renritningarna gjorts på stället.

Det finns alla skäl att fråga sig varför Mandelgren inte använde sig av fotografien, när den nu ändå hade introducerats med hjälp av kringresande fotografer i början av 1840-talet. Eftersom han reste under den ljusa årstiden och byggnadernas exteriörer kunde fotograferas i starkt dagsljus var slutartiden inte ett problem. Det underlättades vartefter av tekniska förbättringar, såväl kemiska som optiska. Det var däremot tungt att resa runt med fotografisk utrustning och framkalla bilderna själv under resans gång. Under arbetet med denna bok har vi inte funnit någon förklaring från Mandelgrens sida till varför han avstod från att använda tidens nya

bildmedium, trots att det hade givit ett mera otvetydigt underlag för renritning och trots att han uppenbarligen ägde en kamera.⁴ Kanske var det inte bara utrustningens otymplighet som gjorde att han avstod från det nya bildmediet. Kostnaden för en eventuell assistent och medresenär kunde inte inrymmas i anslaget, och Mandelgren framhårdade i att arbeta ensam under alla sina forskningsresor.

För Mandelgren, som aldrig egentligen utvecklades till en författande forskare, stod således observationen i centrum. Han använde sina avbildningar som självständiga källor till kunskap, medan orden användes som ett komplement. Det hindrade inte att han producerade läromedel för teckningsundervisning och argumenterade för sin uppfattning i tryckta inlagor, men det rör sig om begränsade insatser inom ramen för ett livsverk som domineras av visuell dokumentation. Den stora spännvidden i teckningarnas kvalitet kan förstås så, att tillkomstomständigheterna styrde hur mycket han vinnlade sig om precision och resultat i stunden. Fältskisserna ter sig ibland obegripligt amatörmässiga, medan renritningarna håller hög kvalitet. Det tycks alltså som om han parallellt arbetade med två olika måttstockar, en mnemoteknisk och en estetisk.

Kan han då – av eftervärlden – betecknas som konstnär? Han utbildade sig ju till konstnär och vann under utbildningen visst erkännande för sina teckningar efter gipsavgjutningar, men var framförallt skicklig i perspektivlära. Christoffer Wilhelm Eckersberg, vars perspektivlära hade stor betydelse under studierna vid konstakademien i Köpenhamn, uppskattade hans läraktighet därvidlag. Från mitten av 1840-talet betitlade han sig ”artist” och fortsatte med det resten av sitt liv. Bakom valet av titel kan ha funnits en ovilja att begränsa sin verksamhet, men också en viss försiktighet. Vid denna tid kallades konstnärer visserligen ofta för artister, men benämningen kunde användas ganska brett. Mandelgren tävlade inte med målare, skulptörer, litografer eller gravörer, utan använde teckning instrumentellt, som lärare och fornforskare. På så sätt kom att han utmejsla en friare position mellan konstnär och självlärd forskare utan risk att avfärdas som dilettant.

Vartefter dokumentationen växte i omfång kom den också att över-skugga hans andra insatser. Under 1900-talet har Mandelgrens livsverk framförallt bedömts utifrån den nästan oöverskådliga rikedom på material som hans landskapsexkursioner avkastade, men även de stora projekten *Monuments Scandinaves du moyen age avec les peintures et autres ornements qui les décorent* (1855–1862) och *Atlas till Sveriges odlingshistoria: Atlas de*

l'histoire de la civilisation en Suède (1877–). I början av 1900-talet bearbetades materialet av forskare från flera ämnen – konsthistoria, folklivsforskning och arkeologi – men associerades från och med 1960-talet framförallt med etnologin. Samtidigt visar en djupdykning i de omfattande Mandelgrenska samlingarna på Folklivsarkivet i Lund att det finns mycket bevarat material som förtjänar att undersökas av forskare från flera ämnesområden. Det öppnar också en dörr till en internationell jämförelse, då den andra hälften av 1800-talet lockade forskare inom och utom akademien till stora, för att inte säga magnifikt ambitiösa och encyklopediska projekt. Mandelgrens livsverk är av en sådan art att det ger upphov till ny forskning och historiografiska undersökningar. Resultatet av denna ensamvargs överstora och självpåtagna livsuppgift öppnar i vår tid möjligheter till fruktbart samarbete mellan forskare från olika ämnestraditioner.

Varför en bok?

Denna bok bygger på just ett sådant tvärvetenskapligt samarbete. Våren 2023 anordnade undertecknade en konferens med utgångspunkt i de samlingar som Mandelgren donerade till Lunds universitet. Konferensen visade att Mandelgrens person och livsverk har en aktualitet i vår tid. Hans livsverk förtjänar att uppmärksammas, såväl hans efterlämnade samlingar som hans strävan att värna konst och kultur för framtiden.

Det stod också klart att Mandelgrens insatser till stora delar är bortglömda. Det är numera över 50 år sedan Åke Stavenow utgav den hittills enda biografien över Mandelgren och 40 år har gått sedan Bengt Jacobsson gav ut en bok om Mandelgrens dokumentationsresor. Jacobsson påbörjade också i slutet av 1970-talet utgivningen av en serie skrifter om Mandelgrens resor, landskap för landskap, men serien är inte fullständig. Efterhand har den pågående digitaliseringen av Mandelgrens samlingar i Folklivsarkivet i Lund gjort ett omfattande material tillgängligt. Vårt uttalade mål efter konferensen var därför att aktualisera Mandelgrens person och insatser genom en nygranskning i form av en antologi.

Boken är på så sätt resultatet av en samfällid ansträngning att överbrygga den klyfta som uppstod i det sena 1800-talet, då de humanistiska ämnena formades på universiteten i motsättning till en äldre form av kunskapssökande. Den framväxande humanistiska forskningen skulle vara systematisk, organiserad och objektiv. I efterhand kan tidigare generationer av forskare därför framstå som okunniga, ostrukturerade och famlande

amatörer. Men detta synsätt leder inte till en förståelse av de akademiska ämnenas framväxt. Mandelgren och en del av hans samtida saknade högre utbildning men gynnade genom inventering, dokumentation och utbildning framväxten av de akademiska discipliner som grundades under andra hälften av 1800-talet: folklivsforskning (etnologi), konsthistoria, och arkeologi, men även hantverks- och konstnärsutbildningar. I boken berörs detta historiografiska problem med 1800-talsarkeologins forskargenerationer som exempel. Vi får inblick i en fördisciplinär och förteoretisk strävan efter en allomfattande, närmast gränslös, dokumentation för att uppnå en så komplett rekonstruktion av historien som möjligt. Denna strävan har släktskap med den preussiske historikern och statshistoriografen Leopold von Rankes mål för historievetenskapen – att återge historiska förlopp med största möjliga objektivitet, ”wie es eigentlich gewesen”. En ständigt pågående och allomfattande dokumentation är inte selektiv, utan närmar sig det förflutna som en allt mer detaljerad blåkopia.

Boken behandlar inte i sak det material som Mandelgren samlade in under sina landskapsresor runtom i Sverige. Detta har gjorts tidigare. Däremot täpper det till många kunskapsluckor, såsom frågan om hans härkomst, uppväxt och relation till Jacob Gustaf De la Gardie, Niels Lauritz Høyens och andra danska kontakter betydelse, skandinavismens och nationalismens allmänna inverkan och det sociala nätverkets räckvidd. Vi känner nu bättre till hans mål och arbetsmetoder, hans sätt att använda föreningslivet som en plattform för att påverka offentliga beslutsfattare och hur han lyckades finansiera sitt arbete genom arv, uppdrag, stipendier och pension. Bokens personregister speglar Mandelgrens omfattande kontakter i Sverige och andra länder, men även de forskare som ägnat sig åt aspekter av hans insatser.

En väsentlig fråga för Mandelgren var förhållandet mellan land och stad. Han pendlade i nästan ett halvsekel mellan dessa två världar och deras vitt skilda utvecklingsbetingelser, ungefär som en dokumentärfilmare som vill fånga tidens gång genom att återkomma gång på gång. Rötterna i Kullabygden och livet i Stockholm var hans privata utgångspunkter, men det tillkom mäktiga impulser genom resorna inrikes och till andra länder. Ur detta uppstod en viktig fråga, nämligen den om föremålens ursprung och lämpligaste förvaringsplats. Mandelgren samlade in föremål från sina resor men var uppenbarligen klugen ifråga om var de skulle förvaras: centralt i huvudstadens museer eller genom regionala fornminnesföreningars och lokala museers försorg. Dagens centrala och

regionala museer hanterar samma dilemma, och det kan därför vara upplysande att återvända till dess startpunkt.

Antologiprojektet har också väckt frågor som med fördel kan bearbetas vidare. Till det obearbetade materialet hör Mandelgrens stora fysionomiska samling som han donerade till Konstnärsklubben och idag är deponerad på Riksarkivet Marieberg. Mandelgrens avsikter med samlingen, som tillkom ett halvsekel före rasbiologiska institutets tillkomst, är inte klarlagd, men de många visitkortsfotografierna visar att han uppfattade fotografien som ett lämpligt medium för studier av personers utseenden. Samlingarna på Folklivsarkivet i Lund har ännu mycket att ge beträffande den samtida nordiska och kontinentaleuropeiska kulturens flöden och dynamik. Från Italien finns exempelvis Mandelgrens teckningar av landsbygdens bönder och städernas borgare. Utöver att peka fram emot Mandelgrens egna forskningsresor på den svenska landsbygden kan dessa teckningar även spegla kulturell transfer och konstnärlig mobilitet. Samma bildvärld kan nämligen iakttas i de album med gravyrer av folkdräkter och folklivsskildringar som gavs ut i samverkan mellan bildkonstnärer, gravörer och litografer på den fria konstmarknaden i Frankrike, England och de tyska respektive italienska furstendömena. Dessa grafiska blad exotiserade det samtida folklivet och riktade sig till välbärgade köpare. Hur sambanden mellan Mandelgrens egen värld och hans internationella omvärld såg ut väntar ännu på en närmare undersökning. Mandelgren må ha arbetat ensam, men han var djupt förankrad i sin tids expansiva kultur och en av dess ivrigaste förkämpar.

Lund i november 2024

Redaktörerna

Nils Månsson Mandelgren – en tidslinje

- 1807 Måns Svensson i Ingelstråde och Kjerstina Jönsdotter ingår äktenskap
- 1813 Föds 17 juli som son till Kjerstina Jönsdotter och Måns Svensson
- 1817 System Sissa föds, övriga syskon avlider som barn
- 1818 Fadern Måns Svensson avlider
- 1821 Modern Kjerstina ingår nytt äktenskap med Sven Jönsson från Bräcke
- 1825 Modern Kjerstina dör i barnsäng; Sven Jönsson gifter om sig; Mandelgren blir dräng i sitt eget hem
- 1832 Arbetar i Höganäsfabriken och får teckningsundervisning av Gottlieb Berger; får visa sina arbeten för familjen De la Gardie
- 1832 Antar efternamnet Mandelgren
- 1833 Jacob De la Gardies ende son och arvinge Gustaf avlider barnlös
- 1833 Professor Fredric Westin ger ett positivt utlåtande om Mandelgrens talang efter förfrågan från Jacob De la Gardie; antas som elev vid Konstakademiens Principskola till hösten
- 1833 Reser med Jacob De la Gardie till Stockholm
- 1833–1838 Elev vid Konstakademien; bor i Jacob De la Gardies hushåll
- 1834 Belönas med en jeton för en figurritning i Principskolan och en teckning i Antikskolan
- 1836 Belönas med en jeton för en teckning i Antikskolan
- 1837 Belönas med en jeton för muskelstudier i Anatomiskolan

- 1837 Bror Emil Hildebrand utnämns till riksantikvarie
- 1838–1840 Tillerkänns och disponerar sin arvslott efter föräldrarna; säljer sin del av gården i Ingelstråde till systemen Sissa och hennes man
- 1838 Erhåller den Ribbingska medaljen för anatomistudier efter levande modell. Begär och erhåller intyg av sina lärare vid Konstakademien i Stockholm i slutet av maj
- 1838 Anländer till Köpenhamn i juni; medför Johan Gustaf Sandbergs rekommendationsbrev till Christoffer Wilhelm Eckersberg
- 1838–1842 Studerar på konstakademien i Köpenhamn, främst för Eckersberg, Lund, Hetsch och Høyen, går i gipsskolan våren 1840 till och med våren 1841, modellskolan våren 1842, studerar privat för Eckersberg i perspektivteckning 29 nov. 1841–20 feb. 1842 och kopierar ett porträtt av Wilhelm Bendz 1 mars–4 april 1842.
- 1842 Jacob De la Gardie avlider 26 april; Mandelgren reser 2 maj söderut från Köpenhamn
- 1842 Reser genom Tyska förbundets stater och Schweiz, passerar alperna 31 augusti
- 1842–1843 Vistas i Milano, Florens, Rom, Neapel, Venedig och flera mindre städer
- 1843 Lämnar italienska halvön 3 april, reser genom Frankrike, Belgien och Nederländerna
- 1843 Anländer med färja till Helsingborg 17 oktober och kommer till Stockholm 18 november
- 1844 Inrättar en söndagsritskola för hantverkare med början 20 oktober
- 1845 Söndagsritskolan läggs ner vid årets slut
- 1845 Stiftar jämte Gunnar Olof Hyltén-Cavallius Konstnärsgillet på nyårsafton
- 1846 Slöjdföreningens Slöjdskola börjar sin verksamhet i januari
- 1844–1847 Utarbetar flera förslag till Stockholms stadsreglering och omgestaltning, däribland Gamla Stan
- 1844, 1847 Förslag till ett nationalmuseum på Stadsklippan respektive Drottningholm
- 1846–1850 Erhåller anslag från Kungl. Maj:t via Statskontoret till antikvariska resor i Sverige med uppdrag från KVHAA;

- genomför fem drygt 1300 mil långa forskningsresor; relationen med riksantikvarie Bror Emil Hildebrand försämrar
- 1847 Tar jämte Gunnar Olof Hyltén-Cavallius initiativ till *Artisternas och litteratörernas pensionsförening*
- 1848 Besöker Danmark
- 1849 Ger ut *Handbok i ritkonsten innefattande geometrisk teckningslära och perspektivlära*
- 1850 Söker tjänst som konservator vid Kongl. Museum; ansökan avslås
- 1850 Anhåller hos Kungl. Maj:t om 30 000 Rdr Bco fördelat på 15 år för utgivning av en svensk konsthistoria i 30 häften med text på franska; anhållan avslås
- 1850 Besöker Berlin i juli och träffar professorn i konsthistoria Franz Kugler, som stödjer projektet *Monuments Scandinaves* i en artikel i *Deutsches Kunstblatt*
- 1851 Besöker världsutställningen i Crystal Palace, London
- 1852 Startar slöjdskolan i Ystad
- 1854 Kugler trycker Mandelgrens uppsats *Metallgravhällarna i Skandinavien* i sin serie *Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte*
- 1854 Konstnärsgillet läggs ner
- 1854–1855 Ger ut första häftet av *Monuments Scandinaves du moyen age* med donationsmedel från mecenater; häftet sänds till akademier och samfund utomlands; ledamot av konstakademierna i Florens, Rom och Amsterdam
- 1855 Besöker Bornholm och dokumenterar byggnader och folkliv
- 1857 Besöker London
- 1857–1862 Bosatt på Rue d'Enfer 45 i Paris för att arbeta med *Monuments Scandinaves*
- 1855–1862 *Monuments Scandinaves* litografieras och trycks; tillägnas kejsar Napoleon III med nådigt tillstånd
- 1859–1860 Riksdagen beviljar 4 800 Rdr till inköp av 40 exemplar av *Monuments Scandinaves*
- 1862–1863 Riksdagen beviljar årliga reseanslag som omvandlas till pension 1873
- 1862, 1863, 1864, 1865, 1869, 1872, 1878, 1888 Besök i Danmark

- 1864 flyttar till Svartensgatan 14 på Södermalm
- 1864 Invald i sällskapet Idun
- 1865 Resor i Skåne och Småland
- 1866 Resor i Värmland och Västergötland
- 1866 Representerar Sverige vid arkeologikongressen i Belgien
- 1867 Representerar Sverige under Världsutställningen i Paris; vice president i den nygrundade internationella arkeologiska föreningen
- 1867 Resor i Skåne, Småland och Uppland
- 1867 Fornminnesförordningen och hembudsplikten; ”bronsfejden” börjar
- 1868 Föreslår ett konstindustrimuseum knutet till Slöjdskolan
- 1868, 1869 Resor till Jämtland, Härjedalen, Västerbotten och Norrbotten
- 1869 Reser till Norge
- 1869 Svenska Fornminnesföreningen bildas med Mandelgren som en av stiftarna
- 1872 Slöjdföreningens museum grundas; driften kan inte säkras och museet läggs ner efter några år
- 1872 Besöker, Åbo, Helsingfors, Kronstadt och Sankt Petersburg
- 1873 Artur Hazelius öppnar *Skandinavisk-etnografiska samlingen*
- 1873 Resa till Göteborg och Skåne
- 1873 Besöker Berlin och representerar Sverige under världsutställningen i Paris
- 1875 Besöker London och Paris
- 1875–1876 Resa till Öland och Gotland
- 1876 Ger ut stridsskriften *Några bidrag till den arkeologiska forskningens historia under den tid Bror Emil Hildebrand innehåft riksantikvarieembetet*
- 1877– Utgivningen av *Atlas till Sveriges odlingshistoria* påbörjas; besöker Paris
- 1878 Resa till Paris och Berlin
- 1881 Resa till Rom, Venedig och Paris
- 1881 Mandelgren skriver donationsbrev för en framtida donation till Lunds universitet; förtecknar och katalogiserar sina samlingar, publicerar förteckningen 1889
- 1884–1887 Ger ut *Praktisk lärobok i teckning* i fyra delar
- 1886 Medlem i Konstnärsförbundet

1887 Hedersledamot i Konstnärsklubben

1889, 1890, 1891 Resor till Skåne

1889 Gunnar Olof Hyltén-Cavallius avlider

1889 Mandelgrens samlingar flyttas till Lunds universitet

1891 Hedersledamot i Samfundet för Nordiska museets främ-
jande

1894 Flyttar till Ersta diakonissanstalt i Stockholm

1899 Avlider 1 april

Nils Månsson från Ingelstråde – barndom och uppväxt

HENRIK RANBY

Nils Månssons Mandelgrens barndom och uppväxt har flera gånger kortfattat beskrivits av forskare, kulturskribenter och lokalhistoriker.¹ De har utgått från Mandelgrens egna självbiografiska utkast och meritförteckningar, vilka är svårtolkade, delvis motsägelsefulla, och innehåller uppenbara fel. Som en konsekvens finns i litteraturen om honom inkonsekvenser, oklarheter och brist på referenser.

Medan Åke Stavenows biografi från 1972 tillmäter Mandelgrens barndom och uppväxt begränsad betydelse, poängterar de lokalt förankrade skribenterna bygden, socknen, byn och gården desto mer.² Med facit i hand ter sig en livsresa ofta deterministisk. Så framstår också beskrivningarna av Nils Månssons unga år.³ Att Mandelgren bedrev forskning om sin hembygd är ovedersägligt. Däremot finns det anledning att diskutera hans biografi – hur hans livslinje och gärning tog sin utgångspunkt i den miljö och de förhållanden som karakteriserade hans barn- och ungdom.

En kritisk granskning av befintligt kunskapsläge är alltså nödvändig för att kunna bidra med en förtydligad personhistoria och en fördjupning av den lokala kulturmiljön. Utgångspunkten måste vara att ifrågasätta vedertagna uppfattningar och se om det går att nyansera bilden av den unge Nils Månsson innan han tillfogade namnet Mandelgren. Det finns också skäl att ställa frågan om han medvetet lade grunden till en mytologisering av sitt liv och sin person.

Allmogisering och nationalisering

Bengt Jacobssons översiktsverk, utgivet 1983, är den mest spridda boken om Nils Månsson Mandelgren, men saknar dessvärre referenser. Det rika bildmaterialet ur Mandelgrens egen produktion skapar ett intryck av att

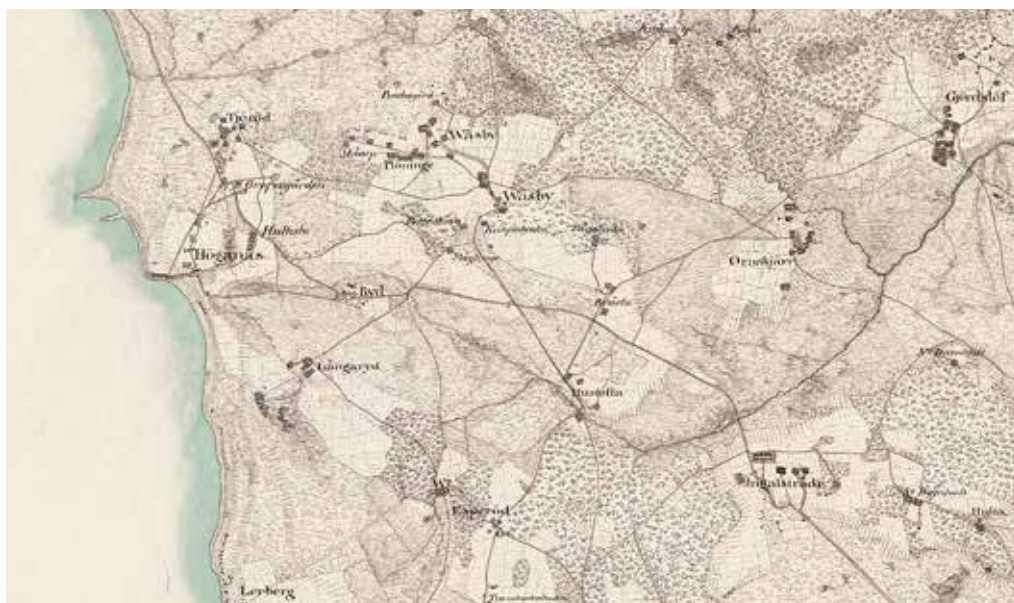
bondesamhällets materiella folkkultur och brokiga färgskala också omfattar huvudpersonen. Mandelgren själv "allmogiseras", framhävs som "bondesonen från Ingelstråde", så som texten lyder på monumentet i hans hemby. Detta skapar en väl romantisk tolkning, som i C. J. L. Almqvists efterföljd⁴ till och med förvrids till "fattiglappen"⁵ eller "den fattige bondsonen",⁶ vilket får anses som direkt felaktigt⁷ liksom när Gösta Berg i *Svensk biografiskt lexikon* beskriver Mandelgrens uppväxtförhållanden som "torftiga".⁸ Även beskrivningen av hans "låga börd"⁹ kan ifrågasättas.

Allmogiseringen hämtade näring ur Mandelgrens egen släktforskning, som delvis visat sig felaktig.¹⁰ Mandelgrens postuma roll som föregångsgestalt för Höganäs Museum och Kullens hembygdsförening¹¹ spelade också in. Undertiteln på Jacobssons bok "En resande konstnär i 1800-talets Sverige" och titelsidans betoning av "fosterländsk omtanke" nationaliserar Mandelgren och tonar ner hans uppenbara intresse för det övriga europeiska kulturarvet och hans omfattande resor till Frankrike, Italien, Tyskland och Ryssland. Redan 1935 hade Gustaf Åberg framhållit att Mandelgren kombinerade "storpatriotism" och "lokalpatriotism".¹² Kanske skall vi tänka mer på Köpenhamn, Stockholm och Paris, på Montparnasse, bostaden vid Mosebacke torg och resor på järnväg och ångbåt. Mandelgren var visserligen sprungen ur det gamla bondesamhället men hans barndomshem var, som vi skall se, inte särskilt fattigt och under större delen av livet var han en urban och kosmopolitisk person.

Åke Stavenows monografi, elva år äldre än Jacobssons bok, är tryckt i svart-vitt och enklare till sin utformning men å andra sidan försedd med notapparat, vilket gör den mera vederhäftig. Vad beträffar ämnet Mandelgren och hembygden har lokalhistorikern Anders W. Mölleryd och Väsbyrektorn Åke Ingelsberg mer att tillföra.¹³ Ingelsberg publicerade 1964 ett av Mandelgrens egna självbiografiska utkast. Detta måste emellertid kritiskt granskas med utgångspunkt i nutida kunskapsläge. Till detta kommer senare forskning om socknen, byn och föräldrahemmet på Ingelstråde nr 8¹⁴ och det som en fördjupad släktforskning kan tillföra. För det sistnämnda har Kullabygdens släktforskare gjort en viktig insats, vilken jag här kan luta mig mot.

Väsby socken

Väsby socken i Luggude härad räknas till de åtta kullasocknar, som i äldre tid hade en gemensam vidsträckt utmark – Kulla fälad.¹⁵ Socknen ligger

1. Skånska rekognosceringskartan, upprättad av fältmättningsbrigaden 1812–1820. Kartan återger det oskiftade landskapet, som dominerades av de gemensamma utmarkerna som nyttjades extensivt för betesdrift. Närmast gårdarna i byarna fanns åker och äng.

2. Vid sitt besök i Väby den 20 oktober 1843 tecknade Mandelgren av kyrkan och kyrkbyn.

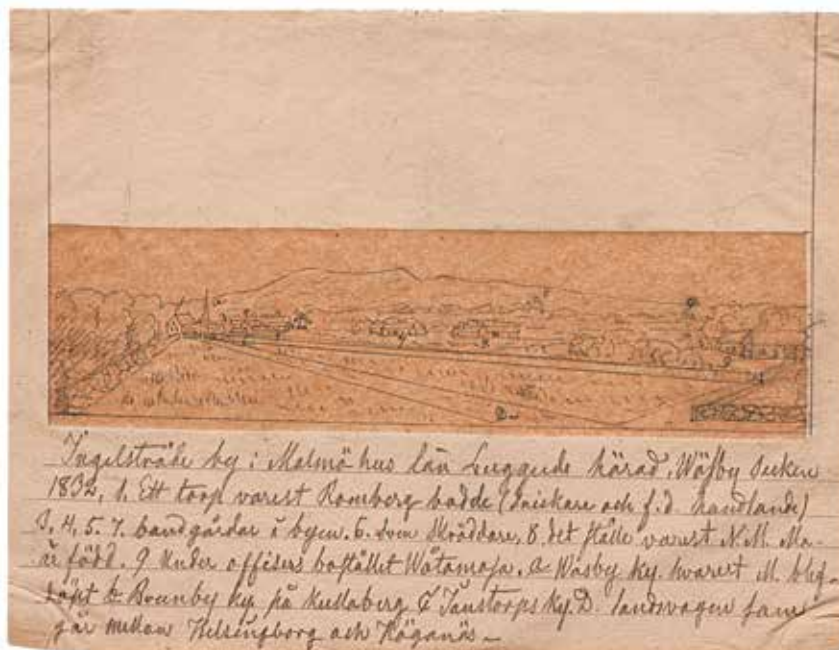
på den låglänta slätten söder om Kullaberg i Nordvästskåne. Markytan höjer sig här endast några få meter över havet. Under förhistorisk tid var detta havsbotten och Kullaberg en ö. Ortnamnet Väsby, belagt 1305,¹⁶ är det tidigast nämnda från Kullahalvön, men ett virkesstycke från kyrkvinden tyder på att kyrkan i någon form kan ha funnits redan vid 1100-talets mitt. Under medeltiden fanns ett särskilt "Väsby län", knutet till biskopssätet i Lund. Socknen rymde dels bondeland och utmarker till Kulla fälad, dels Öresundskusten med de medeltida fiskelägena Höganäs och Viken, under 1700-talet kompletterade med Lerberget. Viken expanderade som sjöfartsort, bildade egen församling 1767 och fick egen kyrka 1826.

Socknens landmärke är Väsby spetsiga och spånklädda kyrkspira, uppförd efter ett blixtnedslag 1775, ett årtal som fortfarande läses på kyrktornet. I kyrkan finns ett adligt gravkor för släkten Ulfeld.¹⁷ I äldre tider fanns ett herresäte i byn Tågalycke men vid 1800-talets början befann sig adeln främst i grannsocknarna; i Brunnby socken i norr låg godset Krapperup, i Allerums socken i söder Kulla Gunnarstorp. En ny företeelse vid 1800-talets ingång var att Skånska Stenkolsbolaget (i dagligt tal Höganäsbolaget) år 1797 inlett sin verksamhet i trakterna kring Höganäs fiskeläge och 1802 lagt ut en rutnätsplan för det nya gruvsamhället Ryd.¹⁸

Byn Ingelstråde och dess gårdar

Byn Ingelstråde är belägen ca 3 km sydost om kyrkbyn Väsby. Ortnamnet, belagt 1488, har inget med danskans "stræde" att göra utan skrevs i sin äldre form Ingelsrøth.¹⁹ Det är alltså ett ortnamn med *rød*-ändelse (röjning) från vikingatid/tidig medeltid.²⁰ Förleden innehåller genitiv av det forndanska mansnamnet Ingjald, som utvecklades till Ingel under medeltiden. Ingelstråde bör alltså betyda "den mark som Ingel röjde".²¹ Förleden Ingel- förekommer också i Ingelstads härad i en annan del av Skåne.

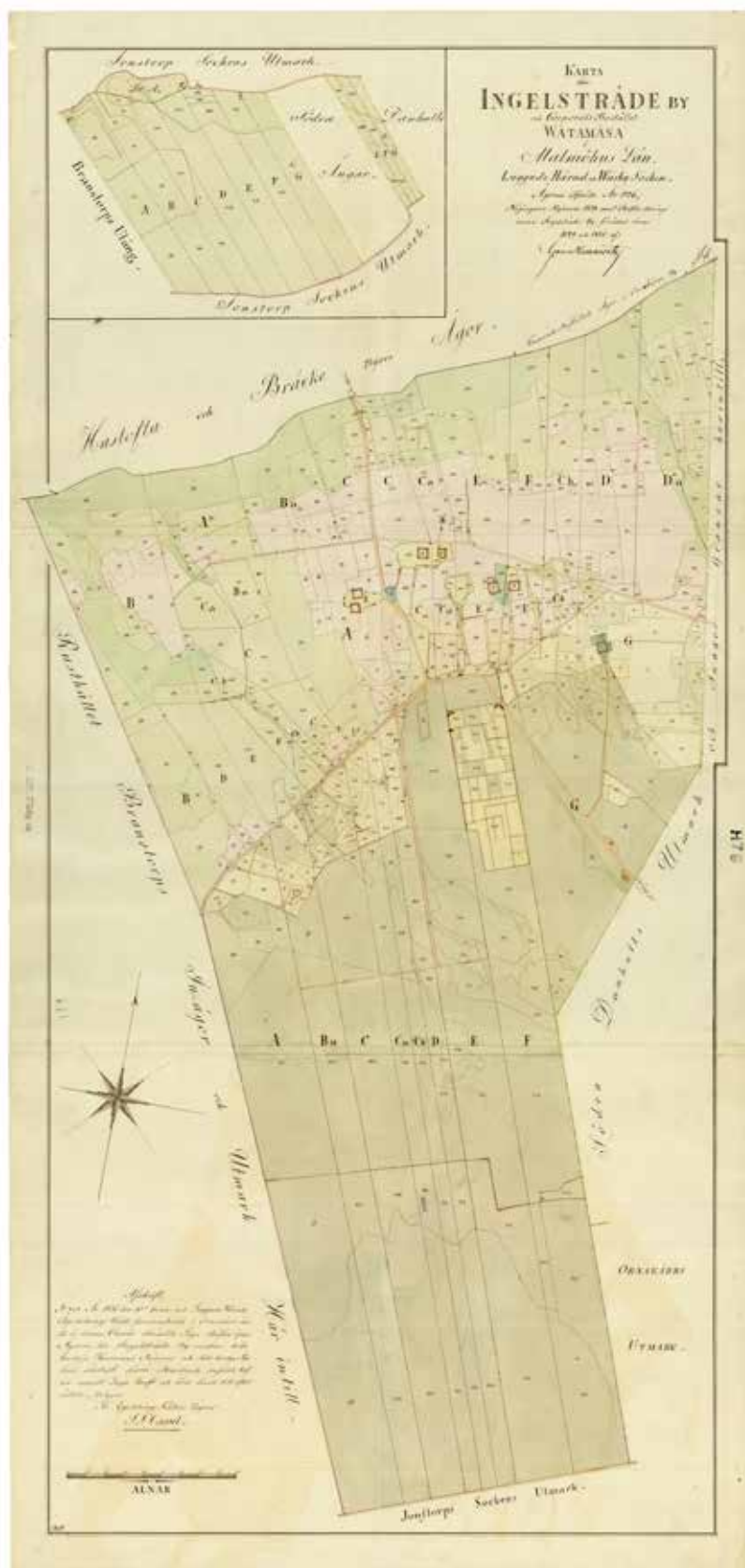
Enligt Palteboken hade ärkebiskopssätet i Lund på 1510-talet en gård i Ingelstråde.²² Katekisationslängden 1698 noterar att det vid denna tid bodde ett 60-tal personer i Ingelstråde, fördelade på nr 1 "Sumpahuset" samt 6 numrerade gårdar utan namn. Nr 6 saknas i gårdsnumreringen, som alltså redan då gick upp till nr 8.²³ På 1773 års karta ligger byns kringbyggda skånegårdar dels vid bydammen i väster, dels i rad från väster till öster. Norr om en väst-östlig väg står byns väderkvarn. Gårdarna har sina fägor söderut och dessa går samman i en allmänning vid nuvarande Ingelstråde byaväg, där det fanns några gatehustomter.

3. Ingelsträde 1832 med Väsby i bakgrunden. I detta panorama, som tillkom flera decennier senare, ringar Mandelgren in sin hembygd. 1. Ett torp varest Romberg bodde (snickare och f. d. handlande). 3, 4, 5, 7 bondgårdar i byn. 6. Sven Skräddare. 8. Det ställe varest NM Mandelgren är född. 9. Underofficersbostället Vätamåsa. a. Väsby kyrka varest Mandelgren blev döpt, b. Brunnby kyrka på Kullaberg. c. Jonstorps kyrka. D. Landsvägen som går mellan Helsingborg och Höganäs. Bilden gjordes i samband med att Mandelgren började skriva sin självbiografi på 1870-talet.

Kartbilden är sig tämligen lik på 1826 års karta, en av de sista som visar den oskiftade byn och hur denna tedde sig under Nils Månssons första år.

År 1773 bestod byn av sex hemman och två gatehustomter, de sistnämnda båda obebyggda. I realiteten bestod byn dock av fler än sex gårdar, eftersom både Ingelsträde nr 2 och 4 var dubbelgårdar och bebyggda med vardera två fyrlängade gårdar. Även nr 3 och 5 var dubbelgårdar men på var och en av dessa bestod bebyggelsen av en stor fyrlängad gård, vars gårdsplan delades av en gräns eller ett staket respektive en byggnad, sannolikt en uthuslänga. Fem hemman, nr 2, 3, 4, 5 och 7, var kronoskatterusthåll under "Majorens Kompani" av Norra Skånska Kavalleriregementet. Kronoskatterusthåll eller kronoskattehemman är en äldre beteckning för skatterusthåll eller skattehemman, gårdar som brukades av självägande

4. Karta över Ingelstråde by och korpalsbostället Vätamåsa i Malmöhus län, Luggude härad och Väsby socken. Ågorna avmättes 1826, rågångarna reglerades 1828 och skiftesdelningen inom Ingelstråde by förrättades åren 1829 och 1830 av lantmätare Gustaf von Hackwitz.

bönder. Ingelstråde nr 8 lydde under samma regemente, men var i stället kronorusthåll och ägdes således av kronan. Att gårdarna var rusthåll innebar att de fick skattebefrielse mot att de höll en ryttare i indelningsverket med häst och utrustning.²⁴

Omedelbart öster om byn skall vi redan här notera korpralsbostället under Norra Skånska Kavalleriregementet Wätamåsa nr 1, en gård vars brukarfamilj Pihl kom att få betydelse för Mandelgren.²⁵

Även om gårdarna i Ingelstråde hade lång platsmässig kontinuitet, byggdes de om och förändrades successivt. I de fyrålgade skånegårdarna med sina kullerstensgårdar gick den generella utvecklingen från 1600-talets bålehus och ryggåstugor med inslag av knuttimring under 1700-talet mot alltmer korsvirke, som vid 1800-talets början helt dominerade.²⁶ Detta kom att bli föremål för Mandelgrens egen forskning. Mandelgren påtalar att Ingelstråde i hans barndom var präglad av konservatism och den gamla tidens folkkultur. Detta skrevs i ett självbiografiskt utkast och kan läsas som den mogna forskarens reflexion över barndomsmiljön.²⁷

Byn omfattade 959 tunnland, varav 150 tunnland var åker och 300 tunnland ängar, belägna åt norr mellan åkermarken och Görslövsån, samt ek- och björkskog, belägen väster om byn. Resten var fäladsmark, som sträckte sig ända till Väsby södra sockengräns. Ägorna var enligt den oskiftade byns ordning uppdelade så, att alla gårdar skulle ha ett stycke av varje slags mark. Så hade Ingelstråde 8 sina 32 tunnland inägor uppdelade i 12 åkerlotter och 12 ängslotter, alla med särskilda namn. Till detta kom 72 tunnland utmark och 12 tunnland ängsskifte i Ingelstråde Täfte längst i söder.²⁸ Uppgifterna kan antas gälla förhållandena efter det att den gemensamma Kulla fälad delats upp mellan Kullasocknarna 1756–69.²⁹

I sin opublicerade självbiografi ger Mandelgren sin bild av hur den oskiftade byn vid 1800-talets början styrdes med traditionella byaråd. Byamännen och drängarna kallades av ältermannen eller byfogden (en befattning som cirkulerade) med budkavel och byalur, satte sig på en ring av 10 stenar (med en 11:e i mitten för byfogden) på en grön plätt omgiven av askar och rönnar och diskuterade gemensamma angelägenheter, exempelvis stängsling.³⁰ Om detta avser Ingelstråde specifikt eller oskiftade byar i allmänhet är oklart, men Mandelgren kom att rita den här typen av platser flera gånger.³¹

Lantbruket i den oskiftade byn förutsatte liksom på andra håll lojalitet, samarbete, arbetsgemenskap och en tydlig uppdelning av mäns och kvinnors sysslor.³² Sex dagars arbete följdes av söndag med gudstjänst i Väsby

kyrka, där också livets gång manifesterades med barndop, konfirmationer, bröllop och begravningar. I stugorna markerades årstidernas växlingar. Exempelvis berättar Mandelgren hur stugan lövades och pyntades med ängsblommor till midsommar.³³

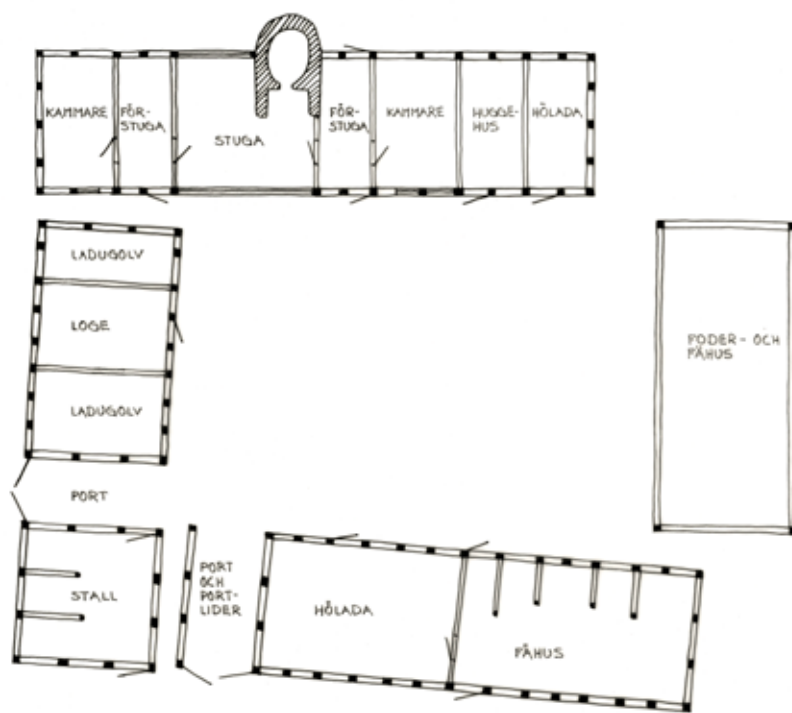
För barnen fanns vid 1800-talets början en ambulerande byskola under vintermånaderna, vilken alternerade mellan olika barnrika bondehem. Som brukligt var sjöngs här morgonpsalm, hölls katekesundervisning, undervisning i stavning och skrivning och utdelades bestraffningar med björkris. Skolbarnen förväntades redan kunna bokstäverna när de började skolan, något de ofta lärt sig av hemmens kvinnor, samtidigt som dessa kardade och spann. Läs- och skrivundervisningen komplicerades av tidens blandade bruk av "gotiska" (frakturstil) och "latinska" (antikva) bokstäver. Mandelgren skriver att skolan hade en nedlåtande syn på flickornas behov av skrivkunskaper, "emedan de då endast skrefvo kärleksbref".³⁴

En stor förändring i byn innebar Höganäsbolagets vägbygge, den så kallade Oceanen, 1803. Vägen förband Höganäs med den gamla Kullavägen och gjorde Ingelstråde till genomfartsort för landväga transporter och resenärer.³⁵ På 1826 års karta har några gatehus tillkommit på allmänningen i söder, där landsvägen gick igenom byn (nu Ingelstråde byaväg).

Trots skiftet 1831, och trots att Ingelstråde helt ändrade karaktär när byn blev stationssamhälle 1885, går den förindustriella strukturen att urskilja än idag. Järnvägen drogs mellan gårdarna i norr och allmänningen i söder och en ny bykärna med bangård, stationshus, banvaktstuga, skolhus, missionshus med mera formerades söder om bangårdsområdet. Till detta kom etableringen av bränneri och tegelbruk.³⁶ Längs nuvarande Mandelgrensvägen ligger dock ännu Ingelstråde 7 och 8 och norr om vägen står också en väderkvarn. Här känner vi igen kartbilden från 1700- och 1800-talen. Slättlandskapet breder ut sig norrut och avslutas med Kullabergs profil som fond. Idag är stationssamhället sedan länge historia och kulturarv.

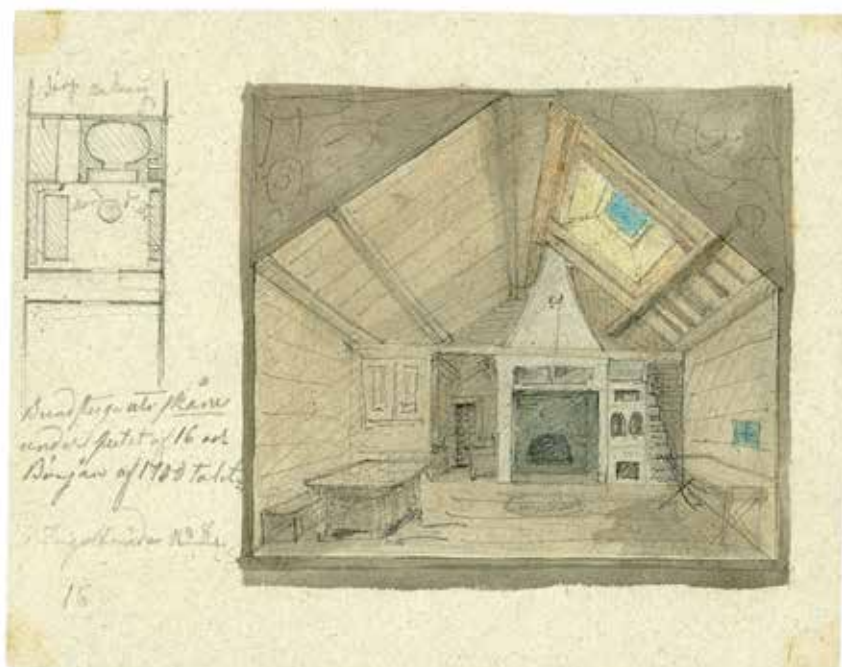
Ingelstråde nr 8

Kronohemmanet Ingelstråde nr 8, Mandelgrens barndomshem, fanns som nämnts 1698 och var i äldre tid byns östligaste gård. Eftersom det är byns högsta nummer kan man anta att det var den sist tillkomna brukningsenheten i den gamla byn. På gården bodde då Hans Jönsson och den betydligt äldre Johanna Andersdotter med en fosterson och två fosterdöttrar.³⁷

5. Ingelsträde nr 8. Rekonstruktion efter 1727 års syn, gjord av Caroline Ranby för bokverket *Höganäs historia* 2013.

På de äldre kartorna ligger nr 8 omedelbart öster om nr 7 och består liksom denna av en kringbyggd gårdsfyrkant med ett fädreiv söderut. Av en syn av Ingelsträde 8 år 1727 framgår att boningslängan låg i norr och omfattade 16 väggerum (mellanrummet mellan två stolpar, ofta ca 2 alnar, dvs ca 120 cm). De övriga tre längorna kring gårdsplanen utgjorde ekonomibyggnader och hade portar i väster och söder. Boningslängan hade sin stuga omgärdad av genomgående förstugor och utanför dessa kammarer. Loft fanns bara i några rum. Själva stugan, byggd av liggande timmer (sannolikt kluvet), inrymde boningslängans eldstadskomplex och här fanns alltså inget avskilt farstukök. Boningshuset var således en av de många varianter av sydgötiska hus som förekom i Kullabygden i äldre tid. Caroline Ranby har gjort en rekonstruktionsplan utifrån synen 1727.³⁸ Mandelgren gjorde själv en teckning över hur han tänkte sig att stugan sett ut "under slutet av 16 och Början av 1700-talet". Hans bild stämmer inte helt med Caroline Ranbys rekonstruktion, men huvudintrycket är

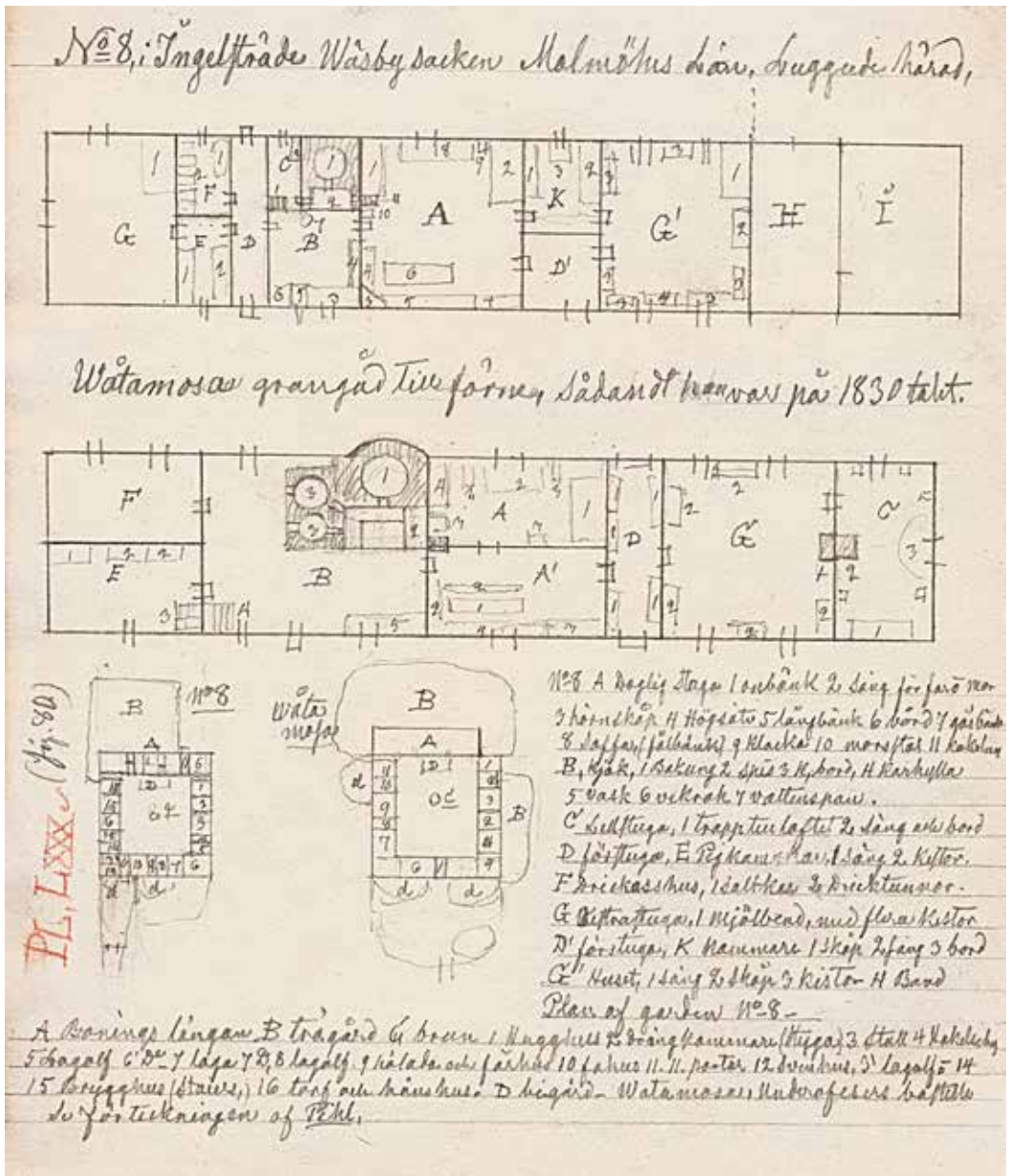

6. Ingelsträde nr 8. "Bondstuga uti Skåne under slutet af 16 och Början af 1700-talet." I sin rekonstruktion av hur stugan kan ha sett ut kring år 1700 har Mandelgren särskilt noterat sängen, inbyggd i ett skåp och placerad nära intill den värmande bakugnen.

detsamma: en ryggåsstuga med bilade träväggar, åstak och ett eldstads-komplex i hörnet, försett med en murad trappa till en sovplats ovanpå bakugnen. Ett fönster i taket, ett i väggen, sängskåp och kistbord kompletterar bilden.³⁹

År 1773 noteras att gården har en kålhage för odling av grönsaker samt en frukthage med äpple-, plommon- och päronträd. Vid en jämförelse mellan 1773 och 1826 års kartor kan konstateras att gården förändrats. Det gäller såväl uthuslängornas funktioner som boningshuset, som fått fler rum. Den generella successiva förändringen av gårdsbebyggelsen gällde alltså även Mandelgrens barndomshem.⁴⁰

Mandelgren kom också att rita upp hur han mindes gården från tidigt 1800-tal. Förmodligen gjordes planritningen med möbleringsdokumentation först på 1880-talet och kan vara en kombination av vad han minns och vad andra berättat. I dagligstugan fanns bordet med högsätet, långbänken⁴¹ och det lilla hörnsåpet. Här fanns också föräldrarnas säng, ett

7. Mandelgrens minnesbild av gårdarna Ingelstråde nr 8 och Vätamåsa nr 1 från barndomen, fylld av detaljer med benämningar på alla rum och med en mängd inventarier upptagna, som "drickashus" med saltkar och drickatunnor (bokstaven F i Ingelstråde nr 8). Det är självhushållningens alla funktioner och redskap som avspeglas i de båda gårdarnas rum och deras inredning.

ur, sättugn, gåsabänk m.m. Köket var nu avskilt. Det fanns lillstuga, en västra stuga och en oeldad sommarstuga m.m. Den typ av bostad han redovisar är ett typiskt nordvästskånskt bondehem från tidigt 1800-tal.⁴²

År 1830 gjordes en syn av Ingelstråde 8. Då var gården mantalssatt till $\frac{3}{8}$ mantal, 1838 var den mantalssatt till $\frac{1}{4}$ mantal.⁴³ Boningslängan beskrivs då som byggd i ekekorsvirke med tegel och lerfyllningar, 25 väggerum lång och täckt med halmtak. I denna länga fanns också körport och loge. De tre ekonomibyggnaderna var byggda i korsvirke med lera och skottväggar och täckta med halmtak. Södra längan var 25 väggerum, de östra och västra vardera 14 väggerum.⁴⁴

I *Gods och gårdar* (1944) nämns något om Mandelgrensgårdens senare byggnadshistoria: ny "flygel" tillkom 1880, ny mangårdsbyggnad 1915, loge 1920 och stallar ombyggdes 1930.⁴⁵ Den putsade mangårdsbyggnaden från 1915 har snarast drag av geometrisk jugend i gult och vitt och bildar fond för en stor trädgård. I norr, utmed Mandelgrensvägen, står monumentet över bygdens store son, rest 1938⁴⁶ och försett med medaljong 1945.⁴⁷

Industriell och agrar revolution I

I Mandelgrens barndomsmiljö hade såväl den industriella som den agrara revolutionen inletts. Den agrara omvälvningen poängteras av Ingelsberg, däremot inte den industriella. I trakterna kring Höganäs var de båda revolutionerna sammankopplade. Mot föreställningen om en statisk bondeidyll ställs det faktum att stenkolsgruvorna sedan 1797 var i full gång vid Höganäs några kilometer väster om hembyn. Här hade redan ångmaskinsdrivna gruvpumpar ställts upp och en enkel hästbana lagts ut i något som närmast var ett stycke engelsk industrialism överflyttad till skånsk landsbygd. Ur gruvpumparnas skorstenar steg svart rök, synlig från Ingelstråde, och vid den nordvästliga vind, som dominerar trakten, nådde säkert stenkolsrökens karakteristiska lukt även Ingelstråde. Industrialismen förde nya människor till trakten, som den engelske ingenjören Thomas Stawford, greve Eric Ruuth och göteborgska finansärer. Bland de första gruvarbetarna fanns engelsmän, tyskar, ryska krigsfångar och barnhusbarn från Göteborg. Nya språk, dialekter och levnadssätt utmanade bondesamhällets traditioner.⁴⁸ Genom sina transporter på landsvägen "Oceanen" var Stenkolsbolaget sedan 1803 också närvarande i Ingelstråde.

8. Den tidiga industrialismens landskap i Höganäs avbildat på ett aktiebrevhuvud från 1805. Stenkolsgruvorna har etablerats, röken stiger mot skyn från en mängd skorstenar och vi skimtar en "vagnväg", en tidig föregångare till järnvägen, där en häst drar en rad med vagnar mellan hamnen och gruvorna. Den svenska flaggan vajar vid Bruksgården (vid nuvarande Gruvtorget), ett byggnadskomplex som också är utsatt på rekognosceringskartan (1).

År 1803 utfärdade Kungl. Maj:t en förordning om enskiftets genomförande i hela Skåne. Första skiftet i Luggude härad kom att genomföras på den av Stenskolsbolaget ägda gården 3 ¼ mantal Bräcke nr 3 i Väsby socken år 1806. Bräcke by är belägen norr om det så kallade Nygårdakrysset, mellan kyrkbyn och Ingelstråde. Bräcke 3 var ett kronohemman, som Stenskolsbolaget hade kunnat skatteköpa efter en kunglig resolution år 1804, vilken återgav Stenskolsbolaget en förvärvsrättighet från 1764.⁴⁹ Med åbon Peter Nyman, gift med Catharina Fredrika Boustedt, dotter till kantorn i Väsby⁵⁰ slöts ett kontrakt med karaktär av livränta.⁵¹ Deras barnbarn Gustaf Nyman skulle för övrigt gifta sig med Hanna Jönsdotter,

åren 1828-32 piga på Ingelstråde 8, Mandelgrens barndomshem. Ett annat barnbarn till Peter Nyman, gruvarbetaren Nils Nyman, kom att bli den som i lokalsamhället skildrade landsbygdens industrialisering och böndernas proletarisering under 1800-talet. Han talade av egen erfarenhet.⁵²

Mandelgrens livsgärning bör tolkas med vetskapen om att hans barndom utspelades mot bakgrund av de industriella och agrara revolutionerna i lokalsamhället, att en ny tid stod för dörren och att det gamla bondesamhället gick mot sin upplösning. Drivkraften att dokumentera den gamla tidens kultur innan en ny tid helt tog över framstår då som logisk.

Hos Måns Svensson på Ingelstråde nr 8

Mandelgrens förfäder hade suttit på Ingelstråde nr 8 i ett hundratal år tillbaka, då de hade gift sig till gården. De beskrivs som ”starka och stridbara män”.⁵³ Nils Månssons far, Måns Svensson, var född 16 maj 1777 och fjärde son av fem till Sven Andersson på Ingelstråde 8 och hans hustru Elna Pålsdotter.⁵⁴ Måns Svensson blev sockenskomakare.⁵⁵ Genom att i 30-årsåldern köpa ut sin bror fick han den 18 mars 1807 fastebrev på gården.⁵⁶ Den måste rimligen redan då, eller tidigare, ha genomgått skatteköp, det vill säga övergått från att vara kronohemman till att bli skattehemman. Rusthållsplikten tycks dock ha bestått.

Den 5 juli samma år gifte sig Måns med Kierstina Jönsdotter från Östraby i grannsocknen Kattarp, cirka 9 km öster om Ingelstråde. Kierstina (även formerna Kersti, Kerstina och Kirstina förekommer) var född 8 maj 1782 och dotter till Jöns Nilsson i Östraby och hans hustru Sissa.⁵⁷ Kierstina kom från en präktig dubbelgård på goda jordar och bör ha fört med sig en god hemgift.⁵⁸ Det kan rentav ha varit kapital från Östraby som gjorde att Måns Svensson som fjärde son kunde köpa fädernegården.

Måns Svensson hade så snart han bestämde över Ingelstråde 8 väckt frågan om att genomdriva enskifte i Ingelstråde by. 1803 års stadga förelåg och som vi sett hade häradets och socknens första skifte genomförts i Bräcke i närheten år 1806. Måns Svenssons radikala idé gjorde övriga byamän så upprörda att de, enligt Mandelgren, både mordhotade honom och markerade sitt avståndstagande genom att inte närvara vid Måns och Kierstinas bröllop.⁵⁹ Byalagets mycket starka reaktion på Måns Svenssons skiftesförslag 1807 skall inte bara ses som utslag av konservatism utan också mot bakgrund av skiftet på Bräcke 3. För bymännen förknippades

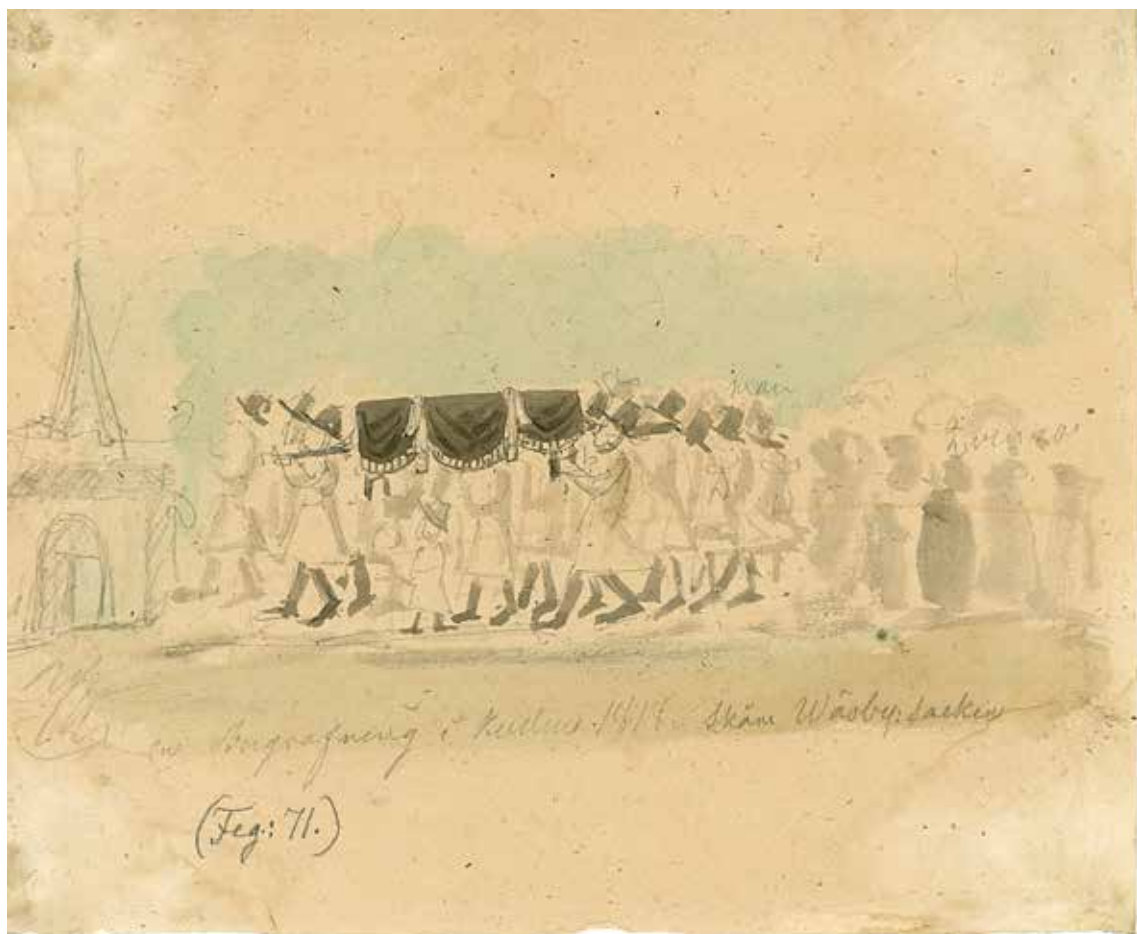
sannolikt de första skiftena i trakten med förlorade besittningsrätter; de kan ha befarat att Höganäsbolaget skulle utnyttja sina starka privilegier på fler gårdar i trakten.

Enligt Mandelgren fick Måns och Kierstina sammanlagt begrava sju småbarn.⁶⁰ Nutida släktforskning ger en något annan bild. Måns och Kierstina fick Sven (1808–1808), Sissa (1809–?) och Sven (1812–1812) innan Nils föddes 17 juli 1813.⁶¹ Det bör noteras att Nils födelseår varierar i olika handlingar, även i sådana han själv skrivit. I en meritförteckning i Ericsbergsarkivets autografsamling anger han exempelvis 1814 som födelseår. I artikeln om hans 80-årsdag står dock den 17 juli 1813,⁶² vilket får anses som hans rätta födelsedatum.

Sorgen över barnen som dog var en del av det dagliga livet, men förlusten av dem innebar också att det blev färre munnar att mätta. Föreställningen om Mandelgren som den fattige bondsonen måste ifrågasättas också av denna anledning. Gården var vid 1800-talets början fyrlängad, av normalstorlek och knappast fattig. Till trädgården fanns också en rosengård, belägen nordväst om boningslängan.⁶³ I mantalslängden 1814 anges ytterligare några detaljer: "Måns Svänsson 36 Åhr", hustrun 31 år, har en dotter och en son. Måns har inget fickur, men han har en hund.⁶⁴ Dottern var den 1809 födda Sissa som inte förekommer följande år.⁶⁵ Sonen är Nils, vår huvudperson. Enligt mantalslängden 1815 fanns i hushållet också drängen Carl, 31 år, och pigorna Anna och Elna med flera och hunden som är omnämnd också här.⁶⁶

Sannolikt dröjde sig spänningen mellan Måns Svensson och övriga byamän kvar. I stället knöts vänskap med fanjunkare Mårten Pihl och hans hustru Johanna Catharina Stolt på granngården i öster, Wätamåsa nr 1. Fanjunkare Pihl hade spelat fiol på Måns och Kierstinas bröllop⁶⁷ och hans son Anders, generationskamrat och sannolikt barndomsvän med Nils Månsson, bars till dopet av Kierstina.⁶⁸ Kontakten med familjen Pihl kom Mandelgren att upprätthålla långt fram i livet, något som också fick betydelse för hans kulturhistoriska forskning. Bland annat kom lantbrukare Anders Pihl, som i litteraturen på flera ställen sammanblandats med sin far, att hjälpa Mandelgren med dokumentationen av ett sydgötiskt hus i Norra Danhult.⁶⁹ Anders Pihl gifte sig 1844 med Hanna Johansdotter, piga på Ingelstråde 8 och den gamle Mårten Pihl dog på Ingelstråde 8 år 1855.⁷⁰

Enligt Mandelgren var fadern Måns "ett mönster af nykterhet och dygd, arbetsamhet och drift", sannolikt en idealiserad bild.⁷¹ Bondelivet kombinerades med initiativrikedom, framsynthet⁷² och nytänkande (skiftesidén)

9. "En begrafning i Kullen 1818 i Skåne, Wäsby socken".

och med hantverkstraditionen (skomakeriet). När Nils föddes 1813 var han äldste överlevande sonen och som sådan förmodligen omhuldad. Därefter följde två barn som dog redan det första levnadsåret, Sven 1814 och Elna 1816. Slutligen föddes Sissa 1817,⁷³ det enda av Nils helsyskon som överlevde småbarnsåren.⁷⁴

Under ett sedvanligt byaråd år 1818, enligt Mandelgren dagen för midsommarafon, kände sig den drygt 40-årige Måns Svensson illamående, gick hem, insjuknade hastigt och avled samma natt. Mandelgren beskriver detta rörande som att fadern sällade sig till de sju döda barnen,

som redan var änglar hos Gud, och hur han och lillasystern stod i rosengården och hörde klockringningen över fadern bortifrån Väsby kyrka.⁷⁵ Mandelgren anger alltså fler barn än släktforskningen, kanske för att han inbegriper missfall. Och faderns dödsdag var den 11 juli 1818, inte dagen före midsommarafton. Han anges ha dött av feber.⁷⁶

Vid bouppteckningen efter Måns Svensson den 4 september 1818 anges att han i livstiden "ägde och bebodde Krono Skatte Rusthållshemmanet 3/8 mantal Ingelsträde nr 8". Kvarlåtenskapen förtecknades och värderades, som vanligt vid denna tid, efter material med de ädla metallerna först. Det framgår att Ingelsträde 8 var ett hem där man hade både tumlare (cylindriska dryckeskärl) och teskedar av silver och åt på tenntallrikar. Det fanns vagnar, 5 kor, 6 hästar, utsäde och ordentligt med såväl möbler som husgeråd, redskap och kläder.

Givegodset till sonen Nils omfattade 1 par knäspännen av silver (dräkt-detalj för att knäppa knäbyxor) och 5 dussin "Silver Tröje-knappar" samt en furukista. Tröjknapparna värderades till 4 riksdaler banco. Bouppteckningen bekräftar att Mandelgrens barndomshem inte kan karakteriseras som fattigt.⁷⁷

Måns Svenssons död när sonen var fem år var rimligen Nils Månssons stora barndomstrauma som skulle få avgörande konsekvenser för resten av hans uppväxt. På bilden "En begravning i Kullen 1818 i Skåne, Väsby socken" går en liten pojke bredvid mannen i liktåget; rimligtvis är detta, som flera uppfattat, en självbiografisk bild av faderns begravning även om det inte sägs rakt ut.⁷⁸

Skolpojke, föräldralös, styvson och misshandlad

Kronologin i den unge Nils Månssons barndom efter Måns Svenssons död är något oklar och har tolkats olika. Den har blivit än mer rörig eftersom två personer med samma namn, Sven Jönsson, utgör huvudpersonerna. Den ene är morbrodern Sven Jönsson i Östraby, den andra den Sven Jönsson som Kierstina gifte om sig med efter maken Måns död 1818.

Efter några år som sörjande änka ingick modern den 28 december 1821 ett nytt äktenskap med Sven Jönsson från Bräcke nr 4, Väsby socken, ett äktenskap som Mandelgren beskriver som olyckligt.⁷⁹ Sven Jönsson kom alltså från byn där häradets första skifte skett och från en gård som är väldokumenterad.⁸⁰ I det nya äktenskapet misshandlades styvbarnen och Kierstinas "melankoli" (depression) lade henne efter några få år i graven.⁸¹

Även här friserar Mandelgren historien. Kierstina levde fram till 1 juli 1825 och dog enligt dödboken av "barnsbörd", vilket jag tolkar som barnsängsfeber. Hon hade med sin nye man fått tvillingarna Måns och Inger 1822, varav Måns överlevde spädbarnstiden. När hon dog i barnsäng efter att ha fött Jöns den 9 juni 1825 var hon alltså 43 år, hade fött tio barn och begravt fem. Inte heller Jöns skulle överleva småbarnstiden.⁸²

Mandelgren uppger själv att han i början av 1820-talet vistades hos sin morbror Sven Jönsson på Östraby Storegård. Östraby ligger norr om socknens centrum i Kattarp, i ett bördigt slättlandskap präglad av gods och storgårdar som Vegeholm, Rögle, Västraby och Höghult. Det förefaller ha varit hans mor Kierstina som ordnat så, att Nils i sjuårsåldern sattes i Kattarps skola, vilken hade lokaler i fattighuset invid sockenkyrkan och förestods av läraren Jöns Hellstedt.⁸³ Denne var 1818–24 skolmästare och boende i "Skola och Fattighuset", vilket sätter en yttre tidsram för Mandelgrens Kattarpsår.⁸⁴

I *Svenskt biografiskt lexikon* anger Gösta Berg att Mandelgrens förhållanden i Östraby var "torftiga".⁸⁵ Detta måste anses vara fel. Moderns släktingar i Östraby var välbeställda⁸⁶ och det förefaller alltså som mor Kierstina hade ambitioner med sin son. Att få gå i fast skola 20 år före folkskolans införande var snarast ett privilegium i en tid då barn ofta betraktades som billig arbetskraft, både i bondesamhället och industrialismens gruvor och fabriker.

Styvfadern tog ganska snart Nils Månsson ur skolan i Kattarp. I stället sattes Nils i Ingelstråde ambulerande byskola, vilket enligt Mandelgren skall ha berott på att styvfadern och skolmästaren i byn var supbröder. Skolan här var undermålig, avsevärt sämre än den i Kattarp.⁸⁷ Mandelgren beskriver läraren Sven Balling närmast som en karikatyr "en liten tjock karl med sträv stämma" vars runda ansikte "glänste af fett och välmåga". Läraren tycks ha varit mer intresserad av bondehemmens måltider än av kunskapsförmedlingen.⁸⁸

Efter Kierstinas död gifte styvfadern Sven Jönsson den 23 mars 1826 om sig med Sissa Bengtsdotter från Östra Klappe, Allerums socken. De fick tillsammans barnen Kierstina 1826, Ingar 1828, Johanna 1831, Jöns 1836 och Johanna 1839.⁸⁹ Styvfadern saknade enligt Mandelgren alla former av dygder,⁹⁰ söp och slog styvsonen.⁹¹ Styvmodern å sin sida såg bara till sina egna barns fördel.⁹² Styvföräldrarna fick från 1826 och framåt alltså fem egna barn medan Nils nu förväntades göra nytta.⁹³ Att som äldste sonen bli dräng på sin fädernegård var nog inget öde unge Nils

kunde fördrå. Styvfaderns hårda behandling kombinerades efterhand med dennes ambition att tillskansa sig Nils Månssons fädernegård.⁹⁴

Vi kan inte utesluta att Mandelgren demoniserar sin styvfar. I synen 1830 står att Ingelstråde 8 ägs av Måns Svenssons arvingar.⁹⁵ Men eftersom Nils var ommyndig stod han och hans syster ännu under förmyndare, den i Väsby födde Lars Svensson i Koholma, bosatt ca 6 mil öster om Ingelstråde. Som Mandelgren senare beskriver det hade styvfadern ett fördelaktigt arrende av 3/8 mantal för 20 Rdr riksgälds om året och i det ingick att uppfostra styvbarnen Nils och Sissa. Från 16 års ålder, alltså 1829, fick Nils – enligt honom själv – inget understöd och gården arrenderades åter ut till styvfadern ”för en billig summa”.⁹⁶

Den tonårige allmogemålaren

Relationen till styvfadern tycks ha blivit än sämre när Nils Månsson omkring 1825 upptäckte sin fallenhet och sitt stora intresse för att teckna och måla. Det tycks röra sig om den typ av besatthet av ett intresse som inte är helt ovanlig för åldern. Man får intrycket av att Nils Månsson redan i puberteten var kreativ, viljestark och oppositionell. Kanske läggs något av hantverkaridentiteten från Måns Svensson till detta. Något mer spekulativt tolkat: unge Nils flyr in i tecknandet när han förlorat sin mor.

Nils hade en obotlig mani att måla och rita. Han idkade denna lek på sina korta fristunder. Han var emellertid alltför nitisk i sin konst; då papperet tog slut fortsatte han att rita på gårdens plank och dörrar. Resultatet blev att han fick stryk av sin barske styvfader.⁹⁷

Att teckna och måla i stället för att hjälpa till med alla sysslor som förekom på gården var rimligtvis ägnat att skapa konflikt med styvföräldrarna. Tillvaron i den ännu oskiftade byn förutsatte att alla arbetsföra gjorde sin del av sysslorna. Hustavlan, katekesen och arbetsmoralen satt hårt och att intressera sig för annat än för lantbruket kunde säkert likställas med lättja och omoral.⁹⁸ Ett stöd fanns dock hos fanjunkare Mårten Pihl. Han tycks ha varit den som tidigast förstod Mandelgrens konstnärsbegåvning och som stöttade honom på olika vis.⁹⁹ Bland annat lärde han Nils att göra penslar av svinborst och lånade honom 3 riksdaler till inköp av linolja och färger.¹⁰⁰ Mandelgren har själv sammanfattat sitt gryende konstnärskap i ett självbiografiskt utkast, skrivet i tredje person:

Sonen [Nils Månsson], som ägde en afgjord böjelse för målare konsten lämnade styffföräldrarna för dess hårda behandling, började måla kistor och skåp, han ritade tillika kistebrev för ortens flickor med hvilka de voro särdeles belåtna, ehuru han ej hade andra pänslar än björkpinnar som tuggades till de blev ludna, - och Färgorna voro endast till en början gröna blad och blommor samt allbark – därefter blåfärg (Lackmos) och Indego – samt Gurkmäja – hvaraf han en dag gjorde den stora upptäckten att gult och blått gjorde grönt, som var för honom en stor upptäckt. Slutligen fick han veta att en person på en half mils afstånd från hemmet hade en bok där innehåll saker om målning – han lyckades att få låna denna bok, hvarefter han avskref en mängd resapter och började sedan måla kistor och skåp, sedan en granne som nybyggt sin gård bestod olja och färjor hans ryckte steg så han fick flera arbeten hvar efter han blev ständigt sysselsatt.¹⁰¹

Nils Månsson tycks alltså snabbt ha etablerat sig som bygdemålare och dekoratör. ”Otaliga voro de dörrar, kistlock och skåp, som han med sin pensel dekorerade”.¹⁰² Några byråldor med marmorering och blommor, som skall ha målats av den unge Mandelgren, visades upp på en utställning i Ingelstråde skola sommaren 2023 men vad som i övrigt finns kvar av detta ungdomsmåleri är oklart. ”Nils satte dit krusiduller och hjärtan så bra att han höll på att slå ut socknens ordinarie målare. [...] Han slog sig på målning och fick bra med jobb om somrarna. Den skällning han fick av [styv]fadern, då han kom hem om höstarna, gjorde att han längtade bort”.¹⁰³

Mandelgrens egna uppgifter om kistebrev väcker visst intresse. Kistebrev var normalt i städerna tryckta och massproducerade bilder med text som sattes i förvaringskistornas lock. De kunde föreställa historiska personer, scener och innehålla ordspråk. Inte sällan kolorerades de med vattenfärger.¹⁰⁴ Om Mandelgren nu ritade sådana (vilket han skriver) var det ett mindre vanligt förfaringssätt. Alternativet är att det var färgläggning han ägnade sig åt. Det vore naturligtvis också intressant att veta vilken bok om målarkonsten som den unge Nils Månsson fick låna. Vid den här tiden fanns både tryckta handböcker och handavskrivna anteckningsböcker med färgrecept och anvisningar i omlopp.¹⁰⁵ Ett exempel är Claude Boutets år 1672 utgivna handbok, som utkom på svenska i Stockholm 1784 med titeln. *Miniatur-skolan, eller Konsten at lära måla utan mästare, jämte bihang om sättet at göra de vackraste färgor, m. m. Och til slut Undervisning uti målare-konsten, så väl al fresco, samt med vatten- och olje-färg, som på glas, uti emalj, mosaik och med damascering.*

10. Teckning gjord av en tonårig Nils Månsson, möjligen med ett kopparstick som förlaga. Motivet går tillbaka på en karikatyr av Napoleon ridande på en kräfta (till höger) och den framstormande Nordarmén 1813 (till vänster). "Teknad med en träpinne, Emedan undertecknad ej kände till Blyhartzpänna och pänsel, eller hade råd att förskaffa sig dem, tecknades konturen med en spetsig pinne och färgorna påstrukos med en Tuggad björkpinne i stället för pensel. Kän mitt 14 a 15 år uti Ingelstråte 1829".

11. "Mandelgren öppnar grindar för att få en slant till Ritmaterialier. Ingelstråde 1828–1829". I denna teckning med självbiografiskt motiv blickar Mandelgren tillbaka på ett fenomen som var frekvent i hans barndoms landskap – grindar över vägarna som begränsade de fritt strövande kreaturens rörlighet, och som krävde att de vägfärdande stannade upp för att öppna och stänga grindarna.

Även om Nils Månsson vann viss framgång med sitt måleri krävdes också andra inkomster när underhållet från styvfadern upphörde i 16-årsåldern. En ofta reproducerad bild visar hur han i 15–16-årsåldern 1828–29 öppnar grindar för att få en slant till ritmateriel.

wid byn fanns 2ne grindar å stora vägen som går emellan Helsingborg och Höganäs, hvarest förtjentes ofta slantar vid öppnandet af dessa grindar. Dessa slantar sammansparades för att när gårdfariehandlanden kom, köpa sig paper för.¹⁰⁶

Detta måste tolkas som att det rör sig om grindarna utmed landsvägen Oceanen som Mandelgren öppnade. Kanske var trafiken där så regelbunden att detta kunde ge inkomster.¹⁰⁷

Frågan är om Mandelgren delvis mytologiserade sina tonår. Styvfadern tycks ju inte helt ha hindrat hans konstnärliga utveckling, även om kon-

flicker förelåg. Längre fram skulle Mandelgren till och med dokumentera Sven Jönssons fädernegård, Bräcke nr 4.¹⁰⁸ Den tonårige allmogemålaren tycks ha hållit sig borta från hemmet och målat så mycket han kunde. Med tanke på att han växte till de för tiden ståtliga 188 cm tycks han däremot knappast ha varit undernärld¹⁰⁹ men som andra växande tonårspojkar var han väl konstant hungrig.

Industriell och agrar revolution II

Industrialismen i Höganäs gick under 1820-talet in i en ny fas. Stenkolsbrytningen kompletterades med att en annan av traktens naturtillgångar, leran, togs tillvara.¹¹⁰ Tillverkning av tegel, och snart därefter keramik, utvecklades, och till detta knöts en familj som skulle få avgörande betydelse för den unge Nils Månsson.

Samtidigt började bondbyarna i Kullabygden att skiftas på allvar efter 1827 års skiftesstadga. I Ingelsträde skedde detta 1831.¹¹¹ Enligt Ingelsberg är det inte osannolikt att Mandelgren själv deltog i det praktiska genomförandet av skiftet i Ingelsträde. Han ser detta som något som måste ha påverkat den unge Nils Månsson starkt: hur den gamla bystrukturen upplöstes, ryggåstugorna monterades ner och korsvirket tog över.¹¹² På de skiftade gårdarna byggdes nya stall i gråsten tagen från de röjda markerna. Alltmer tegel murades i korsvirkesstommarna i stället för det gamla lerklinet. Grindarna togs bort från landsvägarna och engelska järnplogar medförde att de svårforcerade lerjordarna och fäladerna kunde plöjas upp, fäladsmarkerna dikas ut och jordbruket utvecklas. Freden, vaccinet och potäterna ledde även i Kullabygden till befolkningsökning och hemmansklyvningar. Den industriella revolutionen innebar också att det expanderande brukssamhället efterhand uppslukade tre av socknens bondbyar, först Hultabo och Tjörred och därefter Långaröd.¹¹³

Till fots till Koholma, arbete i Höganäs och studier i Stockholm

Hösten 1831 lämnade Nils Månsson för första gången Kullabygden. Han ärende var att till fots uppsöka sin och systemns förmyndare, Lars Svensson i Koholma, beläget mellan Perstorp och Höör, cirka sex mil från hemmet, för att bevaka sina och systemns intressen. Nils vandrade förbi Farhult och Vegeholm, förbi Björnekulla och monumentet över kronprins Karl August

vid Kvidinge hed, över Bonnarpes hed, Spången och till Riseberga, där han fick natthärbärge. I väntan på förmyndaren passade han en skvaltkvarn och fick sedan också bevista ett brännvinsflödande barndop. På hemvägen vandrade han ända till Utvälinge innan han sökte nattläger hos ett disharmoniskt par, där det knappast gick att få någon sömn. Denna första resa framstår som ett ungdomsäventyr och blev den första i en lång rad resor genom olika landskap.¹¹⁴

I 17-årsåldern fick Nils Månsson kontakt med porslinsfabrikanten Carl F. Berger i Höganäs.¹¹⁵ Berger, en tysk med tidigare erfarenheter från Königliche Porzellan-Manufaktur Berlin och Gustavsberg, hade varit arbetsledare i Gustavsberg och även gjort experiment med en ny ugn, men köpts ut av ledningen där och återvänt till Tyskland 1829.¹¹⁶ Berger skulle från och med 1830 leda experimenten i den nya lerkärlsfabriken i Höganäs. Han anställdes av Höganäsbolaget först på ett år, sedan på ytterligare ett. Uppgifterna var dels att förbättra taktegeltillverkningen och om möjligt nedbringa tillverkningskostnaden, dels att påbörja och bedriva tillverkningen av grövre lerkärl. Dessutom skulle han fortsätta med en av honom påbörjad undersökning av de eldfasta lerorna samt deras användning.¹¹⁷ Produktionen kom i gång 1832 men Berger lämnade orten redan i maj detta år.¹¹⁸ En kort tid 1832 arbetade Nils som elev och "dessinator" i Höganäsfabriken.

Till en början ordnade Nils det så att han för en vecka i taget provianterade i hemmet och vandrade sedan den halvmillånga vägen till lärostället. De korta stunder han var hemma grälade man på honom, varför han tog steget fullt ut och försörjde sig själv genom att arbeta ombord å skepp i Höganäs hamn och delta i sillfisket om nätterna.¹¹⁹

Nils bodde alltså nere vid Höganäs hamn och verkar ha haft några hårda studie- och praktikår. Höganäs var dels ett fiskeläge, dels en gruv- och bruksort – säkert inte det lättaste eller lämpligaste stället att ta sig fram på för en ung man med konstnärsambitioner. Denna fas i Nils Månssons ungdom har ofta illustrerats med hans teckning av en jordbod 1843 vid Höganäs hamn.¹²⁰ Det får dock antas att en skeppare hade en mer gedigen bostad. Även i användandet av denna bild finns en tendens att göra Mandelgren fattig genom att okritiskt acceptera hans egen beskrivning av sin karga vardag:

Bodde hos skeppare Lindqvist, fiskade med gossarne om aftnarna, sydde mina tråtoflor sjelf – Fick potatis av skeppar mor – som koktes stecktes i askan eller på en jernskoffa i rysk talg och maskinsmörja – Målade om aftnar och morgnar innan jag gick på bruket och ritade.¹²¹

Carl F. Berger hade en son, Gottlieb, som ansågs vara en skicklig porträttmålare.¹²² Efter förhandlingar lyckades Nils, med sin ”brinande lust för målning” få gratis konstundervisning i Berger juniors ateljé.¹²³ Via honom presenterades Nils i ateljén för den unge greve Gustaf De la Gardie, som nyligen hade ärvt det närbelägna godset Kulla Gunnarstorp efter sina morföräldrar.¹²⁴ Hans ärende i Gottlieb Bergers ateljé skall ha varit att beställa ett porträtt.¹²⁵ Den unge greven uppfattade uppenbarligen gossen Nils Månsson som så talangfull att han lovade rekommendera honom till sin far, Excellensen Jacob De la Gardie, diplomat, militär, politiker, boksamlare och herre till Löberöd.¹²⁶

Vid Excellensens nästa besök på Kulla Gunnarstorp kallades Nils Månsson till godset och presenterades där av prosten i Väsby Nils Werlin.¹²⁷ Vid visiten på Kulla Gunnarstorp förevisades Nils teckningar för Excellensen.¹²⁸

En liten privat jury bestående av godsägaren själv, dennes fader Jacob, von Saltza och friherrinnan Foch granskade ynglingens försök. De var välvilliga. Efter granskningen fick Nils titta in i salongerna och dess tavelssamlingar. Den unge mannen var stum av häpnad, sådant hade han aldrig drömt om.¹²⁹

Gustaf De la Gardie var gift med Mariana Fredrika von Saltza, dotter till friherre Edvard Fredrik von Saltza, vilket bör vara den som avses ovan, medan friherrinnan Foch var Marianas syster Hedvig (Keddo) Fock.¹³⁰ Nils kom framöver att ha kontakt både med pastor Werlin och dennes döttrar, i synnerhet framstår breven från Hedvig Werlin som förtroliga.¹³¹

För att utröna Nils Månssons talang och förutsättningar sände Excellensen De la Gardie hans teckningar till professor Fredric Westin, direktör för Konstakademien i Stockholm. Denne ”ansåg gossens anlag vara så tillfredsställande, att han borde gå den konstnärliga vägen”. Nils antogs till den så kallade principskolan höstterminen 1833 och fick med Excellensen resa till Stockholm via Kulla Gunnarstorp och Löberöd. I Stockholm bereddes han under åren vid Konstakademien bostad hos sin välgörare.¹³²

Jacob De la Gardies stora insatser för Nils Månsson kom att bli något utöver det vanliga. Handlade det om ett sedvanligt mecenatskap till för-

12. Fredric Westin: Porträtt av Excellensen Jacob Gustaf De la Gardie som lantmarskalk under 1834–1835 års riksdag. Oljemålning omkring 1835.

13. Mandelgren utförde en litografi av Westins porträtt hos firman Spong & Cardon i Stockholm. Framställningen av denna litografiska kopia var av allt att döma en engångsföreteelse för Mandelgren, vilket understryker den betydelse som Excellensen De la Gardie hade för honom.

mån för en talangfull yngling eller kan vi finna ytterligare aspekter? Sommaren 1833 avled Gustaf De la Gardie, som var Jacob De la Gardies ende son. Sonen dog dessutom barnlös och Jacob stod därmed utan efterkommande, vilket inom en patriarkal och av föreställningar om att präglad adel måste ha setts som en stor olycka.¹³³ Samtidigt vet vi att Jacob De la Gardie hyst politiskt radikala idéer om att privilegiesamhället inte var en självklarhet. Det är inte orimligt att tänka sig att förlusten av sonen spelade in för hans stora engagemang för Nils Månsson. Överhuvud kan noteras att tidsfönstret för dessa avgörande händelser var smalt: familjens Bergers korta tid i Höganäs (1830–32) och så Gustaf De la Gardies tidiga död 1833. Kulla Gunnarstorp gick då i bakarv till fadern.

Ett senkommet faderskapsmål?

På framsidan av konvolutet kring Mandelgrens papper i Ericsbergsarkivets autografsamling, har Solfrid Söderlind uppmärksammat den prydliga, handskrivna påskriften "Naturlig son af Excellensen Jacob De la Gardie", skriven inom parentes.¹³⁴ Naturlig betyder här utomäktenskaplig. Det bör vara den som ordnade arkivet som skrivit detta, men vilket källvärde det skall tillmätas är oklart. Skribenten har skrivit in fel födelseår för Mandelgren (1814), något som kan bero på att fel födelseuppgifter för Mandelgren förekommer på flera ställen, som nämnts ovan också i hans egna meritförteckningar. Mer än två sekel efter Mandelgrens födelse vore det ett närmast forensiskt projekt att fastställa eller avfärda den kontroversiella faderskapsuppgiften, men vi kan notera att Excellensen De la Gardie hade mist sin älskade hustru i december 1811. Han var hemma i Sverige 1812. November 1813 till juni 1814 var han däremot i London och därefter envoyé i Madrid augusti 1814 till september 1815.¹³⁵ Den teoretiska möjligheten att han var Nils Månsson far finns därmed, även om man kan undra vad som kunde sammanfört honom med bondmoran Kierstina i Ingelsträde.

Det är svårt att bortse från konvolutpåskriften nu när den uppmärksammas. Av vilket skäl skulle den som arbetat med ordnandet av autografsamlingen på Ericsberg ha hittat på en sådan uppgift? Utgår vi från att uppgiften är korrekt och att Nils Månsson på fädernet var en De la Gardie kan det väsentligt ändra tolkningen av Nils Månsson som person och hans levnadslopp och gärning, både hur han av Jacob De la Gardie så snabbt och generöst bereddes möjlighet till utbildning och Mandelgrens relativa

14. Konvolutet i Ericsbergs-
arkivets Autografsamling,
vol. 137, s. 324, där det
anges att Mandelgren är
naturlig son av Jacob
Gustaf De la Gardie.

självssäkerhet och stridbarhet, exempelvis i den följande rättsprocessen om Ingelstråde 8. Familjen De la Gardie hjälpte uppenbart Mandelgren i frågan om förmyndare.¹³⁶ Kanske var mötet i Gottlieb Bergers ateljé alls ingen slump utan en inledande sondering från familjen De la Gardies sida?

Det har framhållits hur den etablerade Mandelgren, de gånger han besökte hembygden, förutom moderns och systemns släkt främst umgicks med adeln på Krapperup och Kulla Gunnarstorp, och att tonen i ett brev från en av grevarna De la Gardie visar stor respekt för Mandelgren.¹³⁷ Mandelgren hade åtskilliga och återkommande kontakter med familjen De la Gardie.¹³⁸

Förutsatt att uppgiften om faderskap stämmer uppkommer naturligtvis frågan om Mandelgren kände till sitt ursprung men valde att hålla tyst.

Känslorna för, och minnena av, Måns Svensson var en sak, arvsanlagen något annat. Fjärde budet satt hårt i bondesamhället. Att peka ut sin mor som en otrogen kvinna och sig själv som oäkting var knappast eftersträvarsvärt och dessutom oförenligt med processen mot styvföräldrarna om rätten till Ingelstråde nr 8. Processen blev dessutom framgångsrik.¹³⁹ Att Mandelgren kom att ägna sig åt släktforskning och hävda att han stammade från Kullasläkten¹⁴⁰ framstår i en sådan tolkning närmast som ett aktivt identitetsbygge i syfte att dölja släktskapet med De la Gardie. Var felaktigt angivet födelseår i meritförteckningarna i själva verket en dimridå? Kanske uppfattade Mandelgren poängteringen av sin bondska bakgrund som ett slags legitimering, att han därigenom var särskilt meriterad för att utforska folkkulturen i kontrast mot de folklivsforskare som var sprungna ur borgerliga och urbana miljöer.

Nils Månsson blir Mandelgren

Namnet Mandelgren tycks Nils Månsson ha lagt till senast i Höganäs våren 1832, alltså inför flytten till Stockholm. I mantalslängden för Ingelstråde förtecknas han fortfarande som Nils Månsson.¹⁴¹ Flera forskare har utgått från att han antog efternamnet Mandelgren när han kom till Stockholm för att skriva in sig på Konstakademien år 1833.¹⁴² Det vanliga med dylika efternamn var att odla sin identitet och undvika förväxling i stadsmiljöer.

I Folklivsarkivet finns ett rekommendationsbrev bevarat som förbisett av tidigare forskare. Det är skrivet av Carl F. Berger i Höganäs 4 april 1832 och riktar sig till framtida kontakter:

Der Jüngling N. M. Mandelgren, in der Nähe von Höganäs geboren, ist von mir, seit dem Mittel des vorigen Jahres, in den Principien – Zeichnen unterrichtet worden. Weil er in diesen Übungen nicht nur versprechende Fortschritte gemacht, sondern auch ein sittliches und ausserwürdiges Betragen erzeiget hat, also, damit er in Studien der Malerei sich weiter vervollkommen, empfehle ich ihn, nicht weniger den Beschützern und Gönnern, als den Lehrern und Ausübern dieser Kunst. Höganäs den 4ten April 1832. C.F. Berger,

Porzellanen-Fabrikant von Berlin
[Sigill med stamp ”CFB”]¹⁴³

Brevet lyder i översättning:

Ynglingen N. M. Mandelgren, född i närheten av Höganäs, har av mig, sedan mitten av förra året, undervisats i teckningens principer. Eftersom han inte bara har gjort lovande framsteg i dessa övningar, utan också har visat ett sedesamt och värdigt uppförande, och på det att han kan bedriva vidare studier i måleri, rekommenderar jag honom, icke mindre till beskyddare och mecenater, än till lärare och utövare av denna konst.

Innehållet pekar mot att det fanns en färdig plan – Nils Månsson ska studera vidare, och hans lärare rekommenderar honom på grundval av såväl talang som uppnådda färdigheter. Det nya efternamnet är en del av framtiden, och det var detta ovanliga namn som skulle underlätta synligheten i en urban miljö.

Människan och hembygden

Nils Månsson Mandelgrens relation till Kullabygden och hembyn slutade dock inte med att han flyttade till Stockholm. Även om han 1830 ägde Ingelsträde 8 tillsammans med systemn Sissa var han ännu omyndig. År 1834, när han blev myndig, skrev prosten Werlin i Väsby att han borde komma hem. Förmyndaren i Koholma höll på att bli bankrutt.¹⁴⁴ Med bistånd av landshövdingen i Kristianstads län, Axel De la Gardie (bror till Excellensen), utsågs en ny förmyndare och sedan följde en rättsprocess på tinget i Mörap i 3-4 år.¹⁴⁵ Mandelgren fick rätt och sålde 1839 fädernegården för 2444 Riksdaler Banco till den blivande svågern Lars Olsson från Ingelsträde 4 och systemn Sissa Månsdotter, vilka ingick äktenskap 27 november 1840 och tillträdde gården samma år. Styvfadern Sven Jönsson, som varit arrendator, fick flytta ut med sin familj.¹⁴⁶

Mandelgren upprätthöll också kontakten med Anders Pihl i Våtamåsa, återvände till Kullabygden för sin forskning vid ett flertal tillfällen från 1840-talet till 1881, nedtecknade minnesbilder från barndomen och införlivade dessa i sin kulturhistoriska forskning.¹⁴⁷ Barndomens kulturmiljö, de gamla gårdarna i den oskiftade byn, ryggåsstugorna, det gamla dräktskicket med mera i Väsby socken blev en integrerad del av Mandelgrens stora kulturhistoriska inventeringsgärning, med Karin Gustavssons ord hans ”antikvariska landskap”.¹⁴⁸

Ingelsberg redovisar en gammal lantbrukares minnesbild av hur den åldrade men reslige Mandelgren gör ett sista besök i hembyn under 1880- eller 1890-talet.¹⁴⁹ Enligt reseanteckningarna bör detta avse 1881. Bebygg-

15. "Sommarvardagsdrägt i Wäsby socken 1818. En flicka som varit och mjölkatt korna, och möter en gosse som rider till beteshagen med en häst". Detta ett exempel på hur Mandelgren i sin forskning återvände till barndomsminnena från Kullabygden. Här avspeglas också hans intresse för landsbygdsbefolkningens klädedräkter.

gelsen har då tätat på den gamla bygatan. Bondbyn håller på att förvandlas till ett stationssamhälle (1885), präglad av tegelbyggnader, tegelbruk och bränneri. De agrara och industriella revolutionerna hade förändrat landskap, bebyggelse, redskap och dräktskick och bekräftade väl snarast

16. Höganäs stenkolsverk 1862. Litografi av Johan Henric Strömer efter en teckning av Hans Peter Bäcklund, den senare bokhållare vid gruvan i Höganäs.

legitimiteten i Mandelgrens livsuppgift – att ägna sig åt att dokumentera det gamla bondesamhället innan det försvann ter sig högst motiverat.

Hembygdens minnesbild av Mandelgren är dubbel. Hos styvfaderns släkt fanns länge en kvardröjande tagg av att de blivit borttvingade från Ingelstråde 8¹⁵⁰ medan hans gärning åtminstone från 80-årsdagen 1893 får positiv uppmärksamhet i hembygden.¹⁵¹ Även Mandelgrens bild av hembygden är dubbel och rymmer både nostalgi, omsorgen om systemen och hennes barn, vänskapen med familjen Pihl och de negativa minnena av byamännens behandling av Måns Svensson, av föräldrarnas tidiga dödsfall och av styvföräldrarna. Den rymde också berättelsen om hur han hittade sitt kall, blev upptäckt och fann vägen ut.

Personen Mandelgren stammade ur en tid och plats av omvälvningar, av industriell och agrar revolution. Han var inte bara bondesonen utan bar också på kreativitet, hantverkaridentitet och en passionerad vilja att utveckla sin talang. Är det dessutom så, att han faktiskt bar på adliga anor,

ÅT MINNET AV
LÄSAREN OCH FÖRHANDLAREN
**NILS MÅNSSON
MANDELGRÉN**
* 17-1 1814 † 1-9 1889
BORJESGRÄN VÄRN I NERBYLÖKEN
SOM SAAM VIDA RYKTE

I HÄRKOMST AV HANS VÄRME
RETTES STENEN

1889

blir han än mer sammansatt. Mandelgrens allmogisering och påstådda fattigdom och låga börd blir med denna tolkning ytterligare ifrågasatt. Han framstår som en 1800-talets romanhjälte, medveten och revanschistisk, på en gång talangfull och ambitiös men också förföljd av styvföräldrarnas behandling och som följd av detta behäftad med dåliga skolkunskaper och bristande salongsfärdighet.

Det som saknas är romanens hjältinna. Mandelgren gifte sig aldrig. Det är inte otänkbart att barndomen i styvfamiljen gav honom en negativ uppfattning av familj och äktenskap. Demoniseringen av styvfadern var inte bara knuten till barnmisshandel och fylleri utan också till att Mandelgren gav denne skulden för moderns död. Kanske blir det med denna bakgrund logiskt att artisten och fornforskaren kom att leva ensam, även om han både var förtrolig exempelvis med Väsbyprosten Werlins dotter Hedvig och längre fram i livet funderade på att fria till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius dotter Anna.¹⁵²

De biografiska uppgifterna Mandelgren själv bidragit med har gjort det tacksamt att skriva in honom i 1800-talets nationalism, i dess romantiska konstnärsbild liksom i föreställningar om självuppoffrande forskare. Alla ingredienserna finns där: stigen ur folkdjupet, familjetragedi, en hård barndom, elaka styvföräldrar, tidig talang, upproriskhet, energi, missförstådd och motarbetad och så småningom efter hårt arbete en storartad och nationell kulturhjärte.

17. Monumentet i Ingelstråde. I bakgrunden bostads-
huset som nu finns på platsen för Mandelgrens
barndomshem. Monumentet ägs och vårdas av
Kullens hembygdsförening.

1. Nils Månsson Mandelgren: Studie av människans muskler gjorda utifrån levande modell, 1837. Examensarbete i Anatomiskolan, belönat med Ribbingska medaljen 1838.

Mandelgren som elev på Konstakademien

EVA-LENA BENGTTSSON

Spåren av Nils Månsson Mandelgrens tid som elev vid Konstakademien är varken många eller särdeles tydliga. Inga samlade listor över elever på 1830-talet är bevarade, men i Akademiens protokoll dyker många, inklusive Mandelgren, upp som mottagare av olika belöningar för gott arbete.¹ Dessutom finns fem av hans teckningar från elevtiden bevarade i Konstakademiens samlingar.²

Mandelgren är omtalad som elev åren 1833–1838 vilket i teorin motsvarar en fullständig akademiutbildning till konstnär. Men hans personliga förhållanden med familjeproblem och arvstvister innebar att han återkommande fick göra avbrott för resor till Skåne.³ Detta gör att han aldrig hann avsluta sin konstnärliga skolning under tiden i Stockholm. Istället blev Köpenhamn ett alternativ.

Konstlivet på 1830-talet

Bland akademieleverna på 1830-talet finns några som kom att höra till sin tids största svenska konstnärer, såsom historiemålaren Carl Wahlbom, akvarellmålaren Egron Lundgren och landskapsmålaren Gustaf Wilhelm Palm. Annars har konsthistorieskrivningen ofta betraktat 1830-talet som en period av stagnation inom den svenska konsten, en transportsträcka mellan den gustavianska epoken och 1880-talets opponentrörelse.⁴

Även samtida konstnärer som Egron Lundgren kunde i minnets backspegel se mycket mörkt på denna period. Han kritiserar vissa samtidas överdrivna uppskattning av de etablerade konstnärerna som jämnghoda med äldre europeiska mästare: professor Fredric Westin tävlade med professor Emanuel Limnell om att vara Sveriges Rafael, landskapsmålaren Carl Johan Fahlcrantz jämfördes med Claude Lorrain. Men värre var att

endast ett fåtal av de förmögna lade sina pengar på konstköp och dessutom – enligt Lundgren – såg ner på konstnärerna:

Man skulle nästan kunna säga, att det kändes liksom ett slags solförmörkelse i den inhemska konstvärlden. [...] Visserligen kunde det kännas ömmande för känslofulla själar, att det fortfarande skulle anses vara så skamligt att befatta sig med skön konst, och att de som kallade sig des idkare så oförsynt betraktades endast såsom en sämre art af lindansare eller konstberidare [...] kringstrykande försvarslösa personer.⁵

Men en närmare granskning av tidens konstliv i Stockholm uppvisar innovationer inom grafisk teknik, att konstnärernas motivval förändrades och inte minst att en breddning av konstpubliken utöver de högsta samhällsskikten ägde rum.⁶

Även Lundgren såg en liten ljusning då Stockholms Konstförening bildades år 1832. Föreningen arrangerade konstutställningar och ordnade lotterier för sina medlemmar.⁷ Här möttes såväl adel som borgarklass och konstnärer. Föreningen var nog tänkt att bara intressera män, men då såväl drottning Desideria som kronprinsessan Joseфина anmälde sig kunde inte heller andra kvinnor nekas tillträde. Konstföreningen inledde med att anordna offentliga utställningar av äldre konst, inlånad från kungen och från privata samlingar i syfte att bilda publiken i konsthistoria. Men föreningen kom också att bli en viktig plats även för oetablerade konstnärer, där de kunde hoppas på att sälja sina verk till konstlotteriet. På 1830-talet visades denna samtidskonst i huvudsak upp på de interna medlemsträffarna.

År 1833 utkom Fredrik Boyes lexikon över svenska och internationella konstnärer, uttryckligen ”til begagnande såsom Handbok för Konstidkare och Taflesamlare”. Det innehöll korta biografier, samt förklaringar av termer inom konst och konsthistoria. Lexikonet var alltså tänkt både att bilda den förhoppningsvis växande kretsen av konstköpare bland allmänheten och vara till hjälp för konstnärerna. Det innehöll också utvecklingsplanscher med porträtt av gamla mästare och ett stort antal exempel på monogramsignaturer.

År 1831 levererades till Kungliga slottet en kolossal Oden i marmor, skapad av skulptören Bengt Erland Fogelberg, akademiskolad göteborgare bosatt i Rom. Motivet var Fogelbergs eget men tillkom i den tämligen stora krets av konstnärer och intellektuella som intresserade sig för den nordiska forntiden, de så kallade göterna. Efter viss övertalning beställde

kung Karl XIV Johan Oden i marmor, inte heller märkligt då denna asagud kunde ses som en parallell till Bernadotte som grundare av en ny dynasti i Norden.⁸

År 1838 avslutade Johan Gustaf Sandberg arbetet med sju stora väggmålningar i Uppsala domkyrka.⁹ De beställdes av domkapitlet 1827 och skildrar Gustav Vasas historia på väggarna i hans gravkor. Målningarna anslöt till en stark nationell trend utvecklad främst av tyska konstnärer som återupplivat fresken, en gammal hållbar teknik där målandet gjordes direkt på våt puts, *al fresco*. Sandbergs målningar i Gustav Vasas gravkor väckte stor uppmärksamhet och turister vallfärdade dit.

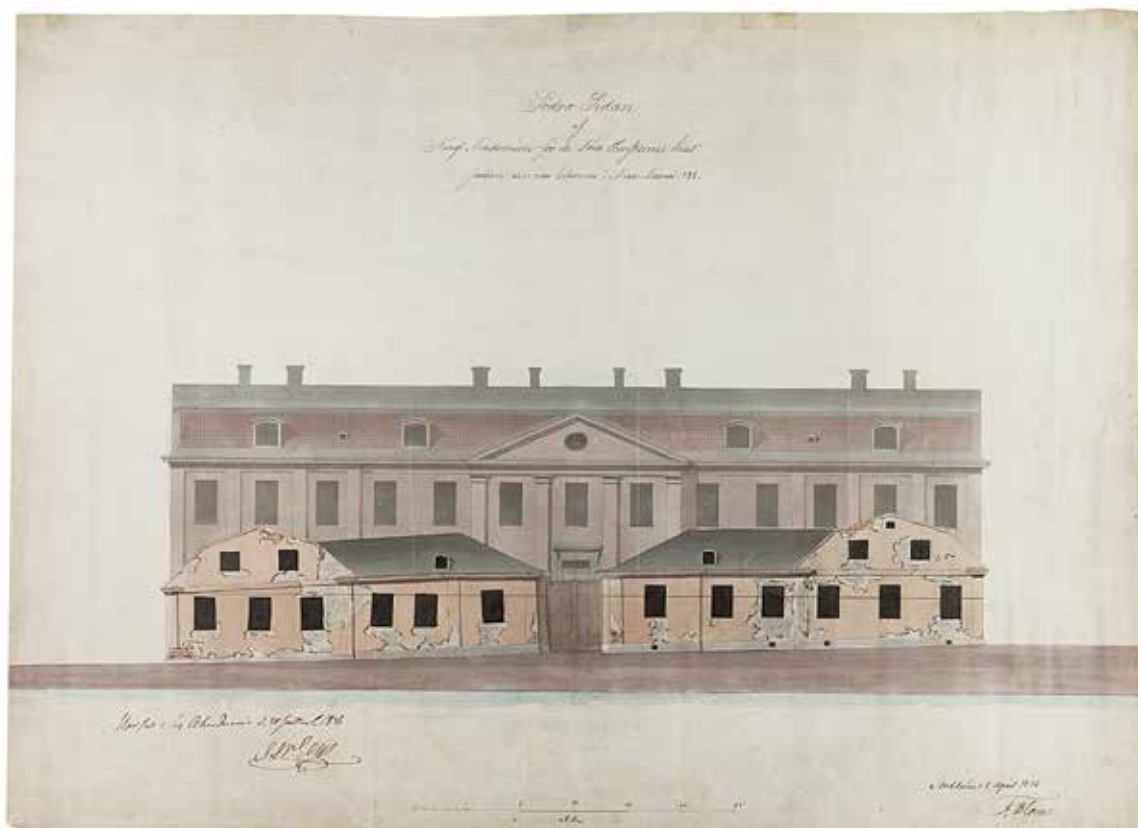
Kongl. Museum, Nationalmuseums föregångare, grundades 1792 på Stockholms slott och var vanligtvis tillgängligt för akademielever som ville studera eller kopiera där. Under hovintendenten Lars Jakob von Röök skedde 1837–1844 en uppryckning av det ganska stökiga museet med både nyinredningar och rengöring av konstverk.¹⁰

Konstakademien

Konstakademien grundades 1735 och benämndes sedan 1810 officiellt *Kongl. Akademien för de Fria Konsterna*. Undervisningen stod bokstavligen under kungligt beskydd och under 1830- och 1840-talen var kronprins Oskar (I) Akademiens kansler, som deltog i möten men som även hyste ett genuint intresse för konst. Det kungliga inflytandet innebar givetvis ett slags maktutövning, men också stöd och uppmuntran för konstnärerna.

På 1830-talet bestod Konstakademien av dryga 50 konstnärer och arkitekter, samt en mindre men inflytelserik skara av hedersledamöter, de flesta från samhällets översta skikt. Dessa var betydelsefulla som konstköpare och donatorer. Preses (ordförande) var sedan 1813 den alltmer konservative Fredrik Samuel Silverstolpe som avgick 1836 och då ersattes av vice preses arkitekten Fredrik Blom. Direktör (rektor) var historie- och porträttmålaren Fredric Westin. Ett antal ledamöter tjänstgjorde som professorer och turades om att undervisa i Akademiens olika avdelningar.¹¹

Förutom att vara en sammanslutning av etablerade konstnärer och arkitekter, var Akademiens främsta uppgift att utbilda ungdomar. Ända till slutet av 1800-talet var det Konstakademien som erbjöd den enda högre konstutbildningen i landet. Undervisningen var kostnadsfri för den som blev antagen, vilket möjliggjorde en viss social bredd bland eleverna: från adliga militärer till bondsöner. Den största särskilda kategorin bland

2. Fredrik Blom: Konstakademiens hus, södra fasaden mot Fredsgatan, mars 1838. Kungl. Akademien för de fria konsterna. Under Mandelgrens elevtid bestod Akademien av en huvudbyggnad från 1700-talet och två lägre flyglar där större delen av undervisningslokalerna låg. Arkitekten Blom gjorde 1838 en serie detaljerade ritningar som visade akademihusets fasader inklusive skador. Tomten består till stor del av gammal sjöbotten vilket gör marken instabil och särskilt västra flygeln hade sjunkit märkbart. Fuktskador hade fått putsen att flagna i stora sjok. Några år senare byggdes nya flyglar och huvudbyggnaden fick ytterligare en våning med rum för bland annat utställningar, allt efter Bloms förslag från 1841.

eleverna var söner till hantverkare och konstnärer, och efter starten av "Fruentimmers-afdelningen" 1864 gällde detta även många av de kvinnliga eleverna.

Konstakademiens rekryteringsområde var formellt hela Sverige, även om stockholmsområdet dominerade. Under 1830- och 1840-talen kom påfallande många elever också från Skåne, förutom Mandelgren exempel-

vis landskapsmålarna Gustaf Wilhelm Palm och Joseph Magnus Stäck, samt historiemålaren Nils Blommér. Även om undervisningen var gratis, och enstaka mindre stipendier kunde ges till de studerande, tillkom givetvis kostnader för mat, husrum och kläder för dem som inte hade välgörare som erbjöd sådant, såsom i Mandelgrens fall Excellensen Jacob De la Gardie. Alternativet var att skaffa sig extra inkomster via exempelvis porträttmåleri eller teckningslektioner för borgarklassens barn.

År 1780 hade Akademien flyttat in i ett eget hus, donerat av gjuteridirektören Gerhard Meyer. Det bestod av en två våningars huvudbyggnad på hög sockel och två mindre flyglar runt en gård. På 1830-talet var huset i tämligen dåligt skick och särskilt flyglarna hade börjat spricka och sjunka ner i marken, som egentligen bestod av gammal sjöbotten.¹² År 1838 doku- menterade professor Fredrik Blom skadorna och fick några år senare bygga på en tredje våning och konstruera nya flyglar.¹³ Större delen av botten- våningarna var av ekonomiska skäl sedan gammalt uthyrda till krogar, för- råd, vagnsskjul och bostäder, fastän Akademien egentligen skulle ha velat bruka lokalerna för egen verksamhet, främst undervisning och samlingar.

Konstnärsutbildningens uppläggning

Undervisningen var uppdelad i så kallade skolor, vilket i nutida språk kan översättas med avdelningar. Gränserna dem emellan var inte helt tydliga, men ambitiösa elever förväntades genomgå dem alla.

Ingen som inte hade en grundläggande färdighet i teckning kunde bli antagen som ordinarie elev vid Konstakademien. Sådan grund kunde ha givits i en hantverksmästares verkstad eller genom privatundervisning hos någon etablerad konstnär. Från 1778 fanns även möjlighet att gå i Konst- akademiens *Princip-* eller *Elementarskola*, där grunderna i ornamentals- och figurritning lärdes ut. Särskilt det förstnämnda vände sig från starten till hantverkslärlingar, och elevlistorna visar att blivande målare, guldsmeder, tapetmakare med flera yrken var representerade. En minoritet av Princip- skolans elever gick sedan vidare som ordinarie elever för att bli konstnärer och arkitekter.¹⁴ När Principskolan upphörde 1879 hänvisades bland annat till att den av Mandelgren grundade Slöjdskolan fanns att tillgå, så han kom här att indirekt bidra till Konstakademiens förändring.

Som ordinarie elev var övningarna i *Antikskolan* det grundläggande. Här tecknade eleverna efter gipsavgjutningar av skulpturer i huvudsak från grekisk och romersk antik. Avsikten var att öva färdigheter i teckning, inte

minst konsten att avbilda en tredimensionell figur i två dimensioner, på ett platt pappersark. Men samtidigt skolades eleverna in i vissa bestämda kroppsideal. Dessa följde här en allmän västerländsk "kanon", gemensam för konstakademier i hela Europa.¹⁵ Fyra av Mandelgrens teckningar av antika gipser finns bevarade och visar såväl byster som en helfigur.¹⁶

Men även människans anatomi studerades samtidigt som eleverna tecknade efter Antiken.¹⁷ *Anatomiskolan* leddes vanligen av en läkare, från 1796 regementsläkaren Olof Jakob Ekman, under senare delen av 1830-talet ersatt av Anders Retzius. Eleverna skulle alltså lära sig jämföra den ideala kroppen med den "verkliga", fysiska genom att teckna efter anatomiska planscher och skelett och ibland närvara vid dissektioner. Även anatomi hos djur som häst eller varg studerades. Godkänt resultat i anatomi var en förutsättning för att gå vidare till studiet av levande modeller. Från Mandelgren finns en avancerad anatomiteckning bevarad i Konstakademiens samling.

I *Modellskolan* tecknades efter levande modell, i huvudsak manlig sådan. Två unga män var anställda årsvis som modeller, och återkommande prövades deras förmåga att sitta still, inte sällan kopplat till om de hållit sig nyktra, samt att de inte samlat på sig fett som dolde viktiga leder och muskelgrupper.¹⁸ År 1839, precis när Mandelgren lämnat akademien i Stockholm, anställdes också en kvinnlig modell för första gången på heltid, även om man tidigare använt kvinnor som modeller vid enstaka tillfällen. I Konstakademiens arkiv återfinns inga spår av att Mandelgren skulle ha studerat i Modellskolan, även om han skulle ha kunnat gå där någon tid innan han lämnade Stockholm. Att så också verkligen varit fallet bekräftas av ett intyg från akademisekreteraren Gerss 1838.¹⁹

I sina memoarer skildrar akademikamraten Egron Lundgren miljön på Konstakademien under 1830-talet. Ambitionerna att utbilda historiemålare påverkade modelltecknandet där poserna hämtades från antika myter och Bibelns berättelser. De heroiserande ämnena kunde uppfattas som högtravande. Tjänstgörande professorer ställde upp modellen med sikte på historiemåleriets krav: "fastbunden som en S:t Sebastian, bröstande sig som en Ajax eller placerades liggande som en död Abel".²⁰ I lokalen fanns också en *ecorché* i naturlig storlek som eleverna döpt till Lasse Tysk. En *ecorché*, eller på svenska *muskelman*, är en skulptur av en människa utan hud, avsedd för anatomiundervisning. Den syns på Sandbergs målning liksom en miniatyr av den antike Borghesiske fåktaren. Målningen sammanfattar alltså underförstått de viktigaste delarna i akademiutbildningen.

3. Johan Gustaf Sandberg: Interiör från Konstakademiens Modellskola, 1834. Uppsala universitet. Målningen skildrar Sandbergs egen position som lärare i Modellskolan, där han går runt bakom de svängda bänkarna och granskar konstnärselevernas teckningar. Dagens uppgift är att studera ryggmuskelnerna, och den levande modellens pose kompletteras av att muskelmannen, ecorché, i gips vänts med ryggen mot klassen. Mellan dem står en förminskad kopia av den antika Borghesiske fäktaren. Sandberg har osökt refererat till akademiutbildningens viktigaste delar: studiet av antiken, anatomin och den levande människan.

I *Byggnadsskolan* studerade blivande arkitekter, men dessa deltog även i undervisningen i akademiens andra skolor för att lära sig teckna. Detta var nödvändigt för att prestera både tekniska ritningar och genomarbetade presentationsritningar att visa för tilltänkta byggherrar. Bland sina kamrater på Konstakademien hade Mandelgren alltså personer med andra yrken i sikte, men även de var i behov av färdigheter i teckning.

De lite äldre elever som arbetat i Modellskolan kunde också tävla om kunglig medalj och ett större resestipendium för utlandsstudier. Varje år angav professorerna ett eller flera motiv att skildra på bästa vis. Tävlingsämnena för målare hämtades från antikens historia och mytologi, från Bibeln och från Sveriges historia.²¹ Efter mönster från den franska konstakademien ansågs sedan gammalt att historiemåleri var det som varje elev borde utbildas för. De ”höga ämnena” som skildrade hjältedåd och andra avgörande ögonblick i historien hade dock i Sverige en liten marknad. Men den kunskap om människokroppen som lärdes ut på Akademien var ju även till nytta för porträtt- och folklivsmålare, genrer som annars stod lågt på den traditionella rangskalan.²²

De äldre eleverna uppmanades också att visa sina verk på den akademiutställning som på 1830-talet anordnades vartannat år och var öppen för publik. Men sällan eller aldrig visades här teckningar från Antik- eller Modellskolan, så Mandelgren kom aldrig så långt vid den stockholmska Akademien att han ställde ut något under sin elevtid. Däremot återkom han på Konstakademiens utställningar under perioden 1845–1873 med framförallt studier av medeltida måleri.²³

Utställningarna var tänkta som inspiration för yngre konstnärer men också för allmänheten och avsåg att etablera en standard för ”samtidskonst” och ett konstitntresse hos en större publik. Denna strävan var gemensam med Konstföreningens. I dess styrelse satt även akademiledamöter redan från början. Motsättningar mellan dessa institutioner är en senare konstruktion, ibland använd för att understryka akademiens konservatism.

På initiativ av kronprins Oskar utsågs 1834 en kommitté av konstnärer och arkitekter som började diskutera hur Akademiens undervisning skulle reformeras.²⁴ Detta resulterade i nya stadgar 1846/49. Undervisningens uppläggning blev i princip kvar men kompletterades vid århundradets mitt med viktiga tillägg, såsom undervisning i målning och en särskild Landskapsskola. De nya inslagen bekostades bland annat genom att timmarna för undervisning i Antikskolan minskades, ett tidens tecken då konsten generellt gått mot mer realism.²⁵

Spåren av Mandelgrens elevtid

När Mandelgren kom till Stockholm 1833 hade han redan en viss grund att stå på genom arbetet vid Höganäs lervarufabrik och viss undervisning hos porträttmålaren Gottlieb Berger.²⁶ Denne ska ha visat Mandelgrens teckningar för Gustaf De la Gardie, som visade dem för sin far, Excellensen De la Gardie, som i sin tur kontaktade Konstakademiens direktör Fredric Westin.²⁷ Han var den som var högst ansvarig för undervisningen och hans omdöme var avgörande för om någon skulle antas som elev.

Hösten 1833 fick Mandelgren börja teckna i Akademiens Principskola. Syftet var att vidareutveckla de färdigheter i teckning som han redan besatt, men också att testa nivån på dessa. Det var Principskolans lärare som sedan rekommenderade vilka som var redo att gå vidare som ordinarie elever och börja i Antikskolan.

Uppenbarligen började det bra för Mandelgren. I februari 1834 delades priser ut till förtjänta elever för teckningar gjorda året innan. Han belönades då med en *jeton* (akademiens minsta medalj) i två kategorier, dels för figurritning i Principskolan, dels för teckning i Antikskolan.²⁸ Det visar att han raskt flyttats upp från Principskolan till att bli ordinarie elev. Årets belöningar vid Konstakademien publicerades också i pressen så att en större allmänhet fick ta del av vad som skett.²⁹

De professorer som turades om med att undervisa i både Antik- och Modellskolan under Mandelgrens elevtid var fem till antalet. De tillhörde tidens ledande konstnärer, samtliga födda på 1700-talet. Miniatyrmålaren Jacob Axel Gillberg, historie- och dekorationsmålaren Emanuel Limnell, skulptören Eric Gustaf Göthe och historie- och porträttmålarna Pehr Krafft d.y. och Johan Gustaf Sandberg delade upp året i två till fyra månader vardera för tjänstgöring vid Akademien.³⁰ Alla dessa var ju också verksamma som konstnärer med privata och offentliga uppdrag. Och över alltihopa höll direktören Fredric Westin sin hand.

Elevernas teckningar skulle uppfylla vissa krav för att godkännas av professorerna, som kunde förse dem med sin signatur, något som idag kan förvirra om även elevens namn fanns med.

År 1836 var det åter Mandelgrens tur att belönas med en *jeton* för en teckning i Antikskolan.³¹ Ovanligt nog går det att fastställa exakt vilken, eftersom den är bevarad i Konstakademiens samling. Det är en studie av en antik gipsmask föreställande den romerske kejsaren Lucius Verus (130–169 e.Kr.).³² På Mandelgrens teckning finns en lite okänsligt placerad

4. Nils Månsson Mandelgren: Den trojanske prästen Laokoon, detalj av skulpturgruppen med samma namn.

5. Nils Månsson Mandelgren: Lucius Verus, romersk kejsare, 1835. Belönad med jeton 1836.

November 1835
Ghandberg

Delont 1836.

M. Mandelgier

påskrift: ”Belönt 1836”, men även professor Sandbergs godkännande påskrift och dateringen november 1835.

Frånsett att perspektivet skevar en smula i maskens sockel visar teckningen att Mandelgren behärskar spelet mellan ljus och skugga och kan framställa gipsen tredimensionellt. Ytterligare tre teckningar från Antikskolan finns bevarade: en torso, en helfigur och en porträttbyst. Den senare är utförd i antikiserande stil och föreställer en skallig man med veckrika draperingar runt axlarna. Men mannen bär också Serafimerordens kraschan, vilket avslöjar att eleverna i Antikskolan även fick teckna av skulpturer från senare tid. Mannen visar starka likheter med Johan Tobias Sergels porträtt av sin far, hovbrodören Christofer Sergell. De två exemplar av denna byst som idag finns i Nationalmuseum saknar dock drapering.³³

Teckningen av torson visar den centrala delen av den antika Laokoongruppen som skildrar hur den trojanske prästen och hans söner dödas av ormar utsända av gudinnan Athena. Uttrycket av extrem smärta gjorde skulpturen till ett intressant och svårbemästrat studieobjekt för de lite äldre akademieleverna. Skulpturgruppen tillhör de äldsta i Konstakademiens samling.³⁴ Den kom till Sverige redan 1698 och överläts från kung Gustav III till Akademien när denna flyttat in i eget hus 1780. Även denna teckning av Mandelgren är ett väl utfört arbete i sin art.

I Anatomiskolan undervisade sedan 1796 regementsläkaren Olof Jakob Ekman, men 1837 drabbades han av sjukdom och ersattes successivt av Anders Retzius. Redan 1798 hade Ekman presenterat ett program för att aktivt studera anatomi även utifrån Konstakademiens stora antika gipsavgjutningar.³⁵ Han menar att eleverna efter ”vanlig” anatomilektion ska begrunda skulpturens framställning av muskler, och han åtar sig att demonstrera deras roll för människans rörlighet.

Ekman menar också att både gipserna och de levande modellerna är lämpliga för att pröva elevernas anatomikunskaper när det blivit dags att utexaminera dem från Anatomiskolan. Denna praxis fortsattes även av efterträdaren Retzius, något som syns i en teckning av Mandelgren där han utifrån en levande modell redogör för människans muskler. För detta belönades han 1838 med den Ribbingska medaljen, och redan året innan hade han fått en *jeton* för muskelstudier.³⁶ I sin rapport över elever i Anatomiskolan 1837 kommenterar professor Retzius särskilt att ”Mandelgren på Carolinska Institutets Anatomi-Sal updissekerat och efter preparat afritat Extremiteternes Muskler”.³⁷ På akademisammankomsten

17 mars kommenteras Retzius rapport och vad gäller Mandelgren sägs att:

Kgl. Akad. fann Mandelgrens arbeten utvisa en mindre vanlig lust och monhet [månhet] att förskaffa sig detaillkunskap uti Målare Anatomien, hvarför, och i ändamål att upmuntra denna del af konststudierne, Hans Kgl. Höghet Kronprinsens tanke skulle för Pris-utdelningen afväntas huruvida Mandelgren borde med Medaille belönas.³⁸

Akademiprofessorerna gillar alltså det de ser hos Mandelgren men avvaktar artigt kronprins Oskars åsikt.

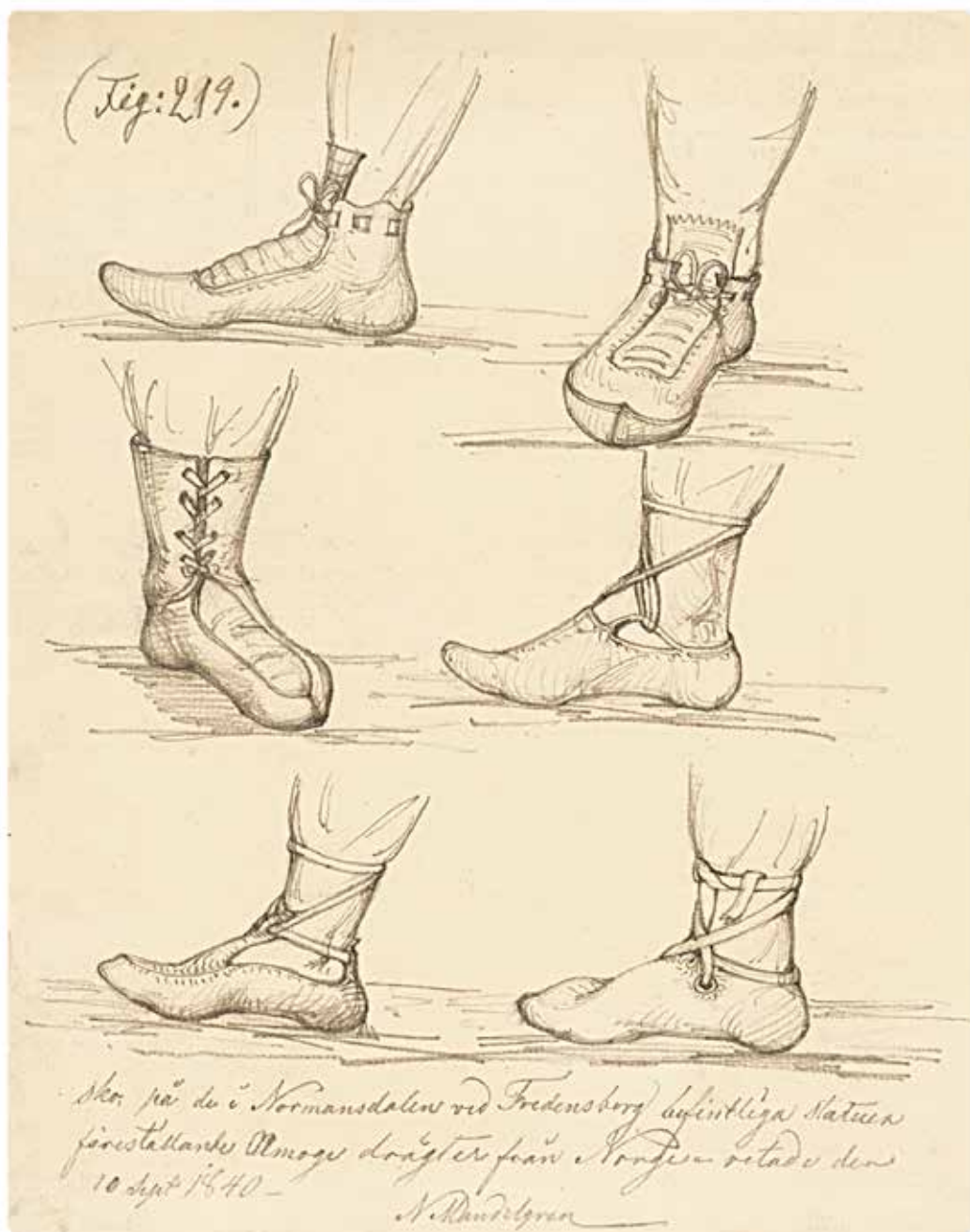
Även Mandelgrens studiekamrater Egron Lundgren och Zacharias Blackstadius tilldelades 1838 Ribbings medalj ”För upvisade Modellritningar till en ecorché”. Men redan i november 1837 hade Akademien beslutat att avsätta 36 Riksdaler Banco för att:

inköpa trenne St. af Eleven Mandelgren, under Hr Prof. och Riddaren Retzii inseende gjorde större Ecorché figure ritningar, hvilka nu af Akads Herrar ledamöter med nöje beskådades; och pröfvades nyttige vid de Anatomiske föreläsningarne.³⁹

Mandelgren tycks alltså ha gjort succé med sina anatomiteckningar, och ingenting tyder på ett misslyckande vid Akademien. Tvärtom skulle hans teckningar användas som förebilder för mindre försigkomna kamrater. Beslutet att lämna Stockholm måste ha haft andra orsaker. Köpenhamn låg ju betydligt närmare Skåne, men var också ett steg på väg ut i Europa. Mandelgren själv sammanfattar sin syn på saken:

Reste han åter till Stockholm och fortsatte där studierna, män insåg att man måste gå åt södren för att vinna nödig uplysning hvarföre han reste till Köpenhamn hvarest han uppehöl sig i 3 år [...].⁴⁰

Vilken väg skulle Mandelgren ha valt om han hade fortsatt studera vid den stockholmska konstakademien? Detta kan vi inte säkert veta, även om man skulle kunna gissa på figurmåleri med motiv från svensk historia och svenskt folkliv på realistisk grund.

1. Skorna på statyer föreställande norsk allmoge, tecknade av Mandelgren i Nordmandsdalen i Fredensborgs slottspark den 10 september 1840.

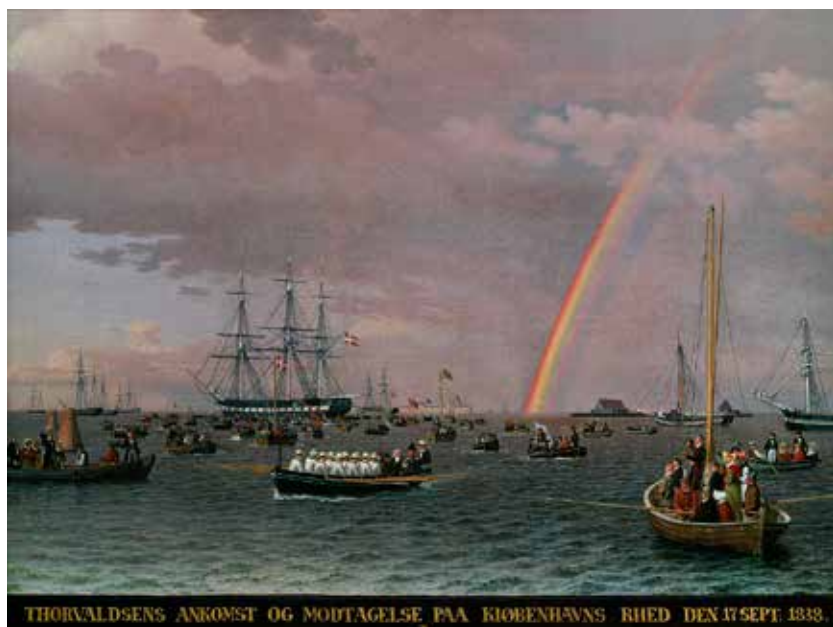
Det andra fäderneslandet – Danmark och danskarna i Mandelgrens liv

ANDREAS ALM

Det har länge varit känt att Nils Månsson Mandelgren under sin studietid i Köpenhamn 1838–1842 knöt viktiga kontakter som inspirerade honom i den kommande karriären och utvecklingen, men dessa kontakter har endast behandlats översiktligt i publikationerna om honom.¹ Efter flera års studier vid Konstakademien i Stockholm var det något under det sena 1830-talet som lockade över den unge mannen till Köpenhamn och som gång efter annan, under resten av hans levnad, fick honom att återvända. I följande kapitel undersöker jag närmare Mandelgrens livslånga danska kontakter – först studietiden, sedan den livslånga brevkorrespondensen som vittnar om olika typer av utbyten och slutligen de många resorna han genomförde till, och inom, Danmark.

Studierna i Köpenhamn 1838–1842

Efter att studietiden i Stockholm var avslutad och Mandelgren lyckats få ut sitt föräldraarb bestämde han sig för att nästa stora äventyr skulle sökas i Köpenhamn. Åke Stavenow har antytt att det var beundran för den framstående konstnären Christoffer Wilhelm Eckersberg som fungerade som morot, vilket sannolikt är riktigt. Mandelgrens gamle lärare på Konstakademien i Stockholm, Johan Gustaf Sandberg, uppmanade honom i ett brev att följa varje råd han fick från Eckersberg då det var en unik möjlighet att inhämta kunskaper från en av tidens främsta konstnärer.² Mandelgren själv skriver i ett bevarat brevkoncept ställt till den danska konstakademien att det var ryktet om Danmarks stora konstnärer samt den goda akademiska utbildningen som väckt en längtan till Köpenhamn. I drama-

2. Christoffer Wilhelm Eckersberg: Thorvaldsens ankomst och mottagning i Köpenhamn den 17 september 1838. Oljemålning 1839.

tiska ordalag förklarar han att hans ekonomiska medel är ringa då "naturen lämnat mig i vida världen utan föräldrars medel och beskydd vid 10 års ålder, annat än Guds nådiga försyn!". Han förhörde sig ödmjukast om akademien kunde tänka sig att "frikänna mig från dess afgifter".³ De ekonomiska bekymren under tiden i Köpenhamn framträder även i brevkorrespondensen med Sandberg, som meddelade honom att Konstakademien i Stockholm inte hade möjligheten att bistå honom och istället föreslog Sandberg en kontakt med Excellensen Jacob De la Gardie som säkert kunde stå till tjänst.⁴

Mandelgren anlände till Köpenhamn i juni 1838 och redan samma höst fick han uppleva en extraordinär händelse, vilken han skildrar i sin publicerade självbiografi många år senare tillsammans med skissade illustrationer ur minnet.⁵ Det var ett Köpenhamn i feststämning då skulptören Bertel Thorvaldsen återvände som en hjälte efter flera decennier i Rom. Med sig hade han modellerna till sina monumentala skulpturarbeten som en donation till det danska folket inför upprättandet av ett museum. Mandelgren minns:

3. Thorvaldsens återkomst till Köpenhamn den 17 september 1838. Mandelgren bevittnade händelsen och tecknade denna bild till sin opublicerade självbiografi.

Ett mera storartat mottagande har ingen skulptör-konstnär rönt. Hamnen vimlade af båtar med högtidsklädda herrar och damer, flaggor och vimplar, likaledes alla nationers fartyg som lågo på Redden, stränderna och Tolboden, landstigningsstället fullt af nyfikna. Saluter från fästningarne, som besvarades af den fregatt som konungen sändt för att hämta honom.⁶

Thorvaldsen färdades med häst och vagn till Konstakademiet på Charlottenborg där han skulle ha sin bostad och väl där kom han ut på balkongen för att tacka den samlade folkmassan genom att ödmjukt lägga en hand på sitt bröst. Mandelgren fortsätter:

Försynen illustrerade denna tacksägelse med att låta en solstråle i det samma ur molnet belysa hans silfverhvita hufvud, som gjorde ett djupt intryck på den församlade folkmassan.⁷

Tvivelsutan måste det även ha gjort intryck på en ung aspirerande konstnär från Skåne att få uppleva en sådan folkfest och se den tacksamhet som visades gentemot någon som ägnat sitt liv åt konsten.

Mandelgren trivdes och anpassade sig väl i Köpenhamn vilket noterades av hans svenske vän, Uno Angerstein, som i början av 1841 kommenterade att han hade börjat skriva på halvdanska i sina brev. Han påpekade förvisso att han inte anmärkte på detta för att vara elak utan för att det visade på riktigheten i en tes som han vid ett tidigare tillfälle delgivit Mandelgren: "allmän bildning var konstnären lika nödvändig som enskilda konstbildningen".⁸ Mandelgren påstår själv att han bättrade på sin allmänbildning genom undervisning hos flera av Köpenhamns mest namnkunniga personligheter: Hos Adam Oehlenschläger erhöll han undervisning i estetik, hos Hans Christian Ørsted studerade han fysik, och teologiundervisningen tog sig Henrik Nicolai Clausen an. Den konstnärliga utbildningen fick han främst genom "stränga studier" i perspektiv (och skeppsbyggeri för marinmålning) hos Eckersberg, samt hos arkitekten Gustav Friedrich Hetsch och målaren Johan Ludvig Lund.⁹ I vilken form och utsträckning han tog del av denna undervisning framgår inte i Mandelgrens senare beskrivning. Det finns dock skäl att vara skeptisk när det gäller omfattningen av studierna hos Oehlenschläger, Ørsted och Clausen. Kanske bevistade Mandelgren helt enkelt några av deras föreläsningar eller offentliga framträdanden.

I Eckersbergs dagböcker omnämns Mandelgren ett antal gånger, första gången den 2 juli 1838, då han hade med sig ett rekommendationsbrev från Johan Gustaf Sandberg och Jacob Wilhelm Gerss, vilka vid denna tid var professor respektive sekreterare i den svenska konstakademien.¹⁰ Hur den första tidens studier lades upp framgår inte av Eckersbergs dagböcker, men enligt en anteckning från 21 juli 1840 påbörjades en serie övningar i att måla efter en modell vid namn Natalia Stahl. Omkring henne satt en hel grupp av elever, däribland Mandelgren, och de arbetade i tjugio dagar.¹¹ Enligt dagböckerna tecknade han ofta hos Eckersberg tillsammans med kamraterna Friedrich Theodor Baasch från Eckernförde och Joachim Ludwig Bünsow från Kiel. I slutet av november 1841 började de tre med perspektivstudier och fortsatte med det till 21 februari 1842, då kursen ansågs avslutad.¹² Därefter ökade svårighetsgraden genom att ett porträtt målat av Wilhelm Bendz lånades in från "kongens Palais" till Eckersbergs ateljé för Mandelgrens räkning, och mars månad 1842 ägnade han åt kopieringsarbetet.

Samma månad visade Eckersberg inför kolleger i Konstakademiet upp perspektivteckningar "med angivelse af Sol, Maane og Lampebelysninger" utförda av Baasch, Bünsow och Mandelgren.¹³ Syftet var att

4. Perspektivstudie av Mandelgren 11 februari 1842.

övertyga akademiens medlemmar om vikten av att upprätta en kurs i perspektiv, vilket Eckersberg ansåg betydligt viktigare för aspirerande konstnärer än att blott teckna av levande modeller. Eleverna hade själva fått välja motiv ur verkligheten, utan att direkt kopiera den, och därefter beräkna hur ljus och skuggor gestaltade sig efter geometriska kalkyler. För Eckersberg var dessa färdigheter av största vikt för konstnären då de dels gjorde verken mer verklighetstroga, dels bistod i att förstå naturens uppenbarelser mer riktigt. Uppvisningen blev lyckad och i oktober samma år började en perspektivkurs för konstnärer vid Konstakademiet, med undervisning av Eckersbergs elev, marinmålaren Carl Dahl.¹⁴

En färdighet som Mandelgren delvis förvärvade i Köpenhamn var konservering av måleri. Enligt hans egen beskrivning uppmanade museimannen Christian Jürgensen Thomsen honom att söka upp målaren och konservatorn Jens Peter Møller för att lära sig konservering och restaurering. Enligt en ansökan som Mandelgren senare skickade in till kung

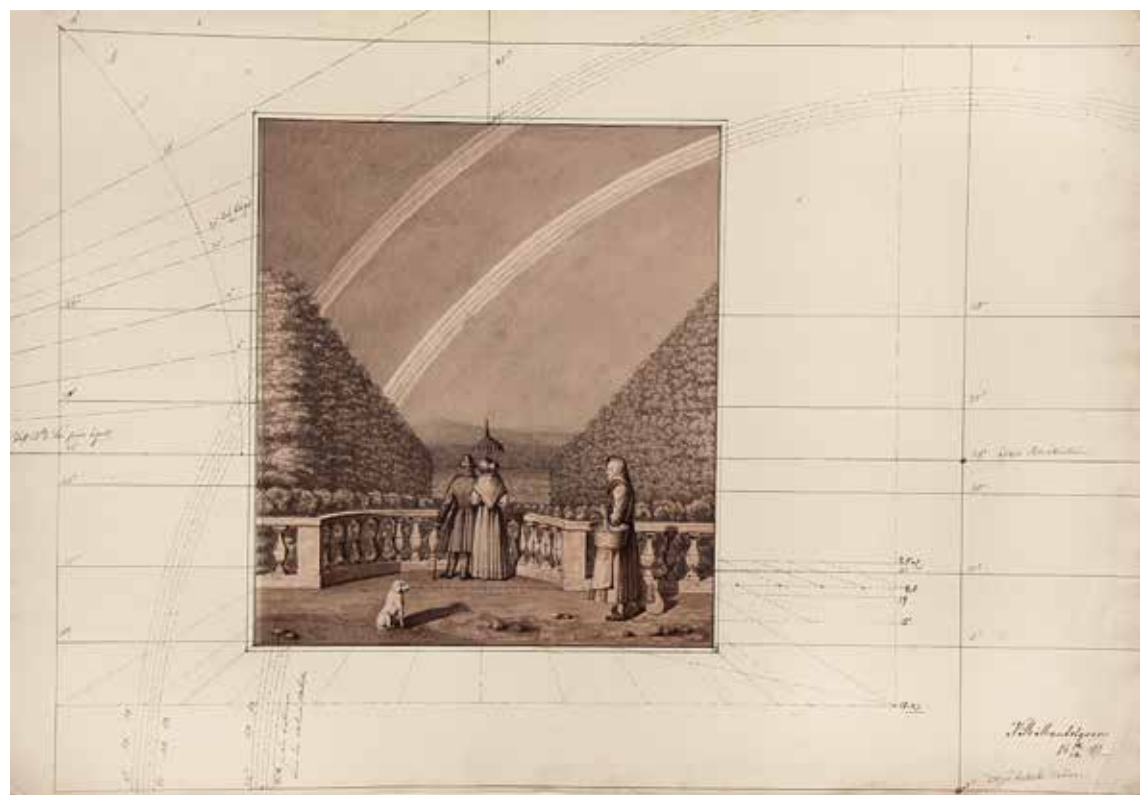
5. Denna perspektivstudie av Mandelgren gjord 8 december 1841 föreställande Langebro i Köpenhamn under månsken kan jämföras med Eckersbergs målning av samma motiv (6).

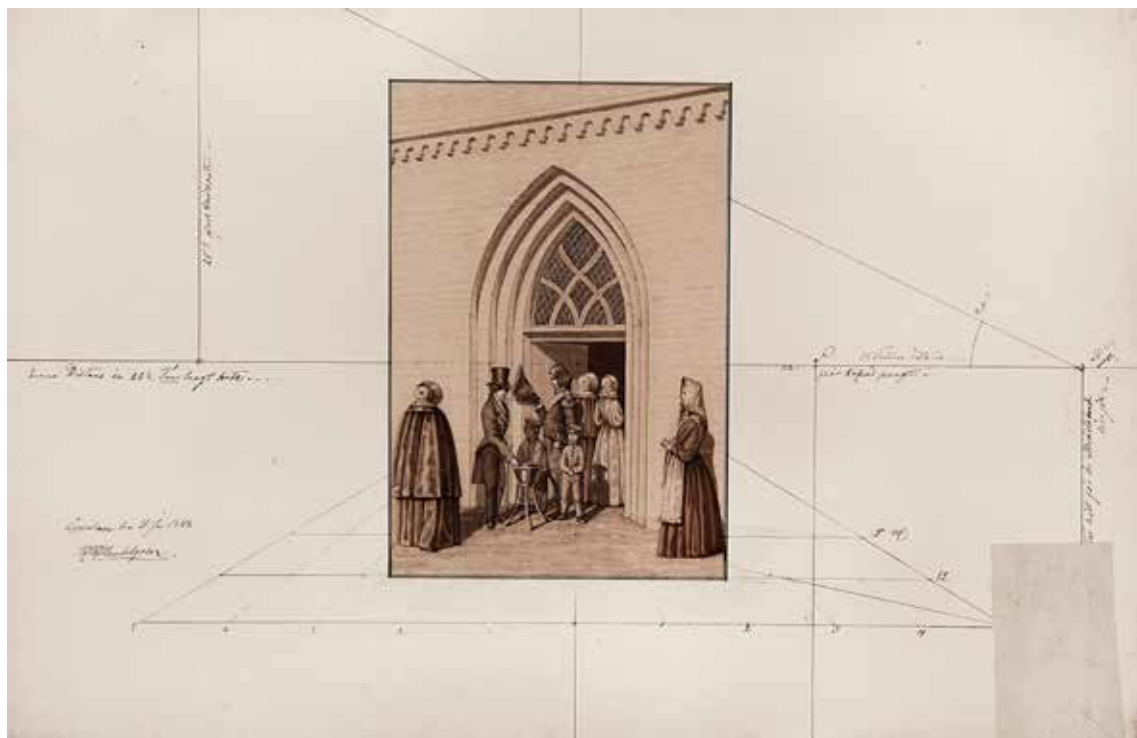
6. C.W. Eckersberg:
"Langebros i måneskin."
Oljemålning 1836.

7. Perspektivstudie av Mandelgren den 12 december 1841.

8. Motiv ur C.W. Eckersbergs *Linearperspektiven anvendt paa malerkunsten* från 1841.

9. Perspektivstudie av Mandelgren den 31 januari 1842. Jämför med Eckersbergs exempel på nästa bild.

10. Motiv ur C.W. Eckersbergs *Linearperspektiven anvendt paa Malerkunsten* från 1841.

Oskar I angående en egeninitierad tjänst som fast anställd konservator, hade Thomsen under ett besök i Sverige uppmärksammat det bedrövliga skick i vilket konstverk förvarades.¹⁵ Detta intygades även av en annan dansk efter en resa till Stockholm, kungligt privilegierad antikvitets- och målerihandlare Ludvig Petersen i Köpenhamn, vars intyg Mandelgren skickade in med sin konservatorsansökan.¹⁶ Detta var dock ett välkänt faktum sedan 1820-talet och kan inte ha haft någon betydelse för hur ansökan behandlades.¹⁷

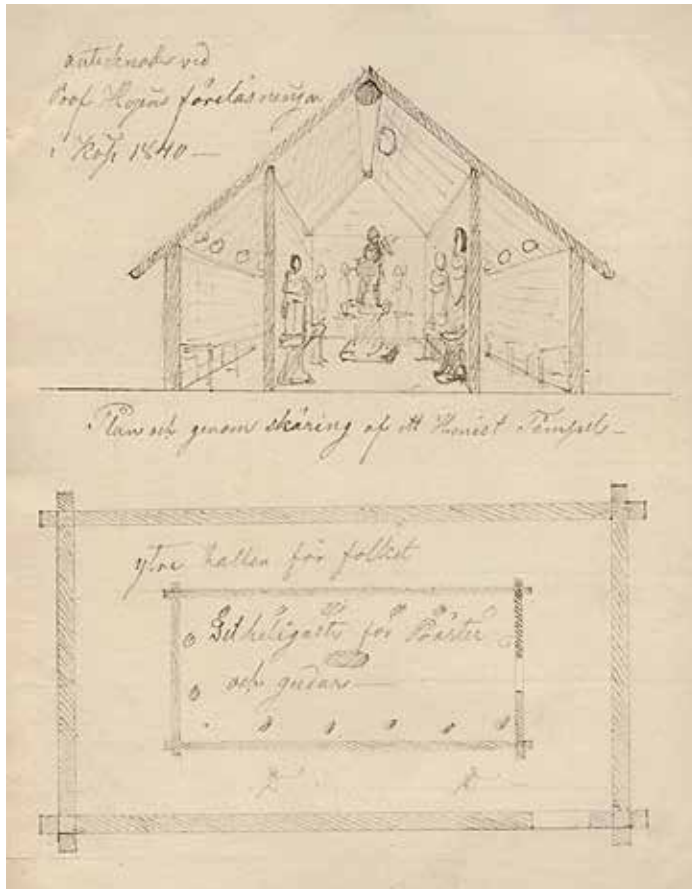
Däremot tycks Mandelgren inte ha fått något intyg från Møller. Genom Eckersberg fick han veta att Møller inte kunde betygsätta honom då han "ikke kjendte Deres Duelighed eller Færdighed i at restaurere gamle Malerier" vilket egentligen inte kan tyda på annat än att studierna hos Møller inte har varit så omfattande som han i sina senare ansökningar velat ge sken av.¹⁸ Inte heller var det möjligt att få en attest från konstakademien med Thorvaldsens underskrift, som Mandelgren tycks ha begärt och som säkert skulle ha vägt tungt.¹⁹ Däremot lämnade han Köpenhamn med goda betyg från Eckersberg som intygade att han flitigt hade besökt de vetenskapliga föreläsningarna samt studerat privat hos honom. Eckersberg var övertygad om att Mandelgren "engang vil blive en talentfuld artist".²⁰ Även professor Lund skickade intyg på att Mandelgren studerat vid akademiens modellskola och hos honom privat och han sände sin "hjertlige Ønske at det maatte være Dem til nogen Nytte, og at De maa see Deres forhaabninger opfyldte".²¹

Mandelgren såg Christian Jürgensen Thomsen som den som väckte hans intresse för fornlämningar.²² I egenskap av Oldsagskommisionens sekreterare hade Thomsen ordnat samlingarna efter sitt treperiodsystem i det år 1819 öppnade Oldnordisk museum där de forntida lämningarna delades in i en sten- brons- och järnålder. Mandelgren besökte Oldnordisk museum 1840 och 1841 och tecknade av föremål.

Intresset för allmogedrakter kan även spåras tillbaka till denna tid (och förmodligen ännu tidigare), även om hans mer systematiska dokumentation egentligen inte tog fart förrän på 1860-talet då han påbörjade ett verk om Sveriges "kostymhistoria".²³ I september 1840 gjorde han en utflykt ut till Nordmandsdalen i Fredensborgs slottspark på Nordsjälland, en skulpturanläggning från andra hälften av 1700-talet med ett sjuttiototal skulpturer föreställande fiskare, bönder och andra folkliga karaktärer från Norge och Färöarna.²⁴ Långt senare, år 1864, återvände han för att teckna av samtliga statyer samt rita upp en plan över parkanläggningen.²⁵

11. Wilhelm Marstrand: Porträtt av Niels Laurits Høyen, oljemålning 1868. Høyen var känd för sin lärdom och vältalighet och blev en av de absolut viktigaste personerna i Mandelgrens liv. På ramen står det "Fra Venner og Tilhørere, den 4 Juni 1868."

12. Plan och genomskärning av ett hedniskt tempel. Tecknad av Mandelgren under Høyens föreläsning 1840.

Framför allt var det en person i Köpenhamn som kom att påverka hans framtid i högre grad än någon annan, en person som i den opublicerade självbiografen beskrivs som en genial man – Niels Laurits Høyen. Denne hade under 1820-talet genomfört en studieresa i Europa för att bland annat studera kyrkor och vid hemkomsten hade han påbörjat dokumentationen av Danmarks kyrkor, med bland annat en liten avstickare till Skåne för att studera Lunds domkyrka 1829 (innan den av Carl Georg Brunius genomförda restaureringen var genomförd och med vilken Høyen var mindre nöjd).²⁶ Från Høyens föreläsningar finns det bevarade föreläsninganteckningar och teckningar i Mandelgrens samling. Av dessa

13. Sidogången i gipsskolan vid Köpenhamns konstakademi, tecknad av Mandelgren 1840.

14. Carl Anton Schmidt: Kvällsundervisning i Konstakademiets gipsskola. Odaterad pennteckning och lavering.

framgår att äldre historisk arkitektur studerats, vilket de bevarade teckningarna av hedniska tempel visar.²⁷

I Mandelgrenska samlingen finns det flera bevarade teckningar från Köpenhamnstiden som visar på de miljöer han vistats i. Dit hör bland annat en teckning av professor Lund i sin ateljé år 1839 samt interiörer från Konstakademiet på Charlottenborg ur flera perspektiv. Ett antal perspektivövningar daterade 1840 och 1841 från Eckersbergs privatundervisning finns ännu bevarade.²⁸ Det var även i Köpenhamn som han målade sin första altartavla, avsedd för Vikens kyrka i Kullabygden i Skåne, vilken slutligen hamnade i Brunnby år 1873.²⁹

Mandelgrens danska kontaktnät

Hösten 1843 återkom Mandelgren till Sverige fylld med inspiration och innovativa idéer som han absorberat i Köpenhamn och under den ett och ett halvt år långa resan i övriga Europa. Samma år hade Tivoli slagit upp portarna och Mandelgrens vän, arkitekten Harald Stilling, hade ritat flera av dess byggnader. I Stockholm valdes Mandelgren in i direktionen för *Sällskapet för anläggandet af ett Tivoli i Stockholm* där han bidrog med upplysningar om att ”dylika anläggningar utrikes flitigt frequenteras och äro ganska vinstgifvande” och främst bör det ha varit Köpenhamns Tivoli han haft i åtanke.³⁰ Stilling fick så småningom i uppdrag att lämna ritningar till ett Tivoli i Stockholm.³¹ Även idén till den år 1844 instiftade söndagsritskolan kom, enligt Stavenow, troligtvis från Köpenhamn, där Gustav Friedrich Hetsch hade grundat en liknande skola år 1838. Tillsammans med matematikern och astronomen Georg Frederik Ursin hade Hetsch publicerat en lärobok om geometrisk teckningslära för hantverkare vilken kom att brukas i söndagsritskolan.³²

1840-talet var det årtionde då skandinavismen växte som mest, en rörelse som blev stark bland studenter och intellektuella som insåg de skandinaviska rikenas historiska likheter och gemenskaper och verkade för ett närmande på olika plan, både politiskt och kulturellt. Ångfartygs-trafiken hade börjat gå över sundet år 1828 och den 23 juni 1829 lagerkransade skalden och biskopen Esaias Tegnér sin danske kollega Adam Oehlenschläger under en magisterpromotion i Lunds domkyrka med de högstämda orden ”söndringens tid är förbi”.³³

Flera av de personer som Mandelgren lärde känna i Köpenhamn var del av den skandinavistiska rörelsen, inte minst Høyen som år 1844 höll ett

föredrag i Det Skandinaviske Selskab, vilket även kom att publiceras samma år, där han uppmanade skandinaviska konstnärer att söka motiv och inspiration i de skandinaviska länderna. Svenska, danska och norska konstnärer, menade Høyen, borde betrakta ”hele Norden som sit Fødeland, hele Nordens Historie, som sit eget Folks Historie”.³⁴ Mandelgren rycktes med, och det är knappast någon slump att hans senare planschverk om svenska kyrkor hette *Monuments Scandinaves du Moyen Age*. Redan år 1846 tog han ett steg i denna riktning då han utarbetade en plan för grundandet av en skandinavisk konstförening vars syfte skulle vara att:

Ved fælleds Udstillinger i de tre nordiske Rigers Hovedstader at virke til et fælleds skandinavisk Kunstliv og giøre de forskellige Landes Kunstnere bekendte for hverandre indbyrdes og for samtlige Kunstkjendere og Kunstvenner i Rigene.³⁵

Ett omfattande förslag till stadgar med 19 paragrafer skickades till konstföreningen i Köpenhamn, som var kopplat till flera personer ur hans köpenhamnska kontaktnät (Høyen, Eckersberg, Møller och Hetsch).³⁶ Efter överläggning och ett konstaterande att idén förvisso var intressant fastslog man att Konstföreningen inte hade någon möjlighet att engagera sig.³⁷

Tjänster och gentjänster – Høyen, Stephens och Rafn

Kontakten med Høyen stod sig efter återkomsten till Sverige, och det var framför allt i honom Mandelgren såg sin största chans till fortsatt karriär. Det var han som hade väckt idén om att dokumentera kyrkor och medeltidskonst, och han hade enligt Mandelgren ”ständigt understödt mig med goda råd och uppmuntringar”.³⁸ Mandelgren kände alltid en tacksamhetskuld gentemot honom och han var så ivrig att betala tillbaka att han flera gånger erbjöd Høyen att ta över hans material efter publicering, vilket även Bror Emil Hildebrand märkligt nog ska ha gått med på, åtminstone enligt vad Mandelgren rapporterade till Høyen efter han hade besökt Tegnérifesten i Lund 1853 och där sammanträffat med Hildebrand.³⁹ Om Høyen inte ansåg det insamlade materialet värt utgivning så skulle Mandelgren genast lägga ner hela projektet, aldrig mer yttra sig om saken och skicka hela sin samling till Høyen där han åtminstone kunde känna sig viss om att den hamnade i rätt händer.⁴⁰ Brevet till Høyen under sommaren 1853, då så mycket stod på spel gällande framtiden, avslutas

med fraser som ”intill döden tillgifne lärling” vilket även det måste ses som ett kvitto på vördnaden för den gamle läromästaren.⁴¹

Medeltidskyrkan i Bjäresjö, där Mandelgren 1850 upptäckt att det fanns målningar under vitkalkningen, blev deras gemensamma skötebarn och som de diskuterade i breven under resten av Høyens liv. Høyen hade gått i god för Mandelgrens restaureringskunskaper och Mandelgren fick uppdraget att avlägsna vitkalkningen år 1852.⁴² Det var en spänd lärling som väntade på att Høyen skulle resa över till Skåne sommaren 1853 då de tillsammans skulle resa ut till Bjäresjö för att inspektera målningarna. Besvikelsen blev total när kolerautbrottet satte stopp för det hela.⁴³

Inför Mandelgrens ansökan om medel till *Monuments Scandinaves* recenserade Høyen hans teckningar i *Antiquarisk tidsskrift* där han skrev att han hade haft det stora nöjet att se dem och framhöll den potentiella kunskap de kunde bidra till genom publicering. Framför allt var det Bjäresjö kyrka som hade väckt den största nyfikenheten och som han betonade var av särskilt intresse hos danskarna då ”de tilhøre ogsaa vore historiske Minder og kaste et opklarende Lys over vore Kirkers maleriske Udsmykning paa en Tid, hvorfra der kun er levnet os enkelte og ubestemte skriftlige Yttringer derom”.⁴⁴

Mandelgren kunde, enligt vad som framgår av breven, även anförtro Høyen hemligheter, exempelvis planerna för sitt nästa stora projekt efter *Monuments Scandinaves*. Han skrev om hur han planerade att publicera ett verk om fornnordisk mytologi baserad på materiella lämningar.⁴⁵ Att han haft ett sådant verk i tankarna är ytterst intressant, då Stavenow inte har några belägg för att han hyste något påtagligt intresse för konst med fornnordiska motiv.⁴⁶ Høyen lovade att göra allt han kunde för att bistå med upplysningar om den danska konsten, men precis som med så många andra av hans planerade projekt så blev det inte någonting av detta heller.⁴⁷

Den brittiskfödde arkeologen och filologen George Stephens, som tidigare bott i Sverige men flyttat till Köpenhamn 1851 var en annan betydelsefull kontakt. Stephens hade tillsammans med Gunnar Olof Hyltén-Cavallius publicerat *Svenska folksagor och äfventyr* under 1840-talet. Hyltén-Cavallius skrev senare att de tre kamraterna – Mandelgren, Stephens och Hyltén-Cavallius – jagats i ”landsflykt” på grund av orättvis behandling i Sverige, Mandelgren till Paris, Hyltén-Cavallius till Brasilien (som de förenade rikenas chargé d'affaires under ett drygt år 1861–2) och Stephens till Köpenhamn.⁴⁸ Under arbetet med första häftet av *Monuments Scandinaves* hösten 1854 bosatte sig Mandelgren åter i Köpenhamn och under

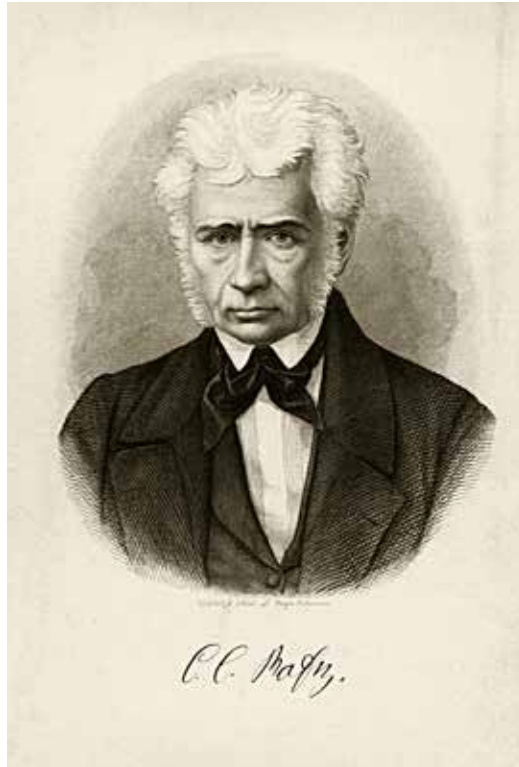
16. Visitkortsfotografi av fornforskaren George Stephens, som från 1851 var bosatt i Köpenhamn och blev en viktig kontakt för Mandelgren i staden.

15. År 1866 publicerade Johan Gabriel Carlén en artikel om Mandelgren i *Illustrerad Tidning*, som gavs ut i Stockholm. Mandelgren skickade artikeln och ytterligare biografiska uppgifter till Hyltén-Cavallius, som publicerade en artikel i danska *Illustreret Tidende* samma år med hjälp av George Stephens kontakter. Inför artikeln lät Mandelgren fotografera sig på nytt då han ansåg att det porträtt han hade var "mycket fult".

denna tid var Stephens honom högst behjälplig. Han översatte en subskriptionslista till engelska som skulle cirkulera i Storbritannien och efter publiceringen skrev han en gynnsam recension i *The Gentleman's magazine* år 1855.⁴⁹ Kontakterna med Storbritannien gick således huvudsakligen genom Stephens.

Stephens var även delaktig i att få en biografisk artikel om Mandelgren publicerad i *Illustreret Tidende* 1866, på Hyltén-Cavallius initiativ.⁵⁰ Allt material skickades till Stephens och i september 1866 kunde den danska publiken läsa om en orättvist behandlad man som i Sverige kämpade för ett erkännande mot de "mumieagtige coterier" som motarbetade honom. I framtiden skulle han emellertid räknas till en bland Sveriges "mest framträdende lærde" och som en av "Europas første Konsthistorikere".⁵¹ Stephens bidrog även med antikvarisk information om Danmark och i gengäld hjälpte Mandelgren honom att dokumentera och samla in diverse antikviteter och skickade över föremål och inskriptioner på sådant han stötte på under sina resor.⁵² Bland annat skickade Mandelgren en teckning på trädopfunten som han hade upptäckt på kyrkvinden i Näs kyrka i Jämtland 1868 och fått deponerad till Hazelius Skandinavisk-etnografiska samling.⁵³ Stephens publicerade en artikel om dopfunten i Norge.⁵⁴

Ytterligare en betydelsefull kontakt hade Mandelgren i fornforskaren Carl Christian Rafn som tillsammans med språkforskaren Rasmus Rask och andra hade grundat Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab år 1825. Sällskapetets syfte var att publicera fornnordisk litteratur och gick under kungligt beskydd från 1828 då Fredrik VI blev dess president. Sällskapet gav ut flera tidskrifter som gynnade den arkeologiska vetenskapen i Danmark.⁵⁵ Åtminstone från 1850-talet utbytte Rafn och Mandelgren tjänster, vilka framför allt gällde runstensdokumentation. Mandelgren erbjöd Rafn att bistå Oldskriftselskabet med att rita av runstenar som var betydelsefulla för dansk historia, som exempelvis Karlevistenen på Öland.⁵⁶ Efter att Rafn publicerat en bok om hur runinskrifter bäst skulle avbildas skickade han flera exemplar till Mandelgren som han kunde dela ut där han ansåg att det fanns behov av kunskapen "dels for at medvirke til disses bedre Bevaring i Fremtiden, dels for at foranledige deres nöiagtigere Undersøgelse".⁵⁷ Och dessutom, skrev Rafn, hade han skickat den till flera personer som Mandelgren hade rekommenderat. Rafn skickade även den danska *Antikvarisk Tidsskrift* flera gånger som Mandelgren kunde dela ut.⁵⁸

17. Julius Magnus-Petersen:
Porträtt av fornforskaren Carl
Christian Rafn, en av grun-
darna av Det Kongelige
Nordiske Oldskriftselskab.
Odaterat stålstick.

Samtidigt agerade Mandelgren som flitig medlemsvärvare för Oldskriftselskabet och i flera av breven tackar Rafn Mandelgren för de nya medlemmarna.⁵⁹ Bland annat värvade han Axel De la Gardie på Löberöd, brorson och arvtagare till Excellensen Jacob De la Gardie som hade tagit Mandelgren under sina vingar under 1830-talet, till sällskapet. Av någon anledning tycks denne ha varit dålig på att betala för sig, vilket Rafn ständigt måste påminna Mandelgren om.⁶⁰

Rafn tackar Mandelgren för hans tjänster och bidrag till runforskningen:

Vårt selskab staaer kun i Forbindelse med yderst faa af de svenske Adelsmænd og godsbesiddere og vort Bekjendtskab i Sverige er forholdsvis kun lidet udbredt. Det er dog en stor Behaglighed at vi have vundet flere Medarbeidere til de runographiske Undersøgelser.⁶¹

Bidrag till vetenskapligt utbyte

Även under åren i Paris hjälpte Mandelgren Oldskriftselskabet som ombud och medlemsvärvare. Han skickade listor med namn och adresser på fransmän som var intresserade av den skandinaviska fornforskningen och Rafn uppmanade honom att besöka personer som kunde tänkas bli lämpliga medlemmar och dela ut information som han sänt ner, även på engelska till de engelsmän och amerikaner som kunde tänkas vara bosatta i Paris. Mandelgrens pålitliga insatser för Oldskriftselskabet uppmärksammades och på ett möte den 6 december 1861 upptogs han enhälligt som medlem.⁶²

Det var inte endast kyrkor och runstenar på svensk jord som sågs som intressanta för dansk historia. I Statens porträttsamling på Gripsholms slott, vilken Mandelgren var väl bekant med efter sina konstinventeringar på 1840-talet, hängde ett antal porträtt föreställande danska personer. Han skrev till arkeologen Jens Jacob Worsaae, som var chef för Inspektionen for de Antikvariske Mindesmærkers Bevaring, med erbjudande om att för Danmarks räkning kopiera några kungliga porträtt på Gripsholm. Worsaae, som förvisso inte hade något officiellt med konstsamlingarna att göra, förstod gott och väl att det skulle vara ”til Fordel for den Kgl. Portretsamling paa Frederiksborg Slot” och svarade att han skulle försöka ordna något. År 1857 betalades 100 danska riksdaler ut till Mandelgren för en kopia av ett porträtt på en antavla föreställande kung Kristian III och hans gemål drottning Dorothea samt några teckningar på öländska fornlämningar (vilket troligtvis avser några av de runstenar han nämnde för Rafn).⁶³

Givetvis var borgruiner av intresse och år 1856 reste Mandelgren i de gamla östdanska landskapen på uppdrag från den danske kungen Fredrik VII och dokumenterade fornlämningar. Det var framför allt borgen Sjöborg vid Elleholm i Blekinge som troligtvis blivit förstörd under Søren Norbys uppror för att återinsätta Kristian II på danska tronen 1525.⁶⁴ Mandelgren avlämnade rapporten till kung Fredrik VII på Fredensborg år 1857.⁶⁵

Men det var inte alla Mandelgrens anbud som kunde antas i Danmark. Under åren i Paris skrev han till Høyen och erbjöd sig att kopiera Bayeux-tapeten, en 70 meter lång broderad textil som dateras till slutet av 1000-talet som föreställer normandernas erövring av England. Från 1842 var den permanent utställd i Bayeux, och Mandelgren studerade den noga och skickade uppgifter till Høyen. Det skulle inte bli billigt att kopiera

den skrev han, men om han skulle få uppdraget skulle han ”uppbjuda allt mitt bemödande för att uppfylla min pligt, så väl till utförandet som billigheten”.⁶⁶ Høyen tackade och lovade göra vad han kunde men blev tvungen att svara att varken Selskabet for Nordisk Kunst eller Kunstakademiet på Charlottenborg hade råd att anta erbjudandet.⁶⁷

Den så kallade kungagraven i Kivik var högaktuell under 1860-talet, inte minst på grund av arkeologen och zoologen i Lund, Sven Nilsson, som i konflikt med danska och svenska kolleger drev en tes om att det var en fenicisk bronsåldersgrav.⁶⁸ År 1865 besökte Mandelgren både graven och Krappertup där baron Gyllenstierna i sina samlingar hade flera fynd som skulle vederlägga Nilssons system. Stephens i Köpenhamn uppmanade Mandelgren att publicera dessa fynd i en artikel i *Illustreret Tidende* vilket, enligt Mandelgren, skulle ”begravna [Nilsson] levande” då han redan hade jagats som en ”skurk” för sina idéer.⁶⁹ Några år senare skrev han artikeln och skickade över den till Stephens men den blev emellertid aldrig publicerad.⁷⁰

Ytterligare några personer som Mandelgren hade utbyte med i Danmark kan nämnas. Emilie Monrad, hustru till den dåvarande kyrko- och undervisningsministern Ditlev Gothard Monrad, mottog rapporter från Mandelgren angående en utställning under hans vistelse i Paris. Hon i sin tur försökte förmå den danska riksdagen att köpa in Mandelgrens verk till Herlufsholms skola, men både hennes man och flera andra ministrar hade meddelat henne att det inte fanns något hopp om det.⁷¹ Hennes engagemang för Mandelgren visas även av brev från Høyen, som skriver att hon personligen har uppmanat honom att hjälpa till efter förmåga.⁷²

Den dansk-judiska konstnären Sally (Salomon) Henriques och hans familj lärde Mandelgren känna redan under studietiden och även här utbyttes tjänster och gentjänster. År 1869 hjälpte exempelvis Sally honom att köpa så kallade ”Jydepotter”, svartbrända lerkrukor för matlagning som framställdes på Jylland och i hertigdömena fram till 1800-talets slut.⁷³ Brodern Aron Ruben Henriques, som tagit över faderns växelkontor, var behjälplig med distributionen av *Monuments Scandinaves* i Danmark.⁷⁴

Vid ett besök i Köpenhamn 1872 sprang Mandelgren på sonen till sin gamle lärare Gustav Friedrich Hetsch, Christian Hetsch. De åt middag tillsammans, och i sina anteckningar kommenterade Mandelgren ”bedes om att få veta derom vidare” sedan den yngre Hetsch yppat att han hade planer på att publicera ett hantverkshistoriskt planschverk likt Mandelgren. Detta blev början på en omfattande korrespondens under två

18. Julius Jacobsen: Fotografi av Salomon "Sally" Henriques med hustrun Rose och dottern Jorikka, 1860-talets början.

decennier där de bäge utbytte idéer och material med varandra. Hetsch besökte Mandelgren när han kom till Stockholm och Mandelgren besökte Hetsch när han kom till Köpenhamn. Tillsammans med sonen Gustav besökte Hetsch Stockholm en kort tur år 1880, fick bese den berömda samlingen och skrev att förhoppningsvis kunde han snart komma tillbaka och "med alvor og Ro kan nyde godt af det meget Eien-domlige som findes i Eder Samlinger".⁷⁵ När Mandelgrens samling slutligen kommit till Lund skickade han katalogen till Hetsch som med nöje läste igenom den och genast fick lust att åka till Lund och gå igenom den.⁷⁶

Verket som Hetsch planerade ge ut var det som kom att kallas *Industrielle Tegninger af Kunstnere og Haandværkere* som gavs ut åren 1872–1882. Mandelgren höll sig väl uppdaterad under projektets gång och Hetsch lät skicka varje publicerad del till honom som i sin tur skickade tillbaka sina publikationer.

Resorna i Danmark

År 1848 återkom Mandelgren till Köpenhamn för ett studiebesök och kommenterade hur danskt konstliv hade blomstrat under Kristian VIII:s regeringstid (1839–1848) och han förundrades över hur en så liten nation som Danmark kunde åstadkomma så mycket inom konsten.⁷⁷ Vad som vid besöket främst var aktuellt i den danska huvudstaden var den nya musei-byggnaden ägnad Thorvaldsens samling. Mandelgren besökte museet och uppmärksammade först och främst Jørgen Sonnes fasadmålningar som på ett ”snillrikt, enkelt och smakfullt sätt har förstått att visa hur man kan af vår tids dräckter göra något ägta konstnärligt”. Återigen var det intresset för folkets dräkter som framträder i reseanteckningarna medan han där-
emot ansåg byggnaden vara något av ett misslyckande och kommenterade att det var ett exempel på hur snett det kunde gå när arkitekter priorite-
rade sin egen odödlighet och berömmelse framför byggnadens funktion. I det här fallet beskrev han det som ett cellfängelse som vida hade över-
stigit kostnadskalkylen.

Mandelgren uttryckte sin beundran för Kristian VIII som genast efter trontillträdet låtit inreda övre våningen på slottet till ett museum samt låtit dekorera Kristian IV:s gravkapell i Roskilde. På Christiansborgs slott, som besöktes, hade flera konstnärer fått inreda ateljéer. Arkitekturen i Köpenhamn hade även den fått sig ett uppsving med flera smakfulla byggnadsverk signerade bland annat Stilling och Hetsch – Tivoli, Casino, Hippodromen, Sankt Ansgar kirke (katolska kyrkan i Köpenhamn), hotell med mera.

Som redan nämnts bosatte sig Mandelgren återigen i Köpenhamn åren 1854–1855 då han arbetade med *Monuments Scandinaves*. Under denna tid passade han på att läsa in sig på de senaste forskningsrönen genom besök på biblioteken i Köpenhamn.⁷⁸ Den 20 december samma år blev han upptagen som medlem i Industriföreningen i Köpenhamn.⁷⁹

Under dessa år smiddes planer för att säkerställa att publiceringen av *Monuments Scandinaves* kunde fortsätta. Han skrev brev hem till Hyltén-Cavallius att han efter en diskussion med Stephens hade för avsikt att starta ett skandinaviskt konstsällskap. Eftersom han bedömde utsikterna till statlig finansiering i Sverige som ringa skulle en förening likt denna kunna bistå till projektets finansiering och samtidigt undvika en ”skandalprocess” mellan honom själv och Hildebrand som annars skulle bli oundviklig efter hemkomsten till Stockholm.⁸⁰ Något sådant sällskap blev

dock inte av, och i stället blev det till Frankrike som Mandelgren begav sig för att kunna färdigställa den resterande delen av verket.

Resan till Bornholm

Hösten 1855 gjorde Mandelgren en resa över till Bornholm för att "bese landets minnesmärken" vilka han noga skildrade.⁸¹ Han anlände med ångfartyg till Rønne den 6 september och reste upp längs västkusten där han såg de välbyggda bondgårdarna som han ansåg vittna om välmåga och självständighet som han förknippade med den nya danska författningsreformen 1849: "Öns tilltagande välmåga och bildning har synnerligen visat sig sedan Danmark fick sin nya författning". Så småningom kom han till Nykirke där det fanns stenkolsverk, något han var väl bekant med från ungdomsåren i Höganästrakten, vilket i hans mening drevs dåligt. Därefter begav han sig till Allinge varifrån han gjorde en utflykt till "ruinen af det i svenska och danska historien så namnkunniga Hammershus". Han ritade upp en plan över ruinen.⁸² Öns norra del påminde honom om en svensk bergstrakt och de klippiga stränderna påminde om det för honom så bekanta Kullaberg. Och vid Sandvik och Allinge på östkusten fanns små konstfärdigt utformade hamnar. De östra och västra sidorna hade intill hans egen tid varit skilda av en ouppodlad betesmark kallad allmänningen, vilket även det bör ha haft hög igenkänningsfaktor från ungdomens hembygd där det fanns en oskiftad betesmark kallad Kulla fälad.

Öbefolkningens gamla dräkter var moderniserade men de gamla sederna och gästfriheten levde kvar och ett besök hos en bonde på ön var för en svensk något anmärkningsvärt. När han kom in i en stuga gick genast husbonden, utan att fråga vem han var eller varifrån han kom, bort till ett litet bord mellan klockan och sängen, plockade fram pipa och tobak och bjöd sin nyssinkomne gäst. Därefter ropade han till hustrun med benämningen "mor" (husbonden kallades far av tjänstefolket och hustrun för mor påpekade Mandelgren) och befallde henne att genast ordna fram lite mat åt gästen. Först därefter tillfrågades han om sitt ärende och efter maten erbjöds husrum och han leddes in i ett stort rum som kallades "sofkammaren" där han tilldelades en säng med svarvade stolpar och gardiner. När han lade sig i sängen kändes det som att han förflyttat sig till "någon af de andra Zonererna på vårt klot". Följande morgon trakterades han frukost och fortsatte resan längs med kusten. Han besökte även

en fattig torpare där fattigdomen, som på alla andra ställen, ”allstrade osnygghet”.

Vidare fortsatte han mot en skogsplantering bestående av tall och gran som framkallade en känsla av att befinna sig ”högt uppe i norden”. Han ankom till en kronplantering där han besökte gården. Han välkomnades i den vackra trädgården av ”vackra” hundar och kom in i huvudbyggnaden där det hängde jaktredskap överallt på väggarna. Takkronan bestod av hjorthuvuden vars horn bildade ljusarmarna och ljusstakarna var gjorda av örnfötter. Mandelgren utfodrades och blev ledd till sovkvammaren där han skulle spendera natten. Där fanns en bokhylla där bibeln dominerade och ena väggen var prydd med tobakspipor av olika typer och storlekar. Dagen därpå fick han guidad rundtur av värden i trakten.

Mandelgren besökte förstås flera kyrkor på ön och skildrade de kyrkliga förhållandena där prästerna disponerade en prästgård på 10 rum och regeringen hade beslutat om vad bonden skulle betala i höstsäd så att ingen tvist skulle uppkomma som i Sverige, då prästen själv skulle ”underätta sig om hvad han skall hafva i säd och lefvande ting”. Efter prästens död skulle änkan få understöd från prästgården. Skolmästaren tjänstgjorde vid kyrkan och ingen lärare fick mer än sex tunnland jord så att de inte försummade sin befattning. Sockenstämmorna hölls enligt Mandelgren i kyrkorna, oftast i koret. Utanför kyrkan sattes det upp en skylt före gudstjänsten om att det skulle hållas en så kallad Kirkestämman efteråt, med samling i vapenhuset och uppläsning av en kungörelse. Sockenborna satte sig på bänkar i vapenhuset där man förr lämnade sina vapen och där allmogen ännu i Skåne, hävdade Mandelgren, fortfarande lämnade sina käppar.

Fortsatta resor i Danmark

Under 1860-talet besökte Mandelgren ofta Danmark. År 1864, då kriget mellan Preussen och Danmark pågick, var han på resande fot och besökte bland annat Helsingör där han dokumenterade domkyrkan Sankt Olai. Under samma resa genomförde han förnyade dokumentationsarbeten och studier av Nordmandsdalen i Fredensborgs slottspark, i större utsträckning än han gjort under sin studietid på 1840-talet. Dessutom passade han på att överlämna två så kallade ”gnidebilleder” från Ledbergsstenen, en runsten i Östergötland till Carl Christian Rafn, vilket troligtvis blev deras sista möte. Rafn dog senare samma år.

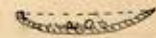
År 1862 hade han skyndat sig hem från Paris för att träffa Høyen i Köpenhamn, men de tycks ha missat varandra. Men det kom fler tillfällen och 1865 besökte han Høyen på nytt, delvis för att försöka reda ut giltigheten i Sven Nilssons feniciska teorier. Den nu ålderstigne Høyen och hans hustru berättade om bruket av midsommareldar, eller så kallade Balsbål, i Danmark som enligt teorin skulle kopplas till guden Baal. Dessa var ännu i allmänt bruk på norra Själland, berättade Høyen, och han hade tillsammans med sin hustru stått i tornet på Frederiksborgs slott midsommaren 1837 och räknat eldarna runtom i landskapet. Høyen gav förslag på böcker som möjligen kunde bidra med mer information. I samma ärende besöktes konstnären Jørgen Sonne, som hade målat friserna på Thorvaldsens museum. Sonne, som själv hade målat en tavla med dans kring midsommareldar, berättade allt han visste om bruket.⁸³

Genom att besöka de danska museerna kunde Mandelgren hålla sig uppdaterad om de senaste fynden, vilket flera bevarade anteckningar bär vittne om. Inte minst besökte han Oldnordisk museum så ofta han kunde. År 1865, samma år som Thomsen dog, var han exempelvis där för att studera båtar och året därpå studerade han olika järnredskap, nycklar, jordbruksredskap från Dannevirke, segeltyper liknande dem som han tyckte sig ha sett i Frankrike (och som han skulle skriva till en vän i Lille och be om en teckning av) och mycket annat. Vid samma besök träffade han Adolph Strunk och frågade efter en isländsk spade som han sett på museet vid ett tidigare tillfälle. Följande år var han återigen på museibesök och talade bland annat med Worsaae. Denna gång var det fokus på isländska släggor, vävnader från bronsåldern och medeltiden, något som Mandelgren benämner ett "mumiehuvud" från Jylland, åror och båtar, rökelsekar och lampor samt några mässingsringar, vars bruk ansågs oklart men som Mandelgren upplyste om att de användes till att sätta krukor på.⁸⁴ Den sista anteckningen från ett besök vid Oldnordisk museum gjordes 1888 då han undersökte en plog och en restaurerad fyrhjulsvagn med metallbeslag från järnåldern.⁸⁵

Intressanta fornsaker fanns inte bara på museer utan även hos de köpenhamnska antikvitetshandlarna som Mandelgren var väl bekant med. I samband med den Skandinaviska utställningen i Köpenhamn år 1872 gjorde han besök hos flera handlare i jakt på bronsföremål men blev föga imponerad av utbudet som han i vissa fall till och med beskrev som "skräp". Före utställningen hade nämligen handlarna sålt av alla sina bronsföremål, kommenterade han.⁸⁶

Köpenhamn 4/8 65

Antika Kabinettet Köpen 11285 dit g. (a. b.) h. en slände af bronze
 Græske kutter
 Skips 86 = 87 f.ans Perler og søaler 88 -
 8 36. h. c. Eldredskaper - samme tid
 8 116 - Krige og akus beshaper
 8 126 g. Eldredskaper
 8 26 88 og sletter m. m. og haeker af bronze

U. Oldnordiska f.ans följande an teckna
 båter af en stork, en som är funnen i en Mose på Seland
 Rasmusen anförde att a Holsten og Helsing boppe de såsamm
 enne, som rodt med en åra som här bifogade utvænde, og
 på flere andre stæller i gamle Danmark og Scherckjö.
 På Seland skulle denne vara funnen
 Knapper som finnes här till stork antas lika med dem som
 finnes i Housburg. tre storkets knapper af   hem
 från Seland, bettst m. - af Broderier, b. af tecknas. Den från
 Rensanen från Norge (bandsmugken) som Renna jämföras
 med svenska smugken og krager från Engelsteds kirad og
 Væren i Smitland (antiqua) broderiet från Norge med Kunst
 den Holige ålste. broderierna från Seland, af af ulke, og
 3 af linne og ylle, med Munk instuler, kan jämföras
 med Scharlekens tappetter i Engelsteds og Høresteds kirad.
 En märkelig Målskate med Munkestylar, endore f.ans en
 sten mycke fristid.
 eller b. i Galleriet og i Thorvaldens Museum se der særskilde
 anteckningarne.
 Med Prof. N. Høyen lattes om följande, rörande midsommars
 Eldar hade han, att uti den nordliga del af Seland, är det
 ännu almont, han hade med den Kutter 1837 slät midsommars

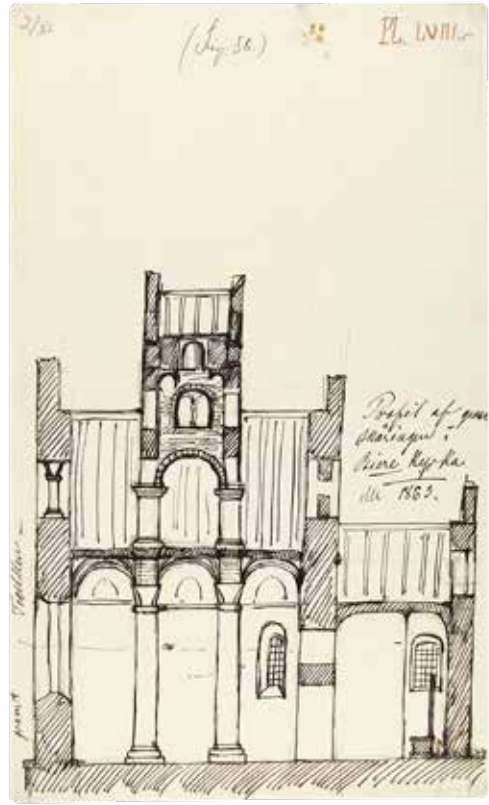
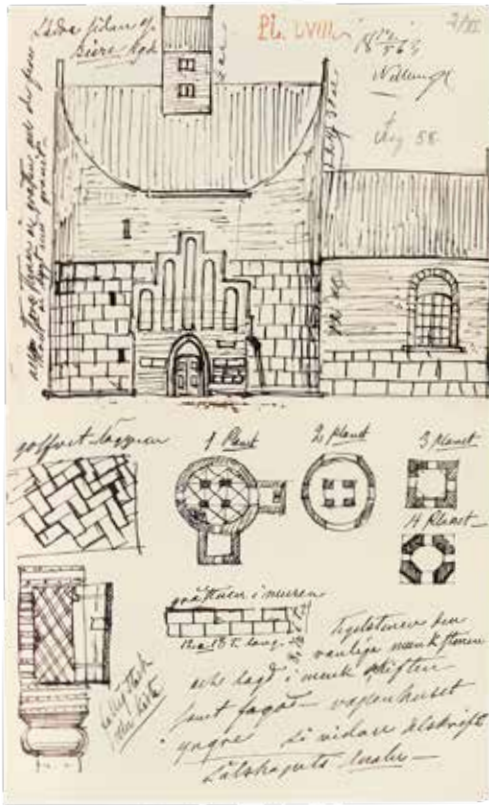
19. Mandelgrens anteckningar från besöket i Köpenhamn 1865, då han besökte antikkabinettet och Oldnordisk museum samt besökte Høyen för att diskutera midsommareldar. I texten har han ritat små illustrationer av föremål han beskådat.

Kyrkor hade en betydande plats i Mandelgrens hjärta och han genomförde flera kyrkobesök och studier i Danmark, inte minst för att samla jämförelsematerial till sin dokumentation av svenska kyrkor. Exempelvis utförde han i maj 1863 en omfattande dokumentation av Bjernede kyrka, Själlands enda bevarade rundkyrka från 1100-talet. Han anmärkte att det fanns likheter mellan den och rundkyrkan i Vårdsberg i Östergötland.⁸⁷

Ett annat exempel är hans utförligt beskrivna besök i Slagelse i september 1878, då han hälsade på en gammal vän som var präst där, Karsten Friis Wiborg. Mandelgren och Wiborg hade studerat konsthistoria och estetik i Köpenhamn åren omkring 1840 och troligen lärt känna varandra där. De bäge var nu i gubbåldern, skrev han, och det tog en stunds blickande in i ögonen innan de kunde känna igen varandra. När de försäkrat sig om att inget misstag var skett ”var vänskapen åter densamma som förr” och efter frukosten dagen därpå besökte de tillsammans Sankt Mikkels kyrka i Slagelse, en röttegelkyrka från 1300-talet som då var nyrenoverad. Mandelgren noterade att det nu fanns värmeledning och gasbelysning i kyrkan, samt att alla gravstenar som tidigare legat på golven nu var uppsatta på väggarna vilket även skett med de mycket slitna gravstenarna i södra vapenhuset. Han konstaterade med lättnad att åtminstone dessa var räddade åt eftervärlden. Tornet skissades av, där den översta delen var ny sedan renoveringen och sedan besökte de även Sankt Peders kyrka i staden som initialt hade varit uppförd i gråsten och så småningom byggts ut med röttegel.

Domkyrkan i Roskilde var även den en outtömlig källa till kunskap där allt från målningarna i Kristian V:s gravkor till drottning Margaretas gravkor var av stort intresse. Kyrkan besöktes dessutom under perioden då han höll på med sitt dräkthistoriska arbete (1865) och där fanns ”många gravstenar för mina kostymer”, kommenterade han, samt marmorbyster och basreliefer som var ”högst intressanta och böra affirmas i anseende till den tidens vapen och kostymer”.⁸⁸

Det fanns även flera privatpersoner i Danmark som var i besittning av intressant material, inte minst konstnärsvännerna. Jacob Kornerup i Roskilde besöktes, vilken i flera omgångar hade besökt Skåne och ritat av kyrkor. Gravören och konstarkeologen Julius Magnus-Petersen hade en del avtecknat material från kyrkor, bland annat från Lunds domkyrka, som han planerade att publicera.⁸⁹ I Mandelgrens samling finns även ett stort antal tryckta planscher med motiv från danska kyrkor och annan bebyggelse vilka bör ha förvärvats av Mandelgren under resorna i Danmark.⁹⁰

20. Studier av Bjernede kyrka i Danmark utförda av Mandelgren i maj 1863, på väg hem från sin femåriga vistelse i Paris. Detta var Själlands enda bevarade rundkyrka, något som intresserade Mandelgren, då han tänkte sig att rundkyrkor var den äldsta typen av kyrkokonstruktioner i Skandinavien och hade likheter med hedniska tempel. Här syns bland annat kyrkans södra sida, murarnas och golvens utseende samt en fattigstock nere i vänstra hörnet.

21. Profil och genomskärning av Bjernede kyrka i Danmark utförda av Mandelgren i maj 1863.

Slutligen besöktes även olika konferenser och möten av olika slag. Under den stora arkeologiska kongressen i Köpenhamn 1869 hade namnkunniga arkeologer och förhistoriker från flera länder samlats. Kongressens generalsekreterare, den unge Valdemar Schmidt, som betraktas som Danmarks första egyptolog och assyriolog, hade Mandelgren träffat redan under sin vistelse i Paris år 1867 då han och Schmidt varit inbjudna på en middag där en internationell arkeologisk förening hade grundats som

skulle verka för att den arkeologiska vetenskapen skulle kunna bli bättre tillämpbar inom konsten. Mandelgren och Schmidt utsågs till ledamöter i kommittén som skulle ordna med föreningens verksamhet. De bägge tycks ha kommit väl överens och Schmidt tackade Mandelgren år 1878 för all den vänlighet han visat honom vid "så många Leiligheder".⁹¹

År 1872 deltog Mandelgren även på Det nordiska konstnärsmötet. Han skildrar hur han ankom till Köpenhamn den 24 juni och åkte till sitt vanliga rum på hotell Rosen. Dagen därpå gick han på en sedvanlig museitur i huvudstaden och besökte Oldnordisk museum, den etnografiska samlingen och Thorvaldsens museum där han noterade en tavla över Thorvaldsens återkomst 34 år tidigare.⁹² Dagen därpå intogs frukost och sedan blev det en tur med "jernbanan" till Roskilde där mötets deltagare mottogs med flaggning och musik och därefter gick och såg på domkyrkan, vilket ackompanjerades av orgelmusik från läktaren. Därefter blev det tur med ångbåt ut i Roskildefjorden varefter mötesdeltagarna landsteg, åkte omkring på den danska landsbygden med häst och vagn tills de stannade vid några högar med uppdukade bord och en strålande utsikt. En grosshandlare hade stått för kalaset där det bjöds bland annat på kyckling, gåspastej och champagne varvat med tal och skålar. Dagen därpå gjordes ett besök vid Frederiksborgs slott och nästa dag reste alla till Klampenborg. På bägge ställena festades, skålades och hölls det tal för kungar och konstnärer.⁹³

Danmark – den trygga hamnen

Mandelgrens nära relation till Danmark varade nästan hela hans livstid och genom exempel ur det bevarade materialet utkristalliseras den stora betydelse grannlandet hade för honom. Ett ömsesidigt utbyte av tjänster och gentjänster, avlönade såväl som oavlönade, pågick under decennier. Mandelgren bidrog med information, dokumentation och fysiskt material som var relevant för den danska konst- och kulturhistorien och i utbyte fick han olika typer av stöd tillbaka. Hos nyckelpersoner fick han inspiration till sin verksamhet inom olika områden – kyrkorna hos Høyen, runstenar och fornlämningar hos Rafn och Stephens och slöjd- och hantverkshistoria hos Hetsch. De var honom behjälpliga genom att publicera tidningsartiklar, recensioner och olika typer av intyg som var till nytta.

Danmark var av stor betydelse för Mandelgrens dokumentationsarbete och forskningsprojekt, och det blev väsentligt för honom att återkommande besöka de danska arkiven, biblioteken, museerna, kyrkorna, konferen-

serna och antikvitetshandlarna, liksom att resa runt i de olika danska landskapen. För eftervärlden har Mandelgrens intresse för Danmarks konst- och kulturhistoria fått ett bestående värde genom den samling han skänkte till Lunds universitet och som idag bevaras på Folklivsarkivet i Lund.

Livet i Sverige var turbulent där konflikter och intriger ständigt avlöste varandra och tärde på Mandelgrens sinnesfrid och förmodligen även påverkade hans hälsa, medan han i Danmark fann stabila och livslånga relationer som gick tillbaka ända till studietiden. Om Sverige var ett stormigt, öppet hav så var Danmark den trygga hamn där han kunde lägga till med jämna mellanrum för att fylla på proviant, och invänta stormens avtagande.

1. Karta över Italienska halvön med Mandelgrens rutt 1842–43. Mandelgren korsade alperna i augusti 1842. Han rörde sig sedan på den italienska halvön till april 1843 då han lämnade för att fortsätta sin studieresa i Frankrike.

I konstens förlovade land

– Mandelgren i Italien

OSKAR NORDELL

Introduktion

Den 31 augusti 1842 korsade Nils Månsson Mandelgren alperna och nådde så in på den italienska halvön.¹ Mellan snödrivor och där det var ”fan så kallt” passerade Mandelgren Splügenpasset, vilket ligger på över 2000 meters höjd och kan uppvisa snö och kyla även under årets varmare månader.² Förutom fokus på naturen och en del fysiska umbäranden går det att beskriva detta som att Mandelgren därmed även klev i fotspåren av många andra svenskar och nordbor i jakt på bildning och utbildning i konstens förlovade land.

Mandelgren vistades på den italienska halvön i drygt sju månader mellan augusti 1842 och april 1843. Han var där som del av en omfattande europeisk resa mellan maj 1842 och november 1843. Denna längre resa tog honom med start den andra maj 1842 från Köpenhamn, genom det Tyska förbundets stater och genom Schweiz till de olika statsbildningarna i Italien. Därifrån reste han vidare genom Frankrike, Belgien och Nederländerna tillbaka till Danmark och Köpenhamn. Mandelgren fortsatte sedan genom Sverige till Stockholm som var hans slutmål, och han anlände till den svenska huvudstaden under andra hälften av november 1843.

Den här texten syftar till att beskriva Mandelgrens tid i Italien under 1842 och 1843. I texten ämnar jag undersöka om Mandelgrens tid i Italien specifikt, och hans tid på kontinenten i stort, kan ses som formativa för hans senare gärning som folklivsforskare, konstnär och utbildare. Jag ställer därmed frågor kring var Mandelgren reste, vad han gjorde och vad han såg under sin resa. Mer än något annat ställer jag dock frågor kring vad detta kan ha gett för intryck hos Mandelgren.

Att Mandelgren gjorde sin resa är väl känt i den tidigare forskningen. Däremot är den inget som varit i fokus för djupare analyser. I såväl Åke

Stavenows som Bengt Jacobssons skildringar av Mandelgrens liv och gärningar ligger fokus på hans yrkesliv efter resan, och mer än något annat på hans tid och resor i Sverige.³ Det är inte förvånande och knappt anmärkningsvärt. Det är som resande folklivsforskare i Sverige och med fokus på den svenska kulturen Mandelgren gått till historien. Det är också det svenska materialet som dominerar i arkiven. Samtidigt finns ett postulat om att Mandelgrens resa 1842–1843 var betydelsefull för hans senare gärning. Under resan ska han ha förkovrat sig i såväl den europeiska konsthistorien som i metoder att förhålla sig till den – praktiskt och teoretiskt, genom studier i konservering, samlingstekniker och konsthistorieskrivning. Den kunskap och bildning som han skaffat sig ska sedan ha legat till grund för hans senare verksamhet med fokus på den svenska kulturen. Bengt Jacobsson skriver till exempel att resan var av "...den största betydelse för hans framtida verksamhet."⁴ Det motiverar ett fördjupat perspektiv på resan.

I den Mandelgrenska samlingen som ingår i Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar finns flera spår av Mandelgrens europeiska resa. Under resans gång tecknade han flitigt, han antecknade också sina upplevelser i textform och han sparade personliga dokument som passbok och visitkort. Väl åter i Sverige producerade han också flera sammanställningar av hela eller delar av resan i form av reseberättelser, litteraturlistor och tematiska diskussioner.⁵ Detta material finns både i organiserad och oorganiserad form i arkivet. När det gäller det organiserade bild- och textmaterialet sorterade Mandelgren själv in det i den struktur som än idag utgör den Mandelgrenska samlingen. Där ligger det blandat med handlingar från Mandelgrens senare resor utomlands. Det mesta av textmaterialet är dock osorterat och ej tidigare behandlat i någon mer systematisk form. En stor del av det metodologiska arbetet för den här undersökningen handlar därmed om att inventera och ordna materialet. Till exempel finns bilder och anteckningar tillkomna under samma period, säg i Rom 1842, placerade under flera olika rubriker och på flera olika platser i arkivet. Därmed måste en form av återskapande ske för att se var han reste, vad han gjorde, vad han såg – och vad det lämnade för intryck.⁶

Forskningsläget och materialets beskaffenhet gör avgränsningen till den italienska halvön lämplig. Den stora betydelse som det dåvarande Italiens stater och städer hade för nordeuropeiska konstnärers utbildning och bildning bidrar till detta. Sedan 1600-talet hade svenska kulturpersonligheter, konstnärer, arkitekter och adliga begett sig till den italienska

halvön, oftast med den eviga staden Rom som slutmål. Resandet intensifierades under 1700-talet och nådde sin kulmen under 1800-talet.⁷ För konstnärer utbildade vid Konstakademien i Stockholm var en studieresa till kontinenten, och allt som oftast Italien, kanske inte ett obligatorium, men gott och väl ett allmänt önskemål. Konstakademiens stipendier var hett eftertraktade.

Det mesta pekar mot att det var just som del av sin utbildning till konstnär som Mandelgren gav sig iväg på sin resa. Den följer direkt på hans utbildning vid konstakademierna först i Stockholm (1833–1838, med uppehåll 1834–1835) och sedan i Köpenhamn (1838–1842). Vidare tyder resans upplägg genom Centraleuropa ned till den italienska halvön och vidare hemåt genom Frankrike och de västra delarna av norra Europa på det. Mandelgren såg till att besöka för konsten viktiga noder som Berlin, Prag, Wien, München, Florens, Venedig, Paris och Düsseldorf. Dock framstår Rom som resans huvudsakliga mål kring vilket det mesta av resan kretsar. I sin i efterhand sammansatta reseberättelse skriver Mandelgren själv att syftet med resan var att studera konstens ordnande i Europa. Det stämmer säkert delvis men kan samtidigt vara ett intresse som förstärkts i de i efterhand producerade redogörelserna. Jag vill mena att resan i sin helhet också kan förstås som Mandelgrens aktiva försök att – för att tala med Pierre Bourdieu – generera kulturellt kapital inom konstens fält. Redan 1839, under sin studietid, diskuterar Mandelgren i brevform med Uno Angerstein om vilka akademier som är bäst i Europa. Mandelgren bad bland annat Angerstein om en reseberättelse över den senares egna resor på kontinenten. Då han inte hade något dylikt förberett gav Angerstein svar på Mandelgrens frågor i brevform istället. Han lovordade Düsseldorf när det gällde den akademiska utbildningen på kontinenten.⁸ Det pekar mot att Mandelgren såg en studieresa som en naturlig del av sin utbildning och var något han aktivt utformade långt i förväg. Det följer också mönstret för studieresor vid tiden, vilka var komplicerade företag rent logistiskt och som krävde omfattande planering.⁹

Mandelgren bekostade sin resa själv med hjälp av det arv han – efter vissa vedermödor – fick efter sina föräldrar. I det efterlämnade materialet finns inget som pekar mot att Mandelgren skulle ha sökt eller erhållit resestipendium från vare sig svenskt eller danskt håll. Det finns däremot ett brev från den svenska konstakademiens direktör Johan Gustaf Sandberg som visar att Mandelgren 1840 skickat teckningar och bett om understöd. Något som avvisades av Sandberg, med hänvisning till att

akademiens medel var avsedda för dess egna elever.¹⁰ Det var istället med privata medel han rörde sig. Att han valde att lägga vad som måste vara en stor summa på sin egen förkovran genom en studie- och bildningsresa visar på betydelsen av dessa resor för konstnärernas självuppfattning vid denna tid. Att resa, vidareutbilda sig konstnärligt och bilda sig kulturellt var av stor betydelse. Jag menar att det är så vi ska förstå Mandelgrens val att göra sin resa: som en betydande del i hans konstnärliga utbildning och sammanlänkad med hans tid vid konstakademierna i Stockholm och Köpenhamn.

Att Mandelgren bekostade sin resa själv kanske också kan förklara att pengar är något som är ständigt närvarande i det efterlämnade textmaterialet. Mandelgren uppehåller sig gärna vid vad olika ting – färdsätt, hotellrum, mat och dryck – kostar. Till och med när han beskriver samlingar av konst på gallerier i Rom är det deras samlade ekonomiska värde som står i centrum. Samtidigt står det klart att Mandelgren inte höll tillbaka med utgifterna i någon betydande utsträckning. Han besökte återkommande nöjen som teaterföreställningar. Han reserverade sig inte heller till enbart det nödvändigaste utan besökte gärna caféer mellan restaurangbesöken. Det verkar heller inte som att han bemödat sig med att uppsöka enklare boenden på sin väg utan tog första bästa som dök upp. Han anlidade vidare betjänter som fungerade som ett slags lokala guider och han betalade gärna för att åka bekvämare – och snabbare – färdsätt som diligens, ångfartyg och tåg. Det samlade materialet pekar mot att resan var av stor betydelse för Mandelgren och att han därför valde att spendera en anseelig summa på den. I ett svarsbrev till Mandelgren från Lars Fredric Moström 1844 som finns tillgängligt i den Mandelgrenska samlingen skriver den senare att medan resan säkert kostade en hel del så kommer den ha stor betydelse för Mandelgrens verksamhet inom konstens fält.¹¹ I senare meritförteckningar står också resan alltid med.¹²

Uti paradiset's hagar

Mandelgren tog sig från Splügenpasset ned till Milano. Han stannade där i tre dagar och spenderade sin tid med att besöka flera av stadens kyrkor. Han såg också Leonardo da Vincis Nattvarden och kommenterade att den blivit förstörd under fransmännens ockupation. Han besökte vidare konstakademien med Pinacoteca di Brera och tillhörande utställning av samtida måleri, och besökte L'Ambrosiana med dess samlingar av texter och

bilder, där speciellt Rafael omnämns.¹³ Förutom konst och kultur försökte han också få en överblick över staden och besökte Giardino Pubblico med Castello Sforzesco, såg hospitalet och Napoleons tidigare bostad, och rörde sig i vad han beskriver som en ”gånggata för modesaker”.¹⁴

Sammantaget beskriver detta ganska väl hur Mandelgren utformade sina vistelser i de italienska städerna. Han besökte kyrkor och palats med samlingar av konst- och kulturobjekt. Fanns platser eller miljöer av speciell betydelse försökte han även ta del av dessa oavsett om de var av historisk eller samtida art. När han var i Milano passade han till exempel på att ta den nyöppnade järnbanan till Monza för att beskåda den berömda järnkronan.¹⁵ Om möjligt försökte han besöka akademier eller andra utbildningsinstitutioner, som bibliotek. I de större städerna som Milano, Florens, Neapel och Venedig stannade han längre och köpte ibland in en lokal guide, i Milano omnämnd som ”lånbetjent”.¹⁶ Mindre städer och platser avverkade Mandelgren antingen på kvällen eller morgonen i samband med en övernattnings, eller i form av en längre paus mitt på dagen. Detta mönster upprepades i stort över hela resan.

Den fjärde september klockan tolv på dagen påbörjade han i sällskap med några andra resande en färd söderut med Rom som mål. Han delade på kostnaden för en vetturin med två herrar Hinse från Berlin och två holländare, varav en talade italienska.¹⁷ En vetturin – på italienska *vetturino* – var en diligens med tillhörande kusk.¹⁸ Om aftonen samma dag anlände de till Pavia där de stannade för natten. Vägen mellan Pavia och Genua gjorde intryck på Mandelgren. Precis som många resenärer före honom så hänfördes han av det italienska landskapet. Ganska omgående efter att han kommit ned på den italienska halvön och rörde sig på den lombardiska landsbygden skrev han att det där: ”...ser ut som i en trädgård, och är underbart att komma från Alperna som ned uti paradiset hagar.”¹⁹ Det är framför allt de vida utblickarna, de långa perspektiven och de dramatiska mötena mellan bergen, slättlandskapen och havet som gjorde intryck på Mandelgren, något han både beskrev i textform och fångade i en serie teckningar. Detta möte illustreras kanske bäst av Mandelgrens teckningar av Vesuvius och Etnas rykande toppar med de prunkande vulkansidorna vilka breder ut sig i de kampaniska och sicilianska landskapen. Denna landskapets inneboende dramatik förstärktes också av det skiftande klimatet och de ibland våldsamma väderomslagen. Han återkommer till beskrivningar av snöklädda bergstoppar i ett för övrigt grönt landskap; eller de häftiga åskoväder som ibland överrumplade honom på hans färder.

Allt ramades dock inte in av dramatik. Det var minst lika mycket det vackra landskapet som stod i fokus, med betoning på det överflöd för både kropp och själ som inryms i citatet om paradiset's hagar ovan. När han till exempel rörde sig i södra Italien under vintermånaderna kommenterade han exempelvis det härliga vädret som fick honom att tro det var midsommar och som erbjöd apelsiner till en billig penning.²⁰ När de gjorde halt för natten i Novi Ligure den sjätte september 1842 beskrev Mandelgren hur han såg "en av de vackraste solnedgångar man kan tänka sig."²¹

Resesällskapet anlände till Genua den sjunde september, och de stannade i tre dagar. Tillsammans med sina reskamrater ordnade han med en vetturin som skulle ta dem till Pisa via Carrara och Lucca, och de blev färdiga att ge sig av den tionde september. Till aftonen samma dag anlände de till La Spezia. Därifrån fortsatte de sedan till Carrara där Mandelgren besökte ateljén tillhörande den svenske skulptören och professorn vid Konstakademien Johan Niclas Byström. Mandelgren var dock inte speciellt imponerad. Byström befann sig vid denna tid i Sverige och ateljén förestods av hans assistent Giacomo (Jakob) Lundberg.²² Han besökte också själva marmorbrotten och stadens konstakademi.

De anlände till Pisa den tolfte september och stannade i ett par dagar för att se Campo Santo, katedralen, de två lutande tornen och andra sevärdheter. I Pisa tog de två tyskarna avsked. Mandelgren och holländarna fortsatte sin resa tillsammans och delade på en vetturin till Florens, dit Mandelgren kom i mitten av september månad 1842 och stannade i cirka en vecka. Han besåg stadens sevärdheter och besökte den svenska ministern. Han lärde också känna "en förträfflig restauratör" vid namn Giovanni (Johann Baptist) Metzger.²³ Metzger nämns återkommande i olika dokument och verkar ha haft stor betydelse för Mandelgren.²⁴ Han besökte också Metzger igen när han under vintern återkom till Florens.²⁵ I ett senare producerat utkast för en biografi hävdar Mandelgren att skulptören Bertel Thorvaldsen skulle ha utfärdat ett rekommendationsbrev till Metzger.²⁶ Det nämns dock ingen annanstans och kan istället ha använts som en krydda till levnadsteckningen. Det finns andra sådana exempel: i sina biografier har han angett att resan tog honom till Turin, men det finns inga spår alls som tyder på att han var i Turin 1842–1843.²⁷

Den 20 september lämnade Mandelgren Florens, och han fortsatte att dela vetturin med holländarna. På den här delsträckan förband sig också reskamraterna att ge plats för en sjuk dam "med hvilken vi hade många

obehagligheter” – oklart på vilka sätt.²⁸ Efter två dagars resande kom de till Perugia där hans fokus låg på att se målningar av Perugino och Rafael. De tog sedan vägen över ”ett stort och berömt kloster”, vilket – även om han inte namnger det – bör ha varit Basilica di Santa Maria degli Angeli, strax sydväst om Assisi.²⁹ Mandelgren pekar i reseberättelsen ut att han där ser en målning av Johan Friedrich Overbeck, kartongen till målningen han tidigare på resan sett i Lübeck.³⁰ Basilica di Santa Maria degli Angeli är uppbyggd kring 900-talskyrkan Porziuncola vars fasad Overbeck 1829 dekorerade med en freskmålning.³¹ De gjorde sedan ett uppehåll över natten i Spoleto.

En ensam resande – men inte ensam på sin resa

Efter att ha rest genom norra Italien i ungefär tre veckor anlände Mandelgren den 24 september 1842 till Rom. Han kom, som så många före honom, in i staden norrifrån längs Via Flaminia och han beskriver hur han gick igenom porten som en gång uppfördes till drottning Kristinas ära. Efter att ha blivit skinnad i tullen spenderade han första natten på hotell men såg dagen efter till att få hyra ett rum, vilket låg i en byggnad på Via Isidoro (dagens Via di S. Isidoro). Det är en kort gata som idag till största del består av en trappa och är en parallell till den betydligt större Via Veneto. Mandelgrens bostad låg mer eller mindre mitt i konstnärskvarteren. Inte långt bort låg Byströms tidigare Villa Malta, en gång centralplats för den svenska konstnärskolonin. Två gator västerut låg Via Sistina med huset som huserat såväl Giambattista Piranesi som Thorvaldsen. Och på samma avstånd söderut låg Piazza Barberini med Thorvaldsens olika ateljéer och gatorna där både Egron Lundgren, Gustaf Wilhelm Palm och andra konstnärer bodde.³² Mandelgren var därmed rumsligt förankrad mitt i den internationella konstnärsgеографin i Rom. Hyresvärden åtog sig även att undervisa Mandelgren i det italienska språket en timme om dagen.

Mandelgrens resa var en soloresa, men han var långt ifrån ensam på sin färd. I sin reseberättelse redogör Mandelgren återkommande för personer han mötte. Inte sällan slog han följe med främlingar och delade på kostnaden för diligenser och hotellrum. Mandelgren anger inte på vilket språk han samtalade med dem, men det framgår att de turistade tillsammans och att de delade vedermödor, som när bagaget försvann i bytet mellan två vagnar utanför Florens och de fick stora problem med att lokalisera

det.³³ Han redovisar också sina interaktioner med lokalbefolkningen: värdshusvärdar som tog hand om honom och soldater som misstänkte honom för tysk. Han sökte också regelbundet upp de svenska och danska ministrar och generalkonsuler som fanns i de större städer han passerade. I Neapel i december 1842 blev han av den svensk-norske generalkonsuln Johan Fleischer inbjuden till middag tillsammans med landsmän.³⁴ Andra var inte så tillmötesgående. Bland annat så vägrade den danske general-konsuln på Sicilien att växla in Mandelgrens pengar.³⁵

Förhållandevis omgående när han anlände till Rom så begav han sig till Caffé del Greco på Via dei Condotti ”med förhoppning om att finna någon landsman eller dansk.”³⁶ Reseberättelsen förtäljer inte om någon var där, men Mandelgren fick låna en adressbok som listade de flesta svenskar och danskar och även några tyskar i staden. Han inledde efter det en intensiv social samvaro med såväl svenska som danska konstnärer. Han besökte skulptören Bengt Erland Fogelberg och såg de då pågående skulpturarbetena av Tor och Balder.³⁷ Han återger på flera platser i reseberättelsen hur han umgicks med den danske konstnären Jens Adolf Jerichau, bland annat gjorde de en utflykt till den romerska campagnan tillsammans. Gustaf Wilhelm Palm är ett återkommande namn i Mandelgrens reseberättelse. Mandelgren hade studerat på konstakademien i Stockholm tillsammans med Palm och Egon Lundgren. Även den sistnämnda befann sig i Rom vid den här tidpunkten. Åke Stavenow (1972) menar att det under studietiden växte fram en varm vänskap mellan Mandelgren, Palm och Lundgren, ”som senare befästes under deras säkerligen härliga samvaro i Rom.”³⁸ När Karl Asplund beskriver Egon Lundgrens första tid i Rom nämner han Mandelgren och detsamma gör Gustaf Lindgren (1933) gällande Palm.³⁹

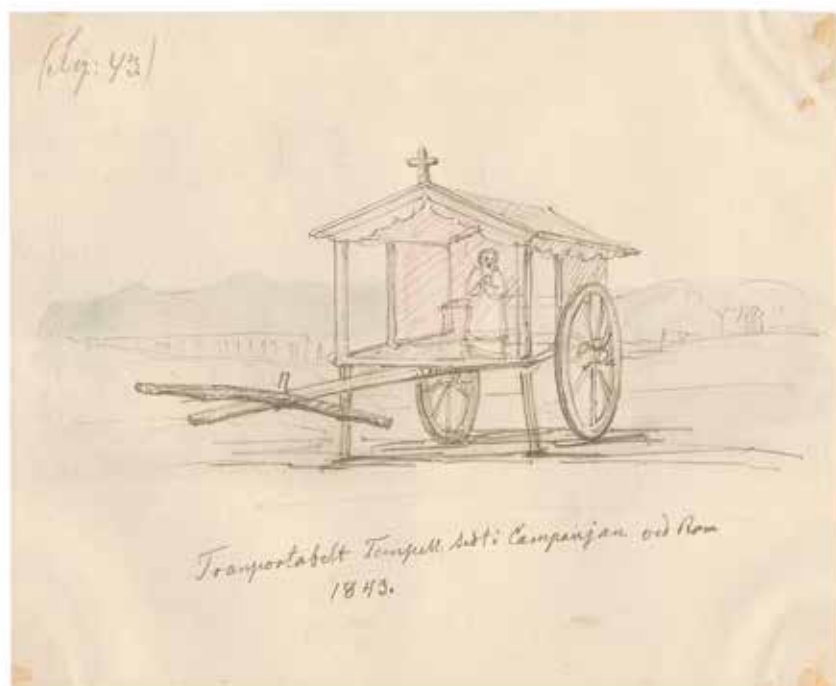
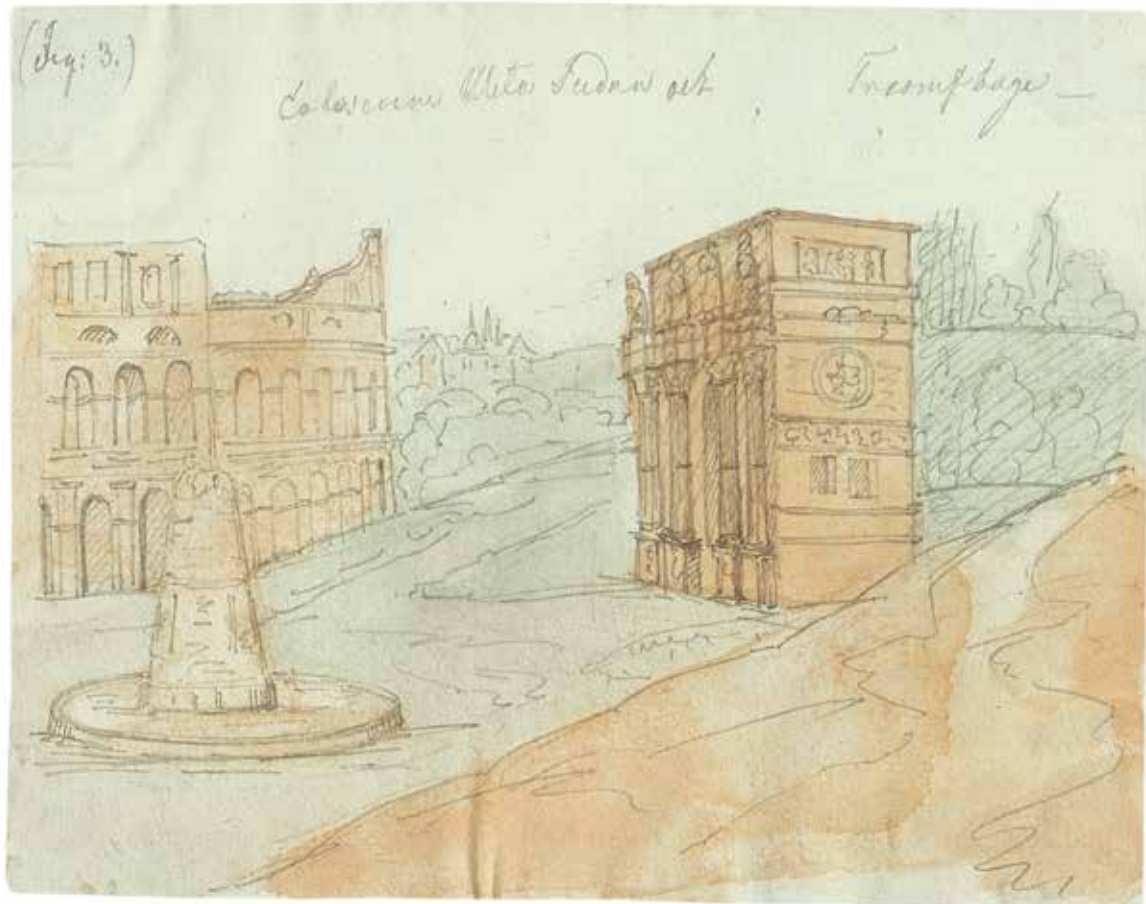
Sammantaget beskriver Mandelgren hur han hade ett rikt socialt liv och umgicks med sina bekanta och med andra i den skandinaviska konstnärskolonin. Som beskrivits ovan umgicks han också tillsammans med övriga nordbor med de tyska konstnärerna och deltog i festligheter kopplade till tyskarnas Pontemollesällskap.⁴⁰ Det står därmed klart att Mandelgren blev en del av det starka sociala sammanhang i Rom som tidigare beskrivits av exempelvis Margareta Winqvist (1982), Eva-Lena Bengtsson (2004) samt Torsten Gunnarsson för sig (2003) och tillsammans med Mikael Ahlund (2004).⁴¹

Å andra sidan tyder också det mesta på att Mandelgren medvetet rörde sig i utkanterna av dessa grupperingar. Jag tolkar det som att Mandelgren

visste att hans sejour i Rom skulle vara förhållandevis kort och att det därmed inte var lönt att investera djupare i relationerna eller rota sig i staden. Medan hans kamrater Palm och Lundgren kämpade om att få stipendium av akademien för att kunna stanna kvar i Rom, och däremellan målade för att finansiera sitt uppehälle, hade Mandelgren inga sådana ambitioner.⁴² Han producerade ingen konst avsedd för en marknad och han sökte inga stipendier. Istället verkar hans avsikt kontinuerligt ha varit att göra resan enligt den ursprungliga och budgeterade planen. På så sätt kan han sägas ha följt sin egen väg.

Det går dock att vrida perspektivet och tolka Mandelgren som följandes i andras fotspår, trots sitt beslut att röra sig i det nordeuropeiska konstnärskollektivets utkant. En drivande tes i denna text är att Mandelgren använde resan som ett sätt att generera kulturellt kapital. För Mandelgren handlade det om att personligen appropriera konsten – genom visuell konsumtion in situ – för att därmed erhålla den nivå av utbildning och bildning som han eftersträvade.⁴³ Ett sätt att beskriva det är att se till vad Mandelgren gjorde. Han stannade i Rom i knappa två månader. Den första tiden spenderade han innanför stadens murar. Han besökte historiska sevärdheter som Forum Romanum, Palatinen och Capitolium där miljöerna allt som oftast också tecknades av. Han studerade konst i offentliga och privata samlingar. Han besökte de påvliga samlingarna i Vatikanen och på Capitolium och privata som exempelvis Palazzo Doria Pamphilj, Villa Farnesina och Villa Borghese. Han besökte vidare kyrkor för att ta del av konst och arkitektur, men också för att uppleva katolska gudstjänster.

Omgående när Mandelgren erfor att han kunde föra sig någorlunda språkligt tog han sig utanför murarna med fokus på Tivoli, Frascati och de andra så kallade Castelli Romani. Han skriver: ”så fort jag hade varit så länge uti Rom att jag kunde tro mig gick jag till Tivoli en eftermiddag”.⁴⁴ Det kan verka obetydligt eller ganska naturligt. Jag tolkar det dock som ett tecken på Mandelgrens samlande av kulturellt kapital. Konstnärer sökte sig vanligtvis till kullarna som omger Rom under sommarmånaderna då hettan gjorde det olidligt att befinna sig innanför stadens murar. Tivoli var ett favoritutflyktsmål och Karl Asplund (1914) skriver hur vissa favoritmotiv också växer fram, som exempelvis det antika Vestatemplet. Mandelgren var inte i Rom på sommaren utan på hösten, men ville ändå besöka dessa platser som etsat sig fast i medvetandet hos hans kamrater och också gett upphov till en etablerad bildtradition.⁴⁵ Alltså tecknade

2. Studie över antika monument i Rom. Colosseum, Meta Sudans och Konstantins triumfbåge. Till skillnad från avbildningarna av den samtida staden, är de historiska miljöerna ofta helt avfolkade.

3. Som andra nordliga resenärer fascinerades Mandelgren av den katolska tron. Han hade också ett fokus på dess praktiska förutsättningar. Som här, ett av flera mobila kapell som Mandelgren avbildade på campagnan utanför Rom 1843.

även Mandelgren av Vestatemplet. Det framträder därmed ett slags brådska hos Mandelgren att hinna resa till de platser som krävdes och se det som skulle ses för att det kulturella kapitalet skulle erhållas. Att han planerat utflykten i samråd framkommer av att Palm gett honom tips om platser att övernatta på.

Mellan teckning och text

Ett annat tecken på brådskan hos Mandelgren är att han i sin reseberättelse skriver att när han sett alla museer i Rom så började han förbereda sig att ta sig till Neapel, och 16 november 1842 begav han sig söderut. Liksom den tidigare vandringen till kullarna kring Rom går det att tolka också denna resa i relation till Mandelgrens sociala nätverk. Ett halvår tidigare, i maj och juni 1842, hade Lundgren med flera företagit en resa till Neapel. De delade på en vetturin till Neapel och väl där tog de sig vidare ”till Puzzuoli och Cap Mysane, till Capri, Sorrento, Amalfi, Salerno och Paestum”.⁴⁶ Det är platser som också Mandelgren besökte ett halvår senare. Beroende av perspektiv går det att tolka detta på skilda sätt. Det går att använda för att stärka min tes om att Mandelgren aktivt byggde upp sitt kulturella kapital i relation till det konstens fält som utgjordes av svenska och nordiska konstnärer på plats. Det går också att mer nyanserat tolka som tecken på de nära och kamratliga relationer som byggdes upp mellan konstnärerna, där de hjälpte och tipsade varandra.⁴⁷ Jag ser dock ingen föreliggande konflikt mellan dessa perspektiv, utan menar att de kan tillämpas parallellt för att visa kompletterande aspekter av Mandelgrens tid i Italien.

Mandelgren gick till fots från Rom och tog sig första dagen till Palestrina där han spenderade natten. Han fortsatte sedan till Valmontone och Ferentino, där han stannade andra natten. Den tredje dagen kom han till gränsen till Pontecorvo. Mandelgren stannade i två dagar i Karl XIV Johans tidigare furstendöme. Han beskriver, inte utan drag av nationell stolthet, hur folket närmast gick man ur huse för att träffa sin tidigare furstes nuvarande undersåte. Han redogör också för hur myndigheterna både såg mellan fingrarna gällande att hans pass inte visiterats korrekt och sedan hur borgmästaren också uppmanade hans värdshusvärd att ta god hand om honom. Under dessa dagar tecknade han en vy över furstendömet och det värdshus där han bodde.⁴⁸ Efter att den 21 november ha lämnat Pontecorvo kom han senare samma dag till Monte Cassino där

han besökte det stora klostret på höjden. Natten tillbringade han i det närbelägna Cervaro.

När Mandelgren den 23 november kom till Caserta norr om Neapel så öste regnet ned ”som om himlen varit öppen”.⁴⁹ Därför beslutade han sig för att avsluta promenaden och hyrde istället en diligens som tog honom till Neapel, dit han anlände senare samma kväll. I ett senare utkast för en biografi skriver Mandelgren att då han inte hade så stor budget och inte så stora behov så ”vandrade han ofta i ordets bokstafliga mening”.⁵⁰ Att det mesta av Mandelgrens resa ska ha tillryggalagts till fots är också något som plockats upp av den senare forskningen.⁵¹ Det stämmer att Mandelgren gjorde ett par längre vandringar – när så behagades. Det mesta av sträckorna i Italien tillryggalades dock med vetturin och Mandelgren var heller ej främmande för att betala för moderna fortskaffningsmedel som tåg eller ångfartyg. Det är också förklaring till hur han kunde röra sig genom Italien och Europa relativt snabbt.

I Neapel hyrde Mandelgren ett rum på Vico di Mola (idag Vico di Conte di Mola) i de södra delarna av Quartieri Spagnoli.⁵² Som tidigare i Rom uppsökte han landsmän och i Neapel tog han snabbt kontakt med den svensk-norske generalkonsuln Fleischer, som han verkar ha umgåtts en del med. Det finns en bevarad anteckning från Mandelgrens umgänge med generalkonsul Fleischer där han återger en något plump anekdot om en svensk artist som skall ha insjuknat och dött i feber i staden. I sin feberyra ska den sjuke ganska högljutt ha bett om filbunke, vilket några närvarande lokala kvinnor tolkat som namnet på ett helgon och därmed fallit på knä kring bädden och riktat sina böner till ”Santa Filibunka”.⁵³ Oavsett om berättelsen är sann eller inte avslöjar den ganska väl Mandelgrens inställning till de boende i landet som katoliker. Han visade ett nyfiket intresse för katolicismen och besökte flera katolska gudstjänster, som han i sin reseberättelse karakteriserar. Den vackraste gudstjänst han besökte var i den franska kyrkan San Luigi dei Francesi i Rom, där framför allt nunnornas sång berörde honom djupt.⁵⁴ Han tecknade också av flera mobila kapell med helgonbilder, vilka kunde brukas till processioner eller ställas upp på landsbygden.

Samtidigt var det nyfikna intresset inte helt och hållet neutralt, utan färgades av en oförståelse för vad Mandelgren uppfattade som annorlunda och märkligt med den katolska läran. Därmed framträder en ambivalens i Mandelgrens förhållningssätt till katolicismen och italienarna som katoliker. På en och samma sida i reseberättelsen skriver han först hur

4. Kvinna från Pontecorvo. Klädedräkter som uttryck för folkkultur fångade Mandelgrens intresse och han avbildade deras former, färger och hur de bars. Som här i Karl XIV Johans tidigare furstendöme Pontecorvo, som Mandelgren besökte i november 1842.

”Prester och munkar tala italienska språket väl, att höra dem predika är en lust och glädje”, för att sedan beskriva hur allmänheten ”kryper som djur för dem” gällande samma prästerskap.⁵⁵

Det är i linje med en inom forskningen etablerad bild Mandelgren relaterar till den italienska lokalbefolkningen. Det finns ett nyfiken intresse, men det är samtidigt något som sker på distans, i likhet med Martin Olins tolkning av Ditlev Bluncks målning *Danske kunstnere i osteriet La Gensola i Rom från 1837*. De danska konstnärerna håller sig till en sida av osterian och den romerska lokalbefolkningen till den andra. Albert Kückler skissar intresserat av de sistnämnda, dock med en viss distans.⁵⁶ Mandelgren ger återkommande prov på denna ambivalenta hållning, som inte sällan också placeras i polerna på en skala som rör sig mellan positivt och negativt. Till exempel så skriver han att ”lifvet här är fritt och ostörtd, men här bryr sig ej heller ingen om en.”⁵⁷ Under transportsträckorna mellan hans olika resmål beskriver han hur vetturiner varnar för banditer och rövare. När de närmade sig Rom för första gången drog hans nederländska reskamrater sina pistoler för att kusken meddelat att överfall brukade äga rum i området.⁵⁸ Förutom att vara ett land fyllt av rövare anmärker Mandelgren på de många tiggare han ser vid kyrkor, kloster och andra noder i landskapet. När han blir lurad menar han att det är hans nordiska artighet – till skillnad från den italienska lömskheten får man anta – som ligger till grund. Ett annat negativt laddat exempel var den man Mandelgren såg sitta på en mur i Frascati utanför Rom. När han närmade sig blåste rocken upp och Mandelgren såg att mannen var spritt språngande naken under.⁵⁹

Detta stämmer med hur andra svenska konstnärer och resande förhöll sig till folket på plats.⁶⁰ Gustaf Lindgren beskriver i sin monografi över Gustaf Wilhelm Palm att denne var mycket rädd för rövare under en liknande resa till Neapel. Lindgren menar att det just var rädslan för rövare som gjorde att Palm tog båten från Terracina till Ischia.⁶¹ Frågan blir då hur man ska tolka Mandelgrens vandring till fots mellan Rom och Neapel. Antingen var Mandelgren ovetande om faran, vilket är mindre troligt då han återkommande skriver om rövare eller banditer. Eller så var Mandelgren mer orädd än Palm. Eller så är det helt enkelt ett tecken på viljan att läsa in fara för rövare, vilket kan ligga både hos tidigare resenärer och deras senare uttolkare. Det blir ett sätt att exotifiera södern och Italien; att göra landet och folket än mer annorlunda och resan än mer innehållsrik. Å andra sidan blev Palm utsatt för ett rånförsök på julnatten

1841 på väg mot julottan i S. Maria Maggiore.⁶² Också Egon Lundgren beskriver hur han under knivhot blev rånad en regnig kväll i Rom.⁶³

Torsten Gunnarsson och Mikael Ahlund (2004) beskriver det kluvna förhållningssättet till det samtida Italien och det italienska folket. Hur de på distans – vad de beskriver som i drömmen – föreställdes som levande antiker, men att verklighetens italienare med utbredd fattigdom och sociala svårigheter gjorde sig påminda vid ankomsten till Italien. Det fanns en konstant spänning mellan det idealiserade Italien och verklighetens Italien. De tolkar det till en kraftmätning mellan Norden och Södern, en beundran för det antika arvet kombinerat med ett behov av att kompensera för det. De menar att de flesta konstnärer valde att ”låta drömmen leva” och förvandlade de fattiga till festande och dansande, exotiserade, gestalter.⁶⁴ Att kunna upprätthålla skillnaden mellan dröm och verklighet var också något som underlättades av att isolera sig i de nationella kolonierna; avskärmade från det lokala, med egna mötesplatser, sedvanor och ritualer.⁶⁵

Det finns dock en skillnad i Mandelgrens förhållningssätt gällande vad han förmedlar i text och vad han förmedlar i bild. Han skildrar såväl präster och munkar som fattiga och rövare i sina teckningar. Men dessa återger inte de ofta negativa värderingar han förmedlar i sina texter. Bilderna ger istället sken av nyfikenhet och intresse som har en mer neutral hållning. Mandelgren tvekade heller inte att beskriva hur han blev väl omhändertagen av värdshusvärdar och andra ur lokalbefolkningen som han mötte under sin resa. Som beskrivits ovan blev han exempelvis närmast firad av såväl borgmästare som caféägare när han kom till Pontecorvo. I jämförelse med österrikare – i reseberättelsen uteslutande representerade av soldater – framställer han också italienare som ödmjuka. Till exempel återger han hur lokalbefolkningen bad om nåd för en ungrare uppställd för avrättning utanför Veronas murar.⁶⁶ Och mot slutet av sin tid i Italien, när han väntade in transport från Genua till Marseille berättar Mandelgren om en italienare han bjudit på ett glas vin och som tack fällde följande kommentar: ”den mannen är fattig men har ett godt hjerta, (skildrar italienarens karaktär.)”⁶⁷

Att han närde ett speciellt intresse för det samtida Italien och de samtida italienarna blev också uppenbart när Mandelgren kom till Neapel. I en serie teckningar, varav flera laverade, återger han folkliv och gatuscener. Det står klart att intresset för det samtida folklivet i Neapel gick mera på djupet jämfört med många av de andra städerna han besökte. I Rom är de

PL. XXII. (fig. 23.)

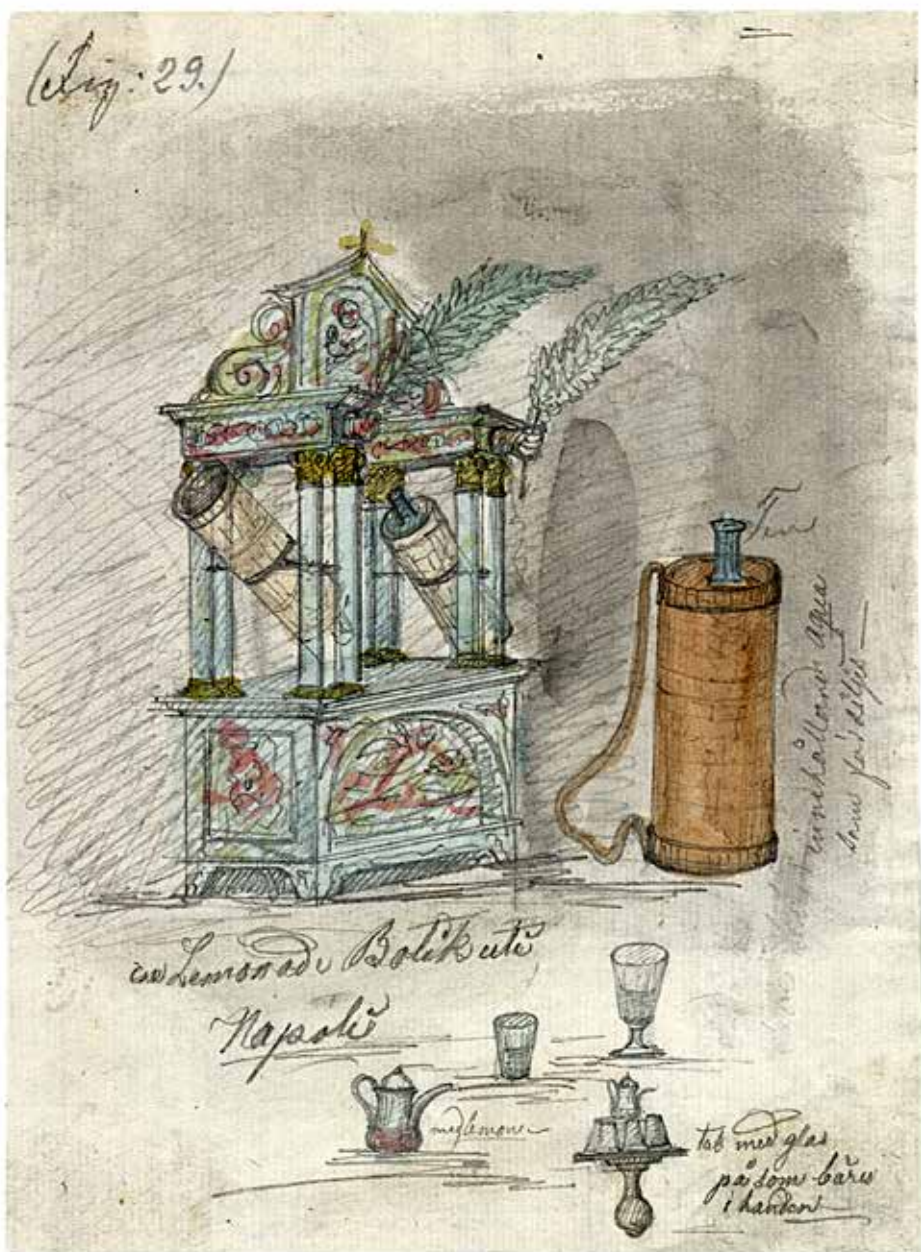
5. Gatuliv i Neapel i december 1842. Det framgår med all tydlighet att den stora staden Neapel med sitt myllrande gatuliv gjorde stort intryck på Mandelgren, vilket inte minst tog sig uttryck visuellt. Lemonad- och vattenståndet nere till vänster i bilden kan ses i detalj i bild 6.

flesta urbana scener han avbildar avfolkade eller satta med ett par staffagefigurer. I Neapel rör sig stadens människor i hans skildringar. Han avbildar improvisatörer, vattenstånd och vattenförsäljare, sångare, fiskare, bärstolsbärare och flera människor i deras vardagsdräkter.

Mandelgren uppehöll sig en vecka i själva Neapel, där fokus låg på att besöka konstsamlingar, museer och inte minst stadens kyrkor. Den 30 november påbörjade han dock ett intensivt resande i närområdet. Han inledde med en utflykt till de antika lämningarna väster om Neapel med Baiae, Cumae och Puteoli. Väl där hyrde han sig en ciceron som kunde visa honom runt bland lämningarna. Dagen efter, den första december, tog han sig söderut mot Vesuvius. I Portici hyrde han förare som tog honom upp på berget och dess krater. Han såg samma dag Herculaneum och spenderade sedan natten i Torre Annunziata. Därifrån gick han till Pompeji. I reseberättelsen upptar den antika staden blott en mening, men å andra sidan låg den till grund för ett stort antal teckningar. Genom dessa går det därmed att se att platsen gjorde intryck på honom, men att det var något han hellre förmedlade i visuell form än genom text.

Hur Mandelgren förmedlar sina intryck av Pompeji belyser därmed viktiga aspekter gällande det material resan gett upphov till. Att enbart förlita sig på det textbaserade materialet skulle i detta fall leda till en missvisande bild gällande de studier Mandelgren företog. Istället erfordras en metodologisk öppenhet där text och bild sätts tillsammans för att på så sätt komplettera och berika varandra. För Mandelgren tecknade inte nödvändigtvis alltid det han beskrev, och vice versa. Mandelgren tecknade ofta vardagen: bostadshus runtomkring den italienska landsbygden; klädedräkter i olika delar av landet; han tecknade av brunnar; och vidare dryckeskärl, flaskor, hinkar och fat för vin eller olja. Han avbildade flätade korgar och säckar för transport. Han tecknade båtar i vatten och på land och de spel som användes för att vinscha upp dem. Senare, i Verona tecknade han en storskalig pump och en "mölla". Vidare avbildades plogar, fågelburar, kafferostare och frukttorkare. I sina teckningar hade Mandelgren ett fokus på landsbygdens bönder och städernas borgerskap, knappt någon person identifierbar tillhörande ett högre stånd är avbildad.

De bevarade teckningarna är utförda i ett brett spektrum av teknisk kvalitet. Det går att dela in dem i tydliga kategorier från snabba skisser till djupare studier. Det går också att se att Mandelgren medvetet valt att emellanåt fånga något snabbt, där fokus uppenbarligen legat på dokumentation, och andra gånger låtit teckningarna underkasta sig regler om

6. Detaljstudie av en lemonad- och vattenbutik som Mandelgren såg i Neapel, december 1842. Avbildat är den rikt utsirade uppsättningen, mobila behållare för vattenflaskor samt fat med kannor och glas. Texter förklarar hur de fungerar - "Fat med glas på som bäres i handen" och "innehåller aqua som försäljes".

perspektiv och djup. När det gäller hans specialintresse för klädedräkter är laveringen viktig där nyanserna i färg kompletterar skriftlig information. Detsamma gäller flertalet av de tillfällen han försöker fånga storheten i ett landskap. Vissa motiv – som ett av sidoskeppen i Basilica Nuova vid Forum Romanum i Rom – återkommer han till och skildrar med olika tekniker. Ytterligare vissa motiv är utförda efter förlagor där Mandelgren ritar av en redan existerande bild. I samlingen finns bevarade teckningar monterade sida vid sida med förlagan. Det berättar om de performativa inslagen i Mandelgrens tecknande på resan. Med hjälp av teckningarna samlar han in information. Teckningarna är därmed aktiva informationsbärare i paritet med de texter han producerade.

Det intressanta är när bilder och texter sätts i relation till varandra. Mandelgren menade i senare biografier att syftet med resan var att studera konsten och konstsamlingarna på den europeiska kontinenten. Men i de egna teckningarna är det förvånansvärt få konstverk som avbildas. Han beskriver hur han besökte akademier, palats och kyrkor och rörde sig i offentliga rum, men få av de otaliga konstverk han mötte lät han ligga till grund för några studier genom teckning. Jag menar därför att Mandelgren inte reste för att vidareutbilda sig till konstnär i traditionell mening, men likväl tog del av konsten för att på så vis internalisera den som ett kulturellt kapital för en positionering inom konstens fält.

När det gäller konsten han såg i samlingar var han mer intresserad av upphovspersonernas konsthistoriska betydelse än bilderna ifråga. Han upprättade listor på representerade konstnärer i samlingarna, men på ytterst få platser diskuterar han hur konsten var ordnad och presenterad. Han visar ett visst intresse för lokalerna – om samlingarna var placerade i palats, tidigare kloster eller specialuppförda byggnader. Han studerar dock inte arkitekturen närmare, på sin höjd genom ett par planskisser. Sammantaget ger han sken av att konsumera bildkonsten för att därmed tillägna sig den, men inte att studera den närmare för sin egna konstnärliga vidareutveckling. Teckningarna visar istället ett bredare fokus mot folklig kultur som den framträdde för honom i samtiden. Han avbildade konstverk, men då som verk i offentlig miljö i stadslandskap, eller som arkeologiska lämningar i bildmässiga inventeringar av exempelvis Rom, Pompeji och Puteoli.

Från Pompeji gick han vidare till Salerno och därifrån till de antika grekiska lämningarna i Paestum, som han besökte den fjärde december: ”kom dit kl. 10 såg templen och stadsmurarne, och gick tillbaka”.⁶⁸ Från

Salerno tog han sig dagen efter till Sorrento via Castellammare di Stabia. Han bör ha tagit vägen över Amalfikusten för i det visuella materialet finns teckningar från arkaden till Cattedrale di Sant'Andrea i Amalfi. Morgonen därefter åkte han med båt över till Capri där han bland annat besökte den blå grottan som han tecknade av. Dagen därpå, den sjätte december 1842, återvände han med tåg till Neapel.

Han spenderade sedan en tid i Neapel innan han åter begav sig av, denna gång till Sicilien. Varken reseberättelse eller teckningar berättar om exakta datum eller med vilket färdssätt han rörde sig, men det bör ha varit med båt. Han verkar ha anlänt till Palermo och därifrån sedan tagit sig till Catania på öns östra sida. Han producerade flera teckningar av Etna, vars lavaflöden han också beskriver i textform. Inte heller resan tillbaka till Neapel är närmare beskriven. Men det går att utläsa att han gjorde ett stopp på Ischia, där han fascinerades av den lokala klädedräkten. Förhållandevis omgående åter i Neapel verkar Mandelgren ha bestämt sig för att återvända till Rom. Den 20 december lämnade han Neapel och kom samma dag till Capua. Han tog sig följande dagar norrut via Fondi, Gaeta och de pontinska träskan. Han spenderade en natt i Albano där han bevitnade vad han upplevde som en vacker begravning av en präst innan han på julaftonen rörde sig mot Rom.

Åter i Rom. Julen 1842

Mandelgren kom åter till Rom på den sena eftermiddagen, julaftonen 1842. Mandelgren skriver sedan att han på själva julaftonskvällen "...blev hindrad att vara med svenskar och danskar av Holbek." Det är något som återges av Stavenow (1972) som skriver att Mandelgren: "blev hindrad att fira julen tillsammans med sina konstnärsvänner G. W. Palm, Egron Lundgren m.fl, vilket tydligen grämde honom. Dessa firade nämligen julafton tillsammans med sina landsmän och övriga skandinaver i Thorvaldsens våning".⁶⁹ Istället ska Mandelgren ha uppsökt sitt gamla logi, vilket måste betyda rummet på Via di S. Isidoro.

Det går att läsa detta som att Mandelgren ska ha varit i någon slags konflikt, kanske framför allt med nämnda "Holbek", men kanske också med andra och att han därmed förpassats till en jul i ensamhet. Den "Holbek" som Mandelgren nämner var Carl Frederick Holbech. Han kom till Rom året innan, 1841, och blev kvar livet ut. I staden lärde han känna Thorvaldsen och blev när denne reste hem till Köpenhamn hans assistent

på plats i Rom. Han tog hand om bostaden i Casa Buti på Via Sistina, ateljéerna kring Piazza Barberini och bevakade Thorvaldsens intressen. Det går dock att se på episoden från andra perspektiv. Stavenow redogör inte för några speciella källor utan hänvisar till Palms beskrivning av julen. I sin biografi över Palm beskriver Lindgren flera högtider såsom jular och påskar, julen 1842 står dock ut. Den aktuella julen tilldelas ett stycke i boken och i huvudsak är det traditionerna som betonas: den äldste bar in gröten, och då Thorvaldsen saknades var det Fogelberg som intog den rollen. De cirka 40 gästerna – samtliga skandinaver – befann sig dock i Thorvaldsens våning.

De åt gröten och julmat, bekransade varandra, bytte små julklappar samt musicerade och sjöng långt in på natten.⁷⁰ De verkar ha haft det trevligt. Att just den här julen var speciell framkommer också i andra verk. Francis Bull beskriver i *Nordisk kunstnerliv i Rom* hur julfesten 1842 var osedvanligt lyckad.⁷¹ Hos både Lindgren och Bull beskrivs också att anledningen till att julen 1842 var så lyckad var att dess centrum mer än något annat var den berömda svenska skådespelaren Emilie Högqvist. Julen 1842 är också starkt närvarande i Hélène Ohlssons beskrivning av Högqvists tid i Rom 1842–1843, och firandet är något som flera därvarande konstnärer kommenterat i bildform i det ”souveniralbum” tillhörande Högqvist som finns i Nationalmuseums samlingar.⁷²

Den stora frågan är dock varför Mandelgren ska ha blivit hindrad från att delta i vad en enig forskarkår anser vara det skandinaviska kollektivets mest lyckade jul i Rom. Hedersgästen i Thorvaldsens våning på julafton 1842 var Fogelberg, och Mandelgren skriver flera gånger hjärtligt om Fogelberg. Det kan vara så att Mandelgren och Carl Frederik Holbech hamnat i någon slags konflikt med varandra, men det finns inget som tyder på det. Om Holbech självant hindrat Mandelgren från att delta i julfirandet bör det istället ha haft att göra med den uppståndelse som Emilie Högqvists närvaro skapade, det finns dock heller inget som tyder på det. Den rimligaste förklaringen kan istället H. C. Andersen ge vägledning till. Bull beskriver att den store författaren några jular tidigare – det bör ha varit julen 1840 eller 1841 – velat fira tillsammans med sina landsmän men tvingats sitta ensam då de glömt att ansöka om *permesso* (tillstånd) från berörda myndigheter att samlas flera i ett rum.⁷³ Om Mandelgren anlände till Rom sent på julaftonen hade Holbech sannolikt inte ansökt om ett tillstånd som inkluderade Mandelgren. Då den danska konstnären nyligen blivit ansvarig för Thorvaldsens bostad är det rimligt

att anta att han inte ville eller tordes släppa in någon oanmäld. Det var därmed antagligen på grund av en teknikalitet som Mandelgren hindrades att fira jul med övriga skandinaver.

På juldagen besökte Mandelgren San Pietro i Vatikanen där han fick se påven en andra gång under sin vistelse. Mellandagarna spenderade han med att besöka antika lämningar som Caracallas och Titus termer, San Lorenzo fuori le Mura med kyrka och katakomber och se konstutställningar med verk av bland annat Palm. Nyårsaftonen spenderades med Pontemollesällskapet där Palm hade en av de officiella rollerna, ”mesta delen voro fulla som svin” skriver Mandelgren i sin reseberättelse.⁷⁴ På nyårsdagens morgon gick Mandelgren tillsammans med de andra svenskarna till Fogelberg på besök. Därefter letade han rätt på sitt pass, som tydligen varit borta. Den andra januari, som blev den sista dagen i Rom, spenderade Mandelgren vid de antika monumenten längs Via Appia söder om staden.

Alla dessa kostbara ting

Den tredje januari 1843 lämnade Mandelgren Rom. Han reste ifrån då han ”med sorg såg [sig] nödsakad att lämna denna klassiska stad, hvilken jag måste så kortt om tid lefva uti.”⁷⁵ Han specificerar inte varför, men rimligtvis var det hans resebudget som avgjorde. Han sade farväl till samtliga sina vänner i staden och lägger till ”ingen glömt minst den hederlige Fogelberg”.⁷⁶ Mandelgren rörde sig sedan med vetturin och till fots upp genom Lazio, Umbrien och in i Toscana. Han passerade Montefiascone, Viterbo och Orvieto, Chiusi och Arezzo innan han den elfte januari åter anlände till Florens.

Mandelgren stannade en månad i Florens fram till den elfte februari 1843. Av den samlade dokumentationen verkar han ha spenderat den förhållandevis långa tiden på plats med att besöka museer och utställningar. Hans tid i Florens är dock ett tydligt exempel på att en längre vistelse inte nödvändigtvis resulterade i ett mer omfattande material. Teckningar av sevärdheter som Il Duomo finns i samlingen; ett visitkort som avslöjar att han träffat den påvlige greven Jakob Gråberg af Hemsö, som andra resande svenskar före honom; och spår som pekar mot att han umgåtts med Giovanni Metzger.⁷⁷ I reseberättelsen görs dock långa kronologiska hopp och det mesta utrymmet upptas av en lista över representerade konstnärer i samlingen i Palazzo Pitti. Hans redogörelse för besöket i det naturhistoriska museet den sjätte februari är en av få som

närmare beskriver hur samlingen var ordnad, uppställd och presenterad. Han beskriver till exempel hur vaxmodellerna i museet ackompanjerades av textinformation och han skissade hur naturaliesamlingen och de uppstoppade djuren var placerade på ställningar med nivåskillnader.⁷⁸ Han studerade också konsten i samlingar och utställningar och det framgår att delar av konsten gjorde stort intryck på honom. Han lovordar den uppfattning och förmedling av rörelse som han kunde skönja i bilder av Leonardo da Vinci och Perugino i en samling av handskrifter och teckningar. Det var renässansens mästare som var i fokus för Mandelgren. Att studiet av dessa bilder verkligen betydde något för honom uttrycks också av att han sammanfattar erfarenheten följande: ”Jag är hjertligen glad öfver att hafva sett alla dessa kostbara ting.”⁷⁹

Sammantaget är det två spår som utkristalliserar sig hos Mandelgren: för det första ett djupt intresse för, och hög värdering av, den tidiga renässansens mästare som förmedlats genom att lista konstnärer och konstverk i såväl reseberättelsen som i andra texter som kommit ur resan; för det andra ett intresse för den breda samtida folkkulturen som framför allt utmynnade i teckningar av gatuliv, traditioner och seder, klädedräkter, vardagslivets infrastruktur och vardagslivets objekt.

I de senare utkasterna till olika biografier är det mer ett fokus på konst och konsthistoria. Mandelgren försöker förmedla som både ramverk och mål med resan. Han listar konsthistoriska böcker han studerat och olika samlingar han besökt. Han kommer dock sällan djupare på något teoretiskt plan. Det går knappast att förstå Mandelgrens syn på konsten eller mötet med konsten genom dessa texter. Istället är det mötet med konstnären Overbeck i Rom som kan belysa hur konsten och den folkliga kulturen hos Mandelgren sammansmälter till ett, och som kan ge underlag både till Mandelgrens nära studium av renässanskonsten i Florens och intresset för den samtida folkkulturen som visuellt manifesterar sig i teckningar från Neapel och senare Venedig.

Den tyskfödde målaren Johan Friedrich Overbeck kom till Rom 1809 och blev förgrundsgestalt i den konströrelse som kallas för Nasarenerna.⁸⁰ Mer officiellt grundade Overbeck med flera ett brödraskap döpt efter målarnas skyddshelgon St. Lukas – Lukasbund – och flyttade under 1820-talet in i klostret S. Isidoro a Capo le Case på Pinciokullen, det vill säga det kloster som ligger dikt an den gata Mandelgren själv bodde på och som gett upphov till dess namn. Själva namnet Nasarenerna kommer från att de lät odla sina skägg och klädde sig i kaftaner, och därmed bar

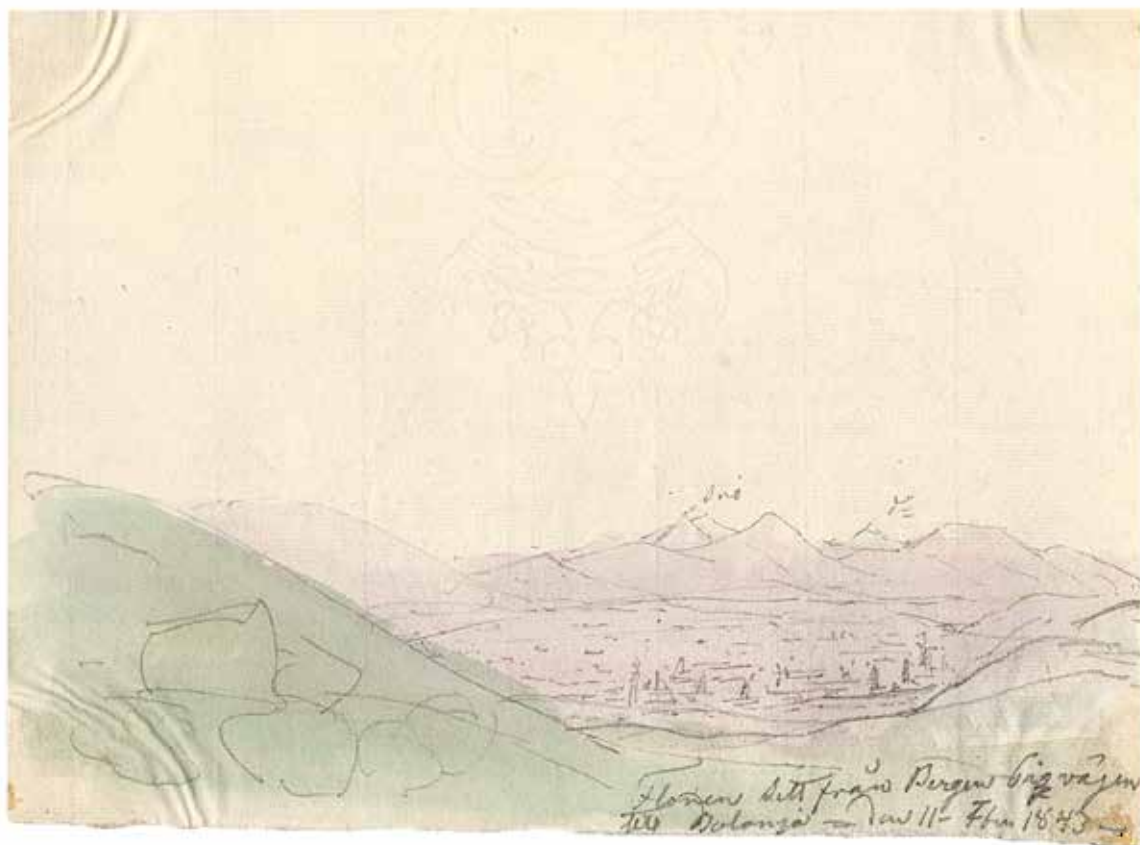
en viss likhet med Jesus från Nasaret. Det var ett öknamn som gruppen sedermera övertog. Egron Lundgren beskriver "Overbeck och hans skola, prärafaeliter, purister, nazarener eller vad helst de önska att bli kallade". Han menar att de mer bör räknas till skulptörerna än till målarna i Rom: "De betrakta färg och clair-obscur såsom varande, om icke just riktigt syndiga, likväl obehövlige och nästan förkastliga element i målning."⁸¹ Georg Nordensvan (1905) menar att Lundgren förvisso först räknade Overbeck som nummer ett bland målarna i Rom, men att det senare ändrades och att han därefter inte hade mycket till övers för vare sig honom eller de andra nazarenerna.⁸²

När Mandelgren besökte Overbeck var gruppen inte längre aktiv och ingen av målarna bodde längre kvar i klostret S. Isidoro.⁸³ Overbeck bodde istället nere vid det judiska ghetton i Palazzo Cenci.⁸⁴ Mandelgren gjorde ett första besök hos Overbeck i dennes ateljé den 30 oktober 1842. Han berättar hur han såg skisser till flera avslutade och pågående arbeten och nämner till exempel "altartavlan till Hamburg", vilken skulle kunna vara Christus am Ölberg (Kristus på Oljeberget), målad 1827–1833, som idag finns vid Hamburger Kunsthalle.⁸⁵ Åtta dagar senare återkom Mandelgren till Overbeck på inbjudan av den senare och de samtalande då djupare om konsten. Det verkar vara ett samtal som satte djupa spår hos Mandelgren och han ger mötet ett stort utrymme i reseberättelsen. Mandelgren berättar att Overbeck menade att ingen konst kan existera utan att utgå från människans inre, ett konsternas tillstånd som rådde "uti de äldre tider under Fiesole[,] Perugino" och att "konsten må komma från folket, och ej vara något påfund."⁸⁶ Här framstår därmed med tydlighet en konstteori som länkar samman konst och folk. Overbeck fortsätter i reseberättelsen: "Man bör ej måla hedniska föremål utan att vara i själ och hjerta en sann hedning. Då hedendomen lefde var det deras sanna poesi som uttalade sig genom konsten och som reliösitet."⁸⁷ Det innebär att för att kunna förstå konsten vid en specifik tid och plats måste man se till den sanna poesen, vilken finns internaliserad hos dess folk, och som tar sig uttryck genom såväl konst som religion. Att nära studera den bredare folkkulturen blir därmed en metod att förstå konsten på ett djupare plan. I reseberättelsen är det svårt att avgöra vad som är Overbecks ord, tolkade och förmedlade av Mandelgren, och vad som är Mandelgrens egen röst. I texten presenteras ett konkretiserande exempel om holländarna, deras liv och konst som i sin direkthet mer andas Mandelgren än Overbeck. Oavsett så går det här att identifiera en teoretisk förankring för

Mandelgrens intresse för folkkulturen och de många skiftande former den kunde ta sig uttryck i: konsterna som bildkonst och arkitektur, vardagens objekt, klädedräkter, religion, ingenjörsskap – allt är uttryck för den underliggande sanna poesin, kulturen. De skiftande uttrycken är i sanning den odling, den kultivering, som kommer ur kulturen som mylla. Det är ett förhållningssätt Mandelgren antingen fann, eller åtminstone kunde förankra och förstärka, hos Overbeck.

Overbeck och Nasarenernas genomslag hos Mandelgren kan delvis ge en förklaring till hans genomgående starka intresse för renässansens konstnärer. De konstnärsnamn som oftast återkommer i Mandelgrens beskrivningar och därmed står ut som värda ett omnämnande är samtliga renässanskonstnärer. Leonardo da Vinci, Rafael och Perugino återkommer gång på gång, likaså Fra Angelico (under namnet Fiesole). Det var speciellt under renässansen som Overbeck och de andra Nasarenerna menade att konsten utgick från människornas inre, och att det därmed skulle finnas ett stort värde att i den moderna konsten utgå från principer i renässanskonsten. En sådan princip skulle vara att lämna det akademiska måleriet, då det utgår från teckning efter modell: "...att man vid alla tillfällen skall bruka model är ett forderf för konsten".⁸⁸ Att måla efter en modell skulle enligt Nasarenerna knappast vara att utgå från folket eller kulturen, då det är inte att känna det inre hos den man avbildar.⁸⁹ Det är detta resonemang Mandelgren bygger vidare på när han gällande konsten han möter i Florens skriver att "de hafva uppfattat rörelse ej som modell, man ser ingen modell".⁹⁰ Att inte bruka modell som i det akademiska måleriet innebär istället bilder förankrade i studiet av naturen i bred bemärkelse: "de hafva tecknat figurer för hela sin komposition och sedan satt kläder på dem som L.d.V., Raf. Bartolomeo m. Fl. Men ingen styvhet utan alltid en frihet."⁹¹ Förutom Overbeck besökte Mandelgren också konstnären August Riedel som var hörde ihop med konstnärgruppen. I reseberättelsen gör Mandelgren en koppling till den ovan nämnda poesin genom att beskriva Riedel genom en jämförelse mellan sång och målning: "han är [...] sant lyrisk, episk." Samtidigt beskriver han hur Riedel gör en målning av Medea just efter modell.⁹² Till ämnet hör också att Giovanni Metzger, som återkommer i Mandelgrens texter, var specialiserad på renässansens konst.⁹³

Det finns inget som tyder på en anti-akademisk institutionskritik hos Mandelgren. Däremot kan han ha tagit fasta på något annat i Overbecks anti-akademism: "så han syntes att ingenting är olyckligare än akademierna som vill göra konstnärer af alla dem som studera der." Overbeck

7. Vy över Florens sett från bergen på väg mot Bologna, vintern 1843. Naturen och det italienska landskapet gjorde stort intryck på Mandelgren. Det gällde både dess bördighet och dess storslagenhet.

menade att det gick inflation i antalet utbildade konstnärer, men att de flesta inte höll måttet: "Då de ej på en akademi kunna lära annat än hvad man kan lära hvarje dumhufvud, rita en model, ja den största delen af dessa blifva ej heller konstnärer."⁹⁴ Här kan Mandelgren ha hittat argument för att inte söka att bli traditionell bildkonstnär, men samtidigt att använda sin utbildning och sin samlade kunskap för att ändå verka inom konstens fält.

Mandelgren skriver att det åter är med stor sorg som han lämnar Florens den elfte februari klockan tolv. Han fortsatte sin färd till Bologna dit han anlände två dagar senare. Som tidigare hänfördes Mandelgren av landskapet på vägen över Apenninerna mellan Toscana och vad som idag

är Emilia-Romagna. Han stannade i Bologna till den 15 februari innan han tog sig vidare norrut. I reseberättelsen skriver han att han begav sig till Mantua, men av beskrivningarna av staden ifråga framgår det att det var Modena han besökte, vilket också är rimligare rent geografiskt.⁹⁵ Därifrån tog han sig sedan till Ferrara där han lät diktaren Torquato Tasso utgöra ett slags tema för besöket, vilket framförallt förmedlades via en serie teckningar inklusive diktarens porträtt.

Den 18 februari korsades Po och Mandelgren trädde då åter in i Österrike. Om aftonen kom han till Rovigo och fortsatte efter övernattnings till Padua. Där blev han bara över natten och tog dagen efter järnvägen till Venedig dit han anlände på förmiddagen den 20 februari 1842.⁹⁶ Mandelgrens besök i Venedig följde etablerade mönster från resan. Han spenderade sin tid med att besöka offentliga och privata samlingar.⁹⁷ Av reseberättelsen framgår att han uppskattade såväl utställningshallarnas ljussättning som tävlingsförfarandet i Accademia di Belle Arti di Venezia, det sistnämnda på grund av dess demokratiska ordning.⁹⁸ Han imponerades av Biblioteca Marciana, trots vad han ansåg vara dess ringa storlek, men ansåg att Arsenale var obetydligt och en besvikelse.⁹⁹ Av både teckningar och beskrivningar är det också tydligt att Venedigs urbana karaktär med kanaler och gondoler gjorde intryck på Mandelgren. Det gjorde också det urbana folklivet, på ett sätt som närmast går att jämföra med det avtryck Neapel satte.

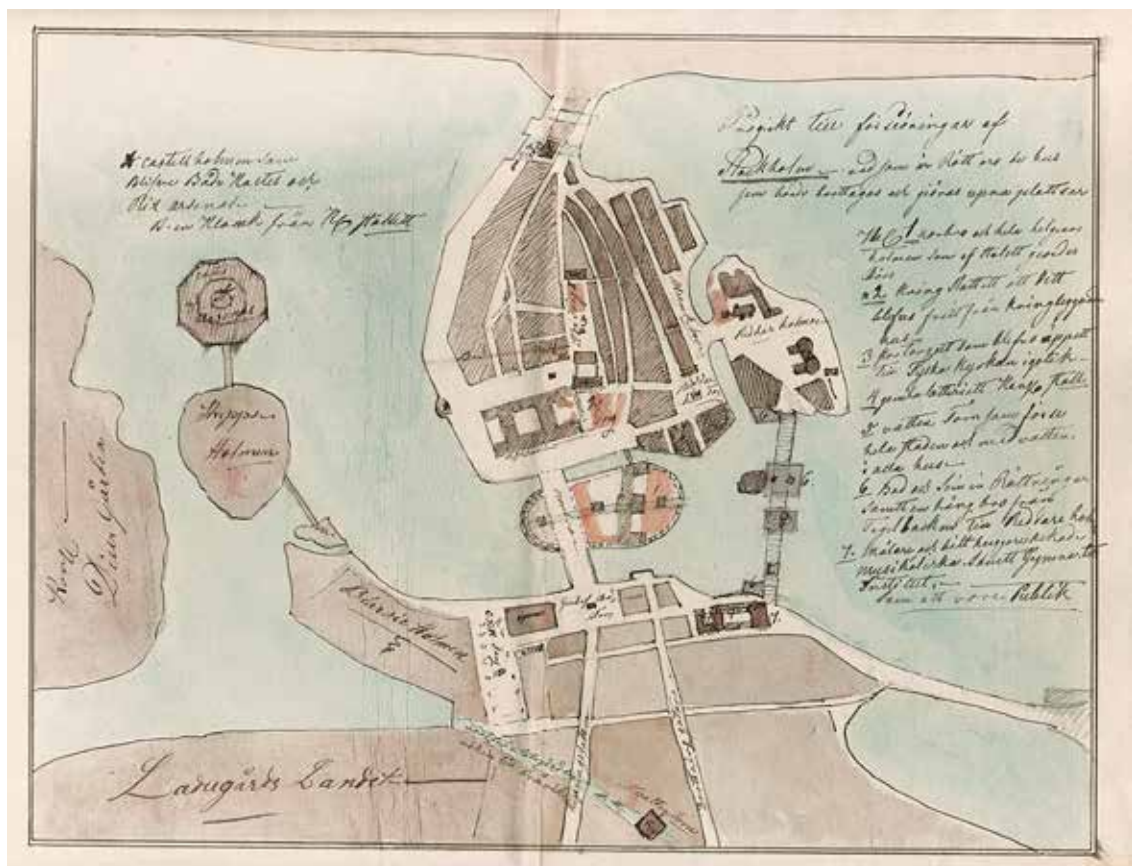
I mitten av mars 1843 lämnade Mandelgren Venedig och stannade sedan i Padua i två dagar. Därifrån begav han sig till Vicenza där han bland annat tecknade av Basilica Palladiana. Efter två dagar i Vicenza begav han sig till Verona och Mandelgren verkar speciellt ha uppskattat staden för dess arkitektur med den romerska amfiteatern i spetsen. Överlag beskriver han staden och dess samlingar med ett slags vigör i tonen. Från Verona reste han över Mantua, där han stannade i ett par dagar innan han anlände till Parma där han uppehöll sig i drygt en vecka. Som tidigare följde han sitt inarbetade mönster med att besöka kyrkor, offentliga- och privata samlingar. Från Parma reste han sedan i fyra dagar till Genua. Mandelgren skriver i reseberättelsen att han tog vägen över La Spezia och att han den här gången verkligen kunde uppskatta ”de herrligaste utsigter”, något han hade missat ett drygt halvår tidigare då han med vetturin skyndade från Genua mot Rom.¹⁰⁰ Väl i Genua väntade han i fem dagar på vidare transport från staden. Han passade under tiden på att besöka samlingar han inte haft möjlighet att se vid sitt första besök.

8. Venedig sett från kajerna i Castello den 28 februari 1843. Bilden är karakteristisk för Mandelgrens vyer under resan. Här fångade han stadens karakteristiska silhuett som den tedde sig mellan lagunen och himlen, förstärkt av den enkla blå laveringen.

Klockan tolv den fjärde april 1843 lämnade Nils Månsson Mandelgren Genua och Italien med ångfartyget Wergil som tog honom vidare mot Marseille och Frankrike.

Den här artikeln har behandlat Mandelgrens tid i Italien som en del av hans studieresa 1842–1843. Artikeln har visat att Mandelgrens val att genomföra en studieresa på kontinenten spelat roll för hans senare gärningar, och däröver gett konkreta förslag på hur detta gått till. Under hans tid i Italien samlade Mandelgren kulturellt kapital för att verka inom konstens fält. Vidare lade han en konstteoretisk grund för att med ett fokus mot folkkulturen staka ut sin unika plats inom detta fält.

1. Planskiss för Gamla Stan, Riddarholmen, Helgeandsholmen, delar av Norrmalm med Blasieholmen, Skeppsholmen och Kastellet. Planförslaget, med norr riktat neråt, för Gamla Stan med närmaste omgivning visar framför allt bevarande av det hotade kvartersnätet. Men några radikala förändringar ses också, som de utvidgade stadsrummen där bland annat Slottets yttre borgårdsflyglar föreslås avlägsnade. Till vänster ses förslaget till oktagonalt utsträckt kastell.

Mandelgrens Stockholm

JOHAN MÅRTELIUS

Efter drygt fem lärarika år i Köpenhamn och på kontinenten återvände Nils Månsson Mandelgren på hösten 1843 till ett Stockholm i behov av upprustning. Staden befann sig i ett slags kris, präglad av ohälsa och fattigdom, där man sökte medel för att sanera och förnya. Särskilt upplevdes de centrala kvarteren med Gamla Stans trånga gränder som starka uttryck för det nergångna tillståndet. Med sina erfarenheter från många traditionsrika europeiska städer blev Mandelgren naturligt engagerad i den historiska stadens utvecklingsplaner.

Planer för att utsträcka malmarnas rätvinkliga gatusystem till att i olika varianter också omfatta Gamla Stan utvecklades under 1840-talet, samtidigt med Mandelgrens återetablering i staden.¹ Hans engagemang för huvudstadens förnyelse kom då att, förutom några planer för specifika byggnader, omfatta skissförslag för de centrala kvarteren, Gamla Stan och de närmaste Norrmalmskvarteren.² De visar både vissa förändringar i stadsplanen och ett fåtal tänkta tillskott. Mandelgrens respekt för medeltida arkitektur och stadsbyggande bildade grund för hans annorlunda förslag. Hans planförslag utvecklades inte till mer än en provisorisk skiss, men visar ändå tydligt hans ställningstagande och ambition att både öppna upp och bevara stadens grundläggande identitet. I stället för att ersätta de gamla kvarteren med ny bebyggelse och brett linjära gator föreslog Mandelgren en vördnadsfull men ändå radikal restaurering.

Planskissen för Gamla Stan med närmast omgivande kvarter visar tre huvudgrepp. Den existerande täta kvartersplanen bevaras till största delen, helt utan rätvinkliga tillskott eller ändringsförslag. Men viss öppenhet för ljus och luft tillkommer genom avlägsnade kvarter eller byggnader. Och några tillskott föreslås i form av distinkta byggnadsvolymer.

Ett förstorat centralt torg

Som den mest framträdande förändringen i Staden mellan broarna ses i planskissen utplånandet av det, om något, mest centralt belägna bostadskvarteret. Det rektangulära kvarteret Ceres mellan Stortorget och Tyska kyrkan föreslås ge plats för ett rymligt, långsträckt torgstråk. Stortorget skulle alltså utsträckas åt söder och skapa en tydlig central torgbildning. En sådan utvidgning skulle också stärka Gamla Stans position som centrum i den expanderande staden. Börshuset som torgets norra fond skulle då som sydlig motpol få Tyska kyrkan, som med sin medeltida skepnad kunde träda fram som stadens mest centrala helgedom.

I ett centralperspektiv över torget tecknat från norr, från en plats som motsvarar börshusets krön, visas Tyska kyrkans norra sida som fond. Den kantas av husrader med valvbågar i gatuplanet, krönta av framträdande profilerade gavlar. Uppenbarligen var inte tanken att ersätta den existerande bebyggelsen, utan att fortsätta den praktiska förändringsprocess som fortgått i olika steg sedan medeltiden. Den stadsidentitet med högt upplyfta gavelprofiler som inte minst Stortorget bär på skulle alltså förstärkas i det utökade torget, där den förlängda delens inramande sidor bildas av vardera sex sådana enheter. Deras branta takfall med volutförsedda gavlar är alla också krönta av tunna spiror, där de båda raderna i perspektivet ses kulminera i Tyska kyrkans högre och mer framträdande variant. Kyrkspirans position till höger om mittaxeln kan understryka att det, passande för Gamla Stans identitet, ändå inte handlar om strikt axialitet och likformighet. Den smärta spiran, som senare kom att ersättas efter en brand 1878, var tillkommen på 1610-talet av den holländskfödde byggmästaren Hubert de Besche, ett av många tecken på hur medeltidens formvärld dröjde kvar i Stockholm in på 1600-talet.

Spirornas arkitektoniska betydelse ses också framträda i den nya torgbrunn som föreslås i perspektivet, där en grupp av slanka gotiska spiror reser sig över en åttkantig bas. Brunnens placering i norra delen av torgets förlängning ger den en central plats i den föreslagna helheten – och därmed i staden. Enligt perspektivskissens anteckning var brunnen samtidigt avsedd som ett ”monument över de stupade”, vilket måste ha syftat på de svenskar som 1848–50 omkom i dansk-tyska kriget.³ Det ger då också perspektivet en ungefärlig datering. Uppenbarligen var brunnen menad som ersättare för Stortorgsbrunnen, ritad av Erik Palmstedt på 1770-talet i anknytning till hans samtidigt utformade börshus. Att Mandelgren ville

2. Perspektiv av det förlängda Stortorget med gavelfasader och nygotisk torgbrunn. Centralperspektivet över Stortorget föreslagna utsträckning mot söder domineras av kvarterens föreslagna, lätt varierade volutgavlar. De kröns av spiror som svarar mot Tyska kyrkan i fonden och mot den föreslagna torgbrunnen. Torgnivån kantas av butiker med breda valvöppningar.

ersätta den med en större version som i stället knöt an till medeltidstemat är naturligt, men en praktisk koppling kan också ha funnits eftersom den befintliga brunnen då nyss hade börjat sina. Den kom därför att 1857 förflyttas till Brunkebergs torg.

Både planen och torgperspektivet är tämligen löst skissade, men där de inte stämmer överens inbördes verkar perspektivet mer genomtänkt. I

3. Reseskiss från Holland med elva gaveltyper. Den hastigt utförda reseskissen från 1843 visar olika typer av profilerade husgavlar, en variationsrikedom som inte minst ses i holländska städer, och som utgjorde bakgrund till flera av mot-svarigheterna i Gamla Stan.

planskissen framstår den avlånga platsen som rektangulär, med raka långsidor mellan de båda kortsidorna besående av börshuset och Tyska kyrkan. Men med kvarteret Ceres avlägsnat uppstår i verkligheten en lätt L-form, genom det befintliga torgets hörnutrymme i kvarteret Cepheus, mellan Köpmangatan och Svartmangatan. Det stämmer överens med perspektivets vänstra sida, där huset närmast betraktaren tycks avsluta det västra kvarteret, med en gavelkrönt fasad även åt norr, svarande mot fastigheten Stortorget 5. Men samma avslutning antyds i det symmetriska perspektivet också på högra sidan, vilket ter sig mindre realistiskt. Eftersom gaveln där bara är halvt exponerad kan det ändå accepteras som en perspektivisk blick in mot Kåkbrinken. Som i många andra skisser tillät Mandelgren sig en frihet i perspektivseendet. Och en profilgavel tänktes då liksom i torgets andra sida kröna kvartershörnet åt båda håll. Även om Mandelgrens huvudgrepp var att bevara snarare än att förvandla innebar hans förslag förutom rivningar också oundvikliga tillskott, inte minst i form av det stora antalet profilgavlar.

De krönande gavlarna, gärna uppfattade som en signatur för Gamla Stan, hade medeltida föregångare, men var nästan alla tillkomna när

fastigheterna byggdes på i höjdlid under 1600-talet. Mandelgren hade också mött gaveltypen på kontinenten, och inte minst i Holland där den särskilt hör hemma.

En av hans enkla skisser därifrån visar elva varianter av profilerade gavlar. De passade också väl tillsammans med den vallonske mästaren bakom Tyska kyrkans torn. Men om någon av de miljöer Mandelgren besökt direkt inspirerat till torgets utformning är det ändå snarare tyska Lüneburg med sin långsträcktta Platz Am Sande, där varierat gavelkantade sidor ramar in vyn mot medeltidskyrkan.⁴

Slottsomgivningen och Riddarholmen

Det föreslagna avlånga torget som ett expanderat stadsrum kunde också ses spela mot Gamla Stans existerande största plats, Slottsbacken. Och i den oprecisa planskissen ser de båda stadsrummen påfallande likartade ut, rektanglar med ungefär samma mått och proportioner. Tyska kyrkan som fond motsvaras i Slottsbacken av Storkyrkans östsida, utformad av Johan Eberhard Carlberg på 1730-talet. Men varken där eller i backens norra sida med Slottet och den södra med olika klassiska volymer finns medeltida spår. Slottsbackens eftermedeltida förvandlingar kunde då i Mandelgrens plan ses uppvägd av det nya snarlikt proportionerade torget.

Men även för Slottsbacken markerade Mandelgren i planen ett rivningsförslag. I det Indebetouska huset på tomten närmast Storkyrkan hade från 1771 till 1841 inhysts det Kungliga Nummerlotteriet. Samtidigt som lotteriet avskaffades väcktes förslag om att inrätta ett nytt Nationalmuseum, och ett förslag som presenterades av museikamreren Lars Jacob von Rööb, arkitekt och konstnär, var att byggnaden skulle inta platsen vid Slottsbacken.⁵ Byggnaden, i projektet underordnad Slottet men med en besläktad bred front mot Slottsbacken, skulle då också ersätta grannfastigheten, Finska kyrkan. Slottsbacken fanns inte bland de platser Mandelgren föreslagit för museet, och hans förslag för Gamla Stan talar för en, utom Slottets bevarade huvudvolym, genomgående småskalighet. Hans planskiss antyder för Slottsbackens sydvästra hörn något betydligt mer modest än ett Nationalmuseum, uppenbart med avsikten att ersätta åtminstone delar av Indebetouska huset, men med en förmodligen enkel volym för att inhysa vad som på hans skiss benämns som "Kungl Stall". Det skulle i så fall bli uppenbart förminskat och förenklat jämfört med det existerande stallet på Helgeandsholmen. Sannolikt bidrog Mandelgrens enga-

gemang för Gamla Stans mer återhållna skala också till att forma hans förslag för Nationalmuseum med radikalt annorlunda placering.

Den medeltida Storkyrkan hade med sin 1700-talsexteriör till skillnad från Tyska kyrkan och Riddarholmskyrkan förlorat sin yttre identitet. Men i Mandelgrens plan föreslås även kyrkans norra sida öppnad mot en rymlig platsbildning, genom att ytterligare ett bostadskvarter avlägsnades. Rivning av kvarteret Neptunus med bland annat det ofullbordade Oxenstiernska palatset, Jean de la Vallées praktbygge från 1650-talet, kan framstå som mer kontroversiellt än kvarteret Ceres. Men i de olika förslagen till total omvandling skulle även det kvarteret offras, och eftersom det också inramar Prästgatans norra del, en trång återvändsgränd som var ett påtagligt uttryck för den oönskade slumkaraktären, var det knappast omstritt. Men tveklöst mer kontroversiellt, och inte omfattat av de andra omdaningsplanerna, var Mandelgrens förslag att väster om kvarteret också avlägsna de rundade slottsflyglarna kring yttre borggården. Att slottet därmed gjordes mer slutet, reducerat till sin huvudbyggnad, kunde ses som ett närmande till dess medeltida version, Tre Kronor, eller i varje fall som en markerad åtskillnad mellan slottet som ett avgränsat monument och den omgivande stadsväven.

Liksom Gamla Stans båda kyrkor skulle också Riddarholmskyrkan enligt Mandelgrens plan göras mer exponerad. Rivning av den enkla bebyggelsen öster och söder om kyrkan var dock ett betydligt mindre radikalt grepp än de båda kvarteren som skulle avlägsnas i Gamla Stan. Riddarholmen skulle förutom sin koppling till Gamla Stan via Munkbron också få en hängbro från norra sidan till Tegelbacken, till vilken skulle knytas ”bad och siminrättningar”. Brons norra fäste knöts till Konstakademiens byggnadskomplex, som enligt planen skulle innehålla avdelningar för måleri och skulptur, dessutom för musik, men även ett gymnastikinstitut. Därför alltså den direkta kopplingen till bron med badinrättning. I planens beskrivning omnämns Riddarholmsbron och akademikomplexet sist, nummer 6 och 7, och den avslutande formuleringen framhåller att verksamheten där skall vara ”Publik”.

Helgeandsholmen

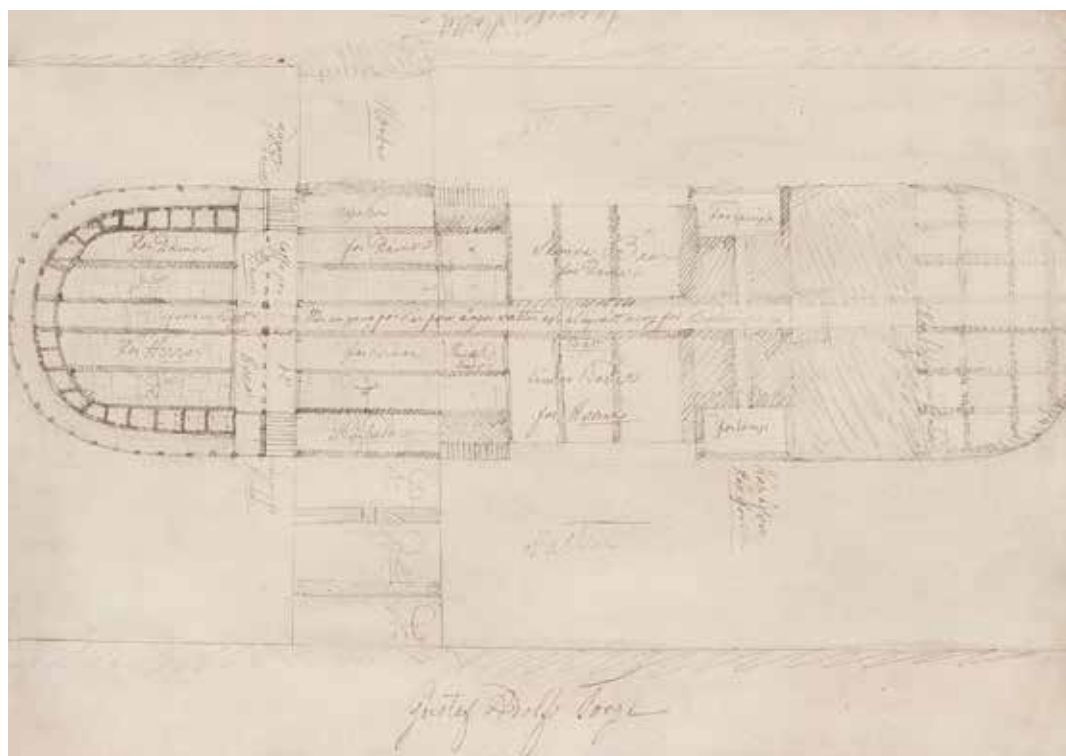
I viljan att komplettera Gamla Stans trånga kvarter med öppna offentliga platser ingick då också förslaget att avlägsna det mesta av Helgeandsholmens bebyggelse. Mandelgren tycks ha velat riva allt utom hovstallets

huvudlänga, vars innehåll alltså hopträngt skulle flyttas till Slottsbacken. Till de föreslagna rivningarna på Helgeandsholmen hörde då Norrbrobasaren, öppnad bara omkring ett decennium tidigare, 1839.⁶ Handelsstråket som därigenom förenade Gamla Stan med Norrmalm var ritat av stadsarkitekten Axel Nyström, vilket knappast minskade det kontroversiella i rivningsförslaget. Men med sin ambition att uppgradera de äldsta stadsdelarna önskade kanske Mandelgren att de butiksrader han föreslog längs det utsträckta Stortorget skulle överta rollen. I en perspektivskiss över Helgeandsholmen, ett slags nordligare motsvarighet till bilden av det förlängda Stortorget, visade Mandelgren Gustav Adolfs torg med den axiala vyn längs Norrbro mot Slottet frilagd, symmetriskt kantad av två monumentala skulpturer.

Förslaget för Gamla Stan innebar ett antal rivningar men inga markanta nytillskott. Även Helgeandsholmens rivningar var uppenbarligen avsedda att skapa en öppen offentlig plats, så som perspektivet visar. Översiktsplanen anger ingen funktion för Helgeandsholmen, men en separat plan visar nivån under markplanet med anteckningen att det som avses är ett tivoli. Alltså ytterligare en offentlig funktion. Hur de många rum och korridorer som redovisas, flertalet av dem kryssvälvda, skulle utnyttjas framgår inte, men det får förutsättas att de skulle komplettera tivolits tilldragelser förlagda till den västra delen av den övre nivån. Vad själva tivolit skulle innebära byggnadsmässigt framgår inte, men i den framväxande tivolikulturen handlade det mestadels om installationer som karuseller, rutschkanor, master för lindans och liknande.

I en annan planskiss för Helgeandsholmens lägre, påbyggda nivå framgår däremot dess funktioner. Det handlar där enligt anteckningarna om badinrättningar, i södra delen för kvinnor, i norra delen för män. Trappor ner mot Strömmen för utomhusbad skulle anläggas åt båda hållen vid Norrbros östra kant. Men varmbad i det inre var uppenbarligen huvudsyftet, där vatten skulle "framångas", och bland rummen nämndes en särskild kategori hälsobad, myrbad.⁷ Här bör Mandelgrens källor ha varit finska snarare än kontinentala. I övrigt skulle rummen användas för café och toaletter.

Planversionen har uppenbarligen tillkommit i ett annat skede än den förut nämnda. Holmen visar här en symmetrisk planform, där de runda avslutningarna i öster och väster har samma dimensioner, annorlunda mot översiktsplanen och den andra Helgeandsholmsversionen. Som projekt hade en sådan omformning av öns konturer i ett par varianter

6. Carl Curman: Fotografi från 1880-talet av Helgeandsholmens västra del. Helgeandsholmen var skräpig och ovärdig med tanke på närheten till slottet; gytret av nedgångna hus var också det som mötte ögat för den resande som ankom till Stockholm från Mälaren. Platsen utgjorde en central passage mellan staden och Norrmalm.

4. Perspektiv från Gustav Adolfs torg. Norr om Slottet önskade Mandelgren förstärka symmetriaxeln, grundad i Tessins projekt och befäst i slutet av 1700-talet genom Norrbro och Gustav Adolfs torg med ryttarstatyn inramad av operan och Arvfurstens palats. Det krävde rivning av den då bara tio år gamla Norrrobaseren.

5. Helgeandsholmen, plan under markytan för bad, toaletter och café. I ett av sina förslag för Helgeandsholmen följde Mandelgren tidigare projekt för symmetrisk planform med halvcirkelformade kortsidor, men i en mer långsträckt variant. Våningen under markytan skulle innehålla badanläggningar inklusive avsatser för kallbad i Strömmen.

föreslagits av Axel Nyström, vars basarlängor Mandelgren alltså föreslog avlägsnade.⁸ Och badfunktionen som här föreslogs inhyt var ju i översiktsplanen knuten till Riddarholmsbron. Om även denna andra Helgeandsholmsplan skulle bära ett tivoli på den övre nivån framgår inte, men kan förmodas.

Mandelgren var i mitten av 1840-talet också nära involverad i att utarbeta förslag till ett tivoli på Djurgården i Stockholm. Frågan hade uppenbarligen väckts av Köpenhamns tivoli, som hade öppnats 1843, ett drygt år efter Mandelgrens långa studievistelse där. Om han där inte var direkt inblandad så var han i varje fall väl bekant med projektet och dess arkitekt Harald Conrad Stilling, vars inblandning i de stockholmska planerna Mandelgren förmedlade. Även Mandelgren själv utförde planer för ett antal byggnader, som schweizeri, brödbutik och konditori, men när den slutliga placeringen ovanför Djurgårdsslätten stod klar 1848 var han inte längre involverad.⁹

Tivolit vid Djurgårdsslätten invigdes 1850, men ett par år tidigare hade andra tivolin redan hunnit öppnas, ett på övre Norrmalm och ett på Söder.¹⁰ I förhållande till den köpenhamnska versionen med centralt och historieförankrat läge hade Helgeandsholmen varit en mer värdig motsvarighet. I sitt begränsade format var förslaget där nog ändå avsett som ett komplement, inte ett alternativ till de övriga. Men förslaget kan naturligtvis ha uppstått som resultat av att Mandelgrens kopplats bort från projektet på Djurgården. Tivolit där ersattes för övrigt efter ett fåtal år av det strax intill belägna Gröna Lund.

Förslaget att lämna Helgeandsholmen obebyggd, men med några publikdragande installationer för tivoli, blev också en aktiv opposition mot förslaget att göra holmen till plats för det planerade Nationalmuseum. Det alternativet drevs framför allt av fortifikationsofficeren Baltzar Cronstrand, som Mandelgren hade ett uppenbarligen komplicerat förhållande till. Cronstrand engagerades i den av Mandelgren grundade Slöjdskolan, och från 1846 blev han dess föreståndare.¹¹ I sitt arkitekturintresse förordade fortifikatören Cronstrand det klassiskt romerska, i stark motsats till Mandelgrens dragning mot det medeltida.

Men Mandelgrens motvilja mot att välja Helgeandsholmen som plats för Nationalmuseum hade utan tvekan djupare orsaker än de personliga. Med förslaget för ett modest tivoli och en badanläggning skulle Helgeandsholmen bli en betydligt bredare folklig mötesplats, som komplement till det högkulturella Slottet, än det från Slottsbyggnaden avknoppade

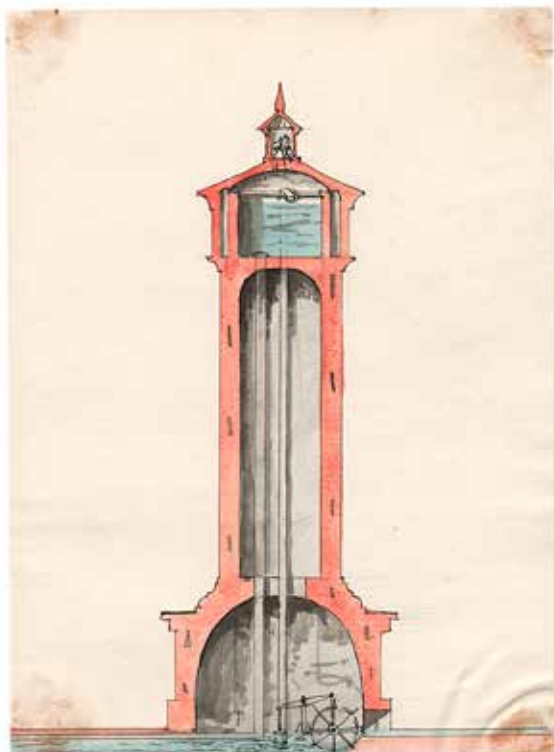
museet. Mandelgrens förslag att placera museet på Kaplansbacken, kan uppfattas som en avsikt att uppnå distans från tänkbara lägen i Slottets närhet vid Helgeandsholmen, Slottsbacken eller Blasieholmen. Inställningen underströks av placeringsförslaget just vid Kungsholmens kvartersbebyggelse, där bland andra Mandelgren själv gjort sig hemma.

Att minimera Helgeandsholmens bebyggelse och öppna upp för folkliga aktiviteter, stämmer överens med förslaget till utvidgad torgplats vid Slottets västsida, med kvarter och slottsflyglar avlägsnade. Önskan att göra Helgeandsholmen till en allmänt tillgänglig parkliknande plats hade vid tiden uppenbarligen också bred folklig förankring.¹²

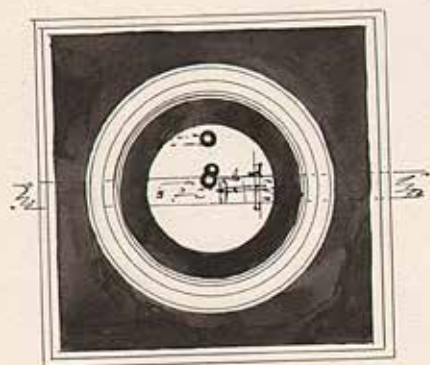
Jämfört med Mandelgrens många, delvis radikala, förslag till förändringar av Gamla Stan och Helgeandsholmen gick alltså de officiellt framlagda projekten betydligt längre i omvandlingar. De tidiga varianter som presenterats när Mandelgren utförde sina skisser finns inte bevarade. Men senare versioner, varav det mest spridda utfördes av arkitekten och byggmästaren August Emanuel Rudberg 1862, visar huvudspåret. Förutom de rätvinkliga kvarteren i öster och längst i norr inklusive Slottet, kyrkorna och börshuset skulle hela bebyggelsen rivas och ersättas av ett rutnät med breddade gator.¹³ I jämförelse med det förslaget kan Mandelgrens skisser tyckas förebåda den efterföljande generationen, internationellt företrädd framför allt av österrikaren Camillo Sitte. I de planer som där lyftes fram dominerade tydligt inramade torg och platser, förenade av ett variationsrikt gatunät. I Stockholm låg frågan om att radera Gamla Stan på dagordningen fram till tiden kring sekelskiftet, då ledande arkitekter, historiker och andra, inte minst genom det nybildade Samfundet Sankt Erik, framgångsrikt drev det förhållningssätt som Mandelgren hade varit pionjär för.

Nya accenter

Mandelgrens planskiss som domineras av Gamla Stan visar också delar av Norrmalm med Blasieholmen och Skeppsholmen. I övre kanten, i sydlig riktning, ses Slussen med en markerad byggnad, ett vattentorn, vilket har en nordlig motsvarighet nära bildens nederkant. Medan det södra vattentornet alltså skulle få sitt vatten från Slussen skulle det norra anslutas till en kanal som planerades från "Ladugårdsviken till Bråviken". Vattentornet kom inte att uppföras i Stockholm eller Sverige ännu på några decennier, så Mandelgren bör ha hämtat inspiration från sina kontinentala erfaren-

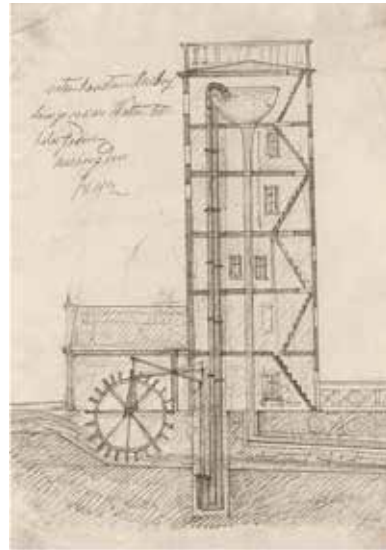

Projekter till ett vatten verk
för Hållabruet, Långved Rödå floden

Vattnen till för Hållabruet
hållas i en karta af staden, vandra
alla vatten till ena sidan
alla vatten till ena sidan

10. Augsburg, som Mandelgren besökte 1842, var en stad med långt framskriden vattenuppföringsteknik. Hans blyertsteckning visar en sektion av ett sex våningar högt vattentorn. Det liknar stadens berömda Kastenturm, vars ursprung skapades redan under 1500-talet.

heter. Där låg särskilt Augsburg långt framme, och Mandelgren hade där hämtat kunskaper som satt spår i hans anteckningar.¹⁴ Hans intresse för den samtida tekniska utvecklingen var måttligt i jämförelse med hans tillbakablickande, men i vattentornen såg han uppenbarligen en möjlighet att kombinera det framtida med återkopplingar till det medeltida. De båda kvaderstensmurade tornen med lätt utkragande övre delar gav klara associationer till medeltida försvarstorn av den typ som nästan helt utplånats i det samtida Stockholm. Ett av tornen redovisade Mandelgren både i fasadritning och i en sektion som visar vattnets väg upp till den övre nivån. En detaljsektion visar tornets krönande vaktkur avsedd för

7. Det höga vattentornet som Mandelgren föreslog vid Slussen, benämnd som Röda slussen, utformades som ett strikt kvaderstensbygge, krönt av en vaktkur för brandbevakning.

8. Sektionen genom det föreslagna vattentornet visar de tre nivåerna, det nedre kupolvälvda pumprummet, den höga rumscylindern där vattnet förs upp och ner, och den övre cisternen varifrån vattnet leds för att spridas till behövande.

9. Vattentornet vid Röda slussen skulle krönas av en vaktkur för att upptäcka och med kikare och karta, som nämns i anteckningen, lokalisera eldsvådor. Till vänster syns planen av vattentornets nedre parti, det kvadratiskt inramade kupolrummet där vatten skulle pumpas upp för att spridas från den högre nivån.

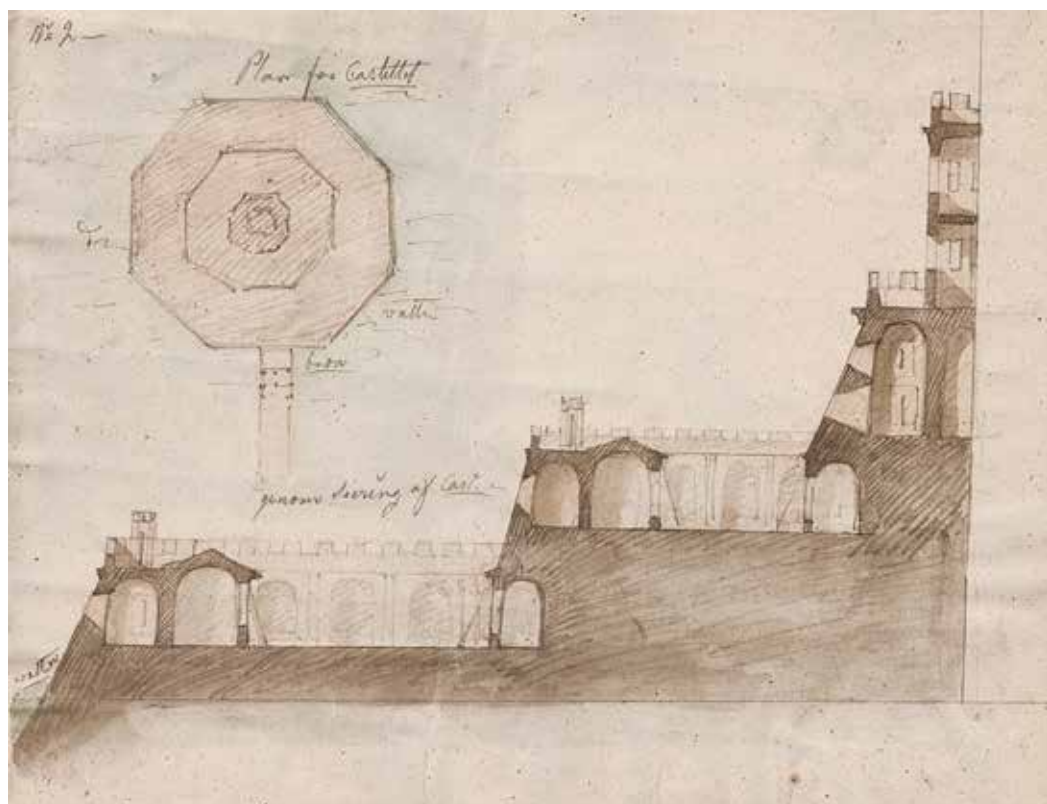
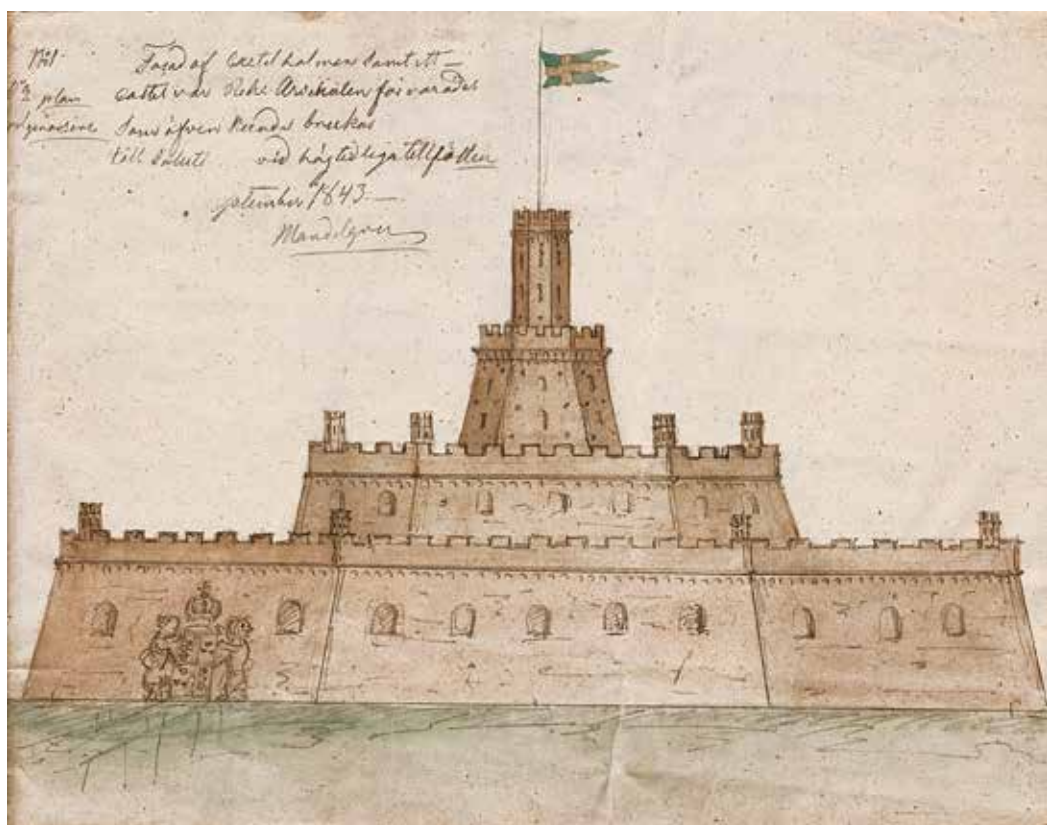
brandbevakning. Tornen med vatten hämtat från slussens och kanalens flöden, inte från på djupet grävda eller borrhade källor, bör ha varit avsett mer för brandsläckning, trädgårdsvattning och utomhusbehov, även om Mandelgren på sin planskiss noterade att det gällde ”vattentorn som förse hela staden med vatten i alla hus”. För dricksvatten krävdes anslutning till brunnar, och i Augsburg fanns vattentorn av båda slagen – en distinktion som Mandelgren sannolikt inte noterat. I den utvecklingen låg Stockholm, och övriga Norden, långt efter.

Vattentornens betydelse i helheten framgår också av deras placeringar i planskissens övre sydliga och nedre nordliga kant, att de alltså fått styra själva ritningens avgränsningar. Uppenbarligen var vattentornen tänkta som tydliga markeringar i stadsbilden, vertikala komplement till det tessinska slottet. Men den starkast markerade enskilda byggnaden i planförslaget var Kastellet utanför Skeppsholmen. På planskissen upptar den med sin regelbundna oktagon en dominerande plats, större än holmen som bildar dess underlag och som alltså helt täcks in av byggnaden. Den framträdande platsen, större än det jämförelsevis beskedliga Slottet, pekar mot den betydelse Mandelgren ville ge Kastellet, och liksom för vattentornen finns här också separata sammanhörande ritningar, en fasad och en sektionsritning där också en plan i mindre skala lagts in som förtydligande.

Planen överensstämmer helt med versionen i översiktsplanen. I ritningarna framträder oktagonen i fyra steg, överst i form av ett torn och därunder genom tre gradvis breddade oktogoner med sluttande sidor. Alla enheter kröns med tinnar, de båda undre också med toureller, vilket markerar den militära anknytningen. Kastellet på plats hade genomgått en serie förändringar, men att ursprungsformen var oktogonal hade Mandelgren kunnat se exempelvis på en av sina stockholmsbilder från Erik Dahlberghs *Suecia antiqua*.¹⁵ Några tecken på att den tidiga versionen

11. Ritningarna för det stockholmska kastellet utförde Mandelgren 1843, då han ännu befann sig på kontinenten. De gestaltar en symbolisk försvarsborg med medeltida rötter, enligt anteckningen avsedd för att ge salut ”vid högtidliga tillfällen”.

12. Det oktogonala kastellet vars geometri upprepas i fyra nivåer var tänkt att helt omsluta ön, Kastellholmen, på vilken det skulle uppföras, och som kan skönjas i sektionen. Den oktogonala planformen gällde också för de små tourellerna, eller vaktkurerna, som skulle kröna de större oktagonernas hörn.

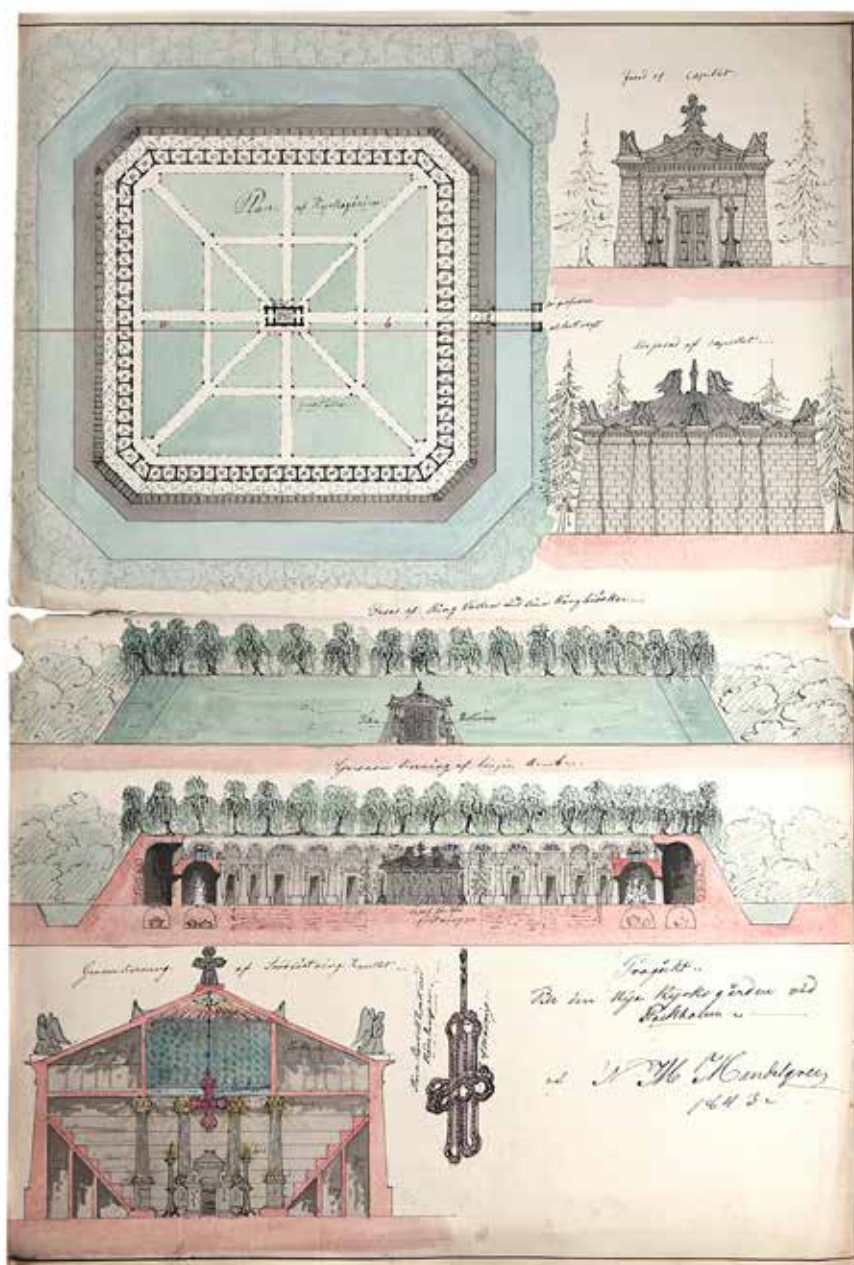

skulle ha utsträckt sig tillnärmelsevis enligt Mandelgrens skisser går inte att se, men att de ändå var tänkta som en form av restaurering kan tolkas ur fasadritningens beskrivningar. Där formuleras användningen i imperfekt, att det gällde ett kastell där "Riksarsenalen förvarades och som äfven kunde brukas till salutt". På fasadritningen anges också en tillkomsttid för de båda ritningarna, september 1843, alltså ett par månader innan Mandelgren återkommit till Stockholm. Det kan delvis förklara ritningarnas akademiska karaktär, att alltså ingen avläsbar anknytning till platsen kan ses.

Vad som föranledde ritningsförslaget för Kastellet går inte att säga, men knappt två år senare, i juni 1845, förstördes Kastellet i en explosion. Mandelgrens radikala restaureringsförslag kunde då ha aktualiserats, men en ny version utformades i stället av militäringenjören Carl Fredrik Meijer. Det bearbetades sedan av arkitekten Fredrik Blom till den utformning som fullbordades 1848.¹⁶ Ingenting syns där av Mandelgrens ambition att omforma hela Kastellholmen till en byggnadsvolym. Liksom i andra sammanhang kunde han känna sig förbigången. Att han ändå fogade in sitt Kastellholmsprojekt i den översiktliga planskissen får då ses som en markering snarare än ett realistiskt förslag.

Det som Mandelgren där gestaltade framställs alltså som något förflutet, uppenbart tänkt att återskapas. Han skulle senare få kontakt med den jämngamle medeltidskännaren, restaureringsarkitekten och författaren Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, den internationellt berömda fransmannen som inte var främmande för att restaurera det förflutnas intentioner även i fall där det gick utanför det som faktiskt existerat. Mandelgren och Viollet-le-Duc hade många olikheter i fråga om bakgrund och kompetens, men de delade en energi i fråga om att vitalisera det förflutna, och inte minst medeltiden. Att Viollet-le-Duc subskriberade på ett exemplar av Mandelgrens *Monuments Scandinaves* är därför inte förvånande.¹⁷ De bars också båda av en outtröttlig arbetsvilja där förmågan att teckna var en fundamental beståndsdel. En skillnad är att medan Viollet-le-Duc, även om han kunde framstå som radikal opposent, var en utbredd inflytelserik huvudperson inom arkitekturfältet, så tycktes Mandelgren oftast undanträngd. Om det berodde på hans egna brister eller på omvärldens skepsis, eller bådadera, kan diskuteras.

Ett av Mandelgrens projekt som har viss likhet med hans förslag för Kastellet gäller den på 1820-talet nybildade kyrkogården i Stockholms norra utkant. Planen visar ett litet symmetriskt kapell i centrum av en

13. Förslaget till den nya kyrkogården, tänkt som en utvidgning av Stockholms norra kyrkogård, domineras av en åttahörnig vatteninramad, trädkrönt jordvall, som koncept inte helt olikt det ungefär samtida förslaget till kastell. Det kvadernmurade centrala kapellet kan också associera till en försvarsborg.

vidsträckt kvadratisk gård med avfasade hörn, alltså en variant av oktagonen. Gården inramas av en originell konstruktion, där 76 välvda gravrum radas upp, omgivna av en tunnelartad gång som är inkapslad i en trädbevuxen jordvall. Och vallen med sina utåt rakt sluttande sidor omges av en strikt utformad vallgrav, vilket ger det hela en karaktär av fästning, inte olik förslaget för Kastellet.

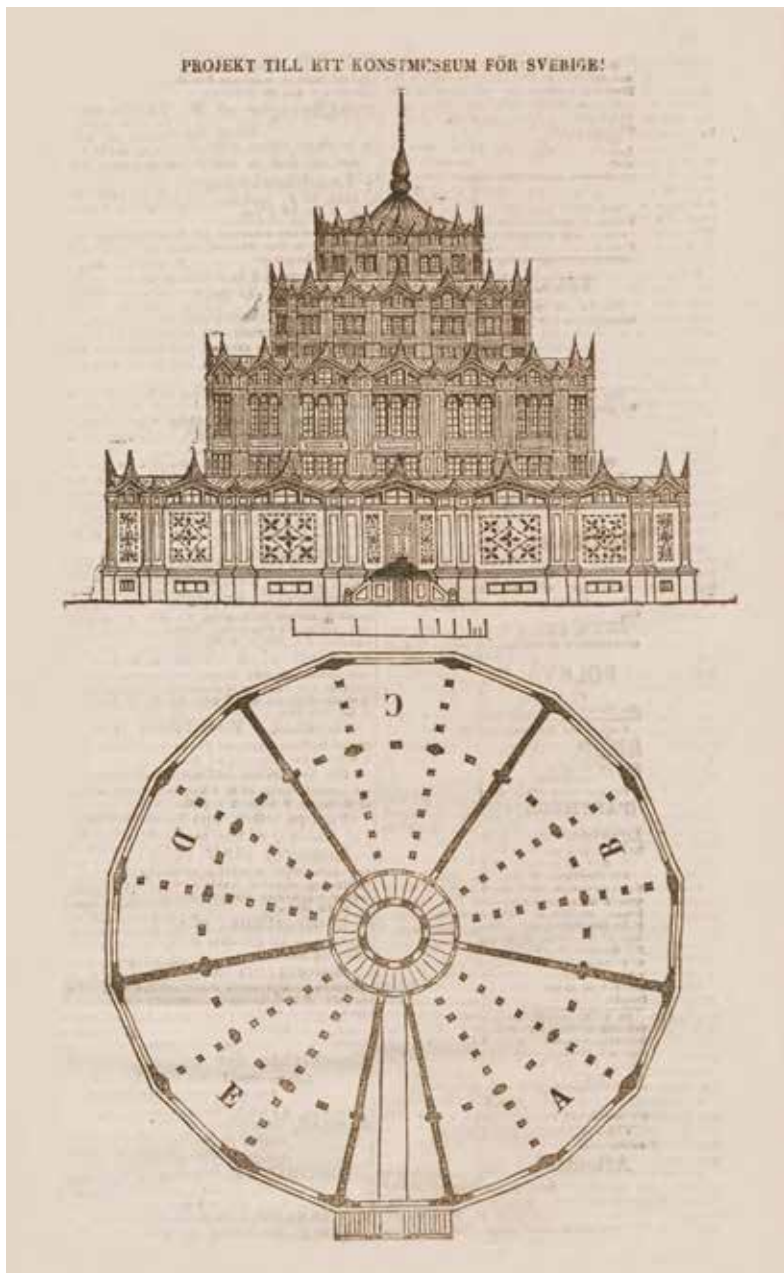
Mandelgrens projekt visas på ett enda ritningsark i fyra olika skalor, med plan, elevation och sektion av helheten plus fasader och sektion av kapellet. Jämförbarheten med ritningarna för Kastellet är påfallande både i utformningen, som en trädgårdsvariant av samma tema, och i själva redovisningen. Båda anläggningarna nås via en bro och en monumentalt skulpturinramad port. Kyrkogårdsritningen är daterad 1843, alltså troligen ungefär samtidigt med ritningarna för Kastellet. Likheter med de båda projekten syns också i förslaget till Nationalmuseum på Kaplansbacken, skapat under det följande året.

Förkärleken för centrerade, månghörniga offentliga byggnader kan uppfattas som en kritik mot den rådande akademiska arkitekturkulturen, som favoriserade axiellt disponerade komplex med symmetriskt utsträckt flyglar. Kritiken mot sådana konventioner började märkas bland yngre franska arkitekter, och hade när Mandelgren vistades i Paris 1842 fått ett uppmärksammat uttryck i en nyuppförd byggnad för offentliga tillställningar. Cirque d'Été, en 16-hörnig, tältliknande volym med i två steg förhöjda mittpartier, var ritad av Jacques-Ignace Hittorff.¹⁸ Arkitekten hade tidigare markerat sin kritik mot akademiska konventioner bland annat genom att bidra till nytolkningar av antik arkitektur med färgen som en framträdande egenskap.¹⁹ Mandelgren skulle under sin senare Parisvistelse möta Hittorff, i samma sammanhang som kontakterna med Viollet-le-Duc, men att de båda funnit varandra redan under Mandelgrens tidiga vistelse i Paris är inte osannolikt. I varje fall bevaras i hans samling egenhändiga ritningar av Cirque d'Été i plan, fasad och sektion och dessutom tryckta perspektiv av både exteriör och interiör.²⁰ När Mandelgren senare återvände till Paris hade ytterligare en snarlik byggnad uppförts 1852, ritad av Hittorff och benämnd Cirque d'Hiver, vintercirkusen, som komplement till Cirque d'Été, sommarcirkusen. Med tanke på fåtalet stereometriska byggnadsavritningar i Mandelgrens material, kan det lätt tolkas som en betydelsefull inspirationskälla för hans Stockholmsprojekt.

Geometriskt centrerade monumentala projekt märks som ett återkommande tema, i mindre versioner också i hans förslag för tivoli på Djur-

gården. Det har sannolikt också påverkat hans radikala förslag att avlägsna de rundade yttre slottsflyglarna och förvandla Tessins stockholmska nyckelbyggnad till en mer centrerad och självständig anläggning. Det kan verka motsägelsefullt i relation till Mandelgrens intresse för folklig enkelhet. Men som ett elementärt geometriskt förhållningsätt kan den centrerade typologin ses förena de mest basala folkliga grundtyperna, sådana som inleder Mandelgrens Atlas, med de storslaget monumentala anläggningar som han gärna förordade i sina urbana framtidsprojekt. I hans stadsbyggnadsintresse kan kombinationen av den medeltida trånga stadsväven och dess komplement i de geometriskt centrerade monumentala anläggningarna på så sätt uppfattas som ett huvudtema. Öppenhet, tillgänglighet, kreativa och hälsosamma aktiviteter kan, trots de trånga stadskvarteren, framstå som huvudteman i Mandelgrens urbana perspektiv.

Sammantaget ägnade Mandelgren mycket tid och energi åt Stockholms centrala byggnadsfrågor, även om hans kapacitet tillät honom att arbeta med flera uppgifter samtidigt. En förhoppning måste ha varit att publicera och sprida de olika förslagen, förutom att driva frågorna i mer informella sammanhang. Men ingenting tycks ha kommit i tryck och inte heller har några referat eller gensvar kunnat påvisas, utom när det gällde förslaget till Nationalmuseum. Om Mandelgren respekterades för sina dokumentationer av folklig landsortskultur var han uppenbarligen kontroversiell i frågor som rörde Stockholms etablissemang. Men även om inga konkreta resultat avsattes av hans Stockholmsprojekt blev hans grundläggande förhållningssätt, det radikala värnandet om huvudstadens medeltida rötter, efter diverse strider i stora delar förverkligat av en efterföljande generation.

1. I Aftonbladet 7 december 1844 presenterades Mandelgrens "Projekt till ett konstmuseum för Sverige" i en kommenterad artikel. Artikeln visade xylografier av byggnaden i fasad och plan.

Två förslag till ett museum för nationen – Mandelgren som utopist och pragmatiker

SOLFRID SÖDERLIND

I mitten av 1840-talet var Nils Månsson Mandelgren liksom många andra upptagen av tanken på ett nationalmuseum, en fråga som efter ett par decenniers diskussioner till sist hamnat i skarpt läge. Även om den från början avsåg nationens konstsamlingar kom diskussionen efterhand att vidgas till att gälla fornsakerna, trofésamlingarna, naturaliesamlingarna och Kungliga biblioteket. Mandelgren utarbetade två förslag till lokalisering av det nya museet med tre års mellanrum. De ger uttryck för två vitt skilda hållningar. Det första visar hans visionära läggning, det andra en pragmatisk sida. Hur kunde han resonera sig fram till så olika förslag? Svaret på frågan kan sökas på flera håll, men det skiftande läget i ärendegången och debatten måste ha spelat in, liksom Mandelgrens uppfattning om sin förmåga att bidra till landets kulturella behov efter sin europeiska studieresa. Här behandlar jag därför hur hans förslag förhåller sig till det läge som rådde när han valde att agera. Eftersom Mandelgren inte var inblandad i det byggprojekt som sedan faktiskt kom till stånd begränsar jag mig till det tidsfönster, då frågan ännu var öppen och aktuell.

Tidigare forskning

Debatten om – och byggandet av – Nationalmuseum har behandlats utförligast av Boo von Malmborg, Thomas Hall, Bo Grandien, Christian Laine och Per Widén.¹ De har olika sätt att närma sig museifrågan för att ge en bild av ärendegången och debatten. Malmborg är den som behandlat Mandelgrens första förslag relativt utförligt. För de övriga spelar Mandelgren egentligen ingen roll.²

Först ut som museibygnadens monograf var dock Fredrik Sander, som redan 1866 publicerade Nationalmuseums byggnadshistoria.³ Samtidigt som Malmborg i början av fyrtiotalet arbetade med sin omsorgsfulla undersökning av museets tillblivelsehistoria förberedde statsvetaren Carl Arvid Hessler en publikation om staten och konsten i Sverige, där han analyserade debatten om ett nationalmuseum i ständerna.⁴ Femtio år senare publicerade Per Bjurström en jubileumsskrift om museet och dess samlingar, i vilken några av förslagen från 1840-talet avbildades för första gången i färg, däribland Mandelgrens sektionsritning till ett nationalmuseum på Kungsklippan.⁵ Året därpå var jag redaktör för en bok om Kongl. Museum och kunde med delvis tidigare outnyttjat material visa hur problem med tillgänglighet, vård och plats för samlingarna resulterade i förslag till åtgärder alltifrån 1810-talet.⁶

Mandelgrens engagemang i museifrågan har behandlats av Åke Stavenow såsom en del av dennes förslag till en reglering av huvudstaden. Andreas Alm har publicerat en artikel om Mandelgrens personliga relation till Nationalmuseum, inkluderat hans första förslag till museibygnad.⁷ Alm sätter in Mandelgrens första museiförslag i hans långa och oftast fruktlösa kamp för att övertyga ämbetspersoner och överhet om sin unika kompetens.

Nya källor

Tidigare forskning kan ge intrycket att källorna är väl kända och analyserade. Men en ny granskning eller ett nytt fynd kan förskjuta perspektivet, såsom när Boo von Malmborg återfann 500 arbetsritningar från byggnadsledningen. Dessa katalogiserades 1975 och användes i den historik som gavs ut 1976.⁸ År 2008 dök en tidigare okänd karta över Drottningholm upp på marknaden och förvärvades av Nationalmuseum som ett arbete av en anonym konstnär.⁹ Den var en plan över hur slottsområdet skulle kunna omvandlas till ett nationalmuseum. För några år sedan fann jag i Ericssbergsarkivets autografsamling brev från Mandelgren som hörde ihop med kartan. I breven förklarade han ritningen och argumenterade för att Drottningholm skulle vara lämpligt att omvandla till ett nationalmuseum.

För att förstå detta tidigare okända förslag var det nödvändigt att återvända till de många vändningar byggfrågan hade tagit när förslaget utformades. Detta förutsatte en omläsning av många av de källor som tidigare forskning hänvisat till, men även privata anteckningar och brev

som inte använts tidigare. Dessa dokument visar att flera personer och platser var inblandade än vad som tidigare varit känt. Det kompletterar också bilden av Mandelgrens iver och önskan att styra och leda kulturlivet i den riktning som för tillfället erbjöd sig.

Nödvändigheten av ett museum

Även om Kongl. Museum låg i Stockholms slotts nordöstra flygel var lokalerna trånga och olämpliga, och trängseln ökade med de stora nyförvärv som gjordes från 1803 till 1833. Museet var också svårtillgängligt för Konstakademiens elever, som behövde studera skulpturen och måleriet. Förslag till utvidgning av lokalerna till att även omfatta den sydöstra flygeln gjordes 1799 och 1816, men de stannade på pappret.¹⁰ År 1813 formulerade arkitekten Fredrik Magnus Piper ett ämne för en prisuppgift i Konstakademiens byggnadsskola, rubricerat "Ett Kongl. Muséum", men inga kända tävlingsbidrag har påträffats.¹¹ Arkitekten och hovintendenten Carl Fredrik Sundvall hade ritat Kongl. Museums stora skulpturgalleri 1794, och åren 1815 och 1824 ställde han ut några förslag till arkitektonisk utformning av museer på Konstakademien. Det första gällde ett konstmuseum i Kungsträdgården – en plats som återkommer i debatten – det andra en "Façade af ett National-Museum".¹² Som Bo Lundström påpekat, var Sundvall framförallt intresserad av arkitekturens konstnärliga uttryck och mindre av dess praktisk-tekniska sidor, och hans museifasader bör främst ha fungerat som en inspiration för andra.¹³ Frågan kom under 1820-talet att få en bredare spridning, inte minst genom den eleganta publikationen *Kongl. Svenska Museum, Samling af Contur-teckningar med en analytisk och critisk beskrifning öfver hvarje ämne*, utgiven 1821–23 av Fredrik Boije och Alexander Clemens Wetterling. Den drog uppmärksamhet till de svåråtkomliga statliga målerisamlingarna.

Boije och Wetterling stod i förbindelse med hovarkitekten Axel Nyström, som i sin tur hade tillträde till kronprins Oskar. Enligt Boije hade Nyström gjort en plan för ett nationalmuseum och i samråd med kronprinsen kommit fram till en skattning av kostnaden för själva bygget, 150 000 riksdaler. I februari 1828 skrev Wetterling till Nyström att han var rädd att Boije skulle göra deras plan en björntjänst eftersom han var så het på gröten.¹⁴ Boije publicerade ett resebrev från signaturen "W" i Köpenhamn i sin månatliga tidskrift *Magasin för Konst, Nyheter och Moder* i oktober, november och december. Där beskriver "W" konstgalleriet på

Christiansborg, ”Ett Museum som grymt förödmjukar oss” med dess 12 salar och 921 målningar av 450 konstnärer. Boije skriver i en redaktionell kommentar hur han ”ofta önskat at kunna lemna något om våra grannars konstsamlingar och det värde de veta att sätta därpå, genom ett väl ordnat Gallerie, så märkbart skiljaktigt ifrån förhållandet med vår Tafelsamling i det såkallade Kongl. Museum.”¹⁵

Bakom den ogynnsamma jämförelsen med Köpenhamn i en publikation, spridd och läst av eliten, låg alltså en liten grupp som hade direkt kontakt med kronprinsen. Jämförelsen handlar mindre om arkitektur än om behovet av att satsa på kulturinstitutioner av hög kvalitet och god belägenhet som höjer den nationella självkänslan. När den sista delen av resebrevet publicerades i december 1828 väcktes den första motionen om inrättande av ett nationalmuseum under den pågående riksdagen.¹⁶ Motionären var ståthållaren Fredrik Philip Klingspor, som var ansvarig för byggarbetena på slottet sedan Karl XIV Johans trontillträde och väl förtrogen med Kongl. Museum och dess konstsamlingar. Malmborg har antagit att Boije publicerade brevet för att jämnna vägen för Klingspors motion, och mycket talar för det, inte minst med tanke på att brevet styckades i tre delar för att hålla frågan levande in i decembernumret.¹⁷ När Statsutskottets betänkande avslagit motionen och återremitterat den till ständerna, begärde Klingspor den 22 maj 1829 med retorisk finess att frågan aldrig skulle släppas:

och anhåller jag derföre ödmjukast, att för min räkning till Protocollet må tagas min begäran, att nästa Riksdag, ja, snart sagdt hvarje Riksdag, intill dess min i ämnet väckte Motion blir gillad och till verkställighet godkänd [...] må, vid uppläsning af denna HufvudTitel, blifva till öfverläggning framtagen; hvarjemte jag, såsom local för ifrågavarande Musei-byggnad, föreslår Carl XIII:s Torg.¹⁸

Klingspor framhöll att det fanns skäl att vara stolt över samlingarna, men också att de var så illa behandlade att man måste känna sig generad inför utländska besökare. Han motionerade dels om ett anslag för vården av samlingarna, dels ett anslag på 150 000 riksdaler till en nybyggnad – samma belopp som Nyström och kronprinsen redan kommit överens om.

Klingspor såg museerna i Köpenhamn och München som förebilder. Det var ingen slump. När kronprins Oskar förmåls med Josefina av Leuchtenberg 1823 hade han blivit bekant med München och dess stora publika byggnadsprojekt, ritade av Leo von Klenze för Ludwig I (kron-

prins till 1825, därefter kung) i klassisk grekisk anda. Josefinas föräldrars Palais Leuchtenberg vid Odeonsplatz ritades också av von Klenze, och där fanns, liksom i det kungliga slottet mitt emot, ett konstgalleri som hölls öppet för allmänheten på torsdagsförmiddagar.¹⁹ Eftersom kung Ludwig var Josefinas morbror kunde Oskar personligen träffa von Klenze.²⁰

Klingspor och Boije lyckades driva in den förargliga jämförelsen med Köpenhamn i adelns medvetande. Excellensen Claes Fleming talade om hur utländska besökare fick se det strålande konstgalleriet på Christiansborg, och sedan i Stockholm med beklagande kunde se den eländiga ordningen på slottet. Han ansåg att om man inte fick ett anslag till samlingarna, borde de stängas, åtminstone för utlänningar.²¹

Ytterligare en fråga hade väckts genom motionen: *en plats för konsten i huvudstaden, antingen i en nybyggnad eller i en befintlig byggnad*. Dessa två vägar skulle hållas öppna ända till lokaliseringsbeslutet 1846 – och i Mandelgrens huvud ända till 1847. Klingspors förslag att Karl XIII:s torg (nuvarande Kungsträdgården) skulle användas kom i sin tur att bli det dominerande i Överintendentsämbetets arbete.

Lobbygruppen fortsatte sin kampanj i dagspressen redan innan riksdagen 1828-1830 hade avslutats. En stor artikel infördes i såväl *Stockholms Posten* som *Dagligt Allehanda*, där en lämplig lokal efterfrågades, antingen en nybyggnad eller – helst – en befintlig byggnad.²² Det var ett upprop av en anonym insändare om allmän insamling ”till inrättandet af ett National-Museum”, och läsaren uppmanades att anteckna sig på en lista i Hrr Norman & Engströms bokhandel. Uppropet förespråkar inköp av en befintlig byggnad för att de insamlade medlen skulle gå till att inhysa de statliga konstsamlingarna i lämpliga lokaler.

Uppropet gav uppenbarligen inte förväntat resultat, och nästa steg var därför att bilda en intresseförening. År 1832 grundades på förslag av den unge greve Axel Bielke Konstföreningen efter tysk förebild. Bakom förslaget stod även dåvarande vice professorn Axel Nyström och majoren Michael Gustaf Anckarsvärd. Syftet var att väcka intresset för konsten, verka för ett nationalmuseum och skapa en konstpublik – och därmed i förlängningen en konstmarknad – med hjälp av konstlotterier och utställningar.²³

Konstföreningen realiserade därmed några centrala argument för ett nationalmuseum som Per Widén urskilt i sin avhandling: bildning, manifestation och nytta.²⁴ Widén har också delat upp de aktörer som verkade för museets tillkomst i centrum och periferi. Till centrum för han

Michael Gustaf Anckarsvärd, Axel Nyström och Fredrik Boije samt Hugo Hamilton, Lars Jakob von Röök, Johan Way och Johan Henrik Schröder. Till periferin räknar Widén nitton personer, av vilka några figurerar i denna artikel, nämligen Fredrik Philip Klingspor, Alexander Clemens Wetterling, Carl Stephan Bennet, Bengt Erland Fogelberg, Claes Fleming och Bernhard von Beskow.²⁵ Här framstår Klingspor och Beskow som fel kategoriserade med hänsyn till sina respektive roller. Beskow var kronprins Oskars (kung från 1844) handsekreterare och samtalspartner i kulturfrågor och de diskuterade bevisligen frågan. Även Oskar bör räknas som en central aktör med tanke på sitt stora engagemang i saken.

Befintliga lokaler, sparsamhet och pragmatism

År 1833 anlände den unge Mandelgren med sin välgörare Jacob De la Gardie till Stockholm för studier vid Konstakademien. Idén om ett nationalmuseum var väckt och hölls levande genom Konstföreningen och dagspressen. Vad Mandelgren ansåg vet vi inte, men det tänkta museet bör ha diskuterats såväl bland lärare som elever på Konstakademien. Ett omtalat men inte fullföljt kungligt initiativ till konstgalleri vid Rosendals slott hade väckt förhoppningar, och under 1834 års riksdag motionerade överståthållaren Jacob Wilhelm Sprengtporten om finansiering till ett nationalbibliotek och ett riksmuseum, avseende Kongl. Museums samlingar.²⁶ År 1837 hade en offentligägd konstsamling i Kristiania etablerats genom beslut i stortinget. Den saknade fasta lokaler och blev under många år beroende av skiftande hyresvärdars nycker. Även för stortinget var en nybyggnad orealistisk, men det hindrade inte stortingsledamoten Hans Ridervold med likasinnade att arbeta för saken. Slottsarkitekten Hans Ditlev Linstow lade år 1838 fram ett förslag till en Nationalplats, där stora institutioner, inkluderat ett konstmuseum, skulle uppföras. Även om detta förslag föll av ekonomiska skäl luftades jämförelser med kontinentens storslagna byggprojekt.²⁷ Heder och skam hade etablerats som drivkrafter bakom dessa nationella strävanden.

Den 12 januari 1838 skrev Sveriges och Norges sändebud i Köpenhamn, Elias Lagerheim, till Svenska akademiens ständige sekreterare Bernhard von Beskow. Han gjorde en jämförelse mellan de danska och svenska huvudstäderna när det gäller ordnandet av statens samlingar av konst och antikviteter, böcker och arkiv, och här blev ordet "skam" klart uttalat och fäst på papper.

Wi hafva en mängd af vackra Taflor, spridda på många ställen, som om de samlades, restaurerades och upsattes, skulle bilda ett ganska vackert Museum. På samma sätt hafva vi en mängd samlingar af mynt, ålderdoms lemningar och dyrbarheter, af flera slag, men som i deras nuvarande skick äro otilgänglige och utan nytta. Det är verkel:en skam för oss att Danmark i detta afseende är oss vida öfverlägset. – Du har här förmodligen sett Museum för Nordiske Oldsager, som nu innehåller en mängd samlingar av högst intressanta föremål. – Något dylikt borde vi söka skapa i Stockholm och W. Hist. och Ant. Academien äger redan en mängd samlingar af denna beskaffenhet, som endast erfordra en passande Local, för att kunna behörigen ordnas och uppställas.

Efter detta kommer Lagerheim till hur situationen i Köpenhamn kunnat få en så lyckad lösning. Hans granne, kanslirådet Christian Jürgensen Thomsen, har personligen förklarat för honom att nyckeln är att hålla samlingarna kostnadsfritt öppna för allmänheten, vilket i gengäld berikat samlingarna med gåvor. Med Thomsens positiva erfarenheter i ryggen vill Lagerheim nu föra fram sina tankar och förslag till Beskow, som med sitt enastående kontaktnät kunde plantera goda idéer hos rätt personer. Utgångspunkten är *befintliga* byggnader, som kan anpassas till ett nytt ändamål utan att ge efter för de grundläggande krav som måste ställas på museer, arkiv och bibliotek. Förslagen är konkreta: Fredenheimska och Geijerska husen på Riddarholmen till Vitterhetsakademiens samlingar, de Hebbeska och Fredenheimska husen för Kungliga Biblioteket och "Museum för Taflor". Det stora Geijerska huset skulle kunna inrymma Riksarkivets gamla handlingar.²⁸

Att få ständerna att besluta om ett magnifikt och kostsamt nybygge tedde sig vid denna tidpunkt näst intill otänkbart. En satsning med investeringskostnaderna fördelade över ett decennium var däremot realistiskt. På så sätt skulle samlingarna av konst och antikviteter, böcker och arkivalier alla få sina lokaler. Pragmatikerna erkände samlingarna som en stor tillgång, medan lokalbehovet kunde uppfyllas genom inköp och iordningsställande av befintliga fastigheter. Det andas sparsamhet, men det finns också ett visionärt drag i tanken om hur staten bäst ordnar och nyttjar sina tillgångar: så länge det organisatoriska och nyttopräglade målet kan uppnås, kan vägen dit förhandlas och justeras.

Om vi följer detta tankespår och försöker finna dem som argumenterade för en sådan lösning uppstår en helt annan bild. Arkitekterna och de konstnärligt verksamma fortifikationsofficerarna hade inte något eget

intresse av att debattera befintliga lokaler, eftersom deras estetiska och tekniska kompetens i sådana fall bara behövts för praktiska anpassningar. Det är de resultatnriktade pragmatikerna som leder frågans fokus från lokalerna tillbaka till samlingarna och därmed till vad ett nationalmuseum skulle samla och visa. Vid den här tiden användes inte begrepp som ändamålsfastighet, föremålsmagasin, klimatkontroll, brandceller, skalskydd och besöksservice. Men det betyder inte att debattörerna var okunniga om att vissa krav måste ställas för att samlingarna skulle kunna bevaras och ställas ut. Man var dock av den meningen att det skulle bli mycket mera kostnadseffektivt att anpassa än att bygga nytt.

Riksdagsarbetet 1840–41

Under de år Mandelgren vistades i Köpenhamn hade han tillfälle att med egna ögon se hur konstsamlingarna presenterades på Christiansborg och hur Konstakademiets utställningar på Charlottenborg togs emot av publiken. Under sin resa på kontinenten 1842–43 byggde han på sin förstahandskännedom om hur kungliga och offentliga konstsamlingar presenterades i Europas större länder. När han lämnade Konstakademien i Stockholm i slutet av våren 1838 var han fortfarande en konstelev, men när han kom tillbaka hösten 1843 hade han på sitt sätt förvandlats till en världsvan banérförare på kulturens område. Men han kunde knappast ha hållit sig informerad om händelseutvecklingen i hemlandet under sin bortovaro, vilket kan ha lagt hinder i vägen för honom vid återkomsten.

Förutsättningarna för en debatt i riksdagen 1840–41 var mycket bättre än 1828. De män som var aktiva för saken 1828 var det fortfarande och Konstföreningen fanns som en samlande punkt.²⁹ Föreningen påtog sig att ordna en stor konstutställning i Arvfurstens palats 1841 som skulle ge besökaren en föraning om vad ett nationalmuseum i praktiken kunde vara. Jag har tidigare visat att uppsalaprofessorn Johan Henrik Schröder genomförde den konsthistoriska kartläggningen åt Axel Nyström, som var ansvarig från Konstföreningens sida.³⁰ Utställningen utgör en startpunkt i svensk akademisk konsthistorieskrivning eftersom den byggde på okulärbesiktning och analys av närmare 400 konstverk. Det råder inget tvivel om att utställningen var en stor händelse – den pågick medan museifrågan behandlades parlamentariskt, den följde Konstföreningens syfte att arbeta för ett konstmuseum, den drog en stor publik och den blev omskriven i dagspressen.

Under riksdagen 1840–41 väcktes tidigt en motion i borgarståndet om konstsamlingarna. Det var brukspatronen Lars Lagerqvist i Norrköping som föreslog ett årligt anslag till vård och ett engångsanslag till inköp av konst. I händelsekedjan är detta viktigt, eftersom Statsutskottet avslag med hänvisning till att en aktiv inköpsverksamhet förutsatte ändamålsenliga lokaler. Rådmannen Pehr Eric Winge i Nyköping motionerade om en konkret lokal, Arvfurstens palats, där Konstföreningens utställning anordnades. Det prövades, men föll på villkoren i prinsessan Sofia Albertinas testamente.³¹ I detta läge motionerade Hugo Hamilton i Riddarhuset om att slå ihop lokalbehoven för konstsamlingarna och antikvitetsamlingarna, förslagsvis i skulptören Johan Niclas Byströms byggnader vid Hötorget. Han upprepade jämförelsen med Köpenhamn som nu närmast var legio. Carl Henrik Anckarsvärd yrkade på bifall men med tillägg att även nationalbiblioteket skulle ingå i projektet. Statsutskottet avstyrkte motionerna med hänvisning till att man redan efter Lagerqvists motion beslutat lämna en riksdagsskrivelse till Kungl. Maj:t med begäran om förslag till en passande lokal för ett nationalmuseum. Frågan skickades 15 januari 1841 från Kungl. Maj:t vidare till Överintendentsämbetet för utredning.³² Där låg den till sig under mer än tre år.

Den 17 oktober 1843 passerade Mandelgren in i landet via Helsingborg,³³ rustad med stor energi och stark vilja att göra avtryck i hemlandets kulturliv. Ett år efter hemkomsten var han beredd att säga sitt i museifrågan.

Utredningen presenteras, Mandelgren träder in på scenen

I mars 1844 blev kronprins Oskar kung och förändringens vindar började blåsa. Under sommaren samlades en stor del av kulturlivets exekutiva makt på en hand. Carl Henrik Anckarsvärds bror Michael Gustaf Anckarsvärd utnämndes 20 juni till överintendent och var samtidigt preses i Konstakademien, ordförande i konstföreningen och chef för Kongl. Museum. Hans vilja, avsikter och flit blev avgörande för händelseutvecklingen. Men maktkoncentrationen gällde även hans gode vän sedan Italienresan 1821–22, Axel Nyström. Han var sedan 1836 arkitekt vid Överintendentsämbetet och som sådan Anckarsvärds närmaste man. Nyström var också professor i arkitektur på Konstakademien, vars sekreterare han blev just 1844, liksom han sedan många år var sekreterare i Konstföreningen.

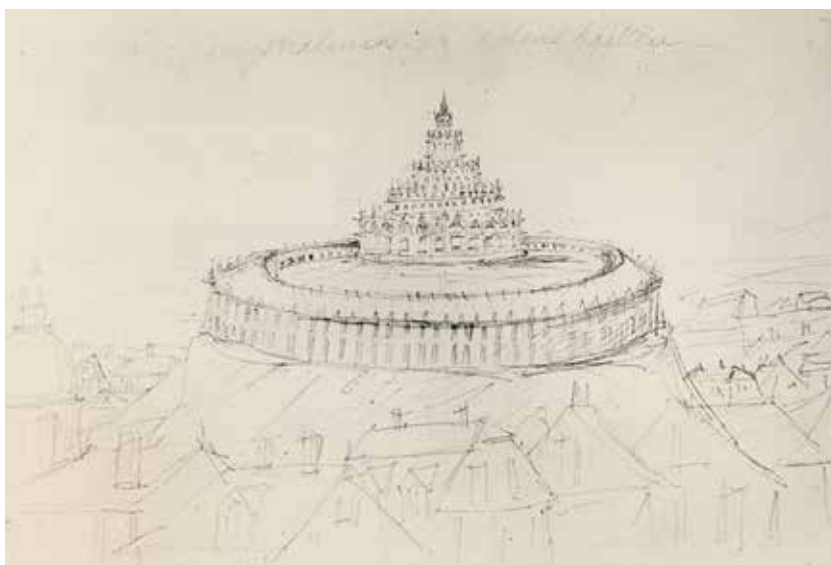
Axel Nyström hade själv skaffat sin systerson Fredrik Wilhelm Scholander en utbildning till arkitekt på Konstakademiens byggnadsskola och

sett till att han fått resestipendium och utbildning under sin egen tidigare lärare Louis-Hippolyte Lebas i Paris. Men Nyström var inte bara Scholanders morbror utan även hans fosterfar, svärfar och lärare. När Nyström använde riksdagsuppdraget till att begära in ritningar från Scholander där han vistades i Italien på sitt resestipendium – med baktanken att denne skulle få uppdraget att bygga Nationalmuseum – var det duktat för kritik.³⁴

Överintendentsämbetet lämnade sitt förslag den 27 augusti 1844 så att det kunde behandlas under den kommande riksdagen.³⁵ Innebörden var att en ny byggnad skulle uppföras på Karl XIII:s torg och att den skulle innehålla alla samlingar som behövde inhysas: Kongl. Museum, Kungliga biblioteket, antikvitetsamlingen, myntkabinettet, klädkammaren och livrustkammaren, alltsammans till en kostnad av 640 000 Rdr Bco. Scholanders ritningar ingick i förslaget, som paketerades som en proposition av Kungl. Maj:t den 10 september med en prislapp sänkt till 500 000–550 000 Rdr Bco. Denna kostnadskalkyl hade en låg precision och kom att leda till stora problem längre fram.

Platsförslaget kritiserades kraftigt på grund av markförhållandena och de dryga kostnaderna för grundläggningen. En skur av nya förslag lades fram i alla fyra stånden och diskussionerna spretade åt alla håll.³⁶ De många olika platsförslag som nämndes i ständerna dominerades av befintliga byggnader, vilkas användning inte längre var självklar. Det speglas i en artikel i *Den Konstitutionelle* 29 oktober 1844 som argumenterade för att använda en befintlig byggnad, såsom ”Prins Gustafs palats” (Arvfurstens palats) eller Indebetouska huset.³⁷

Mandelgren skissade fram ett märkvärdigt bygge för ett nationalmuseum i september eller början av oktober 1844, mitt under debattens stormigaste fas, några veckor efter att Överintendentsämbetets förslag överlämnats till ständerna. Hans förslag riktade in sig på Kungsholmens högt liggande östra delar. Förutom Serafimerlasarettet och Kungsholmens kyrka fanns inga egentliga märkesbyggnader i området, som dominerades av enklare hus från mitten av 1700-talet. Den högsta punkten, Kungsklippan, nåddes via en gata benämnd Kaplansbacken, och därifrån hade man en storartad utsikt över staden. Omvänt var höjden en plats väl synlig från Norrmalms västra delar, liksom från Stadsholmen. Det fanns inget tvivel om att områdets topografi erbjöd möjligheter att skapa en storslagen arkitektonisk effekt. Mandelgren var för övrigt själv väl bekant med området eftersom han tidigare under året flyttat till Westinska huset i kvarteret Pilträdet, vars västra sida avgränsades av Kaplansbacken.³⁸

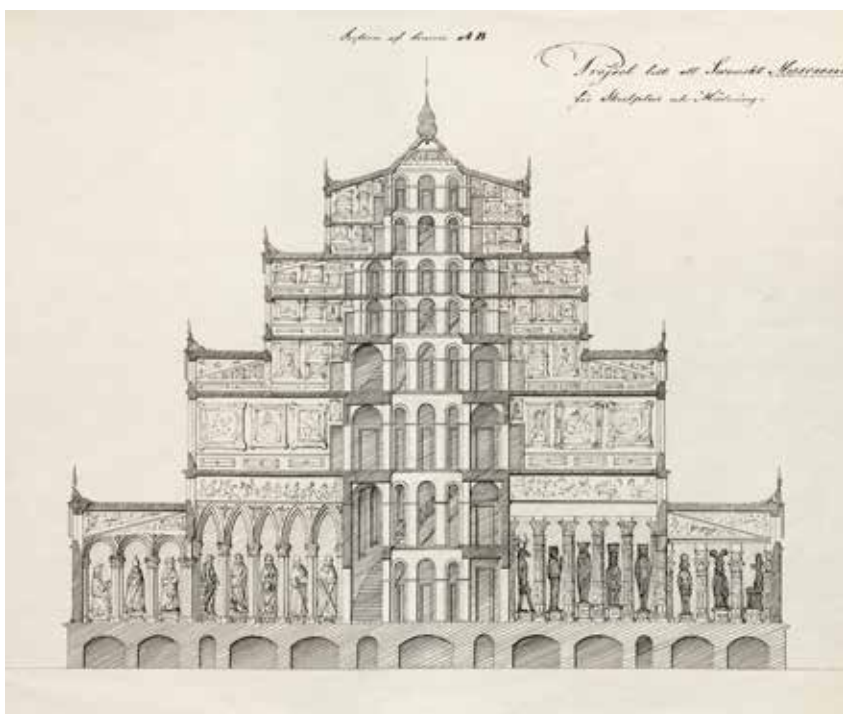

4. Förslag till Nationalmuseum på Kungsklippan omgivet av "kulturkvarter". Pennteckning 1844. Denna enkla och hastigt nedkastade skiss visar att Mandelgren tänkt sig museet tronande högst upp på klippan och omgiven av byggnader för kulturella ändamål, såsom ateljéer för konstnärer.

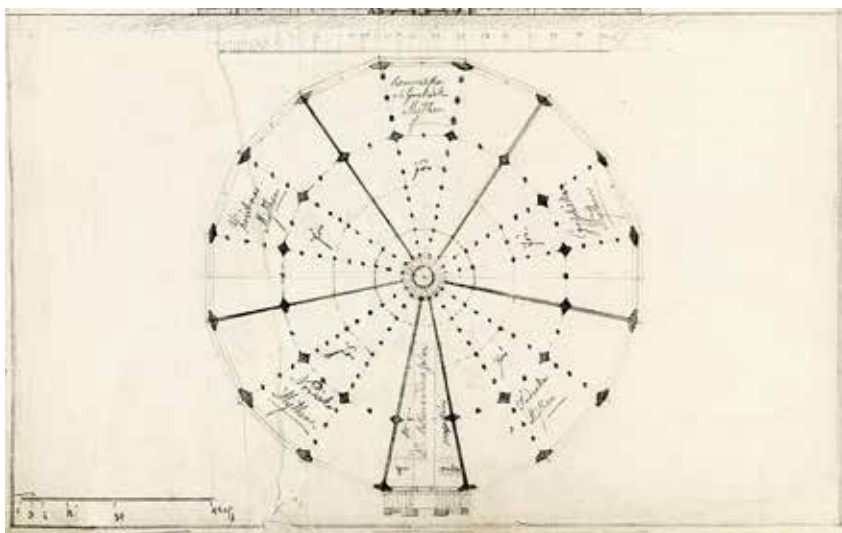
Museibyggnaden är ritad utgående från geometriska element som cirkeln och polygonen – i det här fallet en sextonsiding – inskrivna i en symmetrisk plan och elevation. En hastigt gjord skiss visar hur byggnaden skulle te sig på toppen av Kungsklippan. Därutöver finns också utarbetade ritningar till fasad och sektion bevarade.³⁹

Den första fråga som inställer sig är varifrån Mandelgren fått impulsen till denna egenartade arkitektur, som Malmberg kallar "ett extremt exempel på gotikentusiasmen under Oskar I", med "ett inflytande från indiska pagoder" och en plan som för tanken till de just då populära centralkyrkorna.⁴⁰ Den andra frågan är hur Mandelgren kommit fram till att den skulle vara optimal för sitt ändamål.

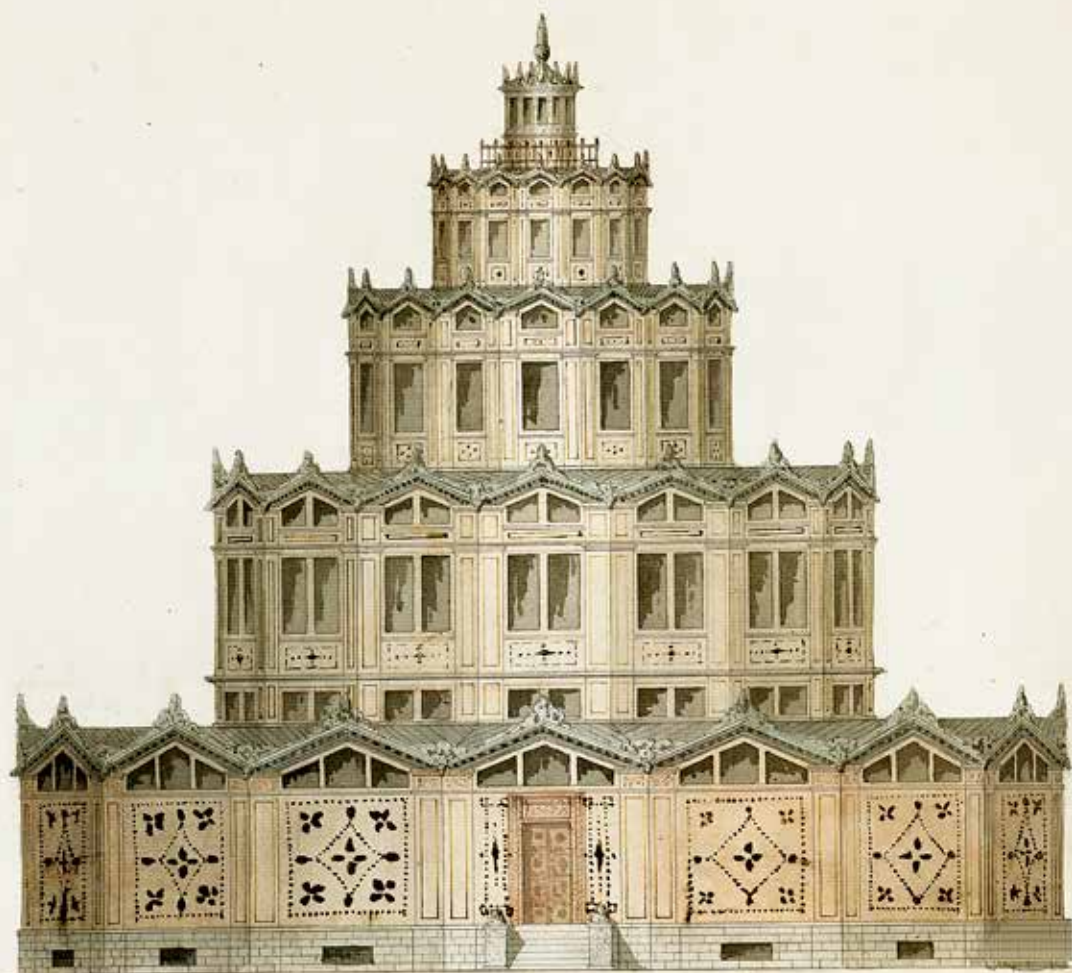
Mandelgren hade studerat stadsplanering på egen hand under sina besök i Paris och Wien. Åke Stavenow föreslog att Mandelgren tagit intryck av Jean Baptiste Amédée Couders förslag till *Palais des Arts et de l'Industrie* i Paris, publicerat år 1842 men aldrig realiserat.⁴¹ Detta var nämligen ritat som en hög, uppåt avtrappande centralbyggnad omgiven av lägre bebyggelse. Det har ännu inte framkommit något belägg för

5. Förslag till Nationalmuseum. Fyra ritningar, pennteckningar ställvis laverade: fasad, två genomskärningar i elevation med olika lösningar till trappschakt samt ritning över bottenvåningens grundplan. Mandelgren framhöll i brev till den nyblivne kung Oskar att byggnadens utformning var den förmånligaste för presentation av konst, då dagsljuset släpps in från polygonens alla sidor och väggytan maximeras, medan trapphuset placeras i mitten.

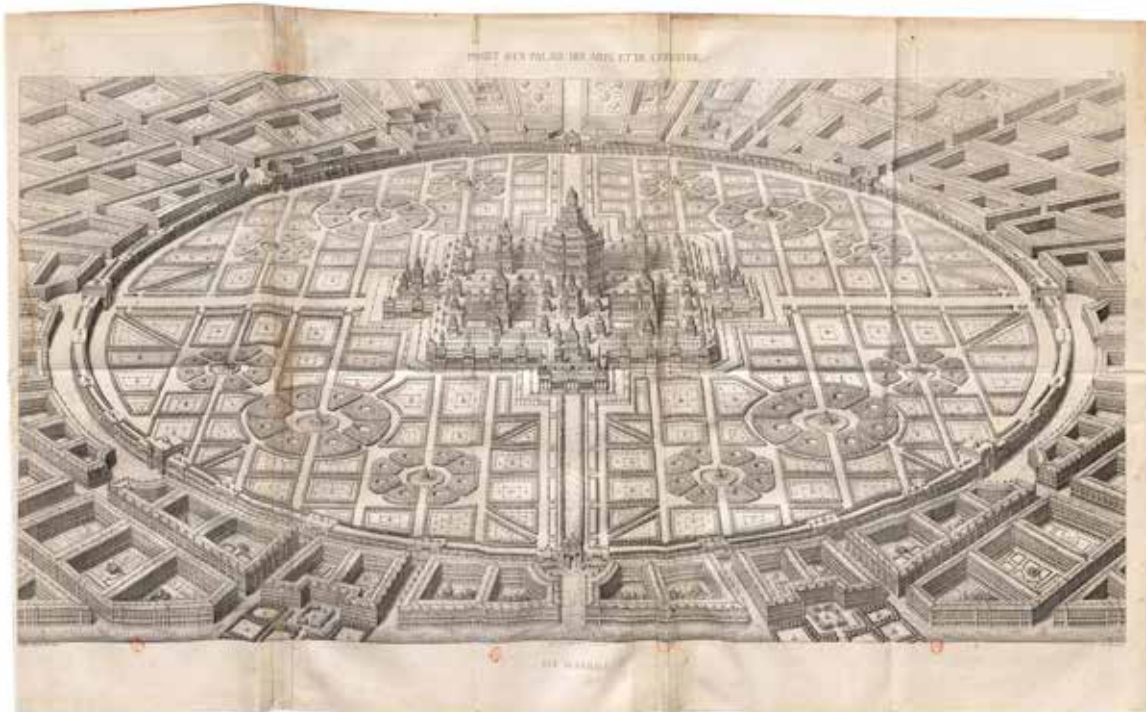

Palace

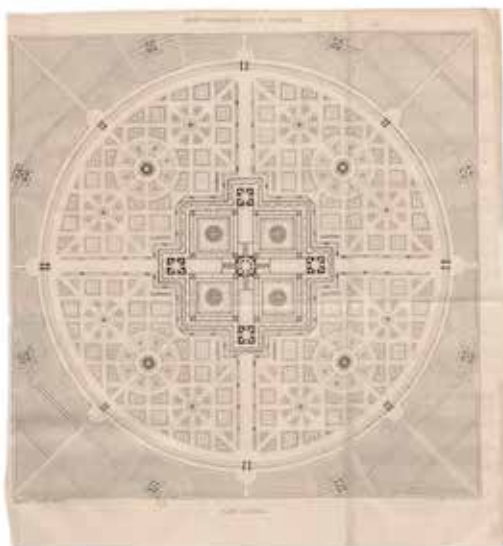

*Dispositio et structura Basilicae Constantiensis
A. D. 1000. pro Basilica Constantiensis, et pro Basilica Constantiensis, et pro Basilica Constantiensis.*

6. Jean Baptiste Amédée Couder, *L'Architecture et l'industrie comme moyen de perfection sociale*, Paris 1842. Plansch med fågelperspektiv över förslag till stadsplan för Paris, samt cirkulärt avgränsat mittparti. I sin biografi över Mandelgren föreslog Åke Stavenow att idén till ett nationalmuseum på Kungsklippan kunde ha kommit från Couder, som publicerade sin stadsutopi vid den tid då Mandelgren besökte Paris. Det är främst palatset för arkitektur och industri som har likheter med Mandelgrens förslag.

detta men kan, på grund av att Couder arbetade med det medan Mandelgren var i Paris, förtjäna att granskas.

Den beskrivning som åtföljer *Palais des arts et de l'industrie* betonar att den arkitektur som ska spegla innehållet inte behöver följa den klassiska grekiska och romerska arkitekturens element, inte heller ska den efterlikna några andra folks byggnadskonst, utan vara en egen arkitektur anpassad till landets specifika klimat och samhälle, för att på så sätt frigöra skaparförmågan hos dess invånare. Couders urbana utopi omfattade en hel stad i en visionär industriell-vetenskaplig tappning med moralfilosofiska och estetiska utgångspunkter. Generalplanen är en regelbunden polygon med ett cirkulärt avgränsat mittparti. Inom denna cirkel, som är uppdelad i mindre geometriska ytor, finns det stora palatset. Palatsets formspråk för tankarna till nyrenässansen, men det som är mest slående är den geometriska, symmetriska och koncentrisk strängheten, med en polygonal tornformad byggnad i mitten och ett antal uppvaktande vasaller i form av mindre oktagonala torn med sammanbindande byggnadslängor.

I sin skrift argumenterar Couder för en arkitektur som motsvarar de stora tekniska, naturvetenskapliga, industriella och konstnärliga landvinningar som gjorts vid denna tid. Här tillskrivs arkitekturen förmåga att lyfta civilisationen till nya höjder. Men det stannar inte vid att finna en arkitektur som passar det franska klimatet och samhället; denna idealstad skulle i sin förverkligade form låta Paris bli hela världens centrum. Couder drar sig alltså inte för att låta sin utopi närma sig en frankocentrisk världsbild med hjälp av geometri och retorik.⁴²

Om Mandelgren sett Couders förslag, tog han då åt sig mer än vissa av de yttre dragen av denna arkitektur? Couder argumenterade ju för att söka en arkitektonisk form som passar klimat, natur och kultur inom den egna nationen. Men den stränga geometrin som Mandelgren applicerar på plan och elevation motiveras inte av det nordiska klimatet och byggnadstraditionen. Den bör snarare ha sprungit ur Mandelgrens personliga intresse för geometri, utvecklat redan under studierna för Eckersberg i Köpenhamn, och därefter bekräftat och förstärkt av intryck från kontinenten.

En annan möjlig inspirationskälla presenteras i Johan Mårtelius artikel i denna bok. Det gäller den franske arkitekten Jacques-Ignace Hittorff, vars byggnad Cirque d'Été var en sextonsidig polygon. Mandelgren måste ha sett Hittorffs byggnad, eftersom han utfört ritningar efter den.⁴³ Men Hittorffs byggnad var en hippodrom under tak och var därför inte

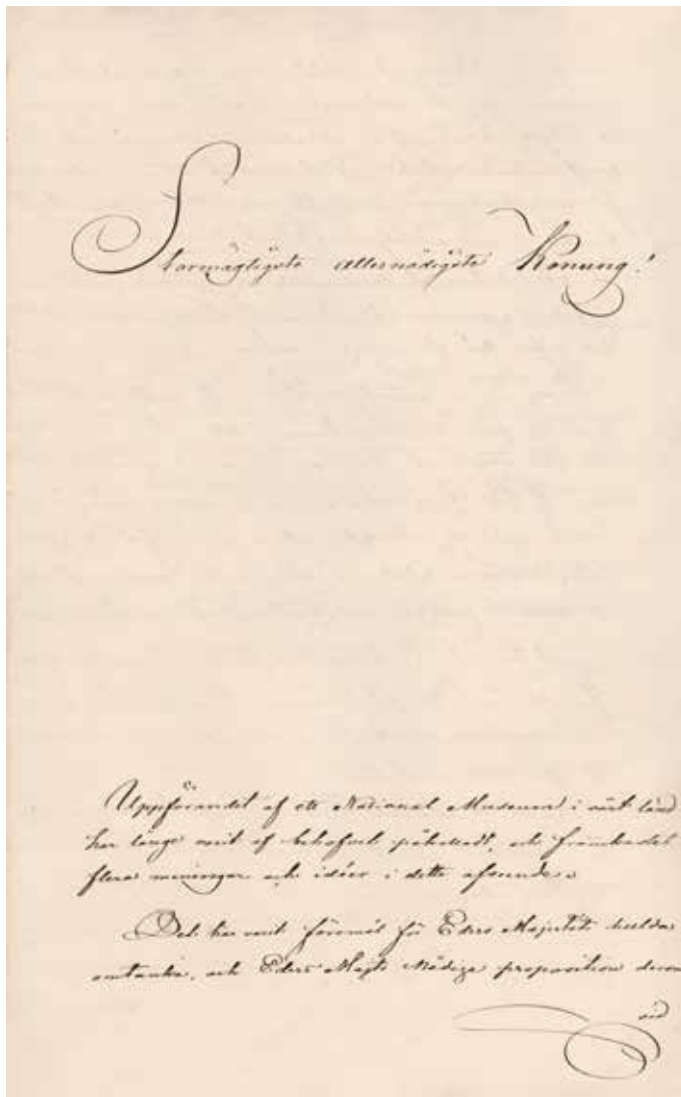
en hög byggnad utan en arena avslutad uppåt med fönster i tre etage för att tillåta ljusinsläpp uppifrån.

Så till frågan om hur Mandelgren kommit fram till att detta förslag skulle vara optimalt eller åtminstone bättre motiverat än mera traditionella byggnadsvolymer. Mandelgrens förslag motiveras och beskrivs av honom själv i ett formellt, underdånigt missiv till Oskar I, daterat 7 november 1844.⁴⁴ Här smickrar han kungen för dennes nådiga proposition om ett nationalmuseum, framlagd för riksdagen två månader tidigare, och omedelbart därefter motiverar Mandelgren sitt projekt med att han vistats utomlands under sex års tid och då studerat "det ändamålsenligaste för en dylik byggnads architectur".

Mandelgren understryker först att byggnaden är grundad "på cirkelens egenskaper" och med "ljusets förhållande att åt det hela gifva den förmånligaste verkan". Den sextonsidiga polygonen släpper in ljus från alla sidor och det konvergerar i centrum, där ett trapphus förbinder byggnadens delar. Ljuset är också avgörande för hur samlingarna bäst kan visas. Bottenvåningen indelas med hjälp av bärande väggar i fem cirkelsegment, ett för var och en av världens fem mytologier, och ljuset leds in ovanifrån på väggarnas sidor, vilket Mandelgren framhåller som det mest förmånliga för samlingarna av arkitektur och skulptur. De sex övre våningarna är avsedda för måleri och "konstsaker" som genom den geometriska optimeringen får en maximal väggyta (20500 kvadratalnar eller knappt 7300 kvadratmeter). *Geometrin* och *ljuset* motiverar alltså byggnadsplanens utformning.

Kostnaden för att utföra förslaget beräknar Mandelgren till maximalt 400 000 Rdr Bco, alltså hela 100 000 Rdr Bco mindre än vad Kungl. Maj:t angivit som tak i propositionen 10 september. Det framgår naturligtvis inte av brevet, men Mandelgren måste ha noterat den beräknade anslagsnivån för det kommande projektet och själv noga hållit sig under detta takbelopp. Själv kunde han i rimlighetens namn inte ha gjort en välgrundad kalkyl.

Efter ekonomin kommer lokaliseringen. Mandelgren slår fast att det "borde helst" vara inom Stockholm och han erkänner att det finns många möjligheter till placering inom staden, men enligt hans mening bör ett villkor ställas upp, nämligen att byggnaden "bör äga en fri och öppen plats och icke bortskymmas af byggnader som borttaga den åstundade effecten". Detta var en okontroversiell ståndpunkt som de flesta förefaller ha delat. Den plats som enligt Mandelgren bäst uppfyllde detta villkor var kvarteret Bergsklippan större på Kungsklippan.

7. Skrivelse till Oskar I, daterat 7 november 1844. I sin skrivelse till kungen framhåller Mandelgren sitt eget förslag som förmänligast för att presentera samlingarna på grund av sin polygona plan och likformiga ljusspridning. Han ansåg även att byggnaden skulle bli billigare än den lagda propositionens takbelopp på 500 000 riksdaler banco.

8. Koncept till skrivelse till HMK Oskar I, daterat 26 oktober 1844. På konceptet har Mandelgren visualiserat några tankar om byggnadens placering och segmenterade bottenplan, dels konturerna av en byggnad med ljusgårdar som snarast påminner om Scholanders tidiga förslag.

Tafelberg: Marcus är dock 1845 & 1846

Störstmästare Öderna Öderna Öderna!

Uppförandet af det National Museum för
vårt land, har länge varit af behofvet påkallad, och
framkallat flera meningar och idéer i detta afseende.
Det har varit föremål för Eder Majestät
hulda omtänka, och Eder Majestät proposition drom

S. 7. 7.

det bäst passande, der Byggnaden uppfördes der nyskapade
Rotundan från Sjöns centrum, och derifrån såsom radii, allier
utgått från polygonens alla Kanter, så byggnaden öfverallt
skulle presentera sig och gifva det mest imponerande utseende.
Afse den af några af Rikens Ständer gjorda proposition om det
anläggande vid Norra Sjöfarkhamns plats i Blasieholmen, härnäst.

Vid Carl XIII: Torg vare vi så glad att presentera, men grunda
till denna byggnad skulle kosta en enorm Summa i anseende
till den lilla jordmånen.

Jag har här vänt framställa Resultatet af minne be-
rättelse för den rella Architecturen af detta Konstens Tempel,
för hvilket ide' jag lefvat med hela min själ, för hvilket jag
återvändt till mitt fädernesland, och hvilket ide' jag af
ögenlyttig patriotiskism vill aflämnas, vara min högst
helöning den af Eders Majestats vise ordome till
hvilket jag rättvist väntar, så jag af ett villigt förhåll-
anden måste för det allmänna vara okänd.

Med djupast underdanighet har
jag äran framhånda.

Eders Majestats underdanigste
och tropligtigste Undersåte

Stockholm d. 26 Oct. 1744.

N. M. Mandelgren
Artist.

Mandelgren hade för säkerhets skull ett alternativ, nämligen Humlegården. I det fallet skulle samma byggnadsritning kunna realiseras. Från polygonens alla kanter skulle då alléer utgå radiellt. På så sätt skulle det inte finnas någon fasad, eftersom alla sidor skulle ha samma ”imposanta utseende”. Slutligen medger Mandelgren att en annan plats som tidigare hade pekats ut, nämligen Norra slaktarhusets tomt på Blasieholmen, också uppfyller villkoret att ligga på en fri och öppen plats. Det skulle kunna erbjuda en vacker vy, särskilt från slottet. Däremot avvisar Mandelgren Karl XIII:s torg (Kungsträdgårdens norra ände) med hänvisning till den ”lösa” jordmånen som skulle kräva enorma summor bara för grundarbetet. Resonemanget här är bekant, och det förefaller som om Mandelgren hållit sig väl informerad om ständernas debatt. Helgeandsholmen nämner han inte ens, och orsaken till detta kan vara att han höll på att utarbeta ett förslag till holmens användning för andra ändamål.⁴⁵

Avslutningsvis utbrister Mandelgren högstämt:

Jag har här vågat framställa resultatet af mina bemödanden för den rätta Architecturen af detta Konstens Tempel för hvilken idé jag lefvat med hela min själ, för hvilken jag återvänt till mitt Fädernesland, och hvilken idé jag af oegennyttig patriotism vill aflämna, vare min högsta belöning den af Eders Majestäts visa omdöme till hvilket jag rättvist vådjar, då jag af åtskillige förhållanden måst för det allmänna vara okänd.

Här har Mandelgren tagit i, inte bara för kung och fosterland, utan även för sin egen framtid. Att allt han tidigare gjort skulle ha syftat till att få inrätta ett konstens tempel i Sverige är onekligen starka ord, och de måste ses i ljuset av hans andra, samtidiga strävanden med syfte att etablera sig i hemlandet och huvudstaden.

I ett koncept till skrivelsen, daterat 26 oktober, finns några småskisser som är relaterade till byggnadsplanen.⁴⁶ Överst på första sidan finns något som ser ut som en sol med strålar omkring, men detta avser med all sannolikhet centraltornet omgivet av radiella alléer. På sista sidan finns centraltornets bottenvåning, delad i fem större cirkelsegment och ett mindre, samt en yttre vy av hela byggnadskomplexet. På den första sidan finns även konturerna av en byggnadsplan i blyerts, som närmast utgör avtrycket av byggnadskroppens kärna i Fredrik Wilhelm Scholanders första förslag till ett Nationalmuseum på Karl XIII:s torg, fastän utan den absidiala avslutningen. Det ser alltså ut som om han verkligen tagit del av

Överintendentsämbetets memorial och Kungl. Maj:ts proposition – som han ju smickrande refererar till i sin skrivelse till kungen.

Om vi utgår från att Mandelgren skickade iväg sitt förslag med ritningar till kungen den 7 november eller strax därefter måste vi fråga oss vad som hände på mottagarsidan. Kungen och hans närmaste förtrogna hade tillfälle att diskutera museibyggnaden under informella möten, middagar och andra sammankomster, och dessa blev naturligen sällan dokumenterade. Hur kom det sig då att Mandelgren, som avslutar sin skrivelse med att vädja till kungens visa omdöme ”då jag af åtskillige förhållanden måst för det allmänna vara okänd”, strax blir ”uthängd” inför allmänheten?

Debatt i dagspressen

Museifrågan hettade till i dagspressen från och med november 1844. Nyström och Scholander angreps i *Aftonbladet* 15 november under rubriken ”Ytterligare några ord om ett nationalmuseum i hufvudstaden” av vad som kallas ”insändaren”.⁴⁷ Det var ett svar på artiklar i *Dagligt Allehanda* och *Den Konstitutionelle*, där enligt *Aftonbladet* olämpliga platser såsom Haga slott och Karlbergs slott hade föreslagits; svaret på museifrågan måste vara en nybyggnad, ritad för sitt ändamål. Artikeln angriper sedan Konstakademiens arkitektutbildning och estetikens förförande verkan till men för kunskapen om konstruktion, hållfasthet och material, kort sagt ingenjörskompetensen. *Dagligt Allehandas* redaktion har hänförs av den unge Scholanders vackra ritningar som bifogats propositionen i september, trots att denne ännu inte ”blifvit fader för så mycket som ett hönshus”.

”Insändaren” exemplifierar det eländiga tillståndet för arkitekturen i landet med det nybyggda Brunkebergs hotell och författaren hånar arkitekten Axel Nyström, som inte nämns vid namn. Men nu, när ett museum skall byggas för en halv miljon riksdaler, är det enda rätta att söka en ritning från ”utlänningens byggnadskonst” genom att utlysa en tävling, precis som i andra stater, ställa ut inkomna förslag till allmän beskådan och därefter låta en extern prisdomstol granska dem. När *Den konstitutionelle* införde ett försvar av Scholander spädde ”insändaren” på sin tidigare kritik med att förtydliga att Scholander är en artist som gör lovande målningar men inte en arkitekt, att han har en ”målsman” som för hans talan (Nyström) och att han inte är den ende som ska få anlitas för att göra ritningar till ett nationalmonument. Den redaktionella kommentaren

medger då att arkitekturen i Sverige ”sjunkit till half-dilettantism” och att det vore en dålig idé att endast Scholander skulle få lämna in ritningar.⁴⁸

Det är väl känt att Scholander tog illa vid sig och att han själv inte haft en tanke på att skicka in ritningar utan blivit uppmanad (av Nyström).⁴⁹ Vad som inte observerats är att tonen i pressen hade höjts och att flera stod på tur att rakas. I *Aftonbladet* 7 december hände just det som Mandelgren enligt egen utsago velat undvika genom att skicka sitt förslag direkt till kungen.

På tidningens förstasida avbildas Mandelgrens förslag i två omsorgsfullt utförda xylografer åtföljda av en beskrivning av byggnaden. Signaturen ”Konstvän” talar för Mandelgrens förslag, och redaktionen säger sig publicera insändaren på grund av ”idéen af det inre arrangementet” och ”det systematiska i uppställningen”. Xylografierna skvallrar om att artikeln var noga förberedd, för detta nya medium krävde en professionell gravör och träblocken tog lång tid att gravera, ibland uppemot en vecka.⁵⁰ Var detta en testballong från kungen själv eller någon i hans närmaste krets som ville se vilka reaktionerna skulle bli?

Oavsett vem som läckte till dagspressen stod nu stod slussarna öppna och Mandelgrens förslag kunde kritiserars av den som så önskade. Ett tema som aktualiserats i de tidigare publiceringarna var förhållandet mellan *arkitekter* skolade vid Konstakademien och *ingenjörer* utbildade vid fortifikationen.⁵¹ Museidebatten blev en tändande gnista i en motsättning som till slut ledde till att Tekniska högskolan övertog arkitektutbildningen från och med 1877. Mandelgren var utbildad vid Konstakademiet i Köpenhamn, där han vid sidan av sina konststudier knöt kontakt med arkitekten Gustav Friedrich Hetsch. Hans intresse för arkitektur var stort, han hade studerat äldre byggnadsskick och han kände geometrins elementa, men han hade inte studerat konstruktion, materialkunskap och hållfasthet. Hans andra svaghet var att han inte var estet i den mening som Konstakademiens arkitektutbildning värderade högt. Förslaget till ett nationalmuseum på Kungsklippan bekräftade detta – det saknade referenser till de antika templen och kunde snarare sägas referera till nygotiken eller nyrenässansen i en tappning inspirerad av samtida franska arkitekter.

Tio dagar efter publiceringen av Mandelgrens förslag skriver *Den Konstitutionelle* om julmarknaden på Slottsbacken med en släng åt Mandelgren:

[...] man behöfver blott se dessa med riktig artistisk smak anordnade mandelbullar, för att erinra sig Herr Mandelgrens vackra och impone-
rande ritning till vårt projekterade National-Museum, hvilken, genom
en 'konstälskares' försorg nyligen stod att skåda i Aftonbladet. Dylika
lusthus ser man nu alla dagar i våra sockerbagar-butiker, och likheten
med denna ritning och ett brödstånd i vår Julmarknad [...] är för-
vånande. Svensk arkitektur må ritningen kallas, och Svensk arkitektur
kunna äfven brödstånden benämnas.⁵²

Tre dagar senare uppger *Den Konstitutionelles* redaktion att de mottagit
en skrivelse om Mandelgrens ritning som till största delen förekommit
redaktionen egna synpunkter och som därför kunde publiceras i sin hel-
het.⁵³ Om liknelsen med mandelbullar var ironisk så kan denna andra
artikel beskrivas som en sågning jämsmed fotknölarna.

Artikelförfattaren förundras över det plötsliga intresset för arkitekter
som på kort tid visat sig i dagspressen, men påstår inte att skribenten i
Aftonbladet 15 november är densamme som skrivit eulogin över Mandel-
grens förslag i *Aftonbladet* 7 december. I den första artikeln kallas Scholan-
der "icke arkitekt" men han erkänns som skicklig "genre-målare", medan
Mandelgren i den andra artikeln lovordas såsom en för sina "välkända
talanger utmärkt arkitekt". Skribenten fördömer påståendet att Mandel-
grens utkast "icke allenast kan jämföras, utan till och med öfverträffar
utländska praktbyggnader". Även om en rotunda i flera våningar med
formen av en "utdragen kikare" i princip kan fylla ändamålet, måste
vissa krav ställas på ritningen som inte är uppfyllda. Skribenten kommer
fram till att när även ritningar approberade av Överintendentsämbetet
saknar verklighetsförankring, vad ska man då tro om allmänhetens benä-
genhet att låta sig luras av utkast sådana som Mandelgrens? Vi får förstå
att den inte kan kallas "svensk", än mindre komma i allmänt "national-
bruk". Om Mandelgrens förslag skulle omsättas i en byggnad, är det lika
sannolikt att svensken "med stolthet kan blicka upp" till den som att den
blir föremål för åtlöje.

En stor del av artikeln ägnas en kritisk jämförelse mellan ritning och
beskrivning när det gäller teckning och konstruktion, och den avslutas
med att sopa golvet rent:

Herr Mandelgren omnämnes emellertid såsom den der tillbragt 6 år
utomlands, 'der han hufvudsakligast vinlagt sig om arkitektur af ett
national-museum. Har han behöft 6 års utrikes resor för producerandet

af en dylik lös och konfyst genomtänkt plans upprättande [...] är detta verkligen icke mycket vittnande till hans fördel. Att han vinlagt sig utomlands om arkitektur af ett helt 'National-Museum', är intressant att höra om honom, som inomlands ännu ej veterligen varit arkitekt för någon enda byggnad.

Artikelförfattaren kunde ha slutat här. Istället avslutar han med att tvivla på att ritningens "fader någonsin varit ens arkitekt i vanligt Svensk bemärkelse, d.v.s. byggmästare för en passabel geometrisk ritning". Han utgår från att artikeln i *Aftonbladet* är Mandelgrens egen. Några veckor senare, 14 januari 1845, stod en notis i *Den Konstitutionelle* att Mandelgren anmodat redaktionen att upplysa om att han inte i förväg känt till den första, lovordande artikeln om hans ritning.

Mandelgren tvådde alltså sina händer i den svenska pressen, men han hade inte varit den han var om han givit upp i detta trängda läge. Alltså skickade han planen (troligen kopior av ritningarna) jämte ett inlägg till en pålitlig vän i Berlin som redan 1839 underrättat honom om det kungliga preussiska museets samlingar, resebetjänten Lars Fredric Moström. Mandelgrens tanke var att Moström skulle kunna få in artikeln – en plaidoyer för hans förslag till museum – i en preussisk tidning och därmed nå en mycket större publik. Moström lyckades inte med detta, men visade planen för Friedrich Wilhelm Langerhans, som var en inflytelserik arkitekt och stadsbyggnadsråd. Moström skrev i april 1845 till Mandelgren att Langerhans uttryckt sig mycket positivt: "han sade den äga mycken Förtjänst och att utförandet af densamma skulle förskaffa Sverge ett Nationalmuseum, hwars like ej finnes i Europa."⁵⁴ Med detta fick Mandelgren trösta sig.

I riksdagen våren 1845 – beslut om nybyggnad och platskommitté

Efter årsskiftet kallade Statsutskottet till sig Överintendentsämbetet för att få klarhet i kostnaderna, men blev inte klokare. Det är begripligt att utskottet då bestämde sig för att förslaget skulle förses med ett takbelopp på 500 000 Rdr Bco, varav 150 000 skulle vara disponibelt i den första byggnadsfasen. Detta kritiserades av bondeståndets Måns Månsson i Kalmar, ledamot i statsutskottet och förstärkta bankoutskottet, eftersom beloppet fastställdes utan att fullständiga ritningar eller kostnadsförslag uppvisats.⁵⁵

På den grunden uppnåddes den 14 februari 1845 en majoritet i Statsutskottet för den proposition som Kungl. Maj:t presenterat i september 1844. Men den efterföljande debatten i ständerna visade oförsonliga motsättningar i synen på kostnader och nytta. Riddarhusets och bondeståndets enhällighet för respektive emot förslaget speglar i huvudsak de båda ståndens syn på kultur och bildning i förhållande till skatteuppbörden; det senare var inget problem för Riddarhuset, medan det var hela saken för bondeståndet, som inte kunde se någon nytta med ett palats för konsten i den huvudstad som landsbygdens befolkning ändå inte besökte. Prästeståndets positiva majoritet motsvarade dess syn på utbildning och bildning för befolkningen i sin helhet, medan borgarståndets negativa majoritet uttryckte näringslivets ovilja att släppa ifrån sig skatteresurser till allmänna inrättningar. Eftersom två stånd var för och två var emot, hänsköts beslutet till ett förstärkt statsutskott. Under en dramatisk votering 2 maj 1845 avgjordes frågan med knappast möjliga majoritet: 60 ja-röster, 58 nej-röster och en kasserad röstsedel.⁵⁶

Försöken att lösa frågan med befintliga byggnader hade misslyckats. En ny och betydande märkesbyggnad skulle symboliskt representera nationen i bredd med kungadömetts slott och residens, kyrkans helgade rum och militärens fästningar. Hur nybyggnaden skulle se ut och var den skulle ligga var naturligtvis mera fantasieggande än redan existerande byggnader.

Den 27 maj 1845 tillsattes en platskommitté under ledning av överintendenten Michael Gustaf Anckarsvärd. Utlåtandet avgavs redan den 10 juli 1845 och gick igenom tretton förslag som föreslagits i offentligt tryck och argumenterade för och emot vart och ett.⁵⁷ Det började med de förslag kommittén ansåg minst lämpliga och kom till slut till de platser som de förordade. Den första plats som avpolletterades var Kungsklippan med ord som oländig, otillgänglig och belägen i en stadsdel utan "hopp om ökad liflighet". Kyrkholmen avfärdades som nummer 5 som för liten för en så stor byggnad, som skulle kräva igenfyllnad av kanalen omkring. Helgeandsholmen, som under lång tid och av flera framförts som stadens mest strategiska läge, hamnade på plats 9 med hänvisning till de enorma kostnader som skulle behövas göra i ordning tomten. Och slutligen, med en häpnadsväckande envishet, upprepade kommittén Karl XIII:s torg som sitt favoriserade läge, låt vara att man kunde tänka sig byggnaden även i den södra delen av torget. För kommittén var detta den enda plats som "fullkomligt fyller ändamålet, men som också är en bland dem, hvilka kräfva den största uppoffringen".⁵⁸

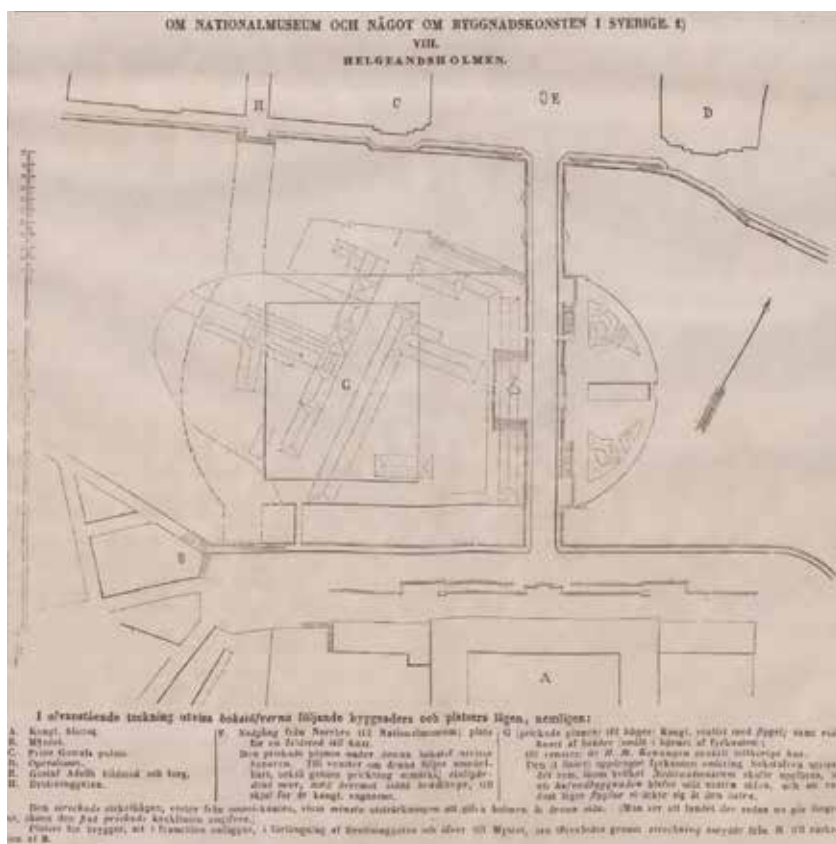
Den vaga och högstämnda slutklämman kan ses som en eufemism för det krävande och osäkra arbete med pålning och grundförstärkning som var en förutsättning för en större byggnad på platsen. För en sentida läsare går det inte att värja sig för intrycket att kommittén först satt upp kriterier som skulle ge intryck av att undersökningen gjorts systematiskt och med oväld, och därefter beskrivit platserna så att det som var en nackdel för ett läge framstod som en fördel för ett annat. Kostnadskalkylerna för Kyrkholmen, Helgeandsholmen och Karl XIII:s torg ger samma intryck. När det gäller Karl XIII:s torg framstår det som en ren glädjekalkyl.

Redan 8 juli, alltså två dagar *före* kommittéutlåtandets offentliggörande, noterade Bernhard von Beskow i sina journalanteckningar att han besett möjliga placeringar av det framtida Nationalmuseum tillsammans med skulptören Bengt Erland Fogelberg: "Fann det vid C XIIIs torg odugligt, undangömdt, sankt, vid Hötorget eller Ladugårdslandstorget bättre. Bäst på Helgeandsholmen, eller der Finska kyrkan och Indebetouska huset ligga." Beskows tillgång till förhandsinformation framgår av en notis från 18 december samma år om att han gått till slottet för att formellt bjuda de kungliga till Svenska akademiens högtidsdag, och antecknar att kungen vid det tillfället visade planerna till museibygnaden för honom.⁵⁹

Det faktum att betänkandet kom ut i tryck under sommaren, och att underlaget fanns tillgängligt på ecklesiastikdepartementets expedition, gav tidningspressen och allmänheten möjlighet att debattera innehållet. Men redan 3 juni 1845, alltså bara en vecka efter att kommittén tillsatts och en hel månad innan dess betänkande publicerats, påbörjades publiceringen av en svit insändare i *Aftonbladet* under rubriken "Om Nationalmuseum och något om byggnadskonst i Sverige". Kampanjen pågick i mer än ett och ett halvt år och numrerades i tio avsnitt fördelade på ett femtontal dagstidningsnummer fram till 15 februari 1847. Skribenten framträdde inte med namn men kom i slutet av kampanjen att utpekas som fortifikationsofficeren Baltzar Cronstrand.

Kritik mot platskommittén

Cronstrand blev den som tydligast formulerade motsättningen mellan akademiens arkitekter och de ingenjörstekniskt utbildade. Han var verksam vid fortifikationen tills han år 1833 fick permission med uppdrag att utomlands studera militära anläggningar och blev borta i åtta år till 1841, då han blev hemkallad.⁶⁰ Han var begåvad, matematiskt skicklig och en god

9. I Aftonbladet den 10 mars 1846 publicerade Baltzar Cronstrand ett förslag till nationalmuseum på Helgeandsholmen. Här dominerar museibyggnaden Helgeandsholmens västra del för att inte skymma slottets fasad sett från norr. Den östra fasaden ligger i linje med en gatuförbindelse mellan Mynttorget och Drottninggatan. Åt väster skulle byggnaden förses med lägre flyglar för att släppa in ljus från alla håll. Förslaget refererade också till ett förslag till stall som Nicodemus Tessin d.y. ritat 1714 för denna plats.

tecknare. På så sätt var han en idealisk fortifikationsofficer som dessutom gärna tog på sig befälsrollen. Men där han gick fram blev det snart konflikter, och han tvingades i praktiken lämna det militära 1844 efter en uppmärksamrad rättegång i krigshovrätten två år tidigare. Hösten 1844 kunde Cronstrand sätta in sin hela kraft på debatten om ett nationalmuseum. Årsskiftet 1845–46 utnämndes han till föreståndare för Stockholms slöjdskola och kom där att stöta ihop med Mandelgren, bildligen och bokstavligen.

Cronstrand började skriva sin artikelserie direkt efter att han hört att en platskommitté blivit tillsatt i slutet av maj 1845. När utlåtandet utkom i tryck sex veckor senare fanns ingen anledning att spara på krutet, och hans egen kampanj kom att handla om att motarbeta platskommitténs favorisering av Karl XIII:s torg och att samtidigt argumentera för Helgeandsholmen. Bara grundläggningsarbetet på Karl XIII:s torg skulle sluka stora delar av det beviljade anslaget, och Cronstrand menade att Överintendentsämbetet lagt ut villospår beträffande anläggningskostnaden genom att tona ner kostnaderna och marginalisera övriga lokaliseringsförslag.⁶¹ Helgeandsholmen tedde sig däremot som den lämpligaste platsen.

Artikelserien hade en dräpande logik och udden var riktad framförallt mot Överintendentsämbetet och Axel Nyström. Ämbetet framstod som präglad av inkompetens, vårdslöshet och egennytta, och anklagelser om nepotism låg strax under ytan.⁶² Cronstrand argumenterade övertygande för att konsten och arkitekturen inte är nationell till sin natur och att en museibyggnad därför borde byggas efter att en internationell tävling utlysts och en kommitté valt ut de bästa ritningarna av den bäste arkitekten.⁶³ Det var att trampa på en öm tå, eftersom Axel Nyström bara vänt sig till sin systerson.⁶⁴

Det är oklart i vilken mån Cronstrand hade kungens öra, men inte heller han var nöjd med platskommitténs resonemang. Malmborg har betonat att Cronstrand i en av de sista artiklarna framhöll att kungen gillade tanken på att förlägga museet till Helgeandsholmen, och att förslaget även stöttats av skulptörerna Fogelberg och Byström, vilkas röster vägde tungt såsom internationellt etablerade konstnärer.⁶⁵ Påståendet styrks av Bernhard von Beskows notering efter sin promenad med Fogelberg i juli 1845. Den 18 oktober 1845 begärde kungen genom sin ecklesiastikminister Fredrik Otto Silfverstolpe att kommittén seriöst skulle granska förutsättningarna på Helgeandsholmen. Kommittén ingav en ny beräkning den 26 november som slutade på 640 000 Rdr Bco. Ställd inför denna summa gav kungen med sig.⁶⁶

Andra inkomna förslag under 1845

Cronstrand lade stor vikt vid antikens byggnadskonst som förebild. Greker och romare hade lagt en säker och hållbar grund, som ”städse hållit profvet såsom det preciset rätta, när det blifvit underkastadt de positiva undersökningar, som vetenskapernas sedermera vunna utveckling lemnat tillfälle

att göra.”⁶⁷ Ytterligare några av platskommittén utpekade ställen kom att aktualiseras genom förslag från enskilda som höll sig till denna säkra väg. De kom från fortifikationsofficeren Lars Jacob von Röök, som då var hovintendent och ansvarig för Kongl. Museums drift, och från målaren och hovmannen Carl Stephan Bennet, tidigare kapten i armén och Svea livgarde. Deras förslag kom aldrig att behandlas i Överintendentsämbetets arbete. De har uppmärksammats av forskningen därför att de är konstnärligt tilltalande visioner av nybyggnaden inplacerad i sin omgivning.

Mandelgren, som stod utanför ståndsrepresentationen, kunde göra sig bemärkt genom sin kraft, uthållighet och osvikliga tro på sina idéer. Men livet igenom hade han svårigheter att formulera sig i skrift – och möjligen även i tal. Hans möjligheter att kunna övertyga överheten hade säkerligen varit hjälpt av större ekonomiska resurser och eleganta kläder, men egensinnet hade troligen ändå ställt sig i vägen för en smidig karriär. Föga förvånande gick han sin egen väg även när det gällde stilar och estetiska preferenser. Bennet och von Röök var däremot helt förankrade i den belästa och beresta elitens smak och stiltradition. De riskerade därför inte att hängas ut i dagspressen. Det som kunde hållas emot dem var att de var kvalificerade dilettanter. De var militärer, goda tecknare och målare. De var också ledamöter av Konstakademien – men inte som arkitekter. På sätt och vis befann de sig varken i det ena eller det andra av de läger som utpekats av Cronstrand. Rööks roll som ansvarig för konstsamlingarna och hans närhet till Axel Nyström gjorde det visserligen lätt att föra fram förslag, men den offentliga debatten gjorde Överintendentsämbetets ställning svårare. Hans relation till Anckarsvärd var dessutom ansträngd och ledde senare till hans avgång från Kongl. Museum.⁶⁸

Röök presenterade två förslag till ett nationalmuseum på Helgeandsholmen och några varianter till ett förslag med placering på Slottsbacken. Han lät fasaden täcka det Indebetouska huset och Stora Bollhuset så att Slottsbackens södra sida monumentaliserades med hjälp av en klassicerande byggnad med drag av italiensk renässans. En kupol över en rotunda skulle utgöra byggnadens inre centrum och en del av de gamla byggnadernas murar skulle kunna behållas. Att Indebetouska huset med grannfastigheterna fanns med i platskommitténs betänkande som nummer 7 på listan bör ha bidragit till att Röök gestaltade en byggnad där.

Carl Stephan Bennet fick som militär tjänstledigt i tre år 1829–1832 för att åka på en Grand Tour till Italien, där han ägnade sig åt att utbilda

sig i teckning och måleri och orientera sig om kontinentens konst och arkitektur.⁶⁹ På Konstakademien ställde han från 1840-talet och framåt ut ett antal vyer över Stockholm och andra platser. År 1844 utnämndes han till kunglig hovmålare, och efter hemkomsten från en resa till Paris året därpå utförde han sin målning av ett nationalmuseum på Kungsklippan.

Målningen visar ett lysande vitt tempel, högt över Kungsholmens bebyggelse. Det kontrasterar starkt mot de tunga byggnaderna med röda takfall längre ner mot vattnet. En association till Akropolis höga läge ligger inte långt borta, och byggnadskroppen binds samman av den strängt symmetriska byggnadens kolonnader och terasser. Ett högt centraltorn i mitten är försett med kupoltak och omges av två höga rätblockiga byggnadskroppar.

Bennets förslag har också senare inspirationskällor, framförallt de museibygnader som uppfördes vid denna tid i München och Berlin av Leo von Klenze respektive Friedrich Schinkel, som båda var förankrade i det klassiska arvet. För dem rörde det sig om att finna ett formspråk särskilt ägnat för ett (konst)museum, som kunde ses som besläktat med ett tempel, fastän med bildningen och konstens själsdanande verkan som ändamål. Och det stannade inte där. Klenze arbetade för sin uppdragsgivare, kung Ludvig I av Bayern, för att skapa ett nytt Athen av München som helhet. Flera av hans monumentalbyggnader håller sig till en strikt klassicism, i synnerhet Walhalla, beläget högt uppe på en höjd ovanför Donau, men det gäller även Glyptoteket och Ruhmeshalle i München. Bennet har nyttjat Kungsklippans höjd till samma effekt som Walhalla med tre trapplopp avskilda med avsatser anslutna till halvcirkelformade ramper i slutningen ner mot Klara sjö.

Bennets förslag var inte bara visuellt frappt. Om det ska ses som en vision eller ett egentligt konkret förslag är svårt att bedöma, men det är högst sannolikt att kungen såg målningen. Den dynastiska förbindelsen mellan Sveriges och Bayerns kungahus talade för att Oskar I skulle påminna sig Leo von Klenzes klassicerande stadsplaneprojekt som utvecklats i München under trettio års tid. Bennets målning borde ha rört vid en sträng hos den svenske kungen, i synnerhet som han nyligen bestigit tronen och hade anledning att reflektera över sin regerings inriktning. En stadsplaneutveckling av huvudstaden med Nationalmuseum som ett lysande konstens tempel på Kungsklippans topp måste ha varit en lockande tanke även för Oskar. Men den politiska situationen var helt annorlunda

10. Röök, Lars Jacob von, Förslag till museibyggnad på Slottsbacken. Penna, svart bläck och akvarell på papper. Rööks förslag syftade till att monumentalisera Slottsbacken med genomarbetad fasad, skapa en underordnad pendang till slottet och samtidigt återanvända delar av de byggnader som fanns på platsen.

11. Carl Stefan Bennet (1800–1878): Förslag till Nationalmuseum på Kungsklippan. Olja på pannå 1845. Bennets förslag utnyttjar i likhet med Mandelgrens Kungsklippans höga läge, men har helt andra ideal i åtanke. Här kan vi föreställa oss ett nytt Akropolis i ett förnyat och klassicerande Stockholm.

12. Leo von Klenze: Walhalla, Donaustauf vid Regensburg. Klenzes gestaltning av München som ett nytt Athen kompletterades av det berömda Walhalla, som byggdes 1830-1842 på uppdrag av kung Ludwig I strax utanför Regensburg i Bayern som ett panteon över berömda personer av tysk nation. Belägenheten på en höjd och utformningen av trappförsedda ramper kan ha inspirerat Bennet.

i den svenska statsapparaten, inom vilken den konstitutionella monarkin sedan 1809 inte kunde vidta sådana åtgärder utan ständernas godkännande, inte ens om kungen själv hade kunnat bekosta dem.⁷⁰

Kyrkholmen utpekas 1846

När platskommittén tvingats släppa Karl XIII:s torg och därpå avfärdat Helgeandsholmen med en avskräckande kostnadskalkyl, var kommitténs andrahandsförslag Humlegården. Det förutsatte dock en ny väg till Humlegården, vilket i sådant fall låg på staden att bekosta. Staden beslutade i mars 1846 att inte bekosta en ny väg utan istället erbjuda staten att fritt använda Kyrkholmen. Området hade dåligt rykte, och Malmborg anger som en tänkbar orsak till stadens generositet att stadsfullmäktige såg en möjlighet att göra sig kvitt problemet genom att få området reglerat utan andra kostnader än tomtupplåtelsen.⁷¹

I *Aftonbladet* 6 mars 1846 publicerades ett resonemang om att skapa ett arkitektoniskt genomgestaltat centrum i staden med förebild från Akro-

polis i Athen och Capitolium i Rom, men också i likhet med de stora nygestaltningarna i München och Berlin. En knapp månad senare, 2 april, förde *Dagligt Allehanda* fram frågan om Överintendentsämbetet kunde lära något av att studera Paris stadsutveckling. Oavsett vilka skribenterna var, tycks dagspressen ha börjat intressera sig för stadens framtida reglering som en följd av debatten om det nya museet.⁷² Den 19 mars 1846 utsåg Kungl. Maj:t slutligen Kyrkholmen till plats för den nya museibyggnaden. Men oenigheterna beträffande ritningarna och vilken byggnad som faktiskt skulle stå där fortsatte. I slutet av oktober fick Scholander visa nya ritningar för kungen och därefter uppdraget att renrita dem för Överintendentsämbetets räkning. Under dessa månader ökade otåligheten inom Överintendentsämbetet. Kungen gav då Anckarsvärd ett muntligt löfte i januari 1847 att påbörja grundläggningsarbetet på Kyrkholmen.

Det hjälpte inte. I dagspressen fortsatte kritiken mot ämbetet och Scholanders exklusiva position. Detta ledde till ett nytt beslut 24 februari 1847 om att Scholander skulle resa till en utländsk arkitekt och få sina ritningar granskade. Efter ytterligare månader av överväganden fick arkitekten Friedrich August Stüler i Berlin – som studerat under Schinkel – uppdraget att granska Scholanders ritningar, men även ritningar av kapten Johan Kleen och hans medhjälpare underlöjtnant Olof Claes Hjalmar Wijnblad.⁷³ Det kända utfallet av Kleens och Scholanders besök i Berlin på sensommaren 1847 var att hela uppdraget överlämnades till Stüler själv, som arbetade med ritningarna våren 1848.⁷⁴

”Plan Karta öfver Drottningholms Slott”

Hösten 1847, medan Stüler besökte Stockholm och hans uppdrag diskuterades, meddelade statsrådet Silfverstolpe byggnadskommittén att arbetet på Kyrkholmen skulle ställas in för resten av året i väntan på omarbetade ritningar, och de grävarbeten som påbörjats lämnades som de var över vintern. Mandelgren såg de uppkastade jordhögarna och återvände i tankarna till alternativa byggplatser, trots att Kungl. Maj:t fattat beslut om att Kyrkholmen var platsen för den nya museibyggnaden.

Mandelgrens nya förslag förklaras av den ritning han kallade *Plan Karta öfver Drottningholms Slott och dess Omgifningar projecterade till ett blifvande National Museum*. På ömse sidor om ritningen finns två kolumner med prydligt skrivna förklaringar av byggnader och platser. Den vänstra

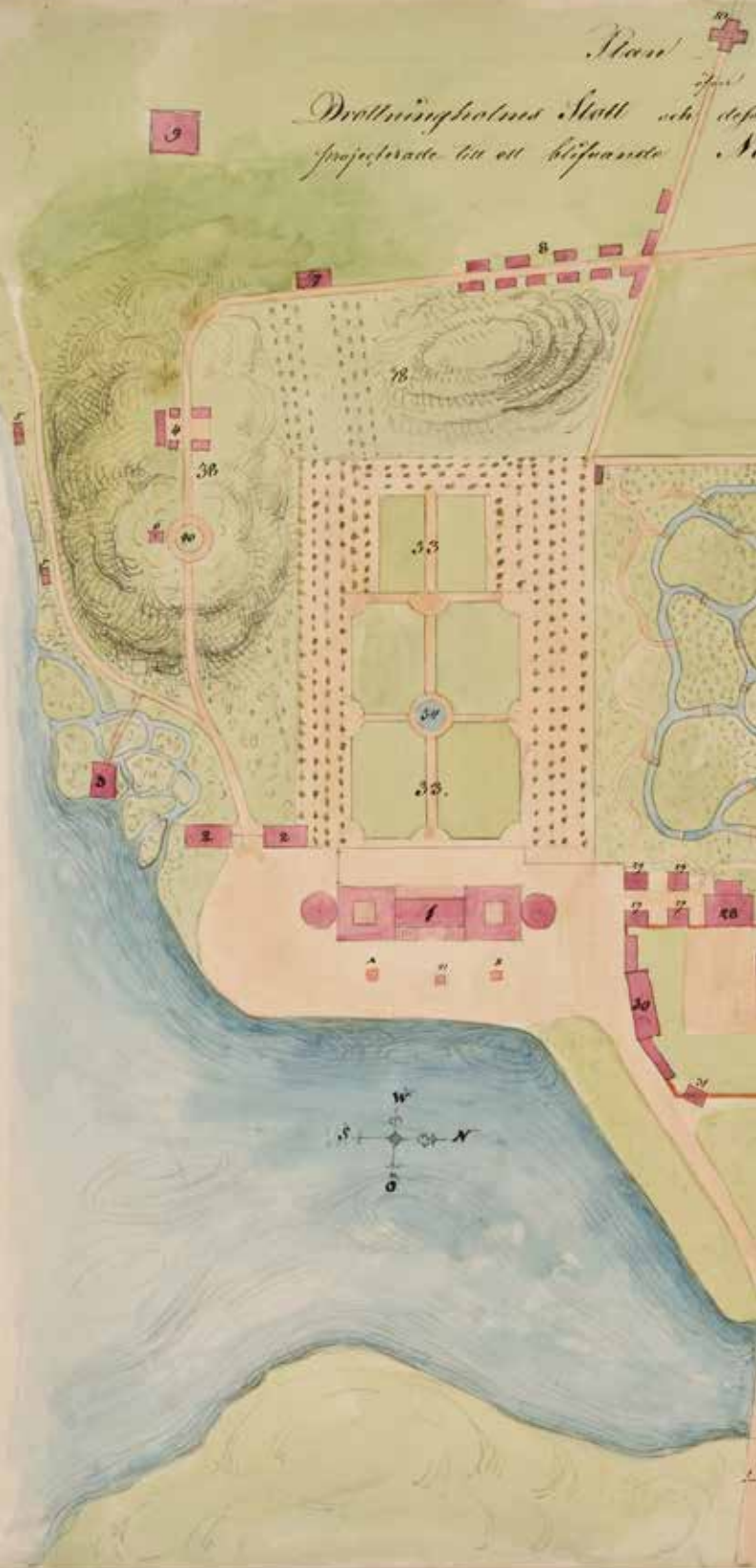
1789 en ny stadsplan för Drottningholms Stads och dess
område

Stad

Drottningholms Stads och dess
område till ett kungligt

- 1 Kung. Stort
- 2 Kung. Stort
- 3 Kung. Stort
- 4 Kung. Stort
- 5 Kung. Stort
- 6 Kung. Stort
- 7 Kung. Stort
- 8 Kung. Stort
- 9 Kung. Stort
- 10 Kung. Stort
- 11 Kung. Stort
- 12 Kung. Stort
- 13 Kung. Stort
- 14 Kung. Stort
- 15 Kung. Stort
- 16 Kung. Stort
- 17 Kung. Stort
- 18 Kung. Stort
- 19 Kung. Stort
- 20 Kung. Stort
- 21 Kung. Stort
- 22 Kung. Stort
- 23 Kung. Stort
- 24 Kung. Stort
- 25 Kung. Stort
- 26 Kung. Stort
- 27 Kung. Stort
- 28 Kung. Stort
- 29 Kung. Stort
- 30 Kung. Stort
- 31 Kung. Stort
- 32 Kung. Stort
- 33 Kung. Stort
- 34 Kung. Stort
- 35 Kung. Stort
- 36 Kung. Stort
- 37 Kung. Stort
- 38 Kung. Stort
- 39 Kung. Stort
- 40 Kung. Stort
- 41 Kung. Stort

- 1 Kung. Stort
- 2 Kung. Stort
- 3 Kung. Stort
- 4 Kung. Stort
- 5 Kung. Stort
- 6 Kung. Stort
- 7 Kung. Stort
- 8 Kung. Stort
- 9 Kung. Stort
- 10 Kung. Stort
- 11 Kung. Stort
- 12 Kung. Stort
- 13 Kung. Stort
- 14 Kung. Stort
- 15 Kung. Stort
- 16 Kung. Stort
- 17 Kung. Stort
- 18 Kung. Stort
- 19 Kung. Stort
- 20 Kung. Stort
- 21 Kung. Stort
- 22 Kung. Stort
- 23 Kung. Stort
- 24 Kung. Stort
- 25 Kung. Stort
- 26 Kung. Stort
- 27 Kung. Stort
- 28 Kung. Stort
- 29 Kung. Stort
- 30 Kung. Stort
- 31 Kung. Stort
- 32 Kung. Stort
- 33 Kung. Stort
- 34 Kung. Stort
- 35 Kung. Stort
- 36 Kung. Stort
- 37 Kung. Stort
- 38 Kung. Stort
- 39 Kung. Stort
- 40 Kung. Stort
- 41 Kung. Stort

13. "Plan Karta öfver Drottningholms Slott och dess Omgifningar projecterade till ett blifvande National Museum". Drottningholms slott med kringliggande anläggningar presenteras här som ett nationalmuseum. Förslaget innebar ett statligt övertagande av slottet, en demokratisering av ändamålet och ett tillgängliggörande för allmänheten. I detta radikala förslag närmar sig Mandelgren tidens politiska vindar och det franska slottet Versailles samtida demokratisering och musealisering.

förklarar byggnadernas befintliga funktion, den högra avser förslagets användning av byggnaderna för museiändamål.

Projektet som sådant är inte bara omfattande utan snarast storslaget. Det innebär ett övertagande av Drottningholms slott med kringliggande anläggningar. Det presenteras som ett område för museiändamål, stort som en mindre stadskärna vid denna tid. Det framgår också av planen att det fanns tankar på tillbyggnader som kunde utöka ytan för samlingarna, men också för andra funktioner.

En blick på den högra kolumnen visar att själva slottsbyggnadens tre våningsplan var tänkt att fungera som galleri för skulptur, måleri och antikviteter. Ett konstabibliotek skulle inrättas i byggnaderna omedelbart söder om slottet, Kina slott skulle fungera som ett kinesiskt museum, en byggnad skulle inrättas för "Curiosa", andra för de zoologiska samlingarna och skelettsamlingen. Den Botaniska trädgården skulle förses med ett tillhörande orangeri och en "Zoologisk park för levande djur". Men därutöver nämns även tjänstebostäder för ämbetsmän (intendenter och konservatorer) och en paviljong för kungafamiljen. Byster över Gustav III och Oskar I skulle stå framför slottets sjöfasad, men Jöns Jakob Berzelius byst skulle vara den som först mötte den besökare som kom via landsvägen över bron från Kärsön, och Linnés byst skulle sedan fånga blicken vid Ekerövägens högra sida, efter husen på Malmen. Genom bysterna skulle anläggningens kungliga ursprung kunna förbindas med vetenskapens storheter, med Berzelius som den förste och främste – man ska hålla i minnet att den internationellt uppburne kemisten ännu var i livet vid denna tidpunkt. Slutligen skulle området väster och sydväst om Kina slott reserveras för "uppresande af nordiska monumenter såsom runstenar, märkvärdiga trädkyrkor från medeltiden och antiquiteter". Här har tankar från Mandelgrens nyligen påbörjade antikvariska rundresor i Sverige letat sig in i planen.

Det är känt att Mandelgren ville ha kamrerartjänsten vid Kongl. Museum för att därifrån kunna verka för inventering och konservering av de offentligägda konstskatterna. Mandelgren ansåg sig ha alla kvalifikationer som ett framtida nationalmuseum skulle ha behov av, och hänvisade till sina kunskaper och erfarenheter från sex års resor på den europeiska kontinenten. Ett odaterat koncept till brev, riktat till kronprins Karl (XV), beskriver detaljerat hur Mandelgren tänkte sig skötseln och organisationen av Kongl. Museum i väntan på det nya Nationalmuseum. Han konstaterar där att det är angeläget att få samla in konstverk från

kyrkorna och de kungliga slotten och iståndsätta dem så att de kan visas på det blivande museet. Han vill också flytta Kongl. Museum organisatoriskt från Överintendentsämbetet till Konstakademien. Avslutningsvis betonar han att han tvingas flytta utomlands om han inte inom den närmaste tiden kan få en offentlig anställning.

Detta scenario är också en del av bakgrunden till den "Plan Karta" över Drottningholm som beskrivits ovan. I Ericsbergsarkivets autografsamling finns nämligen konceptet till det brev bevarat, daterat 20 december 1847, som utgör missivet till kartan. Mandelgren beskriver här sina aktuella idéer beträffande Nationalmuseum och riktar sig direkt till kronprins Karl (XV).⁷⁵

Med en retoriskt effektiv formulering börjar Mandelgren med den förväntan som riksdagen 1845 väckte när den beviljade en halv miljon riksdaler till ett svenskt nationalmuseum – men över två år har gått och "ännu ligga blott några uppkastade jordhögar på den så kallade Kyrkholmen." Han fortsätter med att påminna om striderna om den rätta platsen för museet och hur resurser föspillts på förberedande åtgärder. Det leder honom att föreslå att en kommitté sammansatt av män från de fyra stånden får i uppdrag att se hur mycket medel som återstår av den beviljade halva miljonen så att inte byggnadskostnaderna övergår anslaget. Sedan kommer han till platsfrågan:

Vad platsen beträffar torde jag få fästa Rikets Ständers uppmärksamhet derpå, att det stället som nu är utsedt för Museibyggnaden, af alla anses allt för inskränkt; och såvida byggnaden skall inrymma alla de prentitioner man har skäl att önska, kan jag ej annat än instämma i samma åsikter. Jag föreställer mig, att med ett National Museum menas en större praktfull plats och byggnad, der icke allenast Skulpturer, målningar och antiqvitets samlingar förvaras, utan äfven Botaniska, Mineralogiska, Fysiologiska och Etneologiska samlingar, samt desslikes de Trofféer, hvilka våra vapen till lands och sjöss förvärfvadt och hvilka nu ligga spridde, än här och än där.

Mandelgren har här anslutit sig till tanken att alla rikets samlingar av konstnärligt och vetenskapligt värde skall bevaras och visas på samma plats och där utgöra ett museum för hela nationens värden och intressen. Sedan han presenterade idén till det sextonsidiga tornet på Stadsklippan har ambitionen att skapa ett universalmuseum ändrat hans tankegångar:

Skulle nu alla dessa olika elementer på ett ställe kunna inrymmas, erfordras dertill helt säkert en särdeles vidgad lokal, icke allenast för hvad som kan behöfva inneslutas inom väggarnas ram, utan äfven för hvad som kan påkalla en icke obetydlig förgård, omgifning, eller om man så vill, park;

Det gäller nu att göra det möjligt att realisera denna storslagna tanke inom det givna anslaget. Därför föreslår Mandelgren inte en nybyggnad utan en befintlig som också kan inrymma allt det han tänker sig:

Att finna en lämplig local härtill, är icke lätt; men hufvudstaden, med sina vackra omgifningar, kan icke sakna en sådan; och jag tar mig friheten fästa uppmärksamheten på – Drottningholm! – Man torde framkomma med många inkast heremot, men saken kan väl ändå förtjena att tagas i betänkning. För att göra min framställning lättfattligare, har jag låtit upprita den här bifogade kartan öfver platsen med dess nuvarande byggnader och tillhörande parker, samt derå i kanten antecknat huru de alla skulle kunna användas.

Väl medveten om att Drottningholm är ett kontroversiellt förslag, börjar Mandelgren bemöta de invändningar som han förutser ska komma. Till att börja med kan Vetenskapsakademiens hela lokalbehov ombesörjas ute på Drottningholm och akademiens hus och tomter inne i staden kan försäljas, det vill säga: här finns pengar att göra, och staten behöver inte anslå medel till att uppföra ett nytt hus åt akademien på den tomt som nyligen införskaffats för 40 000 Rdr Bco. Mandelgren framstår här som en god hushållare med statens medel, väl i linje med tredje paragrafen i vår tids budgetlag – god hushållning skall iakttagas i statens verksamhet.

Nästa givna hinder som skall övervinnas gäller Drottningholm som kungligt residens, och här är Mandelgren mer än djärv och har tänkt på allt:

Bland de flera invändningar, som skola göras mot mitt förslag torde i synnerhet den vara vigtig, det Hans Majt Konungen måhända icke skulle vilja öfverlåta Drottningholms Slott: Hans Majt Konungens upphöjda tänkesätt öfvertygar mig att då det är fråga om ett allmänt gagneligt företag, högst densamme emedlertid ej skall taga i betraktande egna, enskilde fördelar.

Den Kongl familjen skulle ändå enl den bifogade kartan äga en särskildt större paviljong under sin vistelse der; Och Haga eller Ulriksdahl, med sina natursköna omgifningar, återstode ju alltid, hvart och ett af dem ett Konungsligt Sance Souci. [= lustslottet Sanssouci i Berlin]

Efter att ha täppt till kronprinsens möjligheter att protestera, fortsätter Mandelgren med avståndet mellan Stockholm och Drottningholm. Det är lätt avklarat – trots att restiden i realiteten skulle omöjliggöra spontana besök förmodar han att turtätheten för skjutshåll och ångbåtar kommer att öka. Men han har bråttom och glömmer bort att lägga till att det skulle innebära ett uppsving för värdshusen:

En annan invändning torde äfven göras emot platsens alltför långa afstånd från hufvudstaden, men, i sådant fall äga vi ju redan täta och lätta kommunikationer både till lands och sjöss, och dessa skulle säkerligen ännu mera ökas i den händelsen Museibygnaden Museum der förlades.

Så återstår kostnaderna och anslagsfrågan. Detta relaterar Mandelgren till andra anslagstitlar i staten, så att det framgår tydligt att hans storslagna och allomfattande förslag också kommer att innebära samordning av andra kostnadsposter – hit hör driftskostnaden för Drottningholm och möjligheten att förlägga en del av garnisonen dit för att bevaka samlingarna.

Hvad åter kostnaden vidkommer, är jag fullkomligt öfvertygad om att till National Museibygnad, den nu anslagne summan skall vara tillräcklig till erforderliga förändringar och tillbyggnader, aldä helst om dertill lades de 16,000 Rdr Bco som till Drottningholms Slotts underhåll årligen utgå.

I händelse detta förslag skulle vinna framgång, får jag på samma gång hemställa huruvida icke en del af hufvudstadens garnizon kunde förläggas till Drottningholm för bildandet af yttre bevakning? Samt huruvida ej de flera dyrbara samlingar af målningar och antiqviteter som vårt land äger, till exempel å Gripsholm och Kalmare Slott, då kunde ställas under Musei vård?

Efter att ha bemött alla tänkbara invändningar mot Drottningholm som det nya Nationalmuseum vill Mandelgren slutligen visa upp sin breda kompetens, förvärvat genom resor och lärdomar på kontinenten. Organisation och budget, bemanning och löner, underhåll och drift, bevarande och förvärfv – inget glöms bort. Här framstår Mandelgren som den person som bäst kan förestå förvaltningen av rikets klenoder, samlade i en anläggning av europeisk betydelse:

I det föregående har jag framställt den önskan att en comité skulle tillsättas i och för denna fråga och ifall detta bifalles anhåller jag att den äfven må få sig uppdraget, att taga närmare reda på hvad uppförandet af Museer i andra riken kostat, jemte antalet och egenskapen af vid den, anställde Tjenstemän och deras aflöningar; samt de summor som vanligtvis der utgå till underhåll af samlingarne och inköp af konstsaker m.m., hvilket allt synes ha' blifvit förglömt då Rikets Ständer beviljade anslaget till det nu i frågavarande Svenska National Museum.

Jag anhåller om remiss å denna min motion till Statsutskottet, der jag förmodar att denna motion, såsom rörande anslag, rätteligen bör handläggas.

Det rimligt att fråga sig varför Mandelgren fastnade för just Drottningholm som en lösning på det som utifrån sett såg ut som ett dödläge vid årsskiftet 1847/1848, när jordmassor kastats upp på Kyrkholmen och byggnadsplatsen övergivits. Det råder inget tvivel om att han följt debatterna i dagspressen och att han läst på tillgängliga handlingar. Kanske hade han uppfattat att en ledamot i bondeståndet hade föreslagit Drottningholm som plats för museet redan hösten 1844. Han kan också ha anat att kungens närmaste män varit inblandade i den artikel i Aftonbladet där hans första förslag presenterats, delvis med hans egna ord. Men han hörde inte till de inre kretsarna som kände till kungens frustration och överintendentsämbetets manövrer för att behålla sin auktoritet och yttre ställning. Med facit i hand måste Mandelgrens metoder att göra sig hörd betecknas som både djärva och dumdristiga. Men hans förslag grundades på faktiska intryck hämtade från samtidens centraleuropeiska kulturliv och stod fria från alla egenintressen utom två: att hamna på önskad plats i livet och få en lön att leva av.

Mandelgrens tanke med Drottningholm bör ses i relation till förvandlingen av Versailles utanför Paris till ett nationellt museum, ett beslut fattat 1833 av kung Ludvig Filip (Louis-Philippe). Som museum skulle det gestalta Frankrikes historia genom dess konst, "à toutes les gloires de la France" – ett svar på revolutionerna, alltifrån 1789 till den som fört Louis-Philippe till tronen 1830. Den franske kungens arkitekter Pierre-François-Léonard Fontaine och Frédéric Nepveu betroddes med uppdraget att bygga om och inreda slottet efter kungens beslut och uppdrag. Under Mandelgrens utlandsår pågick arbetet med museet, som invigdes 1837 men var färdigt först 1848. Någon gång under sommaren 1843 var Mandelgren på plats – han sparade en inträdesbiljett till Grand Trianon,

utställd för ett sällskap på fem personer som besökte palatset under ledning av en herr "Friedlander" och vi kan utgå från att han höll ögonen öppna för de publika arrangemangen.⁷⁶ *Post och Inrikes tidningar* rapporterar den 9 augusti 1837 att den dagliga strömmen av besökare som beger sig från Paris till Versailles uppgår till mellan 12 000 och 14 000, och mot bakgrund av detta kan vi förstå Mandelgrens optimism inför Drottningholm som besöksmål. Om Mandelgrens brev till kronprinsen hösten 1847 betraktas i ljuset av Versailles förvandling blir hans förslag att omgestalta dess svenska motsvarighet ett tecken i tiden: slottet lämnas över till folket, museet representerar nationen, och nationens ära gestaltas genom konst och vetenskap i förening.

1. Gipsmedaljong framtagen av Christian Berg från den ursprungliga reliefen, troligen någon gång på 1960-talet. Den finns idag i Konstfacks Konst- och föremålssamling.

Mandelgren och Konstfack

BJÖRN LARSSON

Efter resor i Tyskland, Nederländerna, Belgien, Frankrike och Italien återvände Nils Månsson Mandelgren till Stockholm i november 1843 med imponerande erfarenheter i sin meritförteckning. Han hade under åren på Konstakademiet i Köpenhamn studerat för den framstående och klassiskt skolade målaren Christoffer Wilhelm Eckersberg. Som föreläsare hade han haft Niels Laurits Høyen, som grundlade det vetenskapliga studiet av Danmarks äldre konsthistoria och därigenom stakade ut riktlinjerna för en senare metodisk konsthistorisk forskning på historisk-arknologisk basis. En annan lärare han tog stort intryck av i Köpenhamn, och som han skulle komma att hålla kontakten med i många år framöver, var den tyske arkitekten och Percier-eleven Gustav Friedrich Hetsch som redan 1815 tagit initiativet till en av Konstakademiet understödd ritkola i Köpenhamn. Efter studierna hade han studerat restaureringsteknik i Tyskland, Frankrike och Italien, och träffat andra svenska konstnärer i Bertel Thorvaldsens ateljé i Rom.

Behovet av en ritkola

Mandelgren undervisade i perspektiv och geometri på Konstakademien, men utan lön. Redan under sina vistelser i Köpenhamn och därefter i Tyskland och Frankrike, ”Europas mest civiliserade länder”, hade tanken uppstått hos honom att starta en ritkola i Stockholm, och när han hörde av sig för om idén hos kollegerna på Konstakademien så fick han positiva gensvar.¹ Han vände sig till den nyblivna snickarmästaren Carl Wilhelm Friedrich Berlioz och ornamentsbildhuggaren Carl Ahlborn, vilka nyligen anlänt till Sverige från Tyskland, och försäkrade sig om att de skulle kunna hjälpa honom med en sådan undervisning. Därefter inkom han, i septem-

ber 1844, med en anhållan till Konstakademien om att "under Kungl. Akademiens inseende, alla Söndags eftermiddagar från 2 till 4 undervisa Handtverks Geseller och lärgossar, dels i Geometriskt ritning dels i det slags desination som för hvarje Handtverk serskilt kan erfordras". Undervisningen var tänkt att bedrivas i Konstakademins lokaler i Röda bodarna. Som villkor ställde Mandelgren att han skulle få låna den lärobok i de "i trä skurnne figurer" som Akademien inköpt på hans initiativ, samt "andra elementärritningar för ornamenter, enklare byggnadspartier, nyttige för timmermän, snickare, murare, möbelsnickare och smeder" – en trycksak som han på eget beväg anmodat Konstakademien att köpa in.²

Mandelgren hade förberett sig noga, vidtalat lärare och hört sig för om stöd hos framträdande representanter i borgerligheten innan han ställde sin fråga till Konstakademien. Tanken på en teckningsskola för hantverks-gesäller som ville komma i industriens och konstslöjdens tjänst var heller inte ny. Frågan hade diskuterats tidigare, både i Konstakademins regi och i andra sammanhang och det fanns en utbredd medvetenhet i Sverige vid denna tid om att hantverkarnas utbildningsnivå borde höjas. Det gamla skråväsendet, som byggde på kontinuitet och succession, fungerade inte längre som det en gång var tänkt. Sedan medeltiden hade hantverks-gesäller och lärningar inhämtat yrkesskicklighet och fått kunskap och blick för form och färg utvecklade i en mästares verkstad, vilket i bästa fall resulterat i ett avläggande av mästarprovet. Men relationen mellan mästare och lärning hade över tid förändrats och vid 1800-talets inledning var det vanligt, skriver Nils G. Wollin i sin historik över Konstfack, att gesäller och hantverkslärningar i hantverkerierna och arbetarna i de industriella anläggningarna "stod på en låg nivå".³ Redan 1810 hade rikets ständer begärt att de borgliga näringarna skulle bli en rättighet för alla medborgare, men det var först 1841 som de fyra stånden hade kunnat enas om en begäran till Kungl. Maj:t om skråväsendets avskaffande och näringsfrihetens införande, vilket skedde 1846. I flera länder i Europa, Tyskland och Danmark bland annat, hade de nya utbildningarna redan kommit på plats, men i Sverige rådde också en förvirring kring hur de nya teknikerna och produktionssätten som vuxit fram i Europa skulle definieras. Gränsen var flytande mellan det tekniska och det konstnärliga. Begreppet slöjd var inte klart definierat, och kunde innefatta bägge dessa två, och skillnaden mellan hantverk och industri var inte tydligt dragen.

Söndagsritskolan grundas – och får problem

Den tjugonde oktober 1844 drog ritskolan i gång. Berlien undervisade i geometrisk skugglära och kopiering av kolonnordningarna – vilka sedan 1700-talet fungerade som utgångspunkt för allt formskapande inom konsterna – samt av ett antal ritningar och modeller, lämpade efter olika yrken. Ahlboms område omfattade ritning efter stereometriska modeller, kopiering av ornamentsritningar och gipsmodeller men även ornamentsmodeller och poussering i vax. Mandelgren undervisade i perspektiv- och figurteckning samt maskinritning samtidigt som han skötte undervisningen i perspektivlära på Akademien.⁴ Mandelgren hade marknadsfört utbildningen hos mästare i olika hantverksyrken. Kursen hade också annonserats i Aftonbladet. Eleverna strömmade till och statistiken visar att elevgruppen hade representanter från olika yrkesgrupper. Målare, tapetserare, smeder, bokbindare, kopparslagare, guld- och silversmeder deltog i undervisningen, och redan efter några veckor flyttade skolan över till Akademiens förberedandeskolas stora sal, där lektioner hölls varje söndag mellan 9 och 13, alltså en utökad studietid från vad som från början var tänkt. Lokalerna i Röda bodarna, som från början var magasin där bönderna som kom in från mälareöarna hade förvarat spannmål, hade blivit för trånga, får man förmoda.⁵

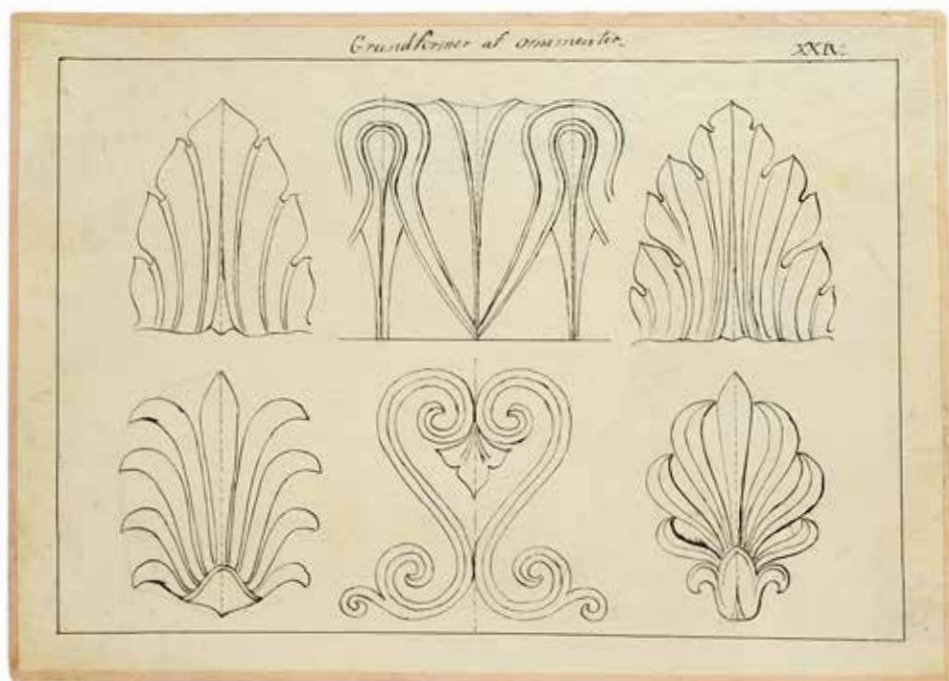
Kurslitteraturen utgjordes bland annat av Hetschs och Ursins ”Geometrisk Tegnelare”, som Akademien hade köpt in på Mandelgrens förslag och sedan lånade ut jämte de samtidigt inköpta stereometriska figurerna.⁶ Här ingick C.W. Eckersbergs ”Linearperspectiven anvendt paa Malerkunsten” och ett flertal andra band om frihandsteckning, figurteckning och anatomistudier. För teckningsundervisningen användes också ”60 vitmålade träklotsar, en nisch, åtta urnor av växlande storlek, samt ornament, återgivna på planscher eller gjutna i gips eller pastellage”. Dessutom gipsavgjutningar efter naturen, olika slags löv, katt- och hundhuvuden samt två manshänder. Under studietiden i Köpenhamn hade Mandelgren, efter Hetschs ledning, utfört ett antal teckningar, som han använt som bilagor i sin ansökan om tjänst vid Konstakademien, och dessa ställdes nu också till elevernas disposition.⁷

”Småningom började skolan väcka det intresse, äfven några mästare, bland dem snickaren Stolpe, fabrikörerne C.G. och F.H. Mineur, tapetseraren Hyllengren, med flere, för att gifva ett godt föredöme, sjelfve begagnade sig af undervisningen ; ja, till och med en och annan elev af

2. Aftonbladet 10/10 1844. Annons för Ritskolan.

akademien för de fria konsterna räknade skolan bland sina lärjungar”, skrev Mandelgren senare i sin berättelse om skolan.⁸ Förutom de grundläggande teckningsövningarna ägnade sig eleverna också åt fackteckning inom sina respektive fält, och ju fler yrken som eleverna representerade desto bredare blev kraven på lärare och åskådningsmaterial att möta deras behov. I Mandelgrens skola förmedlades kunskaperna främst genom studier av bilder. Några teoretiska kunskaper lärdes inte ut, förutom kortare introduktioner och de förklaringar och bildtexter som kom med bildmaterialet. Eleverna tecknade efter planscher som limmats upp på papp och fernissats. Till dessa planscher hörde, samlade i pärmar, vanligtvis ett tunt, tryckt häfte med kort orientering för varje bild. För snickare, målare och tapetserare fanns till exempel *Neuestes Ideen-Magazin für Luxus, Ameublement und Draperien*, utgiven i Weimar 1841, vari flera exempel på ”Orientalische Ottomanen”, ”Muster zu Wanddekorationen” och ”Draperien zu Bogenfenstern” går att hitta. En annan trycksak i samma genre var *Der vollständige Meublistischler und Dekorateur. Original-Zeichnungen des Neusten und Besten in diesem Genre : ein Musterbuch zum praktischen Gebrauch*, som utgivits 1843 av modelltecknaren i Berlin C.G. Schneider.⁹ Bägge dessa två finns kvar i Konstfacks bibliotekskatalog än idag. Orna-

3. Planscher märkta N.M. Mandelgren från Slöjdskolans (Ritskolans) arkiv.

mentsbildhuggarna hade sina speciella mönstersamlingar, till exempel konturteckningar ”af de fem serskilte pelarordningarna” som Berlien ställt till förfogande. Guld och silversmederna studerade planscher med vaser. Smeder- och kopparslagare, stenhuggare, kakelugnsmakare hade också möjlighet att, om än i mycket begränsad utsträckning, studera sina specialområden. Linear-, perspektiv- och frihandsteckningsmaterialet som användes var huvudsakligen danskspråkigt, och mönsterbladen och planschererna som användes inom fackteckningen var övervägande tyska. Överhuvudtaget var det mycket i undervisningen på söndagsskolan som knöt an till Mandelgrens utbildningstid vid Konstakademiet i Köpenhamn, även den var ju starkt tyskinspirerad, inte minst på grund av kontakterna med Gustav Friedrich Hetsch.¹⁰

Kanske hade Mandelgrens söndagsritskola en framtid? Kunskaperna som lärdes ut var efterfrågade, och det fanns ett stort intresse för undervisningen, både hos allmänheten och hantverket, men ritskolan drogs också med stora problem. Studieavgiften hade från början bestämts till en Riksdaler Banco per månad, men ändrades sedan till tre Riksdaler Banco per kvartal, eftersom den längre studietiden ansågs vara ett minimum för att en verklig kunskapsinläring skulle kunna ske.¹¹ Avgiftsnivån var ett problem. Elevavgiften var skolans enda inkomst, den skulle täcka allt utom hyran, men under det första året uppgick inkomsterna endast till 432 riksdaler banco. ”Jag fann, att den ringa afgiften af 3 rdr bko för qvartal icke länge skulle kunna upprätthålla skolan; och alldenstund jag framför allt måste honorera mina begge medhjelpare, så blef enskild förlust den oundvikliga följden af mina redan med tidspillan förenta bemödanden” skrev Mandelgren i sin berättelse.¹² Som en ytterligare påfrestning fanns också ett motstånd mot utbildningen i sig. Det fanns hantverksmästare som klagade på att eleverna blev dryga och motsträviga av sina nya kunskaper. ”De påstod nemligen”, skriver Mandelgren, ”att de i skolan förvärfvade insigter, som ställde arbetarne öfver deras mästare, skulle göra de förre uppblåsta och olydiga, vilket skulle nödgä mästarna att skilja dem ur tjensten.”¹³ Vilken nivå skulle då undervisningen ligga på, och vad skulle den innehålla? Frågan om kunskapsinhämtningens påverkan på styrkebalansen mellan mästare och gesäll skulle för övrigt komma att bli ett återkommande problem i skolans fortsatta verksamhet, och bidra till hårda diskussioner även längre fram när Baltzar Cronstrand blivit föreståndare för Ritskolans efterträdare Slöjdföreningens slöjdskola.

Svenska Slöjdföreningen bildas

Mandelgren började se sig om efter alternativ. I de borgerliga kretsar där han umgicks fanns fortfarande en medvetenhet om att ritundervisningen i Sverige var hopplöst eftersatt, och det fanns också en positivt inställd opinion till att skolan skulle få fortsätta. Hur skulle då skolan organiseras för att kunna fungera mer långsiktigt? Mandelgren ville skapa en skola som kunde implementera de svenska hantverkstraditionerna i de industriella verksamheter som växte fram vid denna tid, men kanske behövdes då en föreningslösning med en vald styrelse, och en avlönad ledning som bättre kunde organisera verksamheten? Han kom i kontakt med skeppsbyggmästaren Johan Fredrik Andersson, ”en man, utmärkt genom energi, karaktärsfasthet och fosterlandskärlek”, och började, tillsammans med honom, lägga upp planer för en ”borgers-manna förening” vars syfte var att ”utestänga den utländska och uppmuntra den inhemska industrien” för att på så vis få ”pengarna att stanna i landet”.¹⁴ Nu gick allt väldigt fort. Den 2 april hölls ett möte där föreningens stadgar och paragrafer antas, och den 7 april kallades till ett större möte i börssalen vid Stortorget då en mycket stor grupp intresserade i alla åldrar infann sig, en interim styrelse valdes, och redan till hösten stiftades Svenska Slöjdföreningen vars främsta uppgift från början var att övertaga och driva Mandelgrens skola. Det startades en namninsamling, där huvudstadens hantverksmästare och fabrikörer skrev på, och med hjälp av Johan Fredrik Anderssons ambition och idealitet kallades till ett möte för att se om det fanns ett intresse för att starta en skola ”till slöjdernas förkovran”. På mötet drog Andersson upp riktlinjerna för den tillämnade föreningen med den svenska industrins kvalitativa höjande som riktpunkt. I september tillsattes en kommitté som skulle granska Anderssons förslag och utkast till stadgar.

Den 14 november 1845 godkändes stadgarna, enligt vilka föreningen skulle åt arbetare inom de slöjdidkande klasserna bereda en bättre ”bildning till sedlighet, förstånd och konstfärdighet”. En högt profilerad styrelse valdes där överståthållaren friherre Jacob Wilhelm Sprengtporten blev ordförande, generallöjtnanten och chefen för ingenjörs kåren Johan Peter Lefrén blev vice ordförande, byråchefen och riksdagsmannen Lars Johan Lovén blev skattmästare, och bland övriga ledamöter kan nämnas den ovan nämnde Johan Fredrik Andersson, kammarrättspresidenten August von Hartmansdorff, riksdagsmannen och målarmästaren Carl

Gustaf Gustafsson, snickaremästaren Friedrich Rambach, publicisten Lars Johan Hierta, kapten Baltzar Cronstrand med flera.

Vilka ämnen skulle då den tilltänkta skolan erbjuda? Den 19 november tillsattes en kommitté för att utreda föreningens ställning till "inrättade eller understödjande av lämpliga läroanstalter".¹⁵ Kommitténs uppgift var att ge förslag på vilka ämnen som skulle läras ut på den nya skolan, men också att utreda vilken relation den nya läroanstalten skulle ha till angränsande utbildningar. I kommitténs arbete fick politikern Lars Johan Wallmarks och Mandelgrens erfarenheter från danska och tyska lärosäten ett stort utslag. I ett P. M. daterat den 30 november beskrev Wallmark förhållandena i Preussen, Sachsen, Bayern, Baden och Hannover, där den tekniska undervisningen var väl utvecklad. I anslutning till köpenhamnska och tyska förhållanden föreslog de kommitterade en grupp ämnen enligt följande: 1. Geometri, med praktisk tillämpning och i samband med ritning. 2. Linearritning a, geometrisk, såsom konstruktion på papper av diverse geometriska problem efter skala, projektioner, isometriskt och vanligt perspektiv samt "skugg-gränsor". b, fackritningar för snickare, smeder mfl. 3. Frihandsteckning, såsom geometrisk ritning och figurritning, teckning av andra föremål, såsom husgeråd, vaser, mm så väl i blyerts som i tusch och färger. 4. Formning, Modellering i vax, lera och trä av diverse föremål. 5. Fysikens och kemins första grunder med experiment. 6. naturhistoriens element med material kännedom. 7. Teknisk encyklopedi med verktygs-, modell- och varukännedom. 8. Mekanik och maskinlära för vissa yrken. 9. Föreläsning av tyska språket med tillägg om möjligt av något franska samt fortsättning av aritmetiken ev. komplettering av algebra.¹⁶

Kommittéförslaget var i huvudsak utformat av Wallmark, vars styrka var att han hade förmåga att förena vetenskapliga krav med förståelse för att bildningen måste tillgodoses "i alla dess gradationer". Betoningen av teckningens betydelse hade uppenbarligen tillförts av Mandelgren och Wallmark, vilka därmed också förde in kravet på den konstnärliga fostrans betydelse. Ambitionerna var högt ställda, men från direktionens sida sades tydligt ifrån att man av ekonomiska skäl inte kunde ge denna "den fullständighet som finnes utomlands", och undervisningen inskränktes därför huvudsakligen till formlära, som representerades av ämnena: 1. Geometri med praktisk tillämpning och i samband med ritning. 2. Linearritning. 3. Frihandsteckning. 4. Formning i vax, lera och trä.¹⁷ Måleriet fanns inte med i detta upplägg, vilket var ett tecken i tiden. 1800-talet kallas ibland

för tecknarnas århundrade, och måleriet fanns bara undantagsvis med i teckningslärorna.¹⁸

*Slöjdföreningens skola tar fart
– Mandelgren lämnas utanför*

På direktionens sammanträde den 12 december 1845 skulle en föreståndare för skolan väljas. Mandelgren förbigicks med tystnad, skriver Wollin, och efter diverse turer föll valet överraskande på den 51-årige kaptenen i ingenjörskåren Baltzar Cronstrand som bland sina meriter kunde räkna att han varit fortifikationsbefälhavare på Karlsborgs fästning.¹⁹ Cronstrand var tekniskt och estetiskt orienterad, hade en fin känsla för färg och form, och hade rest utomlands för att studera vissa specialfrågor i krigskonsten, även i så avlägsna trakter som Turkiet, Arabien, Egypten och Nubien, men senare kallats hem och skiljts från sin tjänst – han hade lagt alldeles för mycket tid på avritandet av fornlämningar och andra konstnärliga aktiviteter uppges det, en syssla som låg utanför hans arbetsprogram.

I december 1845 meddelade Mandelgren Konstakademien att hans skola i och med årets utgång skulle läggas ner, därför att en hantverks- eller så kallad slöjdförening hade bildats, som hade möjlighet att ”i större omfång” verka för ”industriidkarens förberedande intellektuella och tekniska bildning”. Han lämnade tillbaka Hetschs och Ursins *Tegnelære* med tillhörande planscher och modeller, och skänkte samtidigt ritskolans inventarier och böcker med tillhörande 678 planscher till Svenska slöjdföreningen.²⁰ Kontakterna mellan Mandelgren och Slöjdföreningen blev från och med nu mer sporadiska. Vid återkommande tillfällen, vid högtider och kungliga besök, blev Mandelgren respektfullt mottagen, presenterad och vederbörligt titulerad som skolans ”grundare”. En viktig markering naturligtvis, men vid sidan av formella erkännanden drog Cronstrand och Mandelgren sällan jämt. När Mandelgren något år efter ombildningen bad att få låna tillbaka en del av det åskådningsmaterial han skänkt till skolan blev svaret att materialet hade avyttrats, eftersom det inte längre användes, ett påstående som inte var sant. Mandelgren blev portförbjuden och fick inte komma in på skolan, och längre fram, när Cronstrand efterträddes av Alf Björkman som föreståndare, så var relationen fortfarande kylig. 1861 flyttade Slöjdskolan in i ett för ändamålet särskilt byggt hus på Mäster Samuelsgatan, det första ”egna” huset av tre,

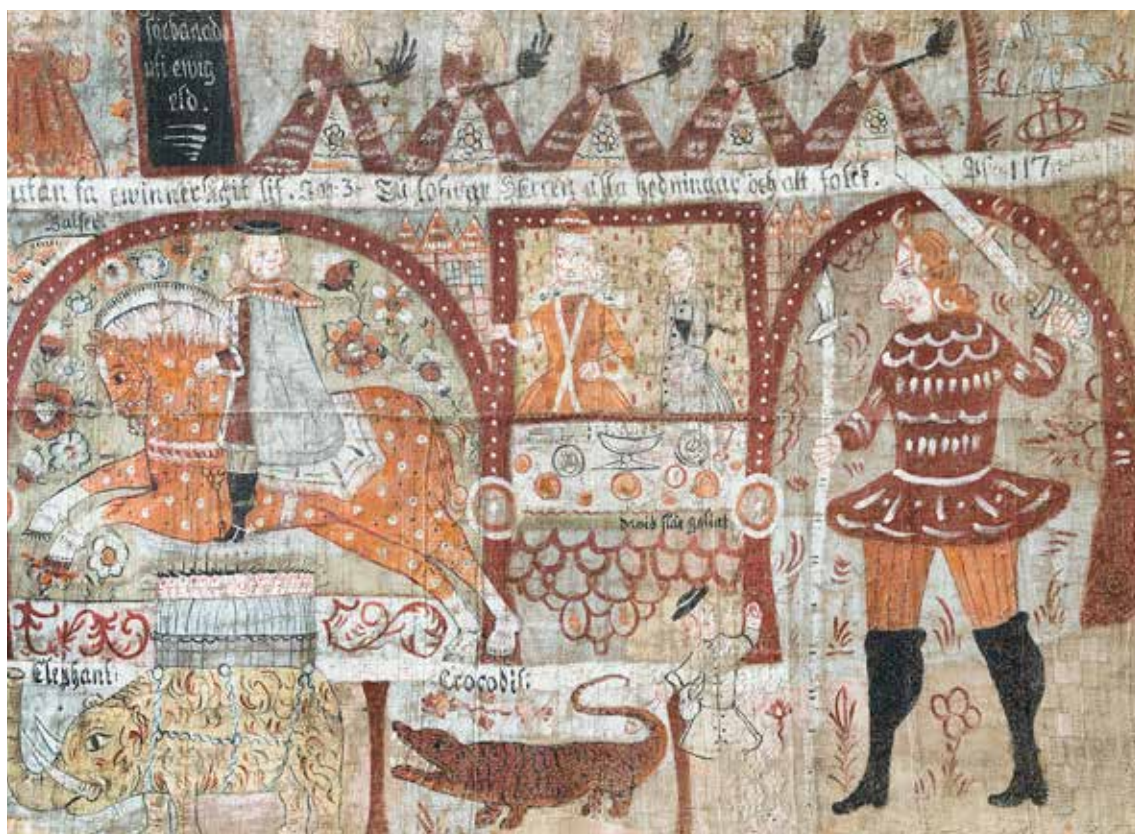
men när Mandelgren 1863 skriftligen begärde att få låna böcker i biblioteket, så gav styrelsen honom kategoriskt avslag eftersom han varken var tjänsteman eller lärare i skolan.²¹ Kanske var det i egenskap av skolans grundare som Mandelgren, ofta ovälkommet, uppmärksammade och månade om hur undervisningen på Slöjdskolan och efterföljaren Tekniska skolan bedrevs? I en reseberättelse till Kommerskollegium från 1874 angående den Skandinaviska utställningen i Köpenhamn 1872, kritiserade Mandelgren skolan och dess arbetsresultat, jämför med motsvarande skolor i Köpenhamn och Wien.²² Skrivelsen uppmärksammades i både Aftonbladet och i Fäderneslandet, och det hördes krav på Björkmans avgång. Mandelgrens kritik var delvis orättvis, skriver Nils G. Wollin. Men han hade också rätt, menade Wollin, när han framhöll de svenska ifrågavarande elevarbetenas allmänna underlägsenhet under de danska. Skolan och utbildningen hade hunnit förändras mycket. Utbildningsutbudet hade breddats enormt och elevantalet hade stigit till rekordnivåer på uppemot 1500 elever, och det fanns flera bedömare som ansåg att kvaliteten på den konstindustriella utbildningen hade försämrats. I reseberättelser från Skandinaviska utställningen i Köpenhamn, författade av sju lärare vid skolan, uppskattades de danska elevernas sällsynt kunnigt och exakt utförda teckningar. "Slöjdskolans i Stockholm utställning tillerkändes också av juryn (i vilken Alf Björkman var ledamot) endast 'Hæderlig Omtale', medan institutioner som Tekniska skolan i Örebro och Katarina folkskola i Stockholm (prov på skrift och ritning) fick högsta belöning."²³ "Om våra hantverkare inte arbetar med iver och kraft på att förkovra sig", skrev den högt profilerade docenten Lorentz Dietrichson, som från 1868 hade anställts som föreläsare i konsthistoria på Konstakademien, men också föreläste på Slöjdskolan, så "kan de riskera att förlora även den inhemska marknaden".²⁴

Mandelgren föreslår ett museum till Slöjdskolan

I en motion till Svenska slöjdföreningen i februari 1868 framhöll Mandelgren att han i 20 års tid, "utan synnerlig uppmuntran", hade ägnat sig åt studiet av våra fornlämningar för att "bland dem samla materialier till vår slöjd- och konsthistoria". Han gjorde forskningsresor i Sverige, dokumenterade och samlade in åskådningsobjekt, och propagerade för att Slöjdskolan, precis som andra skolor "Uti Frankrike, Tyskland, England med fl. länder genom föranställandet af Slöjd-historiska Museer i förening med

läro anstalter” ska ha ett Konstindustrimuseum efter mönster från South Kensingtonmuseet i London. Slöjdföreningens styrelse tillsatte en kommitté som tillstyrkte förslaget och föreslog, dels ett anslag på 500 Riksdaler, därav 300 för emballage och frakt, samt 200 för inköp, dels att de blivande samlingarna skulle erbjudas Slöjdskolans styrelse som deposition med villkor att ordnandet och tillsynen uppdrogs åt en av föreningen utsedd och avlönad, under skolans styrelse ställd person. I en av Mandelgren skapad förteckning över ”Gofvor” från 1869 är Slöjdskolan listad tillsammans med bland andra ”Gripsholms samlingar” och ”Kongl Livrustkammaren”.²⁵ Och det verkade som att Mandelgren var mycket övertygande i sina kontakter med landsbygdens representanter. I ett brev från Ås församling som förvaras i Folklivsarkivet i Lund, förklarade sig församlingens representanter villiga att skänka ”några urgamla här förvarade effekter” till ”Kongl. Slöjdskolans Museum i Stockholm” (!)²⁶ Exakt vilka föremål som hamnade på Slöjdskolan som en följd av Mandelgrens insamlingsresor är svårt att avgöra, men ett museum skapades mycket riktigt i huset på Mäster Samuelsgatan och levde, i fysisk form, vidare ända till dess att huset revs 1959 och flytten gick till den för Konstfackskolans räkning särskilt uppförda byggnaden på Valhallavägen. Officiellt var det nog mer en modellsamling som härbärgerades. Den var alltid underfinansierad, och den flyttades runt i huset vartefter olika verksamheter prioriterades, och användes nog under senare år som rekvisitaförråd ibland, när eleverna skulle ordna fester, men i den dagliga hanteringen benämndes den alltid som ”museet”.

Idag är mycket av materialet deponerat eller skänkt till Nationalmuseum, Nordiska museet och andra institutioner på grund av utrymmesbrist, men de föremål som finns kvar ingår i Konstfacks Konst- och föremålssamling och materialet används fortfarande i undervisningen. Som följd av ett samarbete mellan Nationalmuseum och Konstfack har gipser också lånats tillbaka, och används idag som åskådningsobjekt i workshops. Metoden, som undertecknad studerade på Central Saint Martins i London för några år sedan, heter Object Based Learning (OBL) och går ut på att lära studenterna att analysera äldre föremål utifrån kriterier som: material, produktion, ändamål och funktion, kontext och historik, andlig och konstnärlig betydelse. Fortfarande finns föremål i huset som visar omisskännliga tecken på att vara delar av den kollektion som Mandelgren samlade in på sina forskningsresor. Hit hör ett par magnifika bonadsmålningar med berättelser om Noa från Gamla Testa-

4. Bonadsmålning (detalj) daterad 1785 med motiv från Gamla testamentet – Noak, David och Goliat – målad av Allbo-Kinnevaldsmålarna i Småland. Den tillhör idag Konstfacks Konst- och föremålssamling.

mentets Första Mosebok. Här finns bildbeskrivningar av ”Enhörningen, Pelican, Crocodil och Elephant” och åskådaren varnas för att ”gå under förbannade uti evig eld”. I februari 2024 fick jag ett mejl från Nordiska Museet som bekräftar att de två målningarna med största sannolikhet är förvärvade av Mandelgren någon gång på 1870-talet, och att de är målade av Allbo-Kinnevaldsmålarna i Småland, antingen Clemet Håkansson eller hans son Abraham Clemetsson. I Nordiska Museets samlingar finns nämligen sex andra bonadsmålningar med samma konstnärliga uttryck och proveniens som förvärvades av Mandelgren vid denna tid.

Praktisk lärokurs i teckning

35 år efter det att *Handbok i Ritkonsten* trycktes började Mandelgren 1884 ge ut *Praktisk lärokurs i teckning*, en teckningslära i fyra delar varav den första kursen var tänkt att fungera till ledning vid undervisning i hemmet och småskolan, och avslutades med en fjärde kurs tre år senare. Under 1800-talets senare del diskuterades teckningsundervisningen vid de allmänna läroverken och vid Tekniska skolan i flera instanser. Frågan om teckningens likställdhet med övriga läroämnena och utökade krav på teckningslärarnas humanistiska bildning diskuterades livligt både inom Tekniska skolans styrelse, vid Svenska teckningsläraresällskapetets allmänna möte i Stockholm i juni 1884 och inom Läroverkskommittén 1885. Mandelgren tog livlig del i debatten, och kritiserade den vid skolan använda Stuhlmansska metoden, som bygger på ett från Gewerbeschule i Hamburg uppfunnet system enligt vilket eleven alltid skulle utgå från efterbildning av naturen, som alltför omfattande och tidsödande. 1884 fick Mandelgren Kungl. Majt:s tillstånd att pröva sitt system för ritundervisningen vid Tekniska skolan. Han anhöll sedan om förlängning, men fick nej av styrelsen. De kunde inte se något nytt i hans system, mer än att han vid sidan av klossar ”förordade trä- och glasmodeller, vilka skulle bli ganska kostsamma”.²⁷ Skolstyrelsen avstyrkte ansökan och påpekade att ”det varit sökanden berett att pröva sin metod utan att därvid något som helst företräde visade sig vara för handen framför den vid skolan tillämpade teckningsmetoden.” Man sade också att den Stuhlmansska metoden hade modifierats.²⁸ Framgångarna för *Praktisk lärokurs i teckning* uteblev. Han fick en gratifikation på 500 kronor och ett antal exemplar inlöstes för att utdelas till de allmänna läroverken, men när han året därpå ansökte om inlösen av den fjärde kursen fick han avslag. Han fick inte heller den tredje kursen prövad av Tekniska skolan.

Hur förhåller sig då Mandelgrens undervisningsmetod till övriga teckningslärar i samtiden? År 1890 ”demonstrerade Mandelgren sina idéer för både Tekniska skolans styrelse och lärare” skriver Nils G. Wollin. ”Av särskilt intresse är att hans anmärkningar mot den stuhlmansska metoden bemöttes av skolans teckningslärare med påståendet att denna under årens lopp ’i väsentliga delar modifierats’. Giftigt framhöll Hugo Hörlin, Leonilda Sjöström och Pontus Henriques, överlärararen i ’linearritning, metodik’, att ’det icke varit oss möjligt att utgrunda vari egentligen det, herr Mandelgren kallar ’sin metod’ består”.²⁹ I sin avhandling *Förlagor och teckningslärar:*

Ett bidrag till den svenska teckningsundervisningens historia särskilt avseende 1800-talet, jämför Ulla Frost Mandelgrens Praktisk lärokurs i teckning med den dominerande Stuhlmansska metoden. "Som jag ser saken", skriver Frost,

har Mandelgrens ritkurs kommit att behandlas vid fel forum och jämföras med icke jämförbara storheter. Det är egentligen endast andra delen av hans ritkurs som kunde komma i fråga för elementarundervisningen, den som rör sig inom de geometriska konstruktionernas område. Men där fanns tydligen inget behov av ytterligare läroböcker. Del tre och fyra är mycket avancerade och fyller krav som de yrkesutbildande slöjdskolorna och konstskolorna kunde ställa. Tredje delen behandlar bl.a. jordmätning, jordbruksredskap, trädgårdsanläggningar och ekonomibyggnader. Förebilder och instruktioner genomsyras av Mandelgrens eminenta etnologiska kunnande. Fjärde delen går in på perspektivlära, osteologi (benlära), myologi (muskellära) och rörelselära. Den slutar med anvisningar för ritning och målning samt ger även råd om hur man preparerar papper för skilda ändamål och hur man tillverkar ritkol och fixativ. [...] Mandelgren är som pedagog mer tidlös och hans lärostoff av universellare slag än samtidens. För honom är inte en nymodig metodik allena saliggörande utan han ser till innehållets allmängiltighet. Han griper långt tillbaka i sina exempel, bl.a. måste han haft kännedom om Albertis perspektivlära från 1400-talet.”³⁰

Konstfackskolan bildas – och Mandelgren får upprättelse

I juli 1946 utsågs direktören vid Svenska slöjdföreningen, Åke Stavenow, till rektor vid Tekniska skolans efterföljare Konstfackskolan, och blev då den förste av cheferna i skolans historia som inte hade någon arkitektutbildning. Byggnadsyrkesskolan och Maskinyrkesskolan som funnits på Tekniska skolan sedan 1879 flyttades nu över till gymnasieskolan, och kvar blev en konsthantverksskola med HKS som den högre utbildningen, afton- och dagskolorna som förberedande, och dessutom en teckningslärarutbildning under namnet Teckningslärarinstitutet. Åke Stavenows ambition var att Konstfackskolan skulle bli en högskola, och som ett led i kampanjen att stärka varumärket siktade man på att ta fram en ny historisk skrivning med insignier och ceremoniella formalia. En särskild Konstfacksmedalj avsedd att delas ut till bemärkta personer formgavs av eleven Hélène Lalander 1959, och på medaljen fanns mottot ”Tradition, ungdom, framtid”. En HKS-nål och ring som kunde köpas av elever och lärare vid

HKS togs fram, och vid 1960-talets början formgavs en rektorskedja i sterlingsilver av eleven Arne Hansteen-Jørgensen, som avgått med segern i en utlyst tävling. Till 100-årsjubileet 1946 hade Nils G. Wollin, konsthistoriker, professor vid Göteborgs Universitet och under många år lärare på Tekniska skolan, anmodats av Tekniska skolans siste rektor Dag Melin att skriva en historik över skolan så långt, men arbetet drog ut på tiden.³¹ Resultatet av Wollins efterforskningar, boken "Från Ritskola till Konstfackskola", blev inte färdig förrän 1951, men är än idag den mest utförliga genomgången av de första hundra åren.³²

Till historieskrivningen hörde också att bringa ordning i rektorslängden. I Konstfacks konstsamling fanns porträtten av Slöjdskolans föreståndare Cronstrand, Alf Björkman och Tekniska skolans rektorer Viktor Adler, Thor Thorén och Dag Melin (Melin fungerade också som rektor för Konstfackskolan efter ombildningen), men ritskolans grundare saknades. Exakt hur kompletteringen gick till är svårt att veta, men klart är att Mandelgren vid mitten av 1900-talet uppmärksammades på två håll samtidigt. I juli 1938 invigdes en minnessten vid Mandelgrens födelsegård i Ingelstråde som 1945 kompletterades med en bronsmedaljong skulpterad av Christian Berg. Som en indirekt konsekvens av detta utökades Konstfacks porträttsamling med en gipsmedaljong gjord efter samma form.³³ Kanske var det gipsoriginalet, en slags restprodukt vid framställningen av gjutformen egentligen, som då hamnade i Konstfacks konstsamling? Eller finns det fler gips exemplar av denna form? Christian Bergs son Torvald, som är född på femtioalet, minns en blåtonad Mandelgren-medaljong i skulptörens ateljé vid Kornhamnstorg under uppväxten. Christian Berg brukade färglägga sina gipser med hjälp av ett blåsrör och färgpigment, berättar Torvald Berg, men exemplaret som finns på Konstfack nu har typisk gipsvit patina.³⁴ I Sven Sandströms biografi över skulptören Christian Berg uppges en gipsmedaljong föreställande Nils Månsson Mandelgren finnas i Svenska Slöjdförenings konstsamling.³⁵ Idag säger Svensk Form att de inte äger någon Mandelgrenmedaljong. Kanske är det den medaljongen som överfördes till Konstfack någon gång på 1960-talet, antingen av Åke Stavenow eller Åke Huldt, eftersom de både varit verkställande direktörer där och hade täta kontakter med organisationen.

I *Kullabygdens Hembygdsförenings Årsbok* 1999 återger Henry Svensson en berättelse från sin tid som medhjälpare åt skulptören Åke Holm i Höganäs. I artikeln redogör Svensson för hur han arbetade som medhjälpare åt skulptören Åke Holm i Höganäs sommaren 1967 när denne fick besök av

5. Entrén till Mandelgrensalen.

Christian Berg, och att syftet med Bergs besök var att tillverka en ny gipsmedaljong utifrån originalreliefen i terrakotta som vid tillfället då förvarades i Holms ateljé.³⁶ Vem som hade beställt den nya medaljongen är oklart, men Henry Svensson minns särskilt att Christian Berg, när gjutningen var klar, på fri hand skulpterade den karaktäristiska hårlocken och halspartiet på den nya gipsen eftersom dessa detaljer saknades på originalet.³⁷ När arbetat var avslutat räckte Christian Berg över originalreliefen till den unge medhjälparen med orden ”den här ska du ha”.³⁸

Idag är det svårt att fastställa vilken av gipsmedaljongerna som blev en del av Konstfacks konstsamling, men klart är att ett Mandelgren-intresse uppstod på Konstfack vid 1900-talets mitt, vilket bland annat resulterade i en Mandelgren-utställning vid 130-årsjubileet på hösten 1974 samt att

en Mandelgrensal inrättades, som till namnet följde med till de nya lokalerna vid Telefonplan när Konstfack återigen flyttade 2004.³⁹ Kanske var det Wollins utförliga redogörelse för Konstfacks historia som väckte intresset för Mandelgren vid denna tid? Efter pensioneringen 1964 skrev Åke Stavenow, med hjälp av dottern Elisabet Hidemark, en biografi om Mandelgren. Som en följd av denna Mandelgren-renässans började Konstfack från och med 1960-talet räkna sitt startår från 1844, alltså året då Mandelgren drog i gång sin Ritskola, i stället för 1846 som på Tekniska skolan-tiden räknades som startår, alltså det år då Svenska Slöjdföreningens skola började sin verksamhet.

Idag är Konstfack Skandinaviens största konst- design- och konsthantverksskola med uppdrag från regeringen att bedriva undervisning och forskning. Det är en högskola som placerar sig i toppen vid internationella mätningar och som sedan 2022 har examensrätt på forskarnivå. Slöjdskolans ursprungliga ”Insigt och Flit” används fortfarande som motto, men i marknadsföringen presenterar sig Konstfack samtidigt som ”en skola för drömmare, tvivlare, revolutionärer, troende, aktivister, utopister, individualister, dystopiker, entreprenörer, flanörer och andra sökare”. Lärosätet har genom åren frambringat många framstående representanter inom sina ämnesområden, men de har också alltid varit mångsysslare och ombytliga av sig. Bland alumnerna finns allt från artister och filmregissörer till programledare, musiker, spelutvecklare, mode-skapare och projekt- och handledare. Konstfack har en 180-årig historia, men hur många konstfackare känner till Nils Månsson Mandelgrens roll i denna framgångssaga? Hur många vet vad som egentligen hände de där första söndagarna på senhösten 1844 i Röda bodarna som Konstakademien lånade ut till en 31-årig artist som ville höja nivån på de svenska konsthantverkarnas status och utbildning? Kanske är konstfackarnas nyfikenhet, mångsyssleri och envishet ett arv från grundaren?

1. Porträtt av Nils Månsson Mandelgren från 1841 med påskriften "Gifvit till Konstnärns Gillet" den 10 mars 1846 av skeppsbyggmästaren Johan Fredrik Andersson. Enligt påskriften tecknades porträttet 1841 i Köpenhamn – troligen av Ludvig August Smith [Smidt] som var hans studiekamrat på Konstakademiet i Köpenhamn 1840–41 – och litograferades samma år av Peter Klæstrup, som studerade vid Konstakademiet samtidigt som Mandelgren.

Mandelgren och Konstnärsgillet

LENNART PETTERSSON

Inledning

Nyårsaftonen 1845 träffades tolv män på Norra Smedjegatan 24 i Stockholm för att grunda Konstnärsgillet.¹ Initiativtagare var Nils Månsson Mandelgren tillsammans med etnologen Gunnar Olof Hyltén-Cavallius. Under de dryga åtta år föreningen fanns arrangerades hundratals möten, föredrag, utställningar, musikframföranden, teaterpjäser och recitationer. Det går med bestämdhet att påstå att Konstnärsgillet var en viktig kraft i kulturlivet i Stockholm, men även i Sverige, vid mitten av 1800-talet.

Vad bidrog då Mandelgren med i Konstnärsgillet och hur stämmer detta överens med andra delar av hans liv och verksamhet? Att bara beskriva Mandelgren som konstnär, folklivsforskare eller skolman blir för begränsande, likaväl som att karaktärisera Konstnärsgillet som en förening för konstnärer eller som en bärare av den romantiska idén om en nationell konst. När de olika delarna i Mandelgrens och Konstnärsgillet verksamhet vägs samman framstår helheten som mer komplex och svårgripbar än de förenklade beskrivningar vi alltför ofta möter i översikter av tidens kulturliv.

Utgångspunkter

En central utgångspunkt för denna artikel är de aldrig tidigare skådade samhällsförändringarna. Det som omkring år 1800 var ett feodalt samhälle var ett protodemokratiskt samhälle hundra år senare. Dessa förändringar understödde och understöddes av nya grupper, framför allt borgerlighetens, inträde på den offentliga arenan. Jürgen Habermas har empiriskt studerat denna process som i grunden förändrade bland annat

konstens representativa roll. Centralt i Habermas studie är borgerlighetens insteg på den offentliga arenan, såväl den politiska som den ekonomiska.² Kopplat till detta är utvecklingen av det offentliga samtalet, vilket ofta fördes i olika föreningar.³

Frammot mitten av 1800-talet utvecklades även ett nytt nationalitetsbegrepp. I vissa länder i Europa sammanfaller det med att moderna stater som Tyskland och Italien grundas, medan det för andra geografiska områden innebär ett förändrat nationellt innehåll i en redan etablerad struktur. Den brittiske sociologen Anthony D. Smith har övertygande visat på hur en rad kriterier för en nationell identitet ännu inte var uppfyllda i början av 1800-talet men uppstod under seklets gång.⁴ Hit hör ett gemensamt samtal fört i nationella media. Denna utveckling är, tillsammans med ett utvecklat horisontellt ordnat samhälle med multipla jämbördiga kontakter mellan människor, enligt Robert D. Putnam grunden för en fungerande demokrati.⁵ I Sverige utvecklades föreningslivet väldigt starkt under 1800-talet och Konstnärsgillet måste ses som en del av denna utveckling. Detta föreningsliv kom enligt historikern Torkel Jansson att vara centralt för framväxten av det moderna Sverige. Jansson benämner perioden som ett "sprängfyllt tomrum" där "tomrummet" består av att samhället återfinns mellan två distinkt olika samhällsformationer i form av å ena sidan enväldet och å den andra det moderna samhället. Detta "tomrum" fylls dock med allehanda strävanden ofta uttryckta i form av fria och obundna föreningar.⁶

Epoker och periodiseringsproblem är av central betydelse inom konsthistorien. I den svenska konsthistorieskrivningen har tiden mellan Sergels död 1814 och Opponentrörelsen 1885 kategoriserats som en epok, ofta med negativa förtecken.⁷ Men periodiseringen av konsthistorien är inte självklar. Andra periodiseringar är möjliga, och samma period kan betraktas utifrån positiva kriterier. Dessa rör konstens offentlighet, utställningsväsendet, reformer vid Konstakademien och i dess utbildning samt föreningslivet.⁸ Den svenska konstens historia kan därigenom ses i relation till grundläggandet av det moderna samhället. Sammantaget visar dessa utgångspunkter på att en studie av Mandelgren och Konstnärsgillet i själva verket är en pusselbit i förståelsen av hur det moderna Sverige växte fram.

Tidigare forskning och bevarat källmaterial

I ljuset av tidigare forskning är det motiverat att se på Mandelgrens engagemang i Konstnärsgillet och på vad forskarna byggt sina resonemang.

Bilden av Mandelgren har tydligast etablerats av två författare, Åke Stavenow och Bengt Jacobsson.⁹ Det föreligger väsentliga skillnader mellan de bådas framställningar där Stavenows arbete återfinns i en vetenskaplig tradition medan Jacobssons är ämnat för en intresserad allmänhet och framför allt fokuserar på att publicera Mandelgrens bildvärld för en större publik. Detta understryks också av de olika utgivningsformerna där Jacobssons arbete spreds genom en bokklubb medan Stavenows studie nådde ut genom Nordiska museets skriftserie.

Stavenow tar göticismen som utgångspunkt för framställningen rörande Konstnärsgillet. Han bygger detta på tidigare forskning av Ragnar Josephson, Aron Borelius, Bengt Thordeman och Georg Nordensvan.¹⁰ Att se Konstnärsgillet som en del av den göticistiska vågen är inte Stavenow ensam om och det finns belägg för det. Problemet är att det inte bara var det som var viktigt i Konstnärsgillet; att fokusera på det göticistiska gör lätt att andra aspekter missas. I den primära källan för Stavenows framställning, vilken är Gunnar Olof Hyltén-Cavallius självbiografi, utgiven 1929, framskymtar att både Hyltén-Cavallius och Mandelgren siktade mot ett mer nationellt konstliv och att det var en av utgångspunkterna för bildandet av Konstnärsgillet.¹¹ Samtidigt bör det påpekas att ett nationellt konstliv med nationella motiv inte per automatik är detsamma som göticism.

Stavenow hävdar att Mandelgren inte var särskilt aktiv i Konstnärsgillet annat än i dess grundande, och han avslutar med att konstatera att Konstnärsgillet var upphovet till Artisternas och litteratörernas pensionsförening. Han betonar att konstnärer som Nils Jakob Olsson Blommér och Johan Peter Molin var starkt influerade av vad som gjordes och diskuterades vid gilletts sammankomster. Stavenow använder sig av Konstnärsgilletts förste historiograf Arvid Ahnfeldts (1880) ord om att ett nationellt konstliv

[...] endast kunde vinnas genom att omflytta konstens exotiska planta på en nationell grund ... Med ett ord, Konstnärsgilletts stiftelse var icke annat än de yngre konstnärernas emancipationsakt från det tryckande i den av Akademien vidhållna gamla klassicitetens anspråk¹²

2. Fotografi av Gunnar Olof Hyltén-Cavallius taget 1864.

I sin bok behandlar Bengt Jacobsson Mandelgrens engagemang i föreningslivet under en rubrik och två halva sidor. Framställningen bygger tydligt på Stavenows arbete. Enligt Jacobsson var det bestående resultatet av Konstnärsgillet Artisternas och litteratörernas pensionsförening, något som enligt Jacobsson var Mandelgrens idé. I övrigt nämns inte vad Mandelgren gjorde i föreningen och dessutom sätts föreningen inte in i något större sammanhang.¹³

När jag själv skrev min doktorsavhandling om Konstnärsgillet tillämpade jag ett brett perspektiv som inte är personcentrerat. Mandelgren förekommer i avhandlingen som en av de grundande medlemmarna, men han är inte den person som får mest utrymme – det är i stället hans vän Gunnar Olof Hyltén-Cavallius.¹⁴ Här kommer jag därför att istället fokusera på Mandelgren.

Konstnärsgillet's handlingar är till största delen bevarade och återfinns på Kungliga biblioteket i Stockholm.¹⁵ De är både omfattande och inne-

hållslösa på samma gång. I handlingarna finns bland annat medlemsförteckningar, utställningskataloger och mötesprotokoll. I protokollen står vilka som anordnade olika aktiviteter vid föreningens möten. Det går då exempelvis att läsa att Zacharias Cajander höll ett föredrag om Carl Jonas Love Almqvists författarskap och poesi den 11 maj 1847 eller att Per Adam Siljeström talade om de matematiska grunderna för bildande konst den 16 mars samma år. Däremot finns endast i undantagsfall något bevarat av innehållet. En karakteristik över föreningens verksamhet får därför byggas på de uppgifter som finns och den kommer med nödvändighet att utgå från en etablerad syn på personer och tidsperiod.

Associationen i 1800-talets samhälle

På många olika plan har 1800-talet beskrivits som en brytningstid mellan två olika samhällsformationer där det gustavianska enväldet bröts 1809 medan den allmänna rösträtten blev verklighet drygt 100 år senare. Under denna tidsperiod var samhället stätt i förändring på en rad olika fronter. I fråga om demokratisering genomfördes reformer bland vilka avskaffandet av ständsriksdagen och införandet av tvåkammarriksdagen 1866 var milstolpar. På det politiska planet sker även andra förändringar i demokratisk riktning såsom en utökad yttrandefrihet och religionsfrihet.

Som grund för denna utveckling ligger de ekonomiska förändringarna, med reformer för en utvidgad frihandel, som stimulerade övergången från ett agrart och ruralt samhälle beroende av primärnäringsar till ett urbaniserat industrisamhälle. En ny borgarklass växer fram, en urbaniserad medelklass. Tidigare hade borgerlighet varit i princip liktydigt med ägare av burskap, men den nya borgerligheten växte och krävde sin plats. En viktig arena för denna nya klass kom att bli det frivilliga föreningsväsendet, eller – som de benämndes – associationer.

En nutida definition av begreppet association är en organisation byggd på intressegemenskap.¹⁶ Intresset kan vara av olika karaktär, och även röra exempelvis affärsverksamhet. Associationen går att förstå som ett tidigt stadium i en organisations tillblivelse. Sätter vi däremot in associationen i 1800-talets samhälle blir definitionen något annorlunda. Här ställs associationen emot korporationen. De korporationer man vände sig mot hade ofta sina rötter i 1600-talet, och var därigenom produkter av ett samhälle som inte längre existerade efter statsvälvningen 1809.¹⁷ Den mest fundamentala skillnaden mellan associationerna och de tidigare korpora-

tionerna var att associationerna var frivilligföreningar medan korporationerna ofta byggde på obligatorium.

Samtidigt som det främsta karaktärsdraget för associationerna var frivilligheten, fanns det andra faktorer som utmärkte dem. De var ofta organiserade kring en enskild fråga och hade därigenom inte alltid det helhetsperspektiv på samhället som de senare massorganisationerna.¹⁸ Detta ledde i sin tur till att många blev "associationsmänniskor", med aktivitet och medlemskap i flera föreningar eller sammanslutningar. För dessa personer fanns det en klar uppdelning mellan vad man gjorde i olika sammanslutningar. I det empiriska materialet kring Konstnärsgillet finns exempelvis belägg för att personer var aktiva inom föreningen, samtidigt som de var ledamöter i Konstakademien.

Associationerna hade ofta nationella mål för sin verksamhet, men saknade lika ofta nationella medel, bland annat i form av återinflöde av bredare opinioner, för att förverkliga dessa mål. Även här föreligger en skillnad mot senare massorganisationer.¹⁹ Associationerna riskerade därigenom att fungera som en form av envägskommunikation, där man inom föreningarna sökte påverka varandra och samhället, men samtidigt hade svårt att ta till sig strömningar utanför de egna kretsarna. Associationernas räckvidd begränsades till de egna borgerliga samhällsklasserna, medan bönderna och den framväxande arbetarklassen sågs som föremål för associationernas verksamhet, inte som möjliga medagerande.²⁰

Det frivilliga föreningslivet ingrep i de flesta av livets skeden, och i de mest skiftande samhällsfrågor. Det fanns föreningar som ägnade sig åt skolfrågor medan andra sysselsatte sig med olika aspekter på arbetslivet. I Per Gustaf Bergs *Svenska ordnar, sällskaper och föreningar* från 1873 listas inte mindre än 1 689 olika sammanslutningar.²¹ I Bergs förteckning förekommer såväl verksamma som nedlagda föreningar och en grov uppskattning visar att 700–800 föreningar var verksamma då förteckningen gavs ut. Det rädde en stor omsättning av föreningar, vilket Berg påpekar i förordet. Han anger där att olika typer av föreningar hade olika storhetstider: under 1830-talet grundades nykterhetsföreningarna, bildningscirkelarna uppstod under 1850-talet medan de flesta "fruntimmersföreningarna" grundades under 1860-talet. Av de 1 689 föreningar Berg förtecknade var 500–600, alltså omkring en tredjedel, knutna till Stockholm. I Bergs förteckning upptas ett antal föreningar vars verksamhet hörde till det kulturella fältet, exempelvis litterära sällskap, teatersällskap, sång- och musiksällskap, fornminnesföreningar och konstföreningar.

Det breda kulturlivet i Sverige under 1800-talet byggde på associationsväsendet. Förutom detta fanns ett mycket litet antal offentliga kulturinstitutioner. Mycket av dagens kulturutbud har sin grund i att kulturellt intresserade borgare slöt sig samman i föreningar, vars verksamhet med tiden kom att övergå till offentliga institutioner.

Konstnärliga associationer

Under 1800-talet verkade en rad olika föreningar och sammanslutningar inom det konstnärliga fältet i Sverige. Går dessa att behandla som andra associationer, eller är deras drag så specifika att dessa föreningar och sammanslutningar tillhör en annan kontext? Frågan är om historikern Torkel Janssons begrepp "sprängfullt tomrum" är applicerbart även på det konstnärliga området? Den konstnärliga scenen växte under 1800-talet, men var ökningen så stor att vi kan tala om den konstnärliga scenen som "sprängfull"? Jag anser att begreppet äger sin riktighet mot bakgrund av dess andra led, "tomrummet". Detta ska på det konstnärliga området ses som en avsaknad av befintliga aktörer, vilka helt och fullt kunde ta hand om borgerlighetens växande konstintresse. Detta intresse fick i stället söka sina vägar utanför de befintliga strukturerna, och därigenom fanns ett behov av nya föreningar och sammanslutningar.

Många av dessa föreningar hade sin udd riktad mot Konstakademien, vilket har tolkats som att de företrädde en annan estetik. Samtidigt kan man fråga sig om de inte snarare ska ses som företrädare för ett annat samhälle. Akademien, med dess starka kopplingar till den kungliga makten, kunde ses som en rest av ett tidigare samhälle, vilket Habermas framhållit som en representativ offentlighet inom vilken konstens roll var att förmedla furstens eller kyrkans makt och värdighet. Borgerlighetens nya och inflytelserika grupper bar i mångt och mycket upp de konstnärliga associationerna. Omsvängningar i fråga om estetiska preferenser under 1800-talet kan ha haft sitt ursprung i att dessa nya grupper steg in på den samhällseliga arenan. Även dessa grupper sökte använda konsten i ett representativt syfte, men med andra uttryck. I stället för att framhäva kungens värdighet kom nationen att stå i centrum. I den meningen utgjorde konsten en viktig symbolfråga i den nya borgerlighetens självmanifestation. Denna nya borgerlighet utgjordes framförallt av det som betecknas som ofrälse ståndspersoner.

Då Akademien inte lyckades möta de utmaningar ett nytt samhälle

ställdes upp, är det tydligt att det ”tomrum” jag diskuterat ovan även existerade på det konstnärliga området. Dessutom var det ”sprängfullt” genom att nya grupper steg in som avnämare av konst. De föreningar som tydligast försökte fylla denna aspekt av tomrummet var Stockholms konstförening och Föreningen för nordisk konst. Deras roll blev att utgöra länkar mellan konstpubliken och konstnärerna.

För konstnärerna fungerade de konstnärliga associationerna som mötesplatser som kunde ta upp sådant som Akademien inte förmådde göra. Det är därför inte förvånande att samma personer återfinns i både officiella organ och frivilligföreningar. Akademien representerade, bland annat genom de direkta kopplingarna till makten, en äldre struktur. Detta gjorde att estetiken användes som ett slagträ i de ofta hårda ordstrider som förekom mellan Akademien och grupper utanför den.

Konstnärsgilletts verksamhet

Konstnärsgillet hade en omfattande och differentierad verksamhet under sina drygt åtta år, från 1846 till 1854, då 209 möten genomfördes. Under dessa möten hölls 294 föredrag, 83 teaterföreställningar, 167 utställningar, 206 musikframträdanden och 139 recitationer. Hyltén-Cavallius beskriver den med att:

Konstnärsgilletts möten voro mycket glada och omvexlande. Vi expone-
rade taflor, gåfvo musik och dramatiska scener, sjöngo Bellmansvisor,
dansade nationaldanser, höllo litterära föredrag och drucko (på högtids-
dagarna) glada skålar.²²

Utifrån detta skulle man kunna tro att Konstnärsgilletts verksamhet framför allt handlade om någon form av underhållning för kulturellt intresserade borgare i Stockholm vid 1800-talets mitt. Mot detta synsätt vänder sig Konstnärsgilletts förste historiograf Arvid Ahnfelt i sin skildring i *Svea* för 1880. Han skriver: ”Konstnärsgillet gömde under sin enkla form en fosterländsk tanke och kommer måhända att ej sakna sitt blad i den svenska konsthistorien.”²³ För Ahnfelt är det den fosterländska tanken som gör Konstnärsgillet värt att uppmärksamma.

Antalet möten är högst de två första åren för att sedan stabiliseras kring 25 möten årligen. De två sista åren går antalet möten kraftigt ned vilket visar att Konstnärsgillet var en förening på avskrivning.²⁴ Utställningar visades vid de flesta av mötena, och dessa utgjorde redan från starten ett

3. Notis om Konstnärsgillet. Vid sammankomsten i föregående uppläste, berättar B. hr Mandelgren en skizz öfver konsten i dess olika utvecklings-epoker. De lofvade planerna till byggnader för arbetsskolan skärskådades. Skeppsbyggmästaren Andersson framvisade ritningen till en dylik byggnad af trä, uppförd af honom vid Essinge-värf, och arkitekten Mesch en mindre skizz till en dylik utaf sten. Båda dessa herrar afgävo muntliga förklaringar deröfver. Vid den sednarens föredrag instämde Konstnärsgillet medlemmar i den åsigt, att en arbetarefamilj borde ha minst 2 rum, och icke blott 1, såsom Stats-nämnden har föreslagit. Sedermera exequerade direktör Höljer å piano musik af Rossini och ett par Gluntar sjöngos af hr Tunman och Arnoldsson. Tafvel-expositionen bestod mest af arbeten af hr Wahlbergsons pensel. Nästa sammankomst uppsköt till Tisdagen den 11 Mars.

nav och en sammanhållande faktor i föreningens verksamhet, som annars innehöll många olika grenar.

Föredragen är flest till antalet under den första delen av Konstnärsgillet verksamhetsperiod, vilket kan förklaras med att även andra verksamhetsgrenar var livaktigast under dessa år. Detsamma kan sägas gälla recitationerna. Det är tänkbart att överensstämmelserna i numerären kan förklaras genom deras likhet, i båda fallen står det talade ordet i centrum.

Musikframträdanden uppvisar en, i och för sig liten och möjligen svårbedömd, statistisk skillnad gentemot andra grenar och då framförallt föredragen. Musik förekommer under alla år, men till skillnad från föredragen kommer den numerära nedgången ett år senare.

Teater var inte lika vanligt förekommande. Det gavs teaterföreställningar under alla år utom det sista, men med klara numerära toppar under vissa år, något som gör att man kan misstänka att teaterverksamheten byggde på enskilda personers intresse i högre grad än andra verksamhetsgrenar. Det är också intressant att lägga märke till att antalet musik- och teaterframträdanden ökar från 1851 till 1852. Mellan dessa två år är annars verksamhetens numerär oförändrad eller nedåtgående. Detta tyder på att Konstnärsgillet efterhand förändrade inriktning.

Hyltén-Cavallius hävdade att det var kampen mot vad de upplevde som föråldrat inom det svenska konstlivet som höll Konstnärsgillet samman. När denna kamp avtog skulle föreningen antingen dö eller förvandlas till en klubb utan högre anspråk.²⁵ Det är möjligen detta vi bevittnar då

verksamheten mellan 1851 och 1852 gick från att till stor del bygga på föredrag till att i stället domineras av musik- och teaterframträdanden.

En övergripande tanke med Konstnärsgillet, vilket uttrycks i de första stadgarna, var att vara "... en föreningspunkt för landets yngre konstidkare..."²⁶. Man syftade till att samla konstnärer från olika konstnärliga discipliner under ett och samma tak, vilket även framgår av ett tal hållet 1846 i vilket Hylltén-Cavallius behandlar syftet.²⁷ Lyckades Konstnärsgillet att samla landets yngre konstidkare och i Niels Lauritz Høyens anda sätta dem i samband med den konstintrasserade allmänheten?²⁸ Sett utifrån Stockholms horisont bör svaret på denna fråga vara ja. Drygt 750 personer var någon gång medlemmar, och under det år föreningen hade flest medlemmar handlade det om drygt 450 personer. Dessa personer utgjorde en betydande del av de i Stockholm verkande konstnärerna, samt även en betydande del av den konst- och kulturintrasserade allmänheten.

Sett till vilka personer som var medlemmar i föreningen går det att konstatera att många av dem var betydande konstnärer inom olika discipliner under mitten av förra seklet: författarna Carl Jonas Love Almqvist och August Blanche, bildkonstnärerna Bengt Nordenberg och Carl Wahlbom, skådespelarna Nils Wilhelm Almlöf och Pierre Joseph Deland, musikerna och sångarna Carl Johan Uddman och Theodor Edouard Adolph D'Aubert. En lista över i kulturlivet betydande personer som var medlemmar skulle gå att göra mycket lång. Samtidigt ska det nämnas att föreningen endast var öppen för män. Kring kvinnors närvaro i samband med Konstnärsgillet möten förändras praxis i föreningen från att ha varit stängd för kvinnor över att kvinnor kunde delta vid högtidsdagar till att kvinnor fick närvara vid ett möte i månaden.²⁹ Det kan också vara värt att nämna att den unge och konservative författaren Constans af Pontin höll ett föredrag under en veckosammankomst 20 november 1847 som var en "historisk skildring af alla inom vårt land i konstens olika grenar utmärkta fruntimmer".³⁰

Hylltén-Cavallius menade i sitt tal 1846 att det var viktigt att konstnärerna kom i kontakt med vetenskapen.³¹ Detta tillgodosågs inom Konstnärsgillet genom att vetenskapsmän var medlemmar och dessutom höll föredrag. Som exempel kan här förutom Hylltén-Cavallius nämnas prästen och fornforskaren Axel Emanuel Holmberg.

Även om det är svårt att via Konstnärsgilletts protokoll se om föreningen bildligen lyckades samla konstnärerna under ett och samma tak, kan man konstatera att olika konstnärliga discipliner samsades. Det hölls

föredrag, anordnades utställningar, reciterades dikter och bjöds på både musik och teater, till och med tableaux vivants. Dessa innehöll såväl bild- som ord- och scenkonst, och utgör därigenom exempel på försöken att samla olika konstnärliga discipliner i gemensamma projekt. Även i det fysiska rummet samlade man sig. Konstnärsgillet hyrde delar av det så kallade Kirsteinska huset beläget på Klara Vattugränd nära nuvarande centralstationen. Det var i dessa lokaler som föredrag och utställningar arrangerades.³² Detta gör att Konstnärsgillet kan ses som en samling personer och verksamheter, vilka även kunde samlas till gemensamma projekt, och på så vis leva upp till målet att vara "... en föreningspunkt för landets yngre konstidkare..."

Vad betydde Konstnärsgillet?

Konstnärsgillet var en del av borgerlighetens inträde på de politiska, sociala och kulturella arenorna, vilket även manifesterades i det fysiska rummet genom att verksamheten förlades till lokaler i centrala Stockholm.³³ Samtidigt bör inte Konstnärsgillet ses som enbart ett uttryck för denna process, utan från den stund föreningen börjat verka fick den en egen betydelse.

För att kunna nå fram till vilken betydelse Konstnärsgillet hade är det av stor vikt att se vad medlemmarna formulerade i text. Hyltén-Cavallius framhöll i parentationen över Nils Jakob Blommér att målen med föreningen var att ersätta bristen på familjeliv och att tillfredsställa behoven av en mer omfattande estetisk odling. Den skulle också sträva efter att bli samlingspunkt för Stockholms yngre konstnärer och intellektuella. Hyltén-Cavallius angav också att Konstnärsgillet lyckades väcka och underhålla intresset för nordisk konst och vitterhet samt att "emancipera konstnärsgenien", med vilket han avsåg de yngre konstnärernas frigörelse från Akademien och den där rådande klassicismen.³⁴ I sina memoarer hävdade Hyltén-Cavallius att: "Konstnärsgillet står således såsom ett råmärke emellan tvänne bestämdt skilda riktningar i vår svenska konsthistoria".³⁵ Det han syftade på är klassicism och romantik eller, snarare, det internationella och det nationella, där jag med nationellt menar ett ökat intresse att skapa en konst med såväl nationella motiv som nationell form.

Hur stämmer då Hyltén-Cavallius utsagor med vad som går att utläsa av Konstnärsgillet's handlingar? Mycket riktigt går det att konstatera att

föreningen med sina sammanlagt drygt 750 medlemmar och den omfattande verksamheten både var en samlingspunkt för huvudstadens intellektuella och utgjorde ett forum för estetisk bildning. I fråga om konstnärernas frigörelse finns vissa fakta att ta hänsyn till. Konstnärer hade organiserat sig i mer eller mindre fasta grupperingar före Konstnärsgillet, exempelvis i Sällskapet för konststudium.³⁶ Det finns både likheter och skillnader mellan Sällskapet för konststudium och Konstnärsgillet. Det förstnämnda vände sig uteslutande till elever vid Akademien, vilket gjorde föreningen till både betydligt mindre än Konstnärsgillet och till en sluten organisation. Samtidigt fick både Sällskapet för konststudium och Konstnärsgillet näring ur motsättningar i förhållande till Akademien. Dessutom fanns intresset att skapa en nationell konst i båda föreningarna.

Efter att Konstnärsgillet lagts ned tog flera föreningar upp delar av föreningens verksamhet. En av dessa var Konstnärsklubben, grundad 1856. Konstnärsklubbens syfte var enligt Georg Nordensvan att samla konstnärerna under kamratliga samkväm. Upprinnelsen till Konstnärsklubben ska ha varit att de konstnärer som återkom efter studieår utomlands saknade den sammanhållning de hade upplevt där. Varken Konstnärsgillet eller Stockholms konstförening kunde enligt Nordensvan fylla detta syfte då de ägnade sig åt annat.³⁷ Trots dessa skillnader finns likheter mellan föreningarna. Konstnärsklubben var framförallt en social sammanslutning för umgänge konstnärer emellan. Konstnärsgillet hade delvis samma syfte, vilket framgår av att det hos Hyltén-Cavallius talas om att ersätta bristen på familjeliv.³⁸

Hyltén-Cavallius använde uttrycket ”emancipera konstnärsgenien” för att beskriva vad Konstnärsgillet hade uppnått. Om detta innebar att konstnärerna sökte bilda egna organisationer vid sidan av Akademien och andra officiella strukturer kan vi säga att Konstnärsgillet var av betydelse. Det bör i detta sammanhang också tas hänsyn till att Konstnärsgillet vände sig till en större grupp än enbart konstnärer. Detta ligger i linje med Niels Lauritz Høyens tankar om att det var nödvändigt att konstnärerna och den konstintresserade allmänheten kom i kontakt med varandra.³⁹ I detta ligger också en form av emanciperings, genom att konstnärerna inte längre endast var beroende av beställare i form av adel, kungahus eller kyrka.

Vad menade då Hyltén-Cavallius när han skrev att Konstnärsgillet väckte och underhöll intresset för nordisk konst och bildning? Inom både

föredrags- och utställningsverksamheten fördes det nordiska fram. Det hölls föredrag som behandlade olika aspekter av dessa ämnen och vid utställningarna förekom verk som påvisade en ny, mer nationellt färgad konstsyn. Det gällde exempelvis genre- och landskapsmåleri med nordiska motiv eller göticistiskt inspirerad konst. Detta var inga direkta nyheter, men under föreningens verksamhetsperiod kom dessa motivområden att accepteras i högre grad än tidigare. Dessutom sökte man nu en särpräglad form för de nordiska motiven.

Det går att urskilja minst två tendenser som förbinder 1800-talskonstens historia, oavsett stilistiska eller formmässiga uttryck. Den första av dessa är de utbredda strävandena efter ett fritt konstliv. Det måste här understrykas att jag med ett fritt konstliv framför allt åsyftar ett konstliv mindre styrt av akademier. Konstnärsklubben var ett uttryck för denna strävan. Den var inte oppositionell gentemot Akademien i estetiska eller konstnärliga frågor, men representerade trots detta en alternativ struktur. Konstnärsklubben försökte fylla sociala behov, en uppgift vid sidan av Akademiens verksamhetsområde.⁴⁰

Vid sidan av strävandena efter ett fritt konstliv anser jag att försöken att skapa en nationell konst utgör den andra sammanhållande tendensen i 1800-talets konstliv. I takt med samhällets utveckling förändrades synen på vad som var nationell konst. Det var nödvändigt att finna uttryck för samtidens uppfattning om det nationella. Utvecklingen mot en nationell konst kan beskrivas som att den nordiska mytologins gudagestalter gav plats åt folket och dess naturmytiska uppfattningar, för att sedan avlösas av en konst där naturen självt stod som en metafor för landet.

Starkt kopplat till frågan om en nationell konst är frågan om nationell identitet. Kan konst, eller andra kulturella uttryck, upplevas som nationella om det inte samtidigt finns en gemensam uppfattning av nationen, en gemensam nationell identitet? Den brittiske sociologen Anthony D. Smith har framhållit några faktorer som förutsättningar för en gemensam nationell identitet. Till dessa räknar han historien och mytologin, en gemensam offentlig kultur, lagstiftning och ekonomi.⁴¹ Under den tid Konstnärsgillet verkade började dessa kriterier uppfyllas, men först mot slutet av seklet går de att se som fullföljda. Mot denna bakgrund kan det hävdas att den konst som framträdde under det tidiga 1800-talet uppfattades som nationell av grupper i samhället som ägde en gemensam nationell identitet, men då stora delar av befolkningen stod utanför detta nationalitetsbegrepp stod de också utanför den nationella konsten. Mot

slutet av seklet hade en gemensam nationell identitet vunnit större allmängiltighet, vilket i sin tur betydde att fler uppfattade konsten som nationell.

Mandelgren i Konstnärsgillet

Redan innan Konstnärsgillet grundades nyårsaftonen 1845 hade Mandelgren och Hyltén-Cavallius diskuterat en förening för konstnärer med udden riktad mot de rådande förhållandena i konstlivet. Förebilden för en sådan förening var de tyska konstnärernas sammanslutningar i Rom, vilka Mandelgren var bekant med efter sin italienska resa. En tydlig förebild var sällskapet "Ponte Molle"⁴². Att Ponte Molle intresserade Konstnärsgillet även efter det att föreningen grundats, visas av att Fredrik af Wannqvist höll ett föredrag i Konstnärsgillet den 10 mars 1846 om Ponte Molle⁴³. Det är tydligt att Mandelgrens inflytande var avgörande för grundandet av Konstnärsgillet – men vilken roll spelade han i föreningen?

Det går att studera Mandelgrens verksamhet i konstnärsgillet på flera olika nivåer, varav den första är de uppdrag Mandelgren hade i Konstnärsgillet. Något förvånande innehade Mandelgren inte vare sig många eller tunga uppdrag i föreningen. Under 1846 och 1847 samt 1850 och 1851 var han ordningsman eller ordningsmanssuppleant. Vad denna position innebar är svårt att säga men går antagligen att koppla till möten och offentlig verksamhet. Under de två senare åren var Mandelgren starkt engagerad i den till Konstnärsgillet kopplade Konstföreningen vars syfte var att arrangera utställningar och konstlotterier.⁴⁴ Denna förenings verksamhet uppmärksammas också i pressen.⁴⁵

Ett annat område där Mandelgren engagerade sig var stiftandet av Artisternas och litteratörernas pensionsförening som grundades 1847, även denna gång av de två parhästarna Mandelgren och Hyltén-Cavallius. Det grundades en rad pensionsföreningar under perioden och en bakgrund är att samhällsförändringarna gjorde att stora grupper stod utanför de sociala skyddsnät som funnits tidigare i exempelvis skrän.⁴⁶

Sett till vad Mandelgren bidrog med i föreningen var 1847 och 1848 hans mest aktiva år. Han höll då åtta föredrag i föreningen där några av titlarna antyder att den verksamhet som han har kommit att bli känd för i efterhand redan nu, vid dryga 30 års ålder, låg honom varmt om hjärtat. Exempelvis talade han om medeltidens konsthistoria den 25 februari och den 11 mars 1848 visade han enligt protokollet upp prov på sina "antikva-

riska teckningar” den 28 november 1848. Även hans senare verksamhet inom konstbildningen kan möjligen synas i föredraget med titeln ”Komposition i målarkonsten” vilket han höll den 6 april 1847 eller när han som det uttrycktes i protokollet för den 26 januari 1847 ”Lämnade några notiser om de gravörer vars verk ställdes ut denna kväll”.⁴⁷

Mandelgren arrangerade även totalt 16 utställningar i Konstnärsgillet regi, varav tre utställningar 1846, sex 1847, tre 1848, en 1849, en 1850 och två 1851. För flertalet av dessa finns inga kataloger eller noteringar av vad som ställdes ut bevarat, men för fem av utställningarna går det att studera vad som visades. Dessa utställningar hölls i de lokaler Konstnärsgillet hyrde, Kirsteinska huset och de la Croix salong, med andra ord i lokaler som var kända i det samtida Stockholm. Några av dessa utställningar kom även att presenteras i pressen även om det av dessa notiser framgår väldigt lite av vad som ställdes ut.⁴⁸

Den 12 januari 1847 ordnade Mandelgren en utställning med verk tillhörande den norske statsministern Frederik Gottschalk Due, en person Mandelgren hade introducerat i Konstnärsgillet. Det intressanta med utställningen är att den bland annat består av verk av norska konstnärer verksamma i Düsseldorf såsom Adolph Tidemand och Johan Wilhelm Schirmer. I den svenska konsthistorieskrivningen förläggs Düsseldorf-måleriets introduktion i Sverige vanligtvis till akademiens utställning 1850 men denna utställning visar att det skedde tre år tidigare och dessutom att Mandelgren spelade en viktig roll i detta.⁴⁹

Den 14 och 21 april 1847 arrangerade Mandelgren en utställning helt baserad på framlidne läkaren Ekmans samling. Sannolikt är denne identisk med Johan Jacob Ekman. Det som talar för det är att Johan Jakob Ekman samlade konst. Å andra sidan ställdes det ut verk som var skapade efter Ekmans död – det är dock möjligt att dessa verk inkorporerades i samlingen senare. Det föreligger skillnader mellan de båda utställningarna. Motiviskt var utställningen den 14 april helt dominerad av landskapsmåleri och konstnärerna var internationella. Sett till utställningen den 21 april var istället merparten av konstnärerna svenska och bland dessa märks Johan Gustaf Sandberg, Elias Martin och Pehr Hörberg. Motivområdena varierade. Det förefaller som om Mandelgren gjorde urvalen till de båda utställningarna baserat på konstnärernas nationalitet mer än på parametrar som stil eller motivområden. En vecka senare, den 28 april 1847, arrangerade Mandelgren ytterligare en utställning, denna gång med sex verk inlånade från Kongl. Museum.

Det förefaller som om april 1847 var en viktig månad för Mandelgren i Konstnärsgillet. Han arrangerade tre utställningar och höll ett föredrag. Alla dessa fyra aktiviteter behandlade måleri. Det är inte omöjligt att tänka sig att de tre utställningarna och föredraget ”Komposition i målar-konsten” från den 6 april var tänkta som en enhet med ett konstabildande syfte. Det skulle i så fall ligga i linje med Mandelgrens engagemang för det blivande Nationalmuseum och hans senare verksamhet inom utbildningsväsendet. De två utställningarna med verk ur Ekmans samling hade i så fall ett annat syfte. I katalogerna för utställningarna finns även pris angivna och Konstnärsgillet uppträdde därigenom som en aktör på den framväxande konstmarknaden.⁵⁰

Mandelgrens kretsar

Utifrån Konstnärsgillet går det att delvis rekonstruera Mandelgrens nätverk och personliga kontakter. Detta går att se på fyra olika nivåer: Initiativtagarna till föreningen, grundarna av föreningen, vilka personer Mandelgren anmälde som medlemmar till föreningen och med vilka han genomförde olika verksamheter i föreningen.

Enligt Hyltén-Cavallius memoarer hade de båda träffats för första gången i december 1844.⁵¹ Hyltén-Cavallius verkade vid denna tid som amanuens vid Kungliga biblioteket och Mandelgren, som 1843 återvänt till Stockholm från sina studier i Köpenhamn, drev sedan 1844 en rit-skola. Deras gemensamma intressen ska ha bestått i ”...Nordens folkliga enhet...” och i ”...intresset för en rent nationel riktning i vår svenska bildning, och särskilt i vår litteratur och vårt konstliv”. I sina memoarer framhåller Hyltén-Cavallius att dessa idéer var nya och svårfattliga när Konstnärsgillet grundades, men att de genom en lång och hård strid till slut accepterades, och när han 1882 dikterade sina memoarer var erkända av alla. Mandelgren och Hyltén-Cavallius ansåg att det bästa sättet att främja dessa idéer var genom att förena sig med likasinnade och Mandelgren föreslog en klubb liknande de tyska konstnärernas förening i Rom.⁵²

Nästa krets i Mandelgrens nätverk kopplat till Konstnärsgillet utgörs av de som tillsammans med Mandelgren och Hyltén-Cavallius grundade konstnärsgillet nyårsaftonen 1845. Dessa var konstnären Lars Theodor Billing, arkitekten Georg Theodor Chiewitz, författarna August Blanche och Carl Herman Säterberg, skådespelarna Carl Gustaf Sundberg och Olof Strandberg, musikdirektören Carl Edvard Löwegren, läraren Henrik

Viktor Enblom, språkforskaren George Stephens samt notarien i överståthållarämbetet Fredrik af Wannqvist. Huruvida Mandelgren var personligt bekant med dessa vid grundandet av Konstnärsgillet är det svårt att uttala sig om, men att såväl Hyltén-Cavallius som Georg Stephens kom att vara viktiga för Mandelgren senare råder det inga tvivel om.⁵³ Det finns också belägg för att Mandelgren och Lars Theodor Billing samverkade inom Konstnärsgillet.⁵⁴ Det är ytterst troligt att de som grundade Konstnärsgillet var mer än ytligt bekanta då de tog detta steg och att deras kontakter förstärktes genom att de verkade i samma förening.

Där det tydligare går att spåra personliga nätverk är de personer som Mandelgren anmälde som medlemmar. Under de första två åren Konstnärsgillet verkade var det tvingande att nya medlemmar anmälades för medlemskap av någon som redan var medlem.⁵⁵ Mandelgren anmälde 19 personer på detta sätt: 8 personer 1846 och 11 personer 1847. Det är ett rimligt antagande att anmälaren var bekant med de personer som föreslogs som medlemmar eller åtminstone hade en tydlig avsikt med att föreslå dessa personer som medlemmar. Tanken bakom medlemsrekryteringen kunde vara att det gällde personer som kunde bidra till föreningens mål och verksamhet och kanske även var viktiga för att bygga anmälares nätverk. De personer Mandelgren anmälde var: läraren vid Manillaskolan Ossian Edmund Borg, kandidaten L. A. Engström, I. G. Hiller, verksam vid Kungliga teatern, dekorationsmålaregesällen Anders Linderholm, arkitekterna Abraham Rafael Ulrik Pettersson och Johan Oscar Wiman, danska legationssekreteraren Wulff Scheel-Plessen, löjtnanten Stuart, Paul Emil Wallenstråle, den norske statsministern Fredrik Gottschalk Due, kanslisterna Anton Olof Julius Ekman och Lars August Ekmarck, professor vid Kungliga Akademien för de fria konsterna Christian Didrik Forssell, konstakademieeleverna Gertz och Anders Fredrik Medén, handlarna Kihlberg och Stenberg, den ryske ministern Alexander von Krüdener, kammarrådet Carl Gustaf Stuart samt expeditionssekreteraren Carl Gustaf Årman.

Det finns en rad intressanta faktorer rörande de personer som Mandelgren anmälde som medlemmar i föreningen. Den första är att de inte blev så långlivade i föreningen, över hälften av dem var bara medlemmar i ett år. Även om Konstnärsgillet hade hög genomströmning under föreningens första två verksamhetsår är den högre för de Mandelgren anmälde jämfört med helheten av alla nya medlemmar under 1846 och 1847. Utan förhandskällor som förklarar varför de lämnade föreningen så snabbt är det

omöjligt att avgöra vad detta berodde på, men det finns olika möjliga orsaker. Det kan ha berott på att Mandelgrens kontakter byggde mer på vänskap än på gemensamma mål med Konstnärsgillet, och kanske använde han anmälningsinstrumentet för att bygga sitt sociala nätverk. Vidare kan Mandelgren ha sett dessa personer som viktiga för Konstnärsgillet även om de själva inte ville engagera sig i föreningen.

En annan faktor som står ut mellan Mandelgrens förslag till nya medlemmar och övriga medlemmar var att de förstnämnda i betydligt högre grad var konstnärligt aktiva. Den stora medlemsbasen för Konstnärsgillet utgjordes av personer verksamma inom förvaltning och militärväsende samt inom handel, hantverk och industri, medan de aktiva konstnärerna utgjorde en femtedel av medlemmarna. Bland de personer som Mandelgren anmälde var en tredjedel verksamma konstnärliga utövare.

En tredje faktor som behöver kommenteras var att tre av dem tillhörde den diplomatiska kåren med kopplingar till Norge, Danmark och Ryssland. Kan det bakom detta ligga en medveten strategi från Mandelgrens sida att så att säga internationalisera Konstnärsgillet? Den skandinavistiska tanken var under perioden stark och det kan förklara kopplingarna till Danmark och Norge.⁵⁶ Anmälan av den ryske ministern Alexander von Krüdener som medlem vittnar om att Mandelgren aktivt försökte stärka föreningen genom att välja in viktiga personer ur societeten.

Av de 19 personer Mandelgren anmälde som medlemmar i Konstnärsgillet var en liten minoritet aktiva i föreningen. Detta är inte i sig något som är utmärkande för just denna grupp då det i Konstnärsgillet var ett problem att ett fåtal personer stod för huvudparten av föreningens verksamhet, något som i sin tur ledde till vissa konflikter inom föreningen.⁵⁷ De medlemmar Mandelgren anmälde stod gemensamt för åtta olika aktiviteter innefattande fyra föredrag, två musikframträdanden, en recitation och anordnandet av en utställning. Ingen av dessa olika aktiviteter sticker ut ur mängden av gillet aktiviteter. Föredragen byggde, precis som det vanligen gjorde, på sådant föredragshållaren vanligen sysslade med. Musiken var ganska typisk för vad som vanligen framfördes där och utställningen var även den ganska typisk för de mindre utställningarna som arrangerades. Dessa går lättast att beskriva som att de bestod av verk arrangörerna hade själva eller som deras vänner hade, vilka i sin tur visades för publik.

Av de åtta aktiviteterna är det dock en som sticker ut något och det är när läraren vid Manillaskolan Ossian Edmund Borg håller föredraget

”Några ord om uppfostringsanstalten för blindade och dövstumma samt uppläsning av några utdrag ur utmärktare blindade och dövstumma författares skrifter” den 5 december 1848. Samma kväll ledde Borg en trio för piano, flöjt och fiol bestående av elever från Manillaskolan. Detta är ett exempel på att medlemmarna kunde lyfta in sin vardag i Konstnärsgillet och samtidigt uppmärksamma arbetet i en organisation som syftade till att utbilda en grupp personer som hade ytterst begränsade möjligheter i det dåtida samhället. Tyvärr är inte föredraget bevarat så det går inte att uttala sig om innehållet.⁵⁸

*Vad betydde Mandelgren för Konstnärsgillet
– och omvänt?*

Ingen av underrubrikens båda frågor går att besvara med absolut säkerhet men det går att göra såväl relativt välgrundade som mer spekulativa antaganden.

För Mandelgren personligen bör Konstnärsgillet ha varit en väg in i centrala kulturella kretsar i Stockholm. Åren kring gillet grundande var intensiva för honom på många olika plan, inte minst med Svenska slöjdföreningen och de antikvariska resorna. Att fungera som en ”associations-människa” och vara verksam i flera olika föreningar och sammanhang bör ha varit betydelsefullt för honom. De fält Mandelgren verkade inom fanns representerade i Konstnärsgillet såsom exempelvis kopplingarna mellan hantverk, konst och industri, skolverksamheten och fornminnesvården. Det finns en betydande samvariation mellan Mandelgrens egna intresseområden och Konstnärsgillet verksamhet.

Vad gäller Mandelgrens betydelse för Konstnärsgillet går det att peka på vissa specifika händelser. Han var tillsammans med Hyllén-Cavallius initiativtagare till föreningen och genom detta kan hans betydelse inte överskattas. I samband med grundandet är den skandinavistiska tanken något Hyllén-Cavallius kommenterar i sina memoarer.⁵⁹ Det är i detta fall troligt att just detta var något Mandelgren förde in i föreningen då han före föreningens bildande hade varit verksam i Köpenhamn och där kommit i kontakt med dessa strömningar. Bland de lärare Mandelgren hade under sina studier vid Konstakademien i Köpenhamn fanns Niels Lauritz Høyen. Han var en av de viktigaste föreläsarna för en nationellt grundad romantisk riktning inom konsten.⁶⁰ Med andra ord bör hans utlandsstudier ha legat till grund för delar av idén innehållet i Konstnärsgillet.

Mandelgren ordnade ett antal utställningar i Konstnärsgillet regi. En av dem hölls den 12 januari 1847 i samarbete med en person han hade anmält och introducerat till Konstnärsgillet, nämligen den norske statsministern Fredrik Gottschalk Due. Det viktiga med denna utställning är att det bland de visade konstverken fanns verk av Adolph Tidemand och Johan Wilhelm Schirmer, konstnärer stark förknippade med det så kallade Düsseldorfmåleriet, vars introduktion i Sverige annars har knutits till Konstakademiens utställning 1850.⁶¹ Utan att det är möjligt att leda i bevis går det att tänka sig att Mandelgren genom denna utställning bidrog till att denna riktning fick fotfäste i den svenska konsten – även om det var en internationell rörelse som troligen hade nått Sverige ändå.

Mandelgren och Konstnärsgillet var tydliga barn av sin tid. Men att något ligger i tiden behöver inte leda till att det förverkligas. För detta krävs personer och organisationer som driver på utvecklingen. Den outtröttlige Mandelgren är, liksom Konstnärsgillet, tydliga exempel på just detta. Under dessa år i mitten av 1800-talet togs därigenom viktiga steg för att gynna landets konst- och kulturliv på lång sikt.

Mandelgrens relation till Bror Emil och Hans Hildebrand

MATTIAS LEGNÉR

Under 1800-talets mitt och senare decennier ökade spänningarna inom svensk fornforskning och flera stora frågor som krävde svar uppstod. Vem skulle få vara med och bidra till fornforskningen och vården av fornminnen? Vilka kunskaper och färdigheter förväntades fornforskaren besitta? Vilket ansvar hade staten för att vårda och utforska forntiden? I de spänningar som frågorna gav upphov till rymdes den långvariga och komplexa, och med tiden allt mer infekterade relationen mellan Nils Månsson Mandelgren å ena sidan och riksantikvarien Bror Emil Hildebrand och dennes son och efterträdare, Hans Hildebrand å den andra. Relationen var komplex på så sätt att den rymde fler dimensioner än endast den personliga motsättning som växte fram dem emellan. Historien om förhållandet mellan Mandelgren och far och son Hildebrand rymmer alla dessa frågor, som under perioden cirka 1845–75 präglade fornforskningens fält.

Denna studie bygger dels på en ganska omfattande forskning som andra gjort om Mandelgren, dels på brev som finns i Kungliga Biblioteket och Antikvarisk-Topografiska Arkivet. Mandelgren var en mycket flitig korrespondent och hans brev finns även i andra arkiv, men här begränsar jag mig till dessa två arkiv. Delar av den korrespondens som belyser Mandelgrens relation till riksantikvarien finns återgiven i tidigare forskning. Artikeln behandlar det konfliktfyllda förhållandet mellan å ena sidan Mandelgren, å andra sidan riksantikvarien, som var sekreterare i Vitterhetsakademien, men även Kongl. Museum och dess efterföljare Nationalmuseum. Min utgångspunkt här är att konflikten delvis berodde på personliga egenskaper hos ett fåtal individer, men att det också är viktigt att förstå den som en konflikt om den framväxande museiinstitutionens ansvarsområde och hur detta ansvar tillämpades i praktiken. Att skilja de

olika aspekterna åt är omöjligt eftersom konflikten mycket snabbt kom att väcka starka känslor hos de inblandade och i brevväxlingen urarta i rena personangrepp.

Fornforskningens vägval

Fornforskningen omfattade vid 1800-talets mitt ett antal olika perspektiv. Flera akademiska discipliner har utvecklats ur de fält som den dåtida fornforskningen omfattade. Hit hör kulturhistoria, konsthistoria, arkeologi och etnologi. Det var med andra ord ett kunskapsområde som förstods mycket brett och som krävde både djupa och vida kunskaper hos den som ville medverka. Arbetet bedrevs till största delen ideellt, vilket medförde att fornforskningen dominerades av excentriska eldsjälar som inte alltid drog jämt. Dessutom knöts studierna ofta till idéer om nationell eller regional identitet som skulle stärkas och utvecklas med hjälp av fornforskningen.¹ Under tidigt 1800-tal arbetade Götiska förbundet för att inventera landskapen på fornminnen, som man menade försumrades av Vitterhetsakademien.² Här fanns alltså redan en motsättning i synen på vem som borde ansvara för att utforska och vårda fornminnen. Genom att identifiera, förteckna och bevara historiska lämningar i landskapet skulle svensken bli mer medveten om sitt eget lands förflutna, och på så sätt känna ett större ansvar för att vårda denna "föreställda gemenskap", för att använda Benedict Andersons (1993) begrepp.

Det kulturhistoriska perspektivet i fornforskningen innefattade studier av landskap och befolkningens vardagsliv, traditioner och hushållning.³ Nils Månsson Mandelgren fann framför allt inspiration i Danmark där han studerade vid Konstakademien i Köpenhamn 1838–42.⁴ Några år senare, 1845, bildade han tillsammans med Gunnar Olof Hyltén-Cavallius Konstnärsgillet, som i föredrag behandlade kulturhistoriska och antikvariska ämnen.⁵ Mandelgren sysslade med vissa delar av det som var fornforskning. Han var mån om att kyrkor och fornlämningar skulle skyddas från förstörelse.⁶ Att enbart bevara materiella lämningar var emellertid inte tillräckligt: skolungdomen skulle dessutom utbildas om Sveriges forntid och inspireras för att kunna ge konsten och hantverken ett nationellt uttryck.⁷

Under 1800-talet pågick en dragkamp om vems ansvar det var att förvalta det vi i dag kallar kulturarv, och hur det skulle gå till. Först under loppet av det följande seklet skulle kulturarvsförvaltningen bli institutio-

naliserad och professionaliserad. Det innebar att de krav på bevarande och utnyttjande av svensk kulturhistoria som formulerades av Mandelgren och andra inte kunde omsättas i praktisk tillämpning i någon högre grad förrän långt senare. Institutionerna som krävdes för att bevara ett kulturarv – lagar och offentliga institutioner med anställda ämbetsmän – befann sig fortfarande i sin linda. Det förhållandet gav ett visst rörelseutrymme där grunderna för en kulturminnesvård kunde debatteras förhållandevis fritt, vilket ledde till spänningar inom fältet.

Det utvecklades enkelt uttryckt två olika riktningar – en centralt och en regionalt orienterad – som delvis hade funnits redan tidigare, och som kunde stå i motsättning till varandra. Den centrala riktningen företrädades av riksantikvarien som var den högsta ämbetsman som ansvarade för kulturminnesvården, och av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (förkortat Vitterhetsakademien) som instiftats av drottning Lovisa Ulrika år 1753. Riksantikvarien ledde Statens historiska museum som under 1800-talet byggde upp sina samlingar och som alltid hungrade efter fler fornfynd. Han var dessutom sekreterare i Vitterhetsakademien. Bror Emil Hildebrand blev riksantikvarie 1837 och började arbeta för att få till stånd en lokal där samlingarna kunde visas.⁸ Tio år senare kunde han realisera sin dröm i Ridderstolpeska huset på Skeppsbron i Stockholm.⁹

Den regionala linjen företrädades framför allt av män som bodde och verkade utanför Stockholm. De anklagade ofta riksantikvarien för att vilja avlöva orterna på deras bästa fynd, för att dessa skulle förgylla de statliga samlingarna och visas för utländska besökare i Stockholm.¹⁰ För att lokalbefolkningen i olika delar av landet skulle bli intresserad av att utforska sin historia behövde regionala samlingar byggas upp.¹¹ En kamp fördes med ord i brevväxling och tidningar om var kulturarvet bäst kunde bevaras, utforskas och visas. En konflikt byggdes på så sätt upp mellan centrala och regionala intressen.

Lokala fornminnesföreningar grundas

Lokala föreningar startades i Sverige med början på 1850-talet för att bevara lokal kulturhistoria. Föreningarna ville stärka den regionala självkänslan och identiteten i relation till den svenska nationalstaten. Hembygden började uppfattas som en del av den mycket större samhällskropp som Sverige var, men för att göra upplevelsen av att tillhöra en hembygd

konkret behövde kulturen dokumenteras, beskrivas och visas upp. I mitten av 1850-talet fick Vitterhetsakademiens samlingar status som Statens historiska museum.¹² Vitterhetsakademien skulle för första gången representera staten och börja bygga upp en arkeologisk samling.

Nils Gabriel Djurklou, grundare av Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen 1856, började fundera över hur de nya lokala fornminnesföreningarna skulle kunna anslutas till akademien i stället för att konkurrera med den. Hushållningssällskapens anslutning till Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien tycks ha varit en förebild i detta avseende. På 1860-talet anslöt sig flera föreningar till Vitterhetsakademien, som började dela ut anslag till dem.¹³ I slutet av 1860-talet fanns ett dussin museiföreningar koncentrerade till de sydligare delarna av landet. Något senare skulle relationen mellan föreningarna och Vitterhetsakademien leda till en konflikt (den s.k. bronsfejden) om ansvarsfördelningen vad gällde fornminnesvården. Bror Emil Hildebrand menade att det fanns en naturlig ansvarsfördelning mellan Vitterhetsakademien och de lokala föreningarna, och att det inte borde föreligga en konflikt mellan deras intressen.¹⁴ Motståndarna menade att staten förhindrade uppbyggnaden av regionala samlingar.

Arkeologin som en professionell disciplin fanns alltså ännu inte, men riksantikvarien och delar av Vitterhetsakademien strävade åt det hållet under seklets andra hälft. De första fornminnesföreningarna bildades i Örebro respektive Västmanlands län, och *Antiqvarisk tidskrift för Sverige* blev språkröret där deras årsberättelser trycktes.

Från samsyn till konflikt

Hildebrand var inledningsvis positiv till Mandelgrens ambitioner och tillstyrkte 1846 dennes ansökan om att snabbinventera landets medeltidskyrkor och spåra upp föremål som museet sedan kunde köpa in. Under sin inventering hann Mandelgren undersöka närmare sextio kyrkor och avbildade också fornlämningar. Han övertalade också en del församlingar att skänka föremål till Vitterhetsakademien.¹⁵

Relationen mellan Hildebrand och Mandelgren försämrades först en tid efter att den senare hade tilldelats uppdraget att inventera medeltidskyrkor. Brev från Mandelgren skrivna 1847–48, bevarade i Hildebrands personarkiv i Antikvarisk-topografiskt arkiv, antyder inte någon konflikt.¹⁶ Det material som han upprättade under sina resor bestod dels i beskriv-

1. Carl Jacob Malmberg: Visitkortsfotografi av riksantikvarie Bror Emil Hildebrand från 1860-talet.

ningar, dels i teckningar, och Mandelgren ansåg att han endast lovat att lämna ifrån sig beskrivningarna. Teckningarna ville han själv publicera och ska ha fått tillstånd från Vitterhetsakademien att göra det eftersom den själv inte hade medlen för att göra det.¹⁷ Andreas Alm har påpekat att Mandelgren faktiskt blev lovad (1847) av Hildebrand att få publicera teckningarna.¹⁸ Det var viktigt för honom att få ett offentligt erkännande för sitt arbete, och mest sannolikt tänkte han också få en inkomst från försäljningen av ett bildverk. Uppenbarligen bytte Hildebrand senare ståndpunkt och hävdade att Mandelgren utan tillstånd vägrat lämna över teckningarna. Han menade att de var statlig egendom och borde förvaras vid Vitterhetsakademien, inte hemma hos Mandelgren. Mandelgren hävdade å sin sida att han skulle lämna över teckningarna när de väl blivit publicerade. Vintern 1849 hade Hildebrand definitivt bestämt att han inte ville ha med Mandelgren att göra längre, då han var "oförsämd och obehaglig att se och höra" enligt Mandelgrens egna anteckningar.¹⁹

Mandelgren var nu i konflikt med Vitterhetsakademien, och även hans till en början goda förhållande till Kongl. Museum försämrades betydligt ett stycke in på 1840-talet. Mandelgren hade under resor i landet blivit uppmärksam på hur kyrklig konst och annan konst som han ansåg var av nationell betydelse vanvårdades. Mandelgren jämförde sina iakttagelser av situationen i Danmark, där konstsamlingarna vårdades väl, med Sverige där det i hans ögon pågick en mycket grov vanvård av konstsamlingarna.²⁰ Omhändertagandet av konstsamlingarna jämfördes ofta med hur motsvarande samlingar förvaltades i Danmark, vilket betyder att Mandelgren anslöt sig till en redan pågående debatt.²¹

Mandelgren hade sökt en konservatorstjänst som lysts ut vid museet 1850, men misslyckats med att få den.²² Förslaget att museet borde anställa en målerikonserverator var hans eget, och han hade förstås sig själv i åtanke för tjänsten. Mandelgren hade på uppdrag för museet utfört konserveringsarbeten sedan 1844. Ärendet hamnade hos överintendenten Michael Gustaf Anckarsvärd, som granskade Mandelgrens meriter och fann dem vara av "en högst enfaldig natur med föga eller intet värde", som han skrev i ett utlåtande.²³ Anckarsvärd tog Mandelgrens kritik mot museet personligt men bad hovintendenten och museets kamrer Lars von Röök att yttra sig. Röök hade tidigare varit mycket nöjd med Mandelgrens arbeten, men nu bytte han fot. Han tog illa vid sig av Mandelgrens anklagelser om att föremål i Kongl. Museums ägo skulle ha vandaliserats de senaste åren. De ingrepp som Mandelgren beskrev menade Röök hade

utförts innan han kom till museet. Rööks svar dröp av sarkasm då han skrev att han inte ville jämföra sig själv med en person "som behagar blanda sig i saker som ej angår honom".²⁴ Han menade att vanvård inte skulle kunna motverkas genom att ge Mandelgren en ateljé kostnadsfritt, vilket hade ingått i dennes förslag. Mandelgren blev förbigången i tillsättningen av konservatorstjänsten. Från och med den tiden var han definitivt i onåd hos Överintendentensämbetet. Det blev säkerligen inte bättre av att han försökte runda museet och få kungen att inrätta en konservatorstjänst. I slutet av 1840-talet hade Mandelgren alltså kommit på kant med såväl Vitterhetsakademien och Hildebrand personligen som Kongl. Museum och dess överintendent Anckarsvärd.

Mandelgren vägrar underordna sig

Mandelgren reste hela somrarna och arbetade oförtröttligt med renritning under höstar och vintrar. Hans delvis egenformulerade uppdrag var dock ett encyklopediskt projekt som föll på sin egen orimlighet eftersom uppgifterna var så brett formulerade. Det gav honom emellertid möjlighet att öva sina färdigheter i att observera, teckna och beskriva såväl föremål och landskap men också att nedteckna muntliga traditioner som han fick höra. Var han än kom bestod Mandelgrens metod i att söka upp ämbetsmän och andra som kunde ha kunskaper om orten. Mandelgren besökte alla kyrkor och inventerade deras föremål, och tecknade av minnesmärken han träffade på. Särskilt klockarna och folkskollärarna var värdefulla som källor. Klockarna hade ansvaret att vårda kyrkans egendom, och lärarna skulle sedan folkskolestadgan införts 1842 lära ut Sveriges geografi och historia till eleverna. Tidigare hade detta varit klockarnas uppgift.

De resor han hade gjort inom ramen för sitt uppdrag hade kostat honom mycket pengar, och han ville nu ha ersättning för sina omkostnader.²⁵ Riksdagen diskuterade faktiskt möjligheten att ge Mandelgren ett extra anslag för de kostnader han lagt ut för på egen hand under sina resor.²⁶ Det slutade med avslag den gången, men han erhöll nya reseanslag åren 1847–50. Medlen räckte dock inte alls till hans ambitionsnivå och var bara avsedda för rena resekostnader, och han var ovillig att förenkla arbetet. Riksantikvariens instruktioner var i sin tur vidlyftiga och inte särskilt tydliga. Mandelgrens mål var fortsatt mycket högre satta, och han hade uppenbarligen inte avskräckts av riksdagens beslut att inte ersätta alla hans omkostnader 1847. Hildebrand var å sin sida obenägen att ersätta

2. Johan Vilhelm Gertner: Porträtt av arkeologen och museimannen Christian Jürgensen Thomsen, oljemålning 1849. Enligt Mandelgren var Thomsen en av dem som väckte intresset för fornlämningar hos honom och han besökte flera gånger Oldnordisk museum i Köpenhamn där Thomsen var verksam.

honom för arbetet med renritning och redigering. När Mandelgren inte fick ersättning för merarbetet med renritning svarade han med att behålla teckningarna.

Hildebrands uppfattning om Mandelgren tycks ha försämrats betydligt efter detta. Ett spontant möte mellan de båda i Stockholm 1851 ska ha mynnat ut i ett gräl om teckningarna och om att Mandelgren "utan en skilling skulle tvingas återlämna sina samlingar".²⁷ I ett brev skrivet två år senare till den gemensamme kollegan i Köpenhamn, Christian Jürgensen Thomsen, gav Hildebrand en starkt nedsättande beskrivning av Mandelgrens karaktär: "Hans insikter i konsthistorien prisas högt av honom själv (...) I arkeologi och samhällshistoria är han ohjälpligt okunnig. Utom dess står hans bildning så lågt, att han ej kan skriva sitt modersmål."²⁸ Hildebrand kunde naturligtvis vänta sig att Mandelgren skulle få veta detta med tanke på att denne också kände Thomsen. Det handlade alltså inte bara om hur överenskommelsen såg ut mellan Mandelgren och riksantikvarien, utan också om Mandelgrens kompetens som kulturhistoriker och konstnär. Hildebrand var uppenbarligen inte bara missnöjd med att inte få ta

del av allt material Mandelgren framställt, utan också med kvaliteten på arbetet.

Det räcker med att läsa några av Mandelgrens brev för att förstå vilka problem han hade med meningsbyggnad och stavning. Det finns andra beskrivningar än Hildebrands av Mandelgrens tillkortakommanden. Uno von Angerstein, lantjunkare på Gåvetorp och senare nära vän, skrev 1841: ”Sannolikt har Herr Mandelgren numera insett sanningen av den sats jag för 3 år sedan tog mig friheten att yttra, nämligen: Att allmänbildning var konstnären lika nödvändig som den enskilda konstnären”.²⁹ Mandelgren kunde aldrig reparera den brist på bildning och skrivkunnighet som han inte kunnat skaffa sig som ung, även om han periodvis tog privatlektioner i naturvetenskapliga ämnen och språk.

Riksantikvarien motarbetar Mandelgren

Hildebrand bestämde sig för att stoppa Mandelgren från att alls publicera sig genom att avstyrka fler offentliga bidrag till hans arbete. Hildebrand hävdade att Mandelgren olagligt hade tillgripit egendom som tillhörde Vitterhetsakademien, men kunde inte stoppa utgivningen av Mandelgrens illustrationer. Mandelgren befann sig i Paris och var inte intresserad av att lägga ner arbete på att redovisa för riksantikvarien hur han hade arbetat flera år tidigare.³⁰ Planschverket *Monuments Scandinaves du moyen age* började tryckas 1855 dels i Köpenhamn hos litografen Emil Bærentzen, dels i Paris hos Etienne Isidore Hangard-Maugé. När riksdagen inte beviljade anslag gick kungen, drottningen, kronprinsen, svenska dignitärer och utländska sändebud, ett antal konstföreningar, bibliotek och delar av den skånska adeln in och stöttade utgivningen. Exempel på andra mecenater var British Museum i London, Konstakademien i Köpenhamn och kungen av Danmark. Lejonparten av stödet till utgivningen kom dock från Frankrikes kejsare Napoleon III.³¹ Den svenska staten var mycket mer senfärdig: riksdagen beviljade först 1859–60 inköpet av 40 exemplar, trots att Hildebrand sablat ner verket fullständigt i ett utlåtande.³² Han tyckte att avbildningarna av målade ansikten i Floda kyrka var ”vidriga, intetsägande” i jämförelse med originalen.³³ Åren 1862–63 beviljade riksdagen reseanslag igen. Därefter fick han årligen ett nytt anslag, och 1873 omvandlades det till en pension som betalades ut resten av hans liv.³⁴

Under sina resor i Sverige såg Mandelgren många exempel på vanvård av medeltida kyrkor och deras inventarier. Trots att han var så motarbetad

3. Mandelgren ansåg att Hildebrand misskötte sitt ämbete, till exempel när det gällde Birger Jarls kronfodral i läder. Detta sägs ha upptäckts hemma hos en äldre kvinna i tyska Harz år 1859 då hon skulle bjuda konstsammlaren Friedrich G. H. Culemann på kaffe och tog fram sin "kaffeburk". Enligt Mandelgren ska Hildebrand ha erbjudits att köpa fodralet till de statliga samlingarna men tackat nej. I stället deponerades det på Museum August Kestner i Hannover 1887. Först 1973 lyckades förste antikvarien Monica Rydbeck få det som deposition till Statens historiska museum.

av riksantikvarien gjorde han åtskilliga förvärv av äldre föremål som skänktes till Vitterhetsakademien. Detta pågick till 1865, det vill säga trots hans fiendskap med Hildebrand.³⁵ Det är inte helt lätt att förstå varför Mandelgren fortsatte ordna fram föremål till museet, men det verkar som om Mandelgren inte ville att en personlig konflikt skulle leda till förlusten av ett i hans ögon värdefullt kulturarv. Vissa föremål som skulle hämtas av museet togs dock aldrig emot.³⁶ I ett brev från 1866 tackade Hildebrand

förvånansvärt nog för ett antal föremål som Mandelgren köpt in från kyrkor och överlämnat till museet. Livrustkammaren och Kungliga biblioteket ska ha tagit emot särskilt fina gåvor.³⁷

Mandelgren var inte ensam i sin kritik av riksantikvarien, men han var orädd och det är sannolikt att andra lät honom yttra en kritik som fler kände men inte vågade yppa offentligt.³⁸ Han tvekade inte att kasta sig in i konflikter när han tyckte att de var värda att utkāmpa, och kunde ofta uttrycka sig hårt och oförsonligt. Stavenow menar att han hade ett stort behov av självbekräftelse och lätt kunde känna sig sårad.³⁹ Allt detta bidrog till att konflikten med Hildebrand fördjupades, och denne gjorde heller inget för att förminska klyftan mellan dem. Hildebrand kunde ha slästat över friktionen och gett Mandelgren ett erkännande, men det låg inte för honom. Han påstod 1853 att han verkligen hade försökt hjälpa Mandelgren under många år, men det måste sägas vara en överdrift från hans sida. Han hade i själva verket motarbetat Mandelgren så till den grad att denne allvarligt övervägt att emigrera. Konflikten mellan Hildebrand och Mandelgren förvärrades ytterligare av att den förre publicerade artiklar om Södra Råda kyrka (1857), som Mandelgren menade sig ha upptäckt, men utan att ge Mandelgren något erkännande.⁴⁰

Mandelgrens syn på konflikten

I Kungliga biblioteket finns Mandelgrens brev till vännen Gunnar Olof Hylltén-Cavallius. I dessa brev beskrev han sitt arbete men uppehöll sig också mycket kring sin relation till Hildebrand. Några axplock av kritiken får räcka här. I november 1865 gläds han åt att Hildebrands förslag om att tvinga lantmätare att förlägga alla fornminnen till allmän mark hade stött på patrull och dragits tillbaka.⁴¹ I januari följande år skrev han att han mött Hildebrand och tilltalat honom, men att denne vägrat svara och inte hade låtsats om honom. Han tog också upp förslaget till en ny fornminnesförfordning, som mötte kritik redan innan den var färdig.⁴²

Mandelgren fortsatte resa i Sverige nästan varje sommar. År 1865 var han i Skåne och Småland igen, och följande år i Värmland och Västergötland.⁴³ I april 1866 menade Mandelgren att riksdagen ville bevilja honom ett anslag för antikvariska resor, men att han vägrade så länge Hildebrand var riksantikvarie. Han gjorde sina resor ändå, utan riksdagens stöd. I samma brev nämnde han att monumentet Sankt Göran och Draken nyligen hade flyttats från Storkyrkan till det nyligen färdigställda National-

museum som snart skulle öppna. Mandelgren anklagade Hildebrand för att ha manipulerat församlingen att lämna ifrån sig skulpturgruppen – trots att han själv fått församlingar och präster runtom i Sverige att överlämna sina inventarier.⁴⁴ Några månader senare berättade han att Hildebrand hade blivit ovän med Georg Fleetwood, intendent för Livrustkammaren, vilken därför hade sagt upp sig.⁴⁵ Riksantikvarien framställdes som en kolerisk och obalanserad person som utnyttjade sin maktställning. Trots att han begick rader av misstag skyddades han av personer i sin närhet.⁴⁶

Hildebrand hade onekligen sina allierade, såsom det nyinrättade Nationalmuseums intendent för konstsamlingarna Johan Christoffer Boklund. Fastän Nationalmuseum fått många fina gåvor som Mandelgren samlat in ville Boklund klämma åt honom. Ett tillfälle infann sig på Stockholmsutställningen 1866. Hans teckningar hamnade i ett undanskymt hörn av utställningen, vilket gjorde Mandelgren rasande. I brev till Hyltén-Cavallius kallar han Boklund för Hildebrands "kyckling".⁴⁷ När de en gång möttes i Stockholm vände sig Boklund om och visslade en melodi när Mandelgren passerade. Melodin anspelade på dalkarlarnas misslyckade uppror mot kungamakten 1743. Var Mandelgren i Boklunds och Hildebrands ögon en bonde som gjorde ett utsiktslöst uppror mot staten?

Svenska fornminnesföreningen grundas

Kulturminnesvårdens institutionella utveckling bidrog till att fördjupa konflikten. Runt om i landet grundades föreningar som sedan började organisera kulturhistoriska samlingar och museer. På 1860-talet grundades flera sådana regionala, föreningsdrivna museer. Ett par av dem skapade ringar på vattnet och kom att påverka musealiseringprocessen i Sverige på ett högst påtagligt sätt. Ett exempel på ett sådant museum är Gotlands Fornsal, som öppnade i Visby 1875.⁴⁸ Gunnar Olof Hyltén-Cavallius öppnade ett etnografiskt museum i Växjö 1867 och sex år senare grundade Artur Hazelius Skandinavisk-etnografiska samlingen. I sin utställning hade Hazelius, med inspiration från utställningar i Paris och Wien, byggt upp interiörer från bondstugor och arrangerat vaxdockor i färgglada högtidsdräkter som var något helt nytt i Sverige.⁴⁹ Under samma decennium försköts den geografiska tyngdpunkten i svensk fornforskning från Lund till Stockholm. Bottenvåningen i det nya Nationalmuseum togs upp av Statens historiska museum, lett av Hildebrand.⁵⁰

Antalet fornforskare växte gradvis och ledde till bildandet av Svenska Fornminnesföreningen 1869. Föreningen blev en motvikt till Vitterhetsakademien och Hildebrand, vilket gjorde denne ursinnig. Han såg det som Mandelgrens verk och att det var ett attentat riktat mot honom personligen.⁵¹ Mandelgren var en av de nio instiftarna till föreningen, men där fanns också andra tongivande aktörer som Richard Dybeck, Artur Hazelius, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius och inte minst Gunnar Wennerberg, som var ledamot av svenska akademien, byråchef i ecklesiastikdepartementet och året därpå inflytelserikt statsråd i samma departement. I den första styrelsen ingick också flera väletablerade konstnärer, såsom Mårten Eskil Winge, August Malmström och Egron Lundgren.⁵²

Hembudsplikten och 1867 års fornminnesförordning var en annan del av konfliktens strukturella orsaker. Det gällde kampen om var fornfynd skulle visas och vem som skulle kunna bygga upp samlingar. Skulle fynd hamna i Stockholm eller kunde de bli kvar närmare sina historiska kontexter och människorna som var en del av den lokala kulturen? Enligt den nya förordningen skulle fornfynd av ädla metaller eller brons erbjudas staten för metallvärdets pris, men fornforskarna vände sig mot detta och ville att bronsföremål skulle utelämnas ur hembudsplikten.⁵³

I slutet av 1860-talet var det fortfarande oklart vilket ansvar staten hade för att bevara och dokumentera kulturminnen. Svenska fornminnesföreningen såg det som sin uppgift att bistå Vitterhetsakademien eftersom denna inte hade resurser nog för att bevaka fornminnesvården i hela landet.⁵⁴ Vitterhetsakademien argumenterade emot och menade att det behövdes en kraftsamling på en plats i landet dit resurserna för vården och utforskningen av historien kunde koncentreras. Om viktiga samlingar förvarades på små museer eller läroverk i landsorten riskerade de att glömmas bort där eller rent av gå förlorade. Förordningen gav upphov till "bronsfejden", en debatt i vilken Gabriel Djurklou bildade opinion för att utesluta bronsfynden ur förordningen. Han ville att bronsföremålen skulle få stanna i de bygder där de påträffades för att lokala samlingar skulle kunna byggas upp. Hembudsplikten på bronsföremål upphävdes slutligen 1873 genom påverkan från Svenska fornminnesföreningen.⁵⁵

Föreningens tidskrift fortsatte leverera kritik mot riksantikvarien och Historiska museet även efter bronsfejden. Det gällde då vården av kyrkor och fornlämningar. Syftet med föreningen var att "efterforska, undersöka och bekantgöra svenska minnesmärken och muntliga öfverlemningar från äldre tider, hvilka äro af intresse i etnologiskt, kulturhistoriskt eller konst-

historiskt hänseende”.⁵⁶ På så sätt ville man väcka allmänhetens intresse för medeltidens konst men också reformera konst- och slöjdtutbildningen så att den skulle bli mer nationellt orienterad och lyfta upp det särpräglade svenska och nordiska. I tidskriften kunde Mandelgren skicka i väg pilar mot Hildebrand. Han kritiserade exempelvis förhållandena i Brösarps kyrka och menade att det var riksantikvariens uppgift att övervaka vården av kyrkorna.⁵⁷

Riksantikvariens egenmäktiga förfarande

Samtidigt hade Hildebrand sina egna problem med att styra Vitterhetsakademiens verksamhet. Han lyckades inte leda fornvården i landet på ett ändamålsenligt sätt utan skickade ut intendenten med diffusa instruktioner för att inventera och beskriva alla möjliga tecken i landskapet, liksom seder och muntliga traditioner.

Den statliga verksamheten för kulturminnesvård var alltså starkt kringskuren, och de små resurser som fanns användes inte särskilt effektivt. Vården av fornlämningar splittrades i många små frågor och ingen kunde ta ett helhetsgrepp om den.⁵⁸ Genom sitt despotiska uppträdande tenderade Hildebrand att skapa konflikter med de aktörer han var beroende av. Hans strategi för att stärka Vitterhetsakademins och sitt eget inflytande blev att göra sig kvitt de säsongsanställda intendenterna Per Arvid Säre och Djurklou och i stället anställa amanuenser som skulle arbeta nära honom. På så sätt skulle han inte behöva fortsätta kämpa med viljestarka och självständiga fornforskare som Mandelgren och Djurklou. Hildebrand hade rent av identifierat två påläggskalvar som var avsedda för tjänsterna: dels sin egen son Hans, dels Oscar Montelius som han var väl bekant med. Som Evert Baudou påpekat bodde familjerna Hildebrand och Montelius mycket nära varandra och umgicks privat.⁵⁹ Både Hans Hildebrand och Oscar Montelius blev senare framstående arkeologer, även om de ursprungligen rekryterats genom jäv.

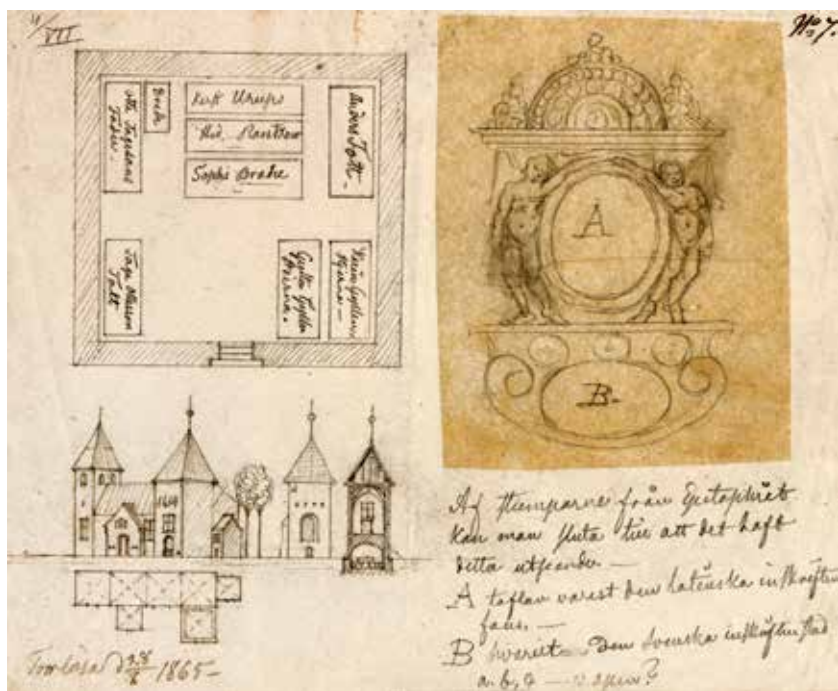
Det var inte bara Hildebrands relation till Mandelgren som blev avgjort sämre när Hildebrand arbetade för att avskaffa befattningen som antikvitetsintendent. Hildebrand blev också ovän med Djurklou, som ansåg att riksantikvarien eftersträfvade total kontroll över all fornforskning som bedrevs i landet.⁶⁰ Sonen Hans hade en annan idé om fornforskningen än vad esteter och kulturhistoriker som Mandelgren och Djurklou hade. Han ville att fornforskningen skulle gå i en naturvetenskaplig riktning för att

bli mer vetenskaplig och lämna de konstnärliga och etnologiska frågorna därhän.

Bror Emil Hildebrand bidade sin tid och såg snart en ny möjlighet att kritisera Mandelgren när denne sökte ett statligt anslag för att ge ut *Atlas till Sveriges odlingshistoria*. Verket hade en encyklopedisk ambition och utgick från en evolutionistisk syn på den svenska kulturhistorien. Hildebrand skrev ett tre sidor långt, nedgörande yttrande som dröp av sarkasm: "Man ser att det föreslagna planschverket skulle bliva ett brokigt allehanda, ett slags svenskt pittoreskt universum, för vilket utgivaren hämtat materialer, ej blott ur verkligheten, utan även ur fantasiens regioner, dit man torde få räkna Påskkäringarne, hvilka förmodligen icke äro tecknade efter naturen".⁶¹ Mandelgren var i hans ögon inte bara ovetenskaplig utan också obegåvad som konstnär.⁶² Riksdagen avtog ansökan och Mandelgren erhöill inte heller senare något mer anslag för tryckning från staten. De sista två häften av *Atlas* som gavs ut (verket publicerades aldrig i sin helhet) fick han bekosta själv.⁶³

Att läsa Hildebrands kritik och inse att den effektivt hade motverkat Mandelgrens mål var naturligtvis nedslående, och bidrog säkert till att Mandelgren år 1876 publicerade en pamflett. Skriften, "Några bidrag till den arkeologiska forskningens historia", bestod dels i en sista bitter attack på Hildebrand, dels i ett försvar av Mandelgrens eget arbete med vitsord från personer som intygade hans skicklighet.⁶⁴ Här dokumenterade han i detalj alla kostnader han haft för Vitterhetsakademiens räkning under de resor han gjort i Sverige på 1840-talet. Han redogjorde också för alla oförrätter han ansåg att far och son Hildebrand utsatt honom för, inklusive hela den kritik Hildebrand hade riktat mot hans atlas ("en våldsam explosion" och "ett vämjeligt hån"⁶⁵) samt hans egna kommentarer till utlåtandet. Mandelgrens mål var uppenbart att inte bara avsätta Hildebrand utan rent av att avskaffa riksantikvariens ämbete. Bror Emil Hildebrand klandrades för att under de första åren på 1860-talet ha låtit smälta ner ett stort antal av Vitterhetsakademiens antika guld- och silvermynt och sälja dem för sitt metallvärde i stället för att skänka dem till olika föreningar i landet.⁶⁶ På så sätt hade han motarbetat de lokala fornminnesföreningarnas utveckling, menade kritikerna.

Myntaffären blev mycket omskriven och Hildebrand svartmåldades offentligt. Det fanns också en kritik mot att Vitterhetsakademien hade sett mellan fingrarna med vanvård av kyrkor. Hildebrands vapendragare Oscar Montelius försvarade sin mentor i *Aftonbladet* den 23 och 25 januari

4. Torrlösa kyrka, gravkor och epitafium. Den medeltida kyrkan revs i början av 1840-talet och en ny, ritad av C.G. Brunius, uppfördes. Ett gravkor från 1614 fick dock stå kvar fram till 1863, i vilket bland andra Tycho Brahes yngre syster Sophie låg begravd. Under Mandelgrens besök 1865 lät klockaren honom kopiera en bild av gamla kyrkan och gravkoret. I den nya kyrkan hittade han "stumparna" efter gravkorets epitafier slängda i ett hörn och drog slutsatsen att det ena epitafiet haft detta utseende. Han publicerade en artikel om rivningen i Svenska fornminnesföreningens tidskrift 1871, där han beklagade hur vårdslöst landets äldre monument behandlades.

1877 med argumentet att vården av kyrkorna helt åvilade prästerna. Vitterhetsakademien kunde omöjligen övervaka alla landets kyrkor. Hyltén-Cavallius trodde att detta skulle vara slutet för Bror Emil och Hans Hildebrand, men det visade sig vara en överdrift. I en sista motattack anklagade Hildebrand 1879 Mandelgren för att olagligt ha undersökt gravhögar, men det visade sig vara grundlöst.⁶⁷ Mandelgren ägnade sig inte åt grävande arkeologi utan nöjde sig med att avbilda fornlämningar och observera utgrävningar. Han kunde inte heller få tillstånd att själv gräva då han dels saknade kvalifikationerna, dels var ovän med Hildebrand som var den som utfärdade tillstånd till utgrävningar. Tillståndslämnandet

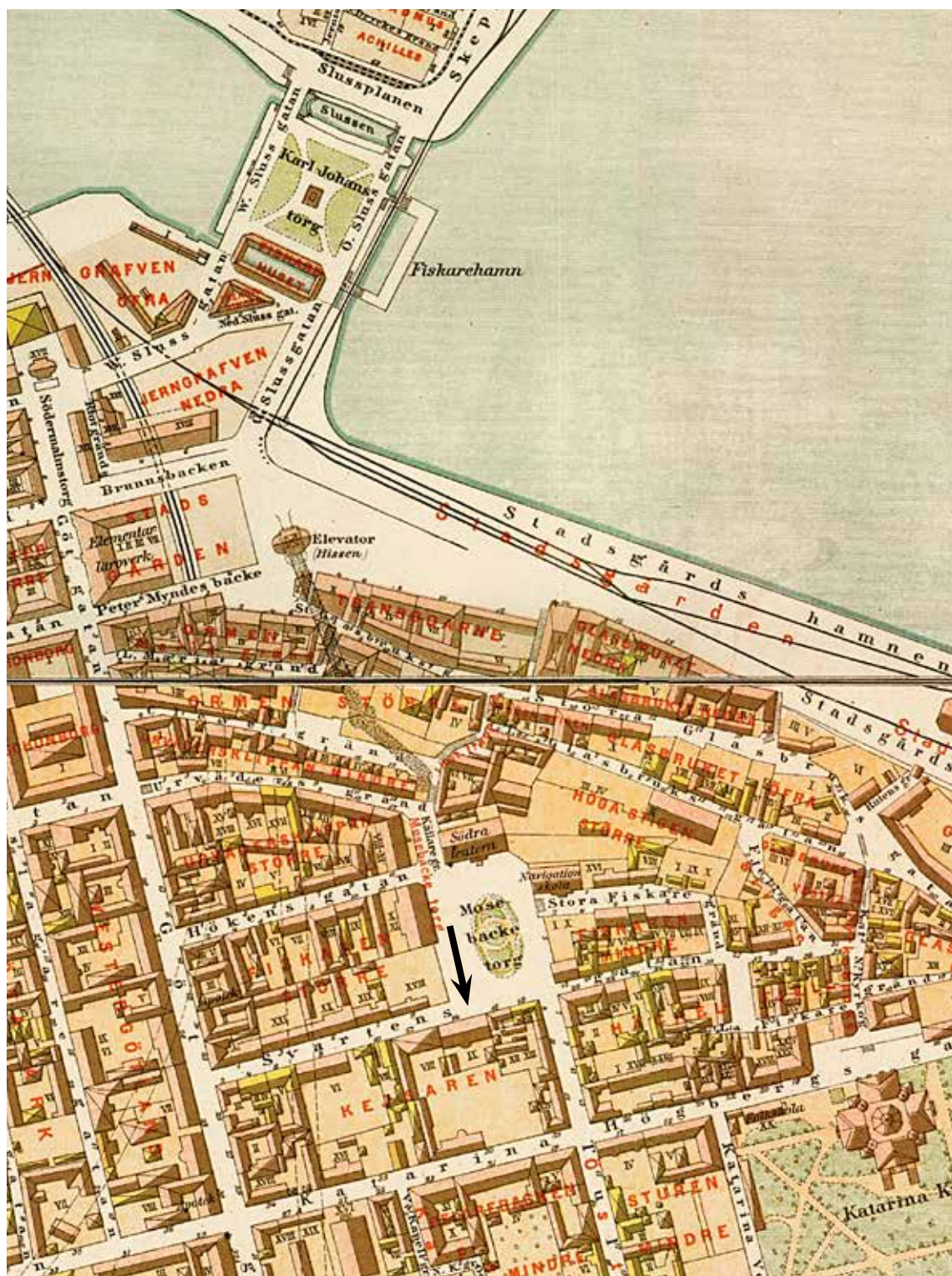
blev också en av de metoder som Vitterhetsakademien använde för att stänga ute personer man tyckte var mindre seriösa och som inte var en del av en framväxande profession.

En konflikt av sin tid

Bror Emil Hildebrand och Mandelgren kan förstås som ensamvargar och det var en delförklaring till varför de inte drog jämt. Mandelgren blev defensiv på grund av uteblivna anslag från staten och för att han med stigande ålder förlorade kraft. Hildebrand kände sig å sin sida ofta påhoppad för att han inte förmådde organisera och leda sina amanuenser och stipendiater på ett bra sätt. Riksantikvarien hade svårt att förstå Mandelgrens framgångar utomlands och att andra kunde lyssna på honom. Gabriel Djurklou försökte medla mellan dem, men lyckades inte.⁶⁸

Arkeologen Jarl Nordbladh har tolkat konflikten mellan Mandelgren och Hildebrand i relation till den professionalisering av fornforskningen som pågick under 1800-talets andra hälft. Den berodde därmed inte bara på de inblandade individernas karaktär och relation.⁶⁹ Arkeologerna Åsa Gillberg och Ola W. Jensens tolkning blir intressant att koppla an till här.⁷⁰ Hildebrand var missnöjd med intendenterna och ville ersätta dem med permanenta tjänster besatta av utbildade forskare. Hans Hildebrand och Montelius kom att ersätta Djurklou och arbeta heltid. De var akademiskt utbildade och genom att de knöts nära till riksantikvarien kunde deras arbete styras lättare. Ett annat uttryck för organiseringen var tillkomsten av specialiserade tidskrifter. En tredje aspekt var den gradvisa framväxten av en arkeologisk disciplin, som Hans Hildebrand hävdade måste byggas på naturvetenskaplig grund. Här passade Mandelgren inte in med sitt estetiska arbetssätt. Hildebrand och Montelius ansåg att föremålen sedda var för sig var ointressanta. Endast genom att jämföra dem med andra föremål genom typologisering kunde de bli intressanta för forskningen.

Mandelgrens konflikt med Bror Emil fortsatte i relationen till Hans i frågan om hur runstenar bäst borde dokumenteras. Här representerade de två olika tillvägagångssätt där det inte var uppenbart att det ena var överlägset det andra. Som en konsekvens av de långvariga striderna med far och son Hildebrand kom Mandelgren att utdefinieras ur den framväxande arkeologiska disciplinen och började i stället att betraktas som en del av den etnologiska disciplinens historia. Först i sen tid har hans betydelse för den arkeologiska forskningen under 1800-talet uppmärksamats.

1. Karta över Svartensgatan och kvarteret Kejsaren 1885. Mandelgrens bostad var belägen i huset Svartensgatan 14, markerat med IX, vid torgets sydvästra hörn.

De mandelgrenska samlingarna, Hazelius och Nordiska museet

MARIE STEINRUD

Måndagen den 13 november 1881 befann sig konstnären, folklivsforskaren och samlaren Nils Månsson Mandelgren i sin bostad på Svartensgatan 14 på Södermalm i Stockholm. Han var i full färd med att författa ett av sina många brev till sin "Kära Vän", folklivsforskaren Gunnar Olof Hyltén-Cavallius. Utan lång inledning gick han direkt till pudelns kärna, framtidsplanerna för sina omfattande samlingar. Mandelgrens 70-årsdag närmade sig och ännu återstod mycket arbete innan hans samlingar kunde hitta sitt slutgiltiga hem. Hyltén-Cavallius hade under en längre tid bearbetat sin vän för att säkra samlingarna för framtiden. I vanlig ordning var det åt ett bestämt håll som Hyltén-Cavallius pekade, nämligen att Mandelgrens samlingar borde hamna hos folklivsforskaren och museigrundaren Artur Hazelius på Nordiska museet. Men Mandelgren slog bakut.

Ditt vänliga brev af den 8 dennes bekom jag den 9de dennes, där du ordar om mina samlingars framtida öde, och där du förnyar din åsigt, att jag skall lämna dem till A. Hazelius, vilkett vore det samma som grafva ned dem, ty han liksom H. [Hildebrand] och varje annan egoist, vill ej se eller höras tala om någon annan än sig sjelf, han har vist sökt på alla listiga sätt att komma åt dem, men har strax derpå visatt mig prof på den största förakt. Och de saker som han köpt af mig har han stoppat en bit här och en där utan ens att låtsa de kommitt från mig, och nu skall han utge ett arbete öfver vår kulturhistoria, första häftet började han att trycka för mer än ett år sedan och ej färdigt ännu, emedan han tror sig om alt.¹

Att det var en annan lösning som Mandelgren själv föredrog vet vi, men citatet ovan avslöjar inte bara hans långa och nära relation till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, utan också till Artur Hazelius och till dennes verk-

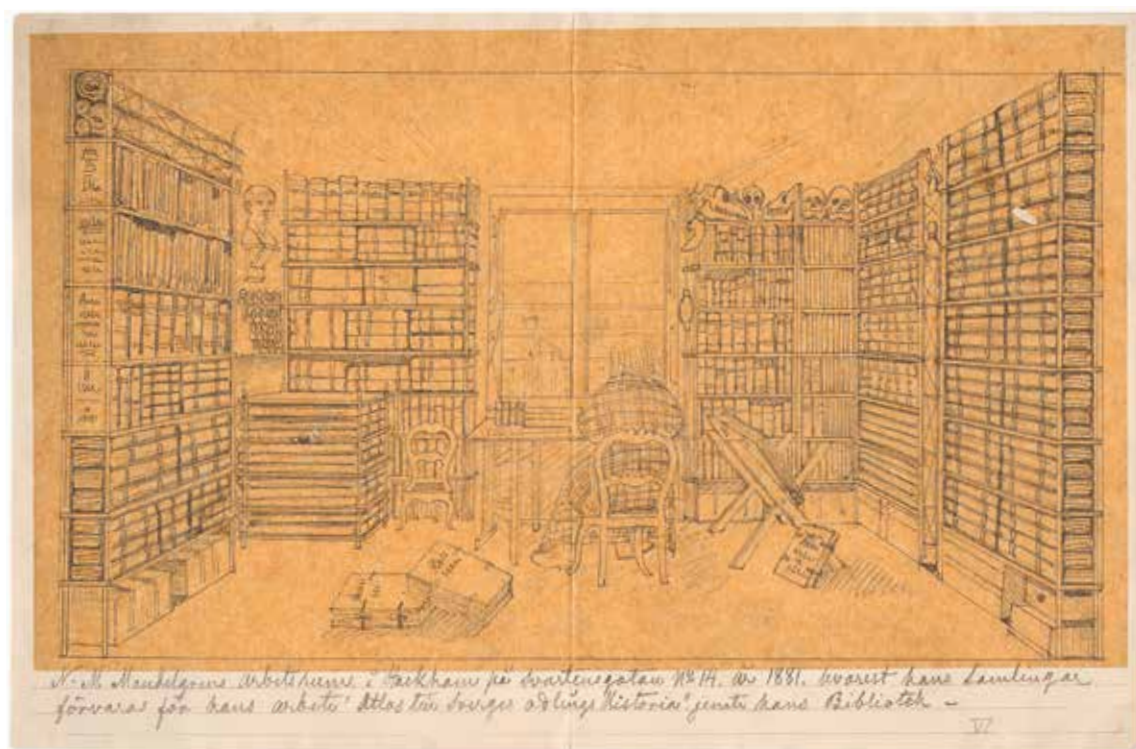
samhet och livsgärning. I brevet gav Mandelgren uttryck för en viss irritation. ”För min del är jag trött af det bråk som man gjort med min obetydeliga person, och jag tröttnar äfven af arbetet, hågen är ej heller den samma som förr”.² Diskussionerna med Hyltén-Cavallius avslöjar inte det faktum att Mandelgren vid den här tiden redan under flera månaders tid varit i kontakt med universitetsrektorn, professor Gustaf Ljunggren, om att donera samlingarna till Lunds universitet.³

I det här kapitlet är det relationen mellan Mandelgren och Hazelius och i förlängningen till Nordiska museets tidiga historia som står i fokus. Den som läst så här långt i boken vet redan att Mandelgren under sitt liv ofta hamnade i konflikter med olika personer som var verksamma inom hans område hemma i Sverige. Det var museifolk, tjänstemän i kulturvårdande positioner, föreningsmedlemmar och andra. Några undantag finns dock, som Gunnar Olof Hyltén-Cavallius och konstnären och museiintendenten Gustaf Henrik Brusewitz. Och kanske skulle man också kunna påstå, att med Hazelius utvecklades, kanske långsamt, men ändå en sorts kamratskap och i vissa fall respekt. Mitt intresse för Mandelgren uppstod under studiet av Nordiska museets tidiga historia och Hazelius tankar bakom uppbyggandet av sitt museum. De två männen ingick i en gemensam sfär kring samlande och museibyggnade. Hur påverkade de varandra och hur såg relationen och interaktionen ut mellan dem?

Mandelgren i Stockholm

Mandelgrens Stockholm var vid den här tiden en storstad, Sveriges största med knappt 100 000 invånare. Det var också en stad under stark tillväxt, staden förtätades och bredde ut sig.⁴ På 50 år hade folkmängden ökat med det tredubbla. Det var en dynamisk tid och Mandelgren befann sig mitt i diskussioner inte bara om vad som var det gemensamma nationella arvet utan också vem som hade ansvar för det.⁵

Det ovannämnda brevet till Hyltén-Cavallius skrev Mandelgren i sitt hem på Svartengsgatan 14. Samma år, 1881, gjorde han den kända teckningen av sitt arbetsrum, proppat med böcker och portföljer från golv till tak. Där förvarade han sina omkring 20 000 ritningar och skisser, det var där han arbetade med sina anteckningar och renritade skisserna från sommarresorna. Ofta hade han också hjälp av en tecknare från Konstakademien. Det är svårt att föreställa sig att han själv fick plats tillsammans med samlingarna och periodvis även en medhjälpare. Hans hem brukade av

2. På teckningen har Mandelgren skrivit: "N.M. Mandelgrens arbetsrum i Stockholm på Svartensgatan nr 14 år 1881 hvarst hans samlingar förvaras för hans arbete "Atlas för Sveriges odlingshistoria" jemte hans Bibliotek".

samtida besökare beskrivas som det enklaste tänkbara och i hans brev finns det passager där han mycket tydligt uttrycker missnöje med sin bostadssituation. Det är framför allt kylan han klagar på. I ett brev till Hylltén-Cavallius skrivet under en bister vårmånad 1877 berättar han: "Jag arbetar nu därpå [Atlas till Sveriges odlingshistoria] som vanligt, när jag kan bärja mig för köld, ty mina rum äro mycket kalla att jag som sjuklig och känslig för kylan ofta ej kan arbeta."⁶

Han återkommer till bostadens dåliga skick nästan exakt två år senare när han beklagar sig över tillståndet och menar att "min lokal här är nu mera ej för folk, ja ej en gång för fän, lagom att hårda geribukar, husett har spruckitt så att då man förleden sommar lade ett rör, var sprickan i muren så stor att arbetarne talte sinsemellan genom densamma."⁷ I författaren och journalisten Claës Lundins nekrolog över Mandelgren beskrivs

3. På teckningen har Mandelgren skrivit: "N.M. Mandelgrens Bostad i Stockholm å Svartensgatan 14. Sedd från Trädgården, A. dess arbetsrum B. Sängkammare. Detta ställe har han bebott sedan 1864 Tills i dag d 28/6 1881."

4. Kasper Salin dokumenterade Mandelgrens kvarter Svartensgatan 18-14 (Mosebacke torg till vänster) någon gång mellan 1885 och 1913. Gatuhuset till Svartensgatan 14 syns längst till höger på bilden.

hans hem som tarvligt, det vill säga enkelt, men måleriskt intressant. Från det stora huset Svartensgatan 14 ”kom man över en ganska trevlig gård med grönt i bakgrunden till Mandelgrens bostad, vilken bestod av två rum, skilda av en tambur och alldeles fyllda av hans samlingar.”⁸

I oktober 1864 hade Mandelgren flyttat till bostaden alldeles i närheten av Mosebacke torg. Den lägenhet han hyrde där kom att bli hans fasta punkt i Stockholm ända fram till våren 1894, då han sade upp kontraktet och flyttade till diakonissanstalten Ersta, där han knappt fem år senare avled. Huset på Svartensgatan ägdes av medicinalrådet Fredrik Theodor Berg. Bostaden låg i en flygelbyggnad åt gården, en trappa upp, bestod av två tum och kök och kostade 200 Rdr per år. Hyran avlade han varje kvartal. Det var också hit som Hazelius kom för att besöka Mandelgren för första gången.⁹

Hazelius och Mandelgren var verksamma under en tid som präglades av intresset för folklivsforskningen och allmogekulturen. Hit hörde sagor och folkvisor, seder och bruk, husgeråd och jordbruksredskap, dräkter och hemmens inventarier, kyrkor, runstenar och andra fornminnen. Under seklets gång växte discipliner som fornkunskap, arkeologi, nordiska språk och folklivsforskning fram.¹⁰ Artur Hazelius inledde sitt omfattande insamlingsarbete, Nils Gabriel Djurklou startade sin Förening för Nerikes folkspråk och fornminnen, landets första, och Gunnar Hyltén-Cavallius gav ut sitt verk *Wärend och Wirdarne*. Hyltén-Cavallius lade också grunden till de samlingar som kom att utgöra grunden till Smålands museum i Växjö men också till folklivsforskningen som vetenskap.¹¹

Mandelgren hade långvariga kontakter med flera forskare och samlare. Till dem hörde arkitekten och professorn i grekiska Carl Georg Brunius, juristen Richard Dybeck, skribenten Pehr Arvid Sæve, författaren, fornforskaren och riksdagsmannen Leonhard Fredrik Rääf i Småland och prästen och fornforskaren Axel Emanuel Holmberg. Men främst av alla dessa var Gunnar Hyltén-Cavallius, som i många avseende var och förblev Mandelgrens fasta och återkommande stöd. Med andra, såsom Djurklou och Hazelius kom han ganska bra överens, i synnerhet på äldre dagar. Många låg han också i mer eller mindre öppen konflikt med. Hit hör Hildebränderna, som de kallades, och då särskilt den mångåriga riksantikvarien Bror Emil Hildebrand. Denne hyste ett svalt intresse för folkminnesforskningen och alla de fornminnesföreningar och museer som i allt snabbare takt bildades runt om i landet. Hans kritik mot Mandelgren och omvänt kom bland annat att handla om centralmuseitanken och

frågan om hembudsskyldighet till staten samt om Vitterhetsakademiens resurser för att skydda kulturarvet.¹²

Vägarna korsas

Sommaren 1872 tillbringade Artur Hazelius i Dalarna. Landskapet fungerade som något av ett mecka för de som var intresserade av att skymta en levande folkkultur med ålderdomliga drag. Industrialiseringen bröt igenom i Sverige relativt sent sett ur ett europeiskt perspektiv och det fanns områden i Sverige som länge, just på grund av sitt avlägsna läge men även den sociala strukturen, höll fast vid äldre sedvänjor betydligt längre än andra. Siljansbygden var ett av dessa områden. Dalarna hade lockat Hazelius tidigare, men när han återvände dit 1872 tillsammans med sin hustru Sofi grep det honom på ett nytt sätt. I sin dagbok beskriver hon sina intryck:

Klockan omkring halv sju voro vi nere vid Barkbacken för att taga emot de väntande båtarna. Det var den fagrade sommarmorgon. Siljan låg som en spegel... den ena båten efter den andra närma sig med raska årtag. De röda och vita dräkterna skimra mot solen. Kullorna sitta på båtkanten och bilda en krans av kraftiga färger. Gamle-far synes högtidlig i aktern vid styret. Tio par åror sätta fart i den stora, långsmala båten, som rymmer mer än femtio personer. Man tänkte sig mellan 30 och 40 sådana båtar, nästan på en gång framskridande på den solbelysta vattenytan! Vilken på en gång praktfull och obeskrivligt intagande syn! Det var omöjligt att utan tårar betrakta detta sällsamma skådespel.¹³

Intrycken från Dalasommaren 1872 var avgörande för Hazelius, som under hösten började arbeta för att förverkliga sina planer. Målet för detta intensiva arbete var ett nytt museum, det som kom att bli Nordiska museet. En av de första uppgifterna var att skaffa resurser i form av kontakter, understödjare och, förstås, pengar.

Hazelius var 20 år yngre än Mandelgren och kom från en helt annan bakgrund. Hazelius hade haft en trygg och välbeställd uppväxt i ett hem som uppmuntrade kulturell kringsyn och god utbildning, medan Mandelgrens liv präglades av strävsamhet och uthållighet. Henrik Ranbys artikel i denna bok visar att Mandelgren formade sin bana genom att tidigt bege sig hemifrån och tjäna pengar för sitt uppehälle, bland annat genom arbete vid Höganäs bruk.¹⁴ Det var med hjälp av greve Jacob De la Gardie

5. Wilhelm Marstrands stora oljemålning "Kyrkfärd till Leksand" från 1853.

som han kom i kontakt med professor Fredric Westin, direktör för Konstakademien, som fann att den unge Mandelgrens talanger var lämpade för konstnärslärobanan. 1833 reste Mandelgren till Stockholm, för att börja vid den så kallade principskolan.¹⁵

Resan från hembygden i Skåne till Konstakademien i Stockholm ledde till en helt ny vändning i Mandelgrens liv. Efter studierna i Stockholm reste han vidare till Köpenhamn och därifrån på en mycket efterlängtat studieresa i Europa. Hösten 1843 återvände han till Stockholm, 1844 grundade han söndags-ritskolan, 1845 Svenska slöjdföreningen och 1846 Konstnärsgillet. Sommaren 1846 påbörjade han sina resor runt om i Sverige, forskningsresor som från början hade statligt stöd och som pågick så gott som årligen fram till 1891.¹⁶ Forskningsresorna kom med tiden i allt större utsträckning att fokusera på att avbilda och samla in folklig kultur, såsom möbler, redskap, husgeråd och klädedräkter.¹⁷ Den här verksamheten låg precis i linje med det arbete som Artur Hazelius inledde ett par decennier senare.

Spåren efter den första kontakten mellan Hazelius och Mandelgren återfinns i Hazelius dagboksanteckningar från hösten 1872. Torsdagen den 15 november 1872 skriver han kort och koncist: "Besök hos artisen Mandelgren som vanns."¹⁸ Anteckningarna om dessa "vunna", "fullständigt vunna" och "varma anhängare" fyller Hazelius dagboksanteckningar. Det dessa personer har vunnits till, var förstås att stödja inrättandet av det som senare kom att bli Nordiska museet och Skansen.

I oktober 1873, året efter att Mandelgren vunnits, öppnade Hazelius *Skandinavisk-etnografiska samlingen* i den södra av Davidsons paviljonger på Drottninggatan 71. Redan på 1850-talet hade Gunnar Olof Hyltén-Cavallius och Konstnärsgillet hållit sammankomster där med folklivsprogram.¹⁹ Hazelius byggde upp stuginteriörer från Halland, Skåne och Vingåker och fyllde dem med tablåer av naturtrogna vaxfigurer klädda i folkdräkter. Men sättet att framställa föremålen i autentiska miljöer, hur mycket uppmärksamhet det än väckte, var inte en helt ny företeelse. Den pedagogiska tanke som låg bakom utställningarnas utformning var gemensam för Mandelgren och Hazelius. Hazelius kan ha tänkt och föreställt sig sina utställningar mest som bilder och tagit intryck av hur dräkter från Skåne, Blekinge och Dalarna och föremål från den jämtländska allmogen visats under Parisutställningen 1855. Under utställningen i Paris 1867 ställde Mandelgren tillsammans med professor Fredrik Wilhelm Scholander vid Konstakademien och skulptören Carl August Söderman ut trettio figurer i tretton olika grupper, men också tolv norska folkdräkter i sex grupper.²⁰

Ett par år efter öppnandet av *Skandinavisk-etnografiska samlingen* besökte Hazelius världsutställningen i Paris 1878. Med sig hade han ett trettiotal svenska folkdräkter uppställda i grupper i tablåartade interiörer. Av kommentarer i pressen framgår att dessa gjorde ett starkt intryck och gav Hazelius museum ett världsrykte.²¹ Hazelius "kände och arbetade med publiken som en teaterdirektör eller en varuhuschef skulle ha gjort. Han identifierade sig med dess smak och önskningar på det område, där han arbetade" skriver Ernst Klein i en minnesartikel i *Nordisk tidskrift* 1930.²² Det här sättet att framställa och bygga utställningar blev alltmer etablerat och det är tydligt att Hazelius och Mandelgren ingick i en gemensam idéfär. Av dagboken att döma var det viktigt för Hazelius att få med sig Mandelgren på tåget mot museets förverkligande.

Museitankarna

Efter sin vistelse i Dalarna 1872, som för Hazelius blev något av en uppenbarelse, påbörjade han arbetet med att säkra resurser till sin sak. Det finns många beskrivningar av hur han skaffade medel till museet, och från samtiden finns nidsbilder av Hazelius som tiggaren som med sin lista försökte snärja folk och få dem att lova att skänka pengar till museet. Olika upprop till allmänheten, lotterier och olika typer av sammankomster anordnades för att samla in pengar, men Hazelius menade att det enda riktigt verkningsfulla sättet var att personligen avlägga besök. Författaren och kvinnosakskvinnan Ann Margret Holmgren, som genom sin make fysiologiprofessorn Frithiof Holmgren blev vän med både Artur och Sofi Hazelius, återger i sina memoarer minnet av den strävsamme museimannen.

Hans besök hos oss i Uppsala gjordes i regel så sent på dagen, att vi hade lagt oss. När tamburklockan väckte oss, visste vi genast, att nu var Artur här. Man klädde sig och välkomnade den kära gästen, som då hade strävat hela dagen med besök hos folk och nu behövde få en bit mat.²³

Hazelius visade stor arbetsvilja och envishet att skaffa medel till sitt museum och det gjorde intryck på andra i hans krets.²⁴ Fritz von Dardel skriver i sin dagbok om sin besvikelse över att det inte, trots stora ansträngningar, blev något konstindustrimuseum i Stockholm. Lite bittert skriver han om de 3 miljoner kronor Hazelius energiskt samlat in och menar att ett konstindustrimuseum skulle vara ”långt nyttigare än dessa ofantliga samlingar av fornsvenska lantbruksredskap; men dessa smickra böndernas fåfänga”.²⁵

När Hazelius började sin samlargärning och formade sina tankar om ett museum fanns redan flera museer i Stockholm, och att samla var på modet. Guldsmeden Christian Hammer visade sina samlingar för allmänheten och kemiprofessorn Nils Peter Hamberg hade 1853 upprättat ett Museum för naturvetenskap, slöjd och konst, på nuvarande Mäster Samuelsgatan. Nationalmuseum och Zoologiska museet vid Drottninggatan samsades om publiken med Konstföreningen, Slöjdskolan och Lantbruksakademien och 1872, detta speciella år, grundades även Svenska Slöjdföreningens museum vid Brunkebergstorg.²⁶

Storsamlaren Christian Hammer hade ett år tidigare erbjudit staten att köpa hans samling men i oktober 1872 kom ett negativt svar från reger-

6. Edvard Forsströms teckning av Artur Hazelius som med piska och kratta driver sin idé om ett museum framåt. Pressfolk, som identifieras genom sina trekantiga hattar av tidningspapper, ser ut att springa Hazelius ärenden.

7. Fritz von Dardels teckning av Artur Hazelius, porträtterad som tiggare med hatten utsträckt och försedd med en lista med överskriften "Gåfvor".

ingen. Anledningen var att priset var för högt och intyg på detta hade inhämtats från två av tidens storheter på området: Konstakademiens preses Fritz von Dardel och riksantikvarien Bror Emil Hildebrand. Diskussioner och debatter var med andra ord i full gång. Med i beslutet fanns också att den nyss avlidne kungen Karl XV i sitt testamente förordat att hans samlingar av konst och konsthantverk skulle tillfalla staten och förvaltas av Nationalmuseum. Hammerska samlingen ansågs därmed inte nödvändig för staten att köpa in.²⁷

Ett av Mandelgrens stora intressen var hemslöjden, som stagnerat efter industrialismens genombrott. Men under den ekonomiska krisen på 1870-talet ökade intresset för både husbehovs- och saluslöjden och dess betydelse för människor. Hazelius insamlingar av textilslöjd och allmogeslöjd hjälpte förstås till att öka och sprida intresset. I slutet av 1860-talet hade Mandelgren framfört idén att Svenska Slöjdföreningen skulle grunda ett konstindustrimuseum, något som förverkligades 1872 då Fritz von Dardel var ordförande. Förebilden var museerna i London, Berlin och Wien och fokus var på den svenska slöjdens synliggörande.²⁸ Kostnaden för att driva museet blev dock alltför betungande och i mitten av 1880-talet överlämnades samlingarna till Nationalmuseum.²⁹ Men Hazelius strävade vidare med sitt arbete.

Hazelius var ihärdig i sitt insamlingsarbete och samlingarna växte snabbt. Han fick mycket positiv uppmärksamhet, inte minst från pressens sida. Men han undslapp inte kritik. Ett av de områden som han kritiserades allra mest för var att han samlade alldeles för mycket och dessutom föremål som inte alltid var i bästa skick. Några använde till och med ordet ”lump” för att beskriva delar av samlingen.³⁰

De mandelgrenska samlingarna och Nordiska museet

Att Mandelgrens och Hazelius vägar korsades är inte förvånande, inte heller att de skulle börja samarbeta. Att Mandelgren lätt hamnade i konflikt med människor i sin omgivning är väl känt, och den mest utdragna och hetsiga konflikten var den han hade med riksantikvarien Bror Emil Hildebrand. Men det fanns även andra konfliktytor. År 1869 grundades Svenska Fornminnesföreningen, en ideell förening för att skydda landets fornminnen, kulturmiljöer och kyrkor. Mandelgren var verksam i föreningen i starten, men drog sig snart tillbaka, återigen på grund av samarbetssvårigheter.³¹

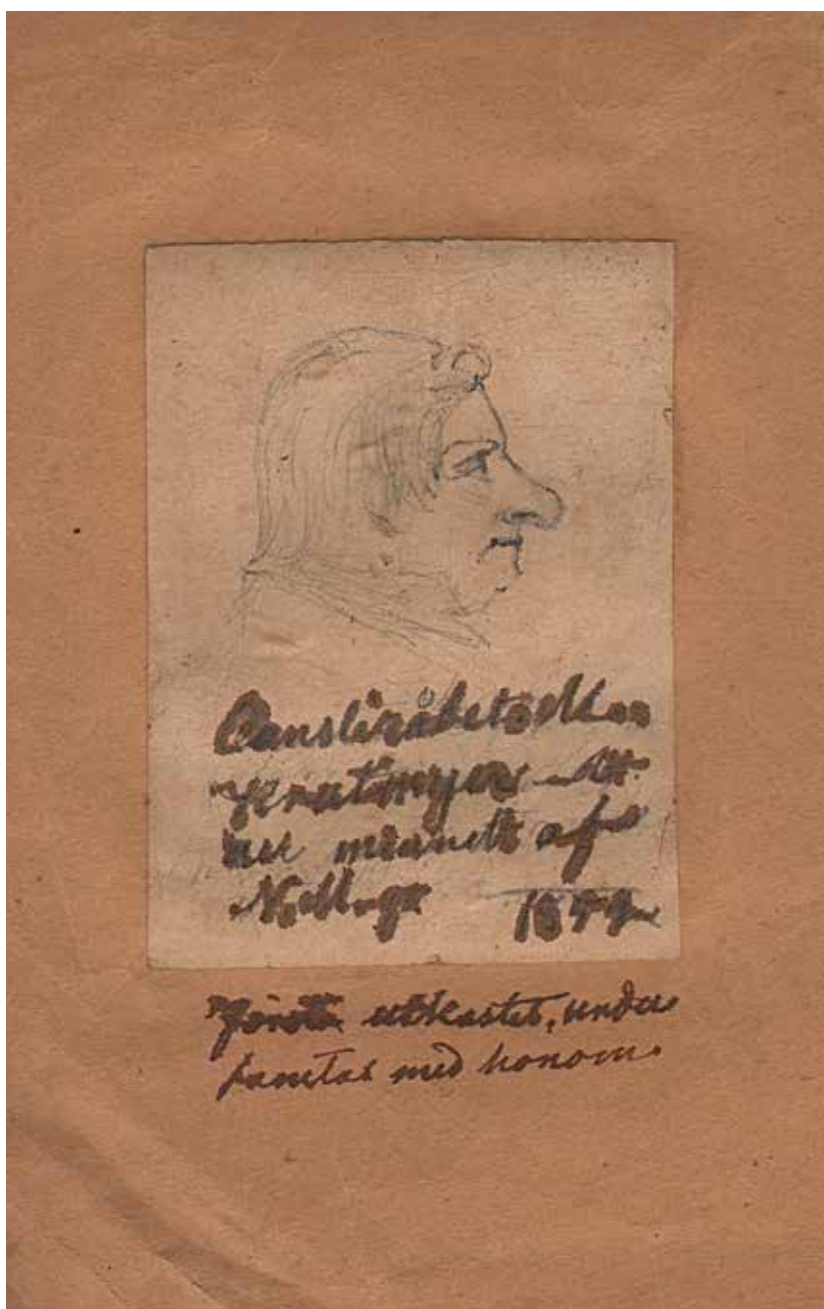
Det inledande brevcitatet, där Mandelgren för sin vän Hyltén-Cavallius beskriver Hazelius som en egoist – likt Hildebrand – och tydligt visar att han inte litar på Hazelius, skaver en smula mot den bevarade korrespondensen mellan Mandelgren och Hazelius. Även om misstänksamheten dem emellan verkar ha levt kvar länge hade de en långvarig kontakt och samarbetade genom åren på flera olika sätt. I den bevarade korrespondensen framgår att Mandelgren regelbundet försåg Hazelius med föremål och dokument. Hos Nordiska museet finns omkring 500–600 föremål som anges som inkomna till museet genom Mandelgrens försorg.

Brevkorrespondensen avslöjar att de två hade stort utbyte av varandra när det gällde föremål. Mandelgren bad Hazelius besöka honom och se på än det ena, än det andra. Det här förhållandet pågick ända fram tills Mandelgren lämnade sitt hem på Svartensgatan för Ersta diakonissanstalt. Hazelius köpte föremål av Mandelgren från 1875 och framåt, och det verkar som om dessa föremål utgörs av sådana som Mandelgren samlat långt innan Hazelius påbörjade sin egen insamlingsverksamhet. Troligen hade han föremålen i sina egna samlingar när han erbjöd dem till Hazelius.

I maj 1875 sände Mandelgren Hazelius en kort notis: ”Bästa Herr Dr Hazelius! Skulle det vara möjligt att kunna komma till mig i Morgon förmidag för att utse något i min samling som jag vill Deponera i Tu[us] samling och annat som är till salu.”³² Under återstoden av året mottog Hazelius mängder med föremål till det nya museet och kontakterna mellan dem var många. Bland alla föremål som införlivades i museets samlingar 1875 är det inte möjligt att avgöra vilka Mandelgren avsåg i sitt inledande brev. I ett brev från augusti 1889 skriver Mandelgren åter till Hazelius om en ny laddning föremål som skulle kunna intressera museet.

Hvill du sända hitt en af dina kullor så får du en liten korg med diverse saker som prof på porselin, burkar m.m samt en arbetslampa för olja som tillhört kanslirådet Krutmejer på 1830-tal: [---] Kullan bör hafva med sig en bärkorg att lägga sakerna i. Vännen N. M. Mandelgren³³

En hel del av dessa föremål föll uppenbarligen Hazelius i smaken och införlivades i Nordiska museets samlingar. Kanslirådet David Krutmeijers arbetslampa skrevs in i accessionsliggaren den 7 augusti samma år.³⁴ Arbetslampan var inte det enda föremålet från kanslirådets familj som hittade vägen in till Nordiska museets samlingar.³⁵ Alla dessa var förmedlade via Mandelgren, som kan ha träffat kanslirådet redan i sin ungdom.³⁶

8. Nils Månsson Mandelgrens teckning av kanslirådet och konstnären David Krutmeijer 1852.

Mandelgren tecknade ett porträtt av Krutmeijer 1852 som finns bevarat i de mandelgrenska samlingarna i Folklivsarkivet i Lund.

Det var en brokig blandning av föremål som Mandelgren förmedlade till Nordiska museets samlingar, även om textilier och delar till klädedräkter dominerar. Därutöver införlivades en stor mängd tapetprover och läs i olika utformningar till samlingarna. Spåren av dessa föremålsutbyten återfinns dels i de kvitton som skrevs vid inköpen, dels i korrespondensen.

Mandelgren och Hazelius tipsade alltså varandra om föremål som kunde vara intressanta, men de hjälpte även varandra med kontaktuppgifter till personer med lokala nätverk i olika bygder. Mandelgren hade under lång tid arbetat med tecknare och andra medhjälpare som försåg honom med material från olika bygder, precis som Hazelius hade "skaffare".³⁷ Flera av de ursprungliga förmedlarna som framförallt Mandelgren köpt föremål av återkommer även i Hazelius listor. Troligen vände de sig till samma personer. En av dessa "skaffare" som återfinns hos både Mandelgren och Hazelius under senare delen av 1800-talet var Per Amundsson.

Den bevarade korrespondensen mellan Mandelgren och Hazelius avslöjar inget om att Hazelius gav Mandelgren i uppdrag att skaffa föremål, eller om det var tvärtom, men den täta kontakten mellan de två utvecklades så småningom till vänskap. I ett av de sista breven mellan Mandelgren och Hazelius skriver Mandelgren om sina samlingar och framtiden för dem:

Som jag nu bestämt mig för att stanna på Diakonissen under mina återstående dagar, så vill jag lämna en del saker som deposition till Nordiska museet att der förvaras till min död hvarefter de komma att tillhöra museet – bestående af tryckta skrifter, som afhandlar nordisk kultur m.m. Svar anhålles vänligen om du antar mitt anbud eller låt mig veta om du på annat sätt vill emotaga det.³⁸

De kommande åren skrev Mandelgren regelbundet till Hazelius för att be honom komma till Ersta för att se på olika föremål som Mandelgren ville deponera i museet fram till sin död. Av handstilen att döma fick Mandelgren mot slutet hjälp att skriva breven.³⁹ På breven har Hazelius ibland antecknat om han besökte Mandelgren på Ersta diakonissanstalt eller skickade en av sina amanuenser. Det senare var betydligt vanligare.

En sorts vänskap

Kontakterna mellan Mandelgren och Hazelius på ett mer personligt plan går till viss del att spåra i den bevarade korrespondensen. Hazelius ville tidigt att Mandelgren skulle stödja hans idé, och det är tydligt att de inspirerades av varandra och den rådande tidsandan.⁴⁰ Brevkorrespondensen mellan de två visar också, att det till en början handlade om att de behandlade varandra med respekt och hade gemensamma intressen, men ju längre tiden går förändrades även tonen i breven. *Bäste herr Mandelgren* 1873 blev drygt 20 år senare *Käre vän och broder* och *Herr Doktor A. Hazelius* går via *Bästa Herr Doktor* till att så småningom landa i *Min kära Broder*. Men trots den tilltagande förtroligheten mellan de två, går det i andra källor att ana att Mandelgrens blick på Hazelius verksamhet inte alltid var så tolerant, såsom framgår av det ovan citerade brevet från 1881 till Hyltén-Cavallius.

Mandelgren hade under alla sina verksamma år med varierande framgång arbetat för olika föreningar och för att realisera tankar om museer och minnesinstitutioner. När Hazelius så småningom trädde in på scenen för att skaffa medel till sin sak och började omsätta sin museitanke till verklighet uppstod avundsjuka, inte bara hos Mandelgren, utan även många andra som tvingades konkurrera om medlen. I ett brev till Mandelgren skriver hans vän Gustaf Henrik Brusewitz och beklagar sig över att det är ont om pengar, då "Hazelius drar allting till sig".⁴¹

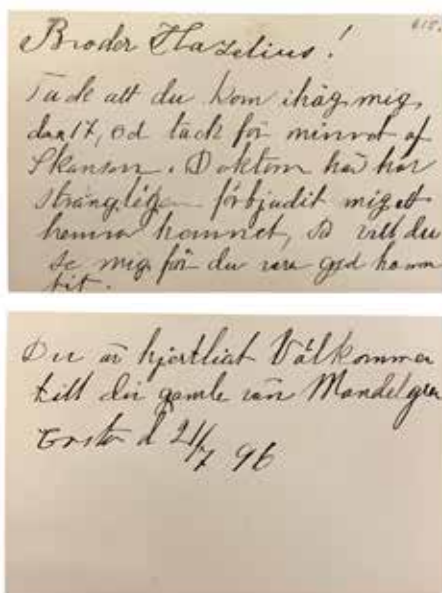
Relationen mellan Mandelgren och Hazelius blir kanske tydligast när det kommer till vad som skulle hända med Mandelgrens omfattande samlingar vid hans död. Idag finns samlingen vid Lunds universitet, men vägen dit var inte spikrak, vilket säger något om relationerna till Hazelius och hans museum. Tanken på samlingarnas framtid var ju något som återkommande diskuterades mellan Hyltén-Cavallius och Mandelgren. Hyltén-Cavallius tog upp frågan flera gånger och i brevväxlingen är det möjligt att se att han ibland var lite orolig för att Mandelgren inte fattade ett beslut, i synnerhet som tiden gick. Han tryckte på och menade att Nordiska museet borde vara den självklara platsen. Redan tidigt i Mandelgrens och Hazelius gemensamma historia ber han Mandelgren att vara stöttande. "När du träffar Hazelius, så helsa honom, råd honom och uppmuntra honom. Hans sak är vår egen, liksom hela landets."⁴² Mandelgren deltar villigt i Hyltén-Cavallius diskussioner om sin samling men tiden går utan att han riktigt kan bestämma sig. Han hör av sig till Upp-

sala, men får inget svar, och ställer även frågan mer informellt till vännen Brusewitz, som brevledes svarar honom på det sätt han troligen allra minst vill.

Dina samlingar, vidlöftiga i en enda specialitet, passa enligt min åsigt hvarken för Göteborgs museum, Uppsala eller Lunds, utan deras rätta plats är hos Hazelius. I Stockholm, der special-samlingar redan finnas i så många särskilda grenar kan en dylik samling vara på sin plats men annorlunda är förhållandet vid provincial-museerne hvilka måste som regel för sig uppställa: "Litet men godt af hvarje". [...] Nu min kära broder har jag sagt dig min mening i denna ömtåliga sak. Att jag ej omtalar ditt förslag för någon kan Du lita på.⁴³

Ju längre tiden går, desto mer nervös tycks Hyltén-Cavallius bli, och när han 1881 återigen tog upp frågan med Mandelgren gällde det om det var till Uppsala, Lund, Kungliga biblioteket eller någon annan plats som samlingarna skulle föras.⁴⁴ Till slut meddelade Mandelgren bestämt att han inte såg att Nordiska museet och Hazelius skulle vara lösningen för samlingens framtid. Det citat från Mandelgrens brev till Hyltén-Cavallius i november 1881 som är det här kapitlets utgångspunkt stänger en gång för alla grinden till museet liksom för vidare diskussioner mellan Hyltén-Cavallius och Mandelgren om samlingars framtida plats. Istället är det Lunds universitet som samma år accepterar donationen och Mandelgren redogör nogsamt i sitt testamente för villkoren och för den donation av medel, 15 000 kronor, som skulle följa med samlingen och ligga till grund för den mandelgrenska fonden.⁴⁵

Det är inte helt lätt att utröna vad Mandelgren innerst inne ansåg om Hazelius och hans museum. I breven till Hyltén-Cavallius är han inte bara tveksam och avvaktande utan också föraktfull. Men tonen i breven till Hazelius är en annan. Precis som tilltalet i breven förändras genom åren förändras även innehållet. Från början diskuterar de föremålsförvärv och stämmer träff men tonen är lätt distanserad. Under 1880-talet börjar de innehålla mer personliga reflektioner, särskilt Mandelgren skriver om kölden och svårigheterna att ta sig ut, om sina sjukdomar och att han är ensam. Rädslan för ensamheten är ett återkommande tema som han även diskuterade med Hyltén-Cavallius. I september 1887, två år innan Hyltén-Cavallius gick bort, skrev han till sin vän: "Bästa Vän! Din rader af den 19 dennas voro kärkomna, då mina verkliga vänner äro få ty den ena efter den andra har gått bort, så står snart ingen qvar, och Gubben står alena".⁴⁶

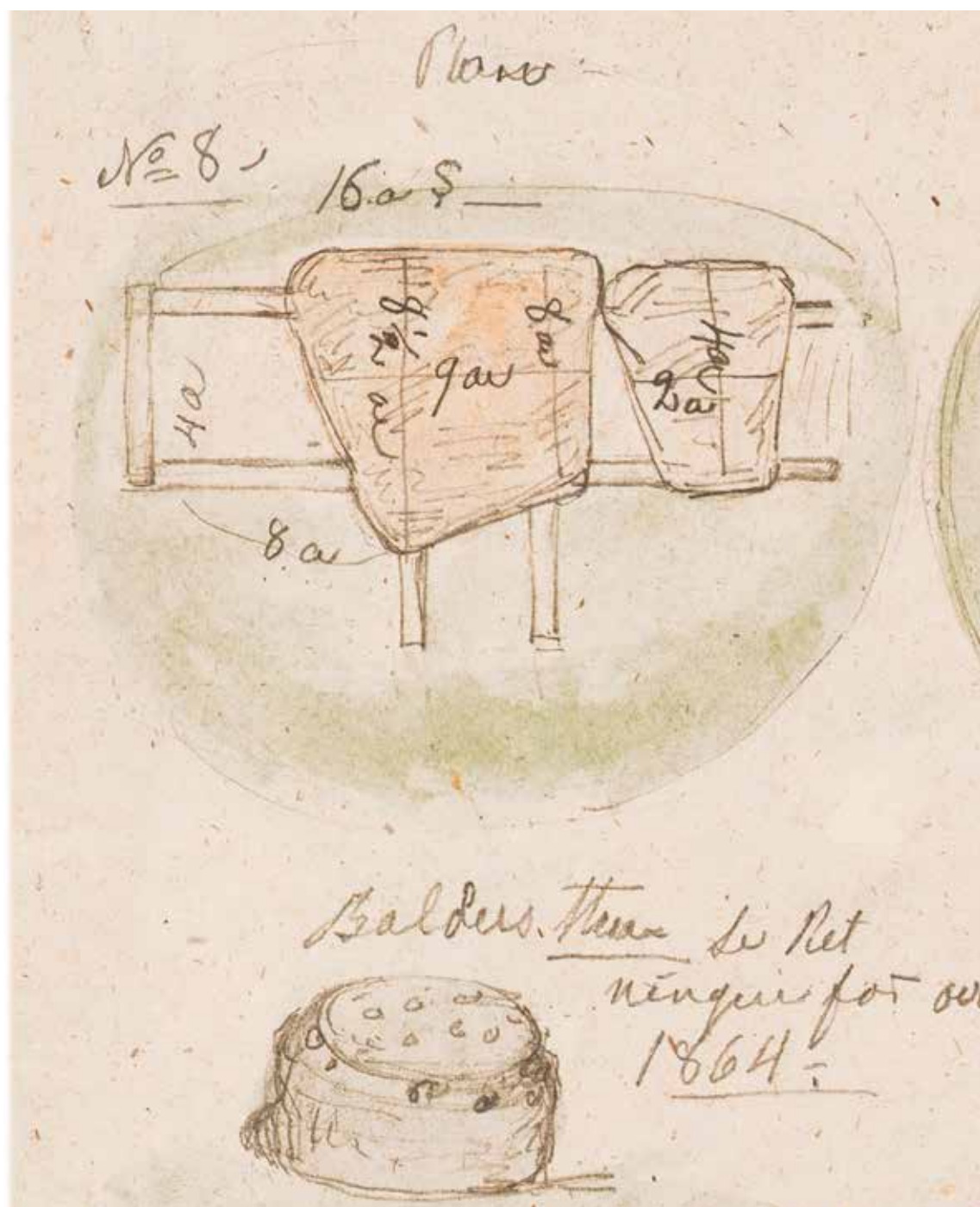

9–10. Sista brevet från Mandelgren till Hazelius. "Broder Hazelius! Tack att du kom ihåg mig den 17, och tack för minnet af Skansen. Doktorn här har strängligen förbjudit mig att lemna hemmet, så vill du se mig får du vara god koma hit. Du är hjertligt Välkommen till din gamle vän Mandelgren. Ersta d. 21/7 96".

Om Mandelgren vid den här tiden räknade in Hazelius i sin vänskapskrets är dock osäkert.

År 1891 kallades Mandelgren till hedersledamot av Samfundet för Nordiska museets främjande. Hazelius skrev i ett brev till Mandelgren att detta var "den högsta utmärkelse" som "vi kunnat ge". "Jag vet, at du alltid följt min verksamhet med intresse och alltid skall göra det" lade han till, och avslutade med meningen: "Min tanke är också, att häri skall ligga en liten upprättelse för den glömska af dina tjänster, som på vissa andra håll egt rum."⁴⁷

I juli 1896 fyllde Mandelgren 83 år och uppvaktades av Hazelius som brevledes gratulerade på bemärkelsedagen. På ett litet brevkort sänder Mandelgren ett tack. Det är ett av de sista breven som Mandelgren själv skrev till Hazelius. "Doktorn här har strängligen förbjudit mig att lemna hemmet, så vill du se mig får du vara god komma hit. Du är hjertligt välkommen till din gamle vän Mandelgren."⁴⁸ Den efterhand alltmer vänskapliga kontakten med Hazelius förblev intakt till livets slut.

1. Detalj av bild 8.

Mandelgren och arkeologihistorien

PÅVEL NICKLASSON

Arkeologins historia

Nils Månsson Mandelgren omnämns som regel inte i arkeologihistoriska översikter. Ett exempel är arkeologiprofessor Evert Baudous gedigna bok *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*, utgiven av Vitterhetsakademien år 2004, som är aktuell även om den är tjugo år gammal. Den används i arkeologiundervisning och åberopas i vetenskapliga böcker och artiklar.¹ Om man studerar Baudous framställning kan man, med en viss förenkling, påstå att arkeologins utveckling under 1800-talet var linjär. I början av seklet rådde kaos och förvirring. Antikvarier satt fast i förlegade och felaktiga teorier tills dansken Christian Jürgensen Thomsen och lundaprofessorn Sven Nilsson på 1830-talet skapade den vetenskapliga arkeologin. Thomsen publicerade treperiodsystemet med dess välkända indelning i sten-, brons- och järnåldrar som gav forntiden grundläggande kronologi och riktning. Nilsson förde arkeologin närmare naturvetenskaper som geologi och paleontologi. Han urskilde stenåldern som ett stadium i människans utvecklingshistoria, samt började fylla begreppet förhistoria, tiden före de skriftliga källorna, med innehåll. Deras insatser var den vetenskapliga arkeologins grund.

Nästa stora språng togs runt år 1870 då arkeologin professionaliserades. I Sverige var de främsta företrädarna de blivande riksantikvarierna Hans Hildebrand och Oscar Montelius, verksamma vid Historiska Museet i Stockholm. Förbindelselänken mellan genombrotten under 1830-talet och de professionella arkeologerna är riksantikvarie Bror Emil Hildebrand, Thomsens nära vän och förtrogne.

Man känner igen Baudous perspektiv med en utveckling från kaos, via vetenskaplig arkeologi till professionalisering, från äldre översikter som

Bo Gräslunds *Relativ datering: om kronologisk metod i nordisk arkeologi* (Diss., 1974), Ole Klindt Jensens *A history of Scandinavian archaeology* (1975) och även i utomnordiska studier som Bruce Triggers *A History of Archaeological Thought* (2006).² Man kan därför med visst fog påstå att det är ett etablerat sätt att presentera arkeologins historia. Självklart måste man förenkla resonemang i översikter, men man riskerar också att tappa viktiga komponenter i hur arkeologin formades. Vad som hände utanför linjen från kaos via ordning till institutionalisering utelämnas eller nämns i förbigående. Mandelgren nämns som regel inte och blir därmed inte en del av arkeologins historia.

Liksom Gräslund och Jensen tog Baudou sin information om det tidiga 1800-talets arkeologi från Bengt Hildebrands *C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816–1837*, ett digert arbete i två volymer utgivna 1937–1938.³ Utgivningen sammanföll med hundraårsminnet av författarens farfars, Bror Emil, upphøjelse till riksantikvarie år 1837. Bengt Hildebrand beskrev hur Thomsens sunda syn på arkeologi segrade då hans vän Bror Emil Hildebrand upphøjdes till riksantikvarie. Bengt Hildebrand närmast raljerar över antikvarier som inte bidrog till treperiodsystemet eller dvaldes utanför kretsen närmast Thomsen och de hamnade därmed ohjälpligt utanför arkeologins huvudfåra. Framställningen slutar med att arkeologin ”går i mål” 1836–1837 då treperiodsystemet är publicerat, Thomsen styr i Danmark och den nytillträdde riksantikvarie Bror Emil Hildebrand i Sverige. Allt är nu ordning och reda. Bengt Hildebrands stora källstudie har cementerat senare arkeologihistorisk forskning. Man kan inte förbigå Bengt Hildebrands skildring, och alla som ägnat sig åt arkeologihistorisk forskning har direkt eller indirekt tagit intryck av hans framställning. Några påpekanden behöver dock göras, och det finns skäl att ifrågasätta Hildebrands perspektiv. Titeln på studien är i själva verket vilseledande, eftersom Thomsen inte besökte Sverige under åren 1825 till 1840. Hans korrespondens inskränkte sig till enstaka brev till antikvarier som Nils Henrik Sjöborg, Magnus Bruzelius och Johan Henrik Schröder. Hans huvudkorrespondent och nära vän, Lundensaren Sven Hylander, avled 1825. Han hade ingen, eller mycket liten, kontakt med centralt placerade eller tongivande fornforskare som Jacob Adlerbeth och kärntruppen i Götiska förbundet. Han började brevväxla och utbyta tankar med energiknippet Sven Nilsson först år 1835. Thomsens lärda förbindelser med Sverige var därmed i det närmaste obefintliga och inflytandet på svensk fornforskning försumbart. Hans omfattande brevväxling med Bror

Emil Hildebrand kom igång först år 1830. Bror Emil, född 1806, var då fortfarande student och varken han eller Thomsen hade arkeologi som huvudintresse.

Hildebrands historieskrivning slutar innan Mandelgren började ägnade sig åt fornforskning på allvar. Framställningen gör dock att han och andra förment perifer antikvarier nedvärderats i arkeologihistorien. Efter att under flera decennier ha forskat om arkeologi under 1800-talet slår det mig hur enkelspårig arkeologins utveckling under detta sekel framställts. I Baudous historik framstår detta särskilt tydligt, då han är noga med att påpeka att det finns olika sätt att studera forntiden och bedriva arkeologisk verksamhet såväl under 1700-talet som framförallt 1900-talet. 1800-talet blir därför ett slags undantag med en enda rak utvecklingslinje.

I mina ögon karakteriseras 1800-talets arkeologi av mångfald och livligt experimenterande. Många idéer förkastades, men många har också överlevt som delar av den arkeologi vi bedriver idag, eller som mäktiga, men dåligt förstådda underströmmar, om inte i arkeologin så i populärkulturen. Mångfalden går delvis att förklara med att fornforskning i huvudsak bedrevs av antikvarier på landsbygden. Präster, adelsmän och andra drevs av nyfikenhet, äregirighet eller vetenskapligt patos till att utforska det sedan länge förgångna. Statsmaktens intresse för fornforskning var fram till 1860-talet i det närmaste obefintligt, men efter att större centralistiska strävanden introducerats växte ett motstånd fram från privatforskare i till exempel Svenska Fornminnesföreningen, som grundades 1869 med Mandelgren bland grundarna. De professionella arkeologerna var inte oemotsagda eller de enda som ägnade sig åt arkeologi.

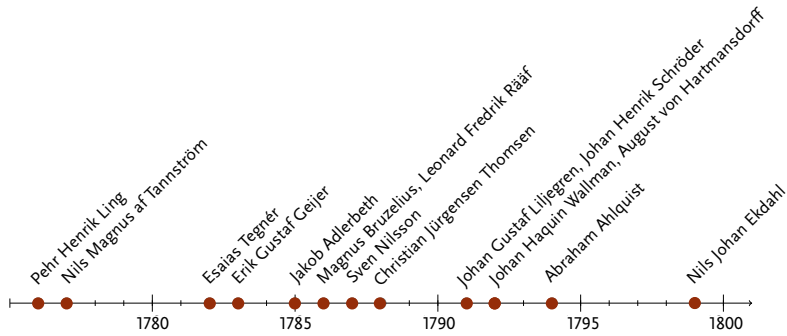
När man förstått att det finns svagheter i hur arkeologins historia brukar framställas finns det möjligheter att på ett meningsfullt sätt arbeta in gestalter som Nils Månsson Mandelgren i arkeologihistorien genom att byta perspektiv. Mitt mål här är inte att beskriva Mandelgrens antikvariska verksamhet, det har andra forskare gjort. Istället vill jag placera in honom i samtida strukturer. Jag försöker visa på inspiratörer och nätverk samt analysera hur han passar in i arkeologins mångdimensionella förändringar under 1800-talet. På slutet ställer jag också frågan hur arkeologin sett ut om Mandelgren och inte Hildebrand blivit riksantikvarie och fått bestämma.

Göterna

Ett alternativt sätt att studera arkeologins utveckling under 1800-talet är att särskilja olika generationer av fornforskare. Syftet är att belysa hur fornforskningen skiftar över tid. Man kan även urskilja nätverk och influenser. Man måste också förstå att antikvarier var särpräglade individer. Att forska om forntiden var ett udda livsval och flera antikvarier framstår, i likhet med Mandelgren, som udda personer som gick sina egna vägar. Trots detta finns det likheter som gör att man kan tala om generationer och nätverk som formade de metoder och teorier som användes för att studera forntiden. Jag vill påpeka att mina listor över antikvarier och fornforskare inte är fullständiga och säkert bör kompletteras.

Som nämnts för Baudou fram två generationer svenska fornforskare i sin framställning. Dels den som stod för kaos i seklets början, dels de första professionella arkeologerna. Om man tittar närmare på dessa grupper kan man dra flera slutsatser. Den första bestod av personer födda på 1770-, 1780- och 1790-talen, (bild 2). Man bör nog egentligen tala om två generationer, en något äldre och en något yngre, även om de delvis överlappar. De flesta verkade i eller runt det Götiska förbundet och även om engagemanget varierade var förbundet den viktigaste samlingsplatsen för forntidsintresserade och medlemmarna lovade att forska om forntiden.

Baudou nämner endast några ur den äldre generationen, vilka i huvudsak föddes på 1780-talet och var teoretiker, inspiratörer och administratörer. Få var renodlade fornforskare och flera ägnade sig knappast åt det vi idag kallar arkeologi. Där finns skalderna Esaias Tegnér, Per Henrik Ling och Erik Gustaf Geijer. Deras götiska diktning med forntidsmotiv nämns ofta i samtida handlingar som inspirationskällor för att ägna sig åt fornstudier. Geijer skrev dessutom flera historiska arbeten om forntiden. Bland administratörerna finns Götiska förbundets starke man Jacob Adlerbeth som handlade en stor del av de antikvariska ärendena i Vitterhetsakademien och korresponderade med fornforskare över hela landet. Han var precis som sina götiska bröder Nils Magnus af Tannström och August von Hartmansdorff statstjänsteman och agerade för lagskydd och anslag till fornforskning. Bland teoretikerna finns framför allt Sven Nilsson som förnyade fornforskningen på 1830-talet. Arkeologi var en sidosyssla för detta naturforskande universalgeni. Även om jag tar upp svenska förhållanden bör man nämna att dansken Christian Jürgensen Thomsen tillhör denna generation. Även han var en mångsysslare med

2. Tidslinje med födelseår för den romantiska generationens antikvarier, fornforskare, inspiratörer och aktörer. De föddes under sent 1700-tal. Här går det att tala om en lite äldre grupp teoretiker och inspiratörer och en yngre bestående av skickliga antikvarier.

arkeologi som ett av många intressen. Denna lite äldre generation lyckades väl. Flera hörde till ämbetsmannaadeln, andra nådde höga poster inom universiteten eller kyrkan. De flesta var verksamma ännu under Mandelgrens tidiga år som antikvarie. Deras texter inspirerade till forskning om forntiden och de hade inflytande över offentliga anslag.

Baudou nämner knappt den andra gruppen, i allmänhet något yngre fornforskare. Den består av skickliga antikvarier och fältarkeologer med inventering och dokumentation av fornlämningar som huvudsyssa. Bland dem finns Johan Haquin Wallman, Abraham Ahlqvist, Johan Henrik Schröder, Magnus Bruzelius och Nils Johan Ekdahl. Jag har skrivit om några av dem och även andra har intresserat sig för deras resor.⁴ De genomströvade stora delar av landet på spaning efter fornlämningar och märkvärdigheter. De utarbetade metoder för inventering och utgrävning som fortsatte användas under 1800-talet. Flera av dem ägnade sig även åt insamling och dokumentation av folkkultur, även om de i allmänhet profilerade sig mot fornforskning. Wallman samlade till exempel in visor, melodier och lekar under sina tidiga resor, men försjönk därefter i studiet av forntiden.

Den här gruppen publicerade en del, men knappast i nivå med deras kunskaper och mångåriga fältarbete. De flesta blev landsortspräster eller lägre tjänstemän. Deras djupa kunskaper finns mestadels bevarat i anteckningar och brev. På sätt och vis förstod inte samtid och eftervärld vilken avancerad arkeologi de ägnade sig åt och de föll i glömska. Denna grupp av antikvarier med intresse för dokumentation av kulturarvet var den

direkta förlagan för Mandelgrens antikvariska verksamhet. De utarbetade metoder för resande antikvarier och deras arbetssätt inspirerade hans livsval.

Dessa götiska fornforskare födda på 1770-, 1780- och 1790-talen var i varierande grad färgade av romantiska tankeströmmar. De var inspirerade av tankar om nation och folksjäl och var förenade med forntiden genom starka känslomässiga och andliga band. Forntiden var en inspirationskälla för en dyster vardag i Napoleonkrigens skugga. Götiska förbundet ville återuppliva den götiska andan för att träda in i en bättre framtid och återfå mening i tillvaron genom att söka sig bakåt till tider då människan levde i harmoni med Gud.⁵

Att göterna blev romantiker berodde delvis på den franska revolutionen och Napoleonkrigen. Det skedde en stark omorientering mot tysk idealism och romantik. Studenter slukade Friedrich von Schelling, Johann Gottlieb Fichte, Johann Gottfried Herder och bröderna August och Friedrich Schlegel. En stark idealism präglade Sverige under resten av 1800-talet. Christopher Jacob Boström utvecklade en närmast statsbärande inhemsk tjänstemannafilosofi som präglade förvaltning och statsapparat i det samhälle Mandelgren växte upp och levde i. En annan faktor var att Napoleonkrigen försvårade resande. Förmögna forntidsintresserade unga män kunde inte bege sig till Rom och Florens på Grand Tour. Istället var de hänvisade till att utforska forntiden på hemmaplan. De upptäckte att det svenska landskapet kryllade av fornlämningar och märkvärdigheter som ingen egentligen visste något om.

Romantik och idealism knöt samman denna nyupptäckta lika avlägsna som nära värld. Den känsla som genomsyrade de götiska antikvarierna var förlust. De utforskade en hotad värld av monument som höll på att försvinna framför deras ögon. Världen blev avförtrollad och substanslös. Det fanns förvisso reella hot i form av skiften, uppodling och intensifierad markexploatering. Men känslan av tomhet, förlust och nära förestående undergång är grundstämningen för en romantiker. Att vi måste rädda det som räddas kan av en hotad forntid lever kvar i arkeologin. Sentida uppdragsarkeologi bevarar borttagna fornlämningar som ritningar och fotografier. Enorma mängder fynd förs till museer för magasinering och tas till vara in till minsta fragment. Även Mandelgrens antikvariska arbeten genomsyras av känslan av att en värld snabbt höll på att försvinna. Hans antikvariska engagemang var ett självpåtaget ansvar att dokumentera så mycket som möjligt av en värld stadd i upplösning. De götiska antikvarier-

nas insatser är som helhet dåligt utforskade och det finns enorma arkivmaterial som vittnar om dessa tidiga fältarkeologers enastående insatser. Senare tiders forskare har inte heller rätt ut deras betydelse eller kontakter med yngre antikvarier som Mandelgren.

De första arkeologerna

Baudous andra generation är de första professionella arkeologerna, eller som han i annat sammanhang anger, att på 1860-talet ”fanns inte mer än fem personer i landet som kunde kallas arkeologer, de två gamla auktoriteterna Sven Nilsson och Bror Emil Hildebrand och de tre unga, Hans Hildebrand, Oscar Montelius och Hjalmar Stolpe.”⁶ Listan kan på goda grunder ifrågasättas. Bror Emil Hildebrand var på det stora hela ointresserad av arkeologi. Som student var han mest intresserad av botanik och god vän med sin lärare, professorn i naturalhistoria, Sven Nilsson i Lund. Hans huvudintresse som riksantikvarie var numismatik och den berömda brevväxlingen mellan honom och Thomsen innehåller mycket mer om deras gemensamma intresse för mynt än om arkeologi. Man bör också fråga sig varför gotiska antikvarier som Wallman, som spenderade decennier som resande antikvarier och utarbetade avancerade metoder, inte ska kallas arkeologer? Och varför inte nämna Sveriges förste professor i arkeologi, Johan Henrik Schröder?

En jämförelse mellan Bror Emil Hildebrand och Mandelgren visar att båda blev faderlösa och kom från icke-akademiska hem. Men medan Hildebrand växte upp med en informator i hemmet och sedan läste vid Lunds universitet fick Mandelgren en bristfällig skolgång i hembygden och gick därefter på konstakademierna i Stockholm och Köpenhamn. Båda fick stöd hos den skånska adeln. Hildebrand fick en informatorsplats hos Nils Gyllenstierna på Krapperup och Mandelgren fick logera hos Jacob De la Gardie i Stockholm under sin studietid. Båda hade breda kulturhistoriska intressen där renodlad arkeologi inte var det främsta. Mandelgren hade på 1860-talet tjugo års vana som resande antikvarie och insamlare men brukar ändå inte räknas inte som arkeolog, trots att Montelius och Hans Hildebrand jämfört med Mandelgren hade en mycket begränsad fälterfarenhet.⁷

Mandelgren hade dessutom ett internationellt nätverk och representerade Sverige vid internationella möten om arkeologi. I Belgien grundades en internationell arkeologikongress år 1866 med sessioner under 1866 och

1867. Mandelgren var ende svenske representant och benämns som arkeolog i kongressvolymen. Kongressen blev kortlivad, sannolikt utkonkurrerad av andra fora. Vid världsutställningen i Paris år 1867 deltog Mandelgren, åter som Sveriges representant, i grundandet av en "Universell archeologisk förening". Mandelgren blev vald som vicepresident och framhöll i ett brev till Hyllén Cavallius att han var kallad tillsammans med "de andra antikvarierna". Föreningens syfte var bland annat att verka för arkeologins tillämpning i konsten. Sammanslutningen blev dock aldrig sjösatt på grund av interna stridigheter. Även i detta fall kan man anta att det fanns konkurrens. Senare under Världsutställningen avhölls nämligen den första riktiga kongressen i antropologi och förhistorisk arkeologi som fick stor uppmärksamhet. Denna kongress och de naturvetenskapligt baserade metoder den förde fram för att studera forntiden, fick stor uppslutning. Sammanslutningen lever i förändrad form kvar än idag. Trots att sammanslutningarna Mandelgren engagerade sig i inte blev långvariga, visar de att han bemöttes med stor respekt och att han kallades antikvarie eller arkeolog utomlands. Varken Hildebrandarna eller Montelius kunde ståta med liknande internationella nätverk eller erkännanden under 1860-talet.⁸

Hans Hildebrand och Montelius var i själva verket lika stora amatörer som tidigare antikvarier. Det fanns ingen arkeologisk utbildning utan de var precis som alla andra fornforskare självlärda. De förhistoriska arkeologerna strävade dock efter att formalisera vad som är arkeologi och vad som inte är det. Därigenom skedde en likriktning och uppstramning av metoder och teorier. Baksidan av detta var att många av de sysslor som antikvarier ägnat sig åt inte längre var arkeologi eller ens vetenskap. Mandelgrens arbetssätt betraktades som ovetenskapligt eller åtminstone inte arkeologi. Förhistoriker som Hans Hildebrand och Oscar Montelius definierade honom som etnolog, en etikett som eftervärlden ibland tämligen okritiskt har accepterat.⁹

Hans Hildebrand, Oscar Montelius och Hjalmar Stolpe föddes alla under några år på 1840-talet (bild 3). Man bör även nämna anatomen Gustaf Retzius. Hans kranologi var central för deras sätt att föreställa sig förhistoriens människor som raser. Han skrev ofta om forntiden och umgicks flitigt med sina arkeologiska generationskamrater. Gemensamt för denna generation är att de tillhörde den borgerliga överklassen i Stockholm. De nådde framskjutna positioner inom förvaltning, forskning och museiväsende. Deras centrala positioner och banden till Historiska

3. Tidslinje med födelseår för de "första riktiga arkeologerna". Samtliga föddes under tidigt 1840-tal.

museet ledde till ett förstatligande av forntiden. Arkeologisk forskning och arkeologiska undersökningar kan efter dem bara ske i statlig regi eller av staten godkända aktörer. Under deras livstid blev arkeologi en disciplin med särskild statlig universitetsutbildning. Staten tog ett fast grepp om handläggning, fornvård och utbildning av arkeologer. Detta var ett stort skifte. Arkeologi hade bedrivits av landsbygdsbaserade privatforskare med skral ekonomi och låg social status. Nu blev arkeologi en överklassyssla för Stockholms societeten med staten som sponsor och huvudman.

Rörelsen mot en professionaliserad arkeologi fanns över hela Europa. Nationalmuseer grundades i huvudstäder och förhistorisk arkeologi blev ett universitetsämne. Resultatet blev att arkeologi blev ett akademiskt ämne som bedrevs av specialiserade museitjänstemän och akademiker utbildade i förhistorisk arkeologi i statlig regi. Idémässigt tillhörde 1840-talisterna den första generationen darwinister som tog över den förhistoriska arkeologin efter en brokig grupp grundare. Arvet från Darwin innebar att förhistorisk arkeologi låg nära naturvetenskaper som geologi, biologi och paleontologi. Man använde naturvetenskapligt inspirerade metoder som typologi och kraniologi. Förhistoria och historia blev en ständigt pågående utveckling som religionen hade föga med att göra. Människans historia blev ofantligt lång och de skriftliga källorna täckte bara den allra sista delen av denna tillvaro. Kulturhistorien minskade i betydelse och geologins och paleontologins enorma tidsdjup och naturvetenskapliga synsätt trädde i dess ställe. Den typ av arkeologi vi bedriver idag är en utvecklad form av detta sätt att närma sig det förflutna.

Den första generationen darwinister såg historien som en lagbunden unilinjär universell utveckling. Alla människor har överallt gått igenom samma utveckling, om än olika fort. Historien hyser ett enda huvudspår.

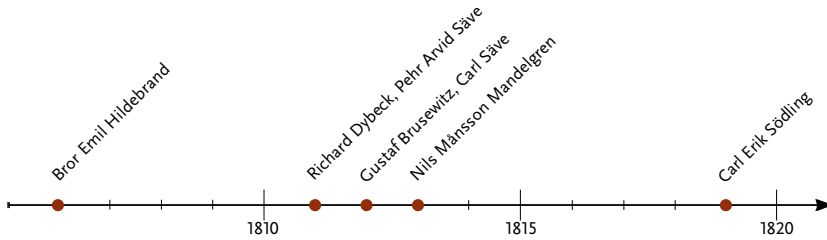
Allt utanför det är stickspår som inte klarat kampen för överlevnad. Evolutionära stickspår, det vill säga antikvarier med förlegade teorier, privatforskare och kritiker hade förlorat kampen för överlevnad i den arkeologiska verksamhetssfären. Det förklarar en del av hårdheten mellan Hildebrandarna och privatforskare som Mandelgren.¹⁰

Under 1860- och 1870-talen strävade Hildebrandarna efter att skärpa lagstiftning och handläggningsrutiner rörande fornlämningar. Tidigare hade detta varit öppna fält. Privatpersoner hade varit drivande. Staten hade intagit en tillbakalutad roll och som bäst reagerat på privata initiativ. Nu ville staten genom Historiska Museet och dess personal expropriera forntiden genom att tillskansa sig monopol på utgrävning, samlande och forskning. Antikvarier som ägnat en livstid åt att fornforska, förvandlades till okunniga amatörer eller i värsta fall kriminella som olovandes grävde ut fornlämningar och samlade fornfynd. En av konflikterna mellan Hildebrandarna och Mandelgren gällde kyrkliga föremål som Hildebrandarna plötsligt ansåg att Mandelgren tillskansat sig på olagligt sätt. Arkeologins professionalisering kan ha haft positiva konsekvenser på lång sikt, men drabbade många duktiga fornforskare. De fick oförtjänt dåligt rykte och deras insatser har marginaliserats eller glömts bort.

Oscar Montelius och Hans Hildebrand tillhörde de första som skrev arkeologins historia.¹¹ Det nyvaknade intresset för arkeologihistoria hade sin grund i den förhistoriska arkeologins formering under 1860-talet. Det radikala nya ämnet behövde legitimitet och strävade efter att skilja sig från konkurrerande sätt att forska om forntiden. Man fann, som så ofta, legitimitet genom att skriva om historien. Det var Montelius och särskilt Hans Hildebrand som slog fast arkeologins huvudspår under 1800-talet: från treperiodsystemet och Thomsen över Bror Emil Hildebrand till dem själva. Från dem har senare forskare hämtat sin skildring av 1800-talets arkeologi. På ett plan kan alltså framställningar om arkeologins historia läsas som en partsinlaga.

Var finns Mandelgren?

Hos arkeologihistorikerna framstår mitten av 1800-talet som ett märkligt tomrum. Upphörde den arkeologiska forskningen då göterna blev för gamla? Slutade arkeologin utvecklas metodiskt, teoretiskt och administrativt? Ska de första professionella arkeologerna ses som ett språng in i en helt annan typ av verksamhet än den deras ett halvsekel äldre föregångare

4. Tidslinje med födelseår för Mandelgren och hans generation av historiska arkeologer. Den något äldre Bror Emil Hildebrand kan också föras till gruppen.

ägnade sig åt? Baudou nämner, med undantag för Bror Emil Hildebrand, ingen antikvarie född under tidigt 1800-tal.

Nils Månsson Mandelgren föddes år 1813 och verkade i tomrummet runt mitten av 1800-talet. Men han var långtifrån ensam. Under 1810-talet föddes flera framstående antikvarier. Bland dem fanns Richard Dybeck, Gustaf Brusewitz och bröderna Pehr Arvid och Carl Sæve. Samtliga föddes mellan 1811 och 1813 och måste ses som generationskamrater. Om man vill hålla på decennier kan man även nämna Carl Södling, född 1819, som ytterligare en generationskamrat (bild 4). Kanske ska man se Bror Emil Hildebrand som en del av denna generation. Var det livsval och omständigheter, som att han satsade på en ämbetsmannabana i Stockholm, som gjorde att han kom att bli ovän med sina något yngre kollegor? Likaså var han något för ung för att omfatta de götiska antikvariernas romantiska svärmerier och blev lika osams med dem.

Mandelgren och hans generationskamrater är ännu mindre kända än de götiska antikvarierna och definitivt sämre utforskade än de första professionella arkeologerna. Även om det har skrivits en del om dem, förmodligen mest om Mandelgren, saknas djuplodande vetenskapliga biografier och analyser av påverkan, kontaktnät och inspirationskällor. Jag kommer här att försöka fånga en del av detta och visa hur Mandelgren utvecklade metoder och koncept.

Mandelgrens generation verkade främst som insamlare av folkkultur och som resande antikvarier. De dokumenterade mängder med fornlämnningar och kulturmiljöer. Något som förenar dem är att nästan alla var erkända tecknare och konstnärer. Det skiljer dem från de götiska antikvarierna. Wallmans teckningar är som bäst medelmåttiga och få andra göter har lämnat omfattande tecknad dokumentation efter sig. Mandelgren

kallade sig till och med artist hellre än antikvarie. Vi tänker kanske inte att konstnärer yrkesmässigt ligger nära arkeologer. Men att teckna var den enda visuella dokumentationsmetod som stod till buds före fotografien. Därmed var resande artister som dokumenterade fornlämningar en enorm tillgång för fornforskningen. Denna generations högkvalitativa tecknade dokumentation var en viktig metodutveckling med målet att dokumentera den försvinnande forntiden och samtiden i bild.

Tiotalisterna kan delvis jämföras med vad som i litteraturforskning kallas senromantik. Jag introducerar vid sidan av det termen historiska arkeologer. Som senromantiker hyllade de alltjämt de romantiska idealen, men var inte lika himlastormande eller revolutionära som sina föregångare. De var baserade i, eller verkade i, landsorten. Flera, som Brusewitz och Mandelgren, gjorde långa utlandsresor. Mandelgren besökte bland annat världsutställningen i Paris år 1867 och engagerade sig i den svenska utställningen. Han belönades för sina insatser och knöt viktiga kontakter.¹² Mandelgrens generation var inte isolerade i en trång hembygd som tidigare generationers antikvarier. De hade möjligheter att se världen, greppa nya idéer och tillgodogöra sig främmande tankegod.

Trots dessa möjligheter fortsatte tiotalisterna i huvudsak i den götiska andan med dokumentation av märkvärdigheter och folkkultur på svensk landsbygd. Det finns dock flera intressanta skillnader mellan dem och föregångarna. Tiotalisterna var både gammaldags och nydanande jämfört med götiska antikvarier som Wallman och Schröder. Givetvis var deras fokus på bilddokumentation ett nytt innovativt grepp. Det gammaldags består i deras breda verksamhetsområden. Det är som bekant nästan omöjligt att avgränsa eller klassificera vad Mandelgren höll på med. Samma sak kan sägas om flera av hans generationskamrater. De skilde knappast på folkkultur, arkeologi, konst och konsthantverk. Antikvarierna i Götiska förbundet var betydligt mer fokuserade på forntiden och arkeologi. Det gör tiotalisterna mer gammaldags och deras fornminnesbegrepp ligger närmare 1700-talets svävande definitioner än 1800-talets allt snävare avgränsningar av arkeologin.

En annan skillnad är deras samlande. Göterna plockade förvisso upp ett och annat på sina resor, men samlandet av forntidens fragment var aldrig en huvudsyssla och de hamnade i skuggan av sina yngre kollegors samlarmani. Den stora nydaningen var att tiotalisterna i flera fall förvandlade sitt privata samlande till offentlig museiverksamhet. Museerna och samlingarna de skapade låg i landsorten. Pehr Arvid Sæve tog initiativ till

Gotlands Fornsal. Gustaf Brusewitz var intendent för den historiska avdelningen vid Göteborgs museum. Även de andra donerade stora samlingar, oftast till landsortsmuseer eller institutioner utanför huvudstaden. Mandelgren lämnade som bekant sin enorma dokumentation till Lunds universitet. Samlande och främjande av museigrundande i landsorten förenar dem. De hade ett centrifugalt perspektiv på fornforskning och var forntidens minnen skulle förevisas. Det som gick att bevara och dokumentera skulle förvaras och förevisas nära sitt ursprung och inte i centralmuseer i huvudstaden. Uppbyggnaden av statliga museer har framhållits som en viktig trend under 1800-talet, men denna generation antikvarier, artister och insamlare visar att detta inte var oomstritt och att det fanns konkurrerande och livaktiga visioner.

Tiotalisterna var lägre tjänstemän eller yrkesarbetare med rötter i, eller bosatta på, landsorten. De verkade inom yrken som lärare och konstnärer. Ingen blev "stor" inom arkeologin om man därmed menar professor, riksantikvarie eller chef för ett centralt museum. Ingen skrev heller någon bok eller ens mindre text som påverkade arkeologin. Mandelgren publicerade förvisso mycket, men hans publikationer har mer karaktär av materialredovisning än teoretiska kursändringar. Detta visar att tiotalisterna inte var teoretiker utan praktiska insamlare och dokumentatörer. Något som verkligen tål att påpeka är att tiotalisterna uppenbart tyckte att arkeologi var roligt. Flera var aktiva upp i hög ålder, bland annat i Svenska Fornminnesföreningen. Genom föreningen kunde de föra fram privatforskarnas och landsortens perspektiv mot Historiska Museet i Stockholm. Landsortsarkeologer, antikvariska resenärer och museigrundare fick därigenom en plattform för att kanalisera sitt motstånd mot far och son Hildebrand.

Denna bakgrund gör att man kan vända på perspektiven. I arkeologihistoriska översikter framställs Historiska Museet och de första professionella arkeologerna som det "normala". De som inte var knutna till museet var amatörer i arkeologins gränsland och hade egentligen inget i arkeologin att göra. Man bör istället se det så att privatforskning, utförd av resande antikvarier och artister som Mandelgren, var det normala runt mitten av 1800-talet. Dessa ägnade sig åt fornvård, undersökningar och framför allt dokumentation. Staten och Historiska Museet gjorde intrång i existerande och i huvudsak väl fungerande strukturer.

Inspiratörer

När jag nu har urskilt en generation fornforskare som undandragit sig uppmärksamhet i handböcker är frågan varifrån de hämtade inspiration. Det är uppenbart att Mandelgren och hans generationskamrater inte var präglade av Sven Nilssons naturvetenskapliga arkeologi och komparativa etnologi. Ingen av tiotalisterna var naturforskare eller använde Nilssons metoder i nämnvärd omfattning. Den komparativa metoden var ursprungligen antikvariernas sätt att få stumma artefakter att tala. Naturforskare plockade upp den för att studera äldre perioder av jordens historia. Nilsson återförde metoden till fornforskningen tillsammans med naturvetenskaplig retorik. Hans komparativa etnologi gick ut på att jämföra etnografiska föremål med framför allt stenåldersartefakter för att belysa hur forntidens människor levat. Metoden vann stort genomslag på 1840-talet och stenåldern blev en egen period av människans historia. Arbetssättet återfinns hos fornforskare som den ett decennium yngre Nils Gustaf Bruzelius (1826–1895). Nilsson använde metoden även i sin bronsåldersforskning och vände in antika texter och annat källmaterial i ytterst komplexa jämförelser med fornlämningar och artefakter.¹³ Detta arbetssätt var mindre framgångsrikt, men det breda källmaterialet låg närmare hur tiotalisterna arbetade med kulturhistoria. Nilsson menade att den skandinaviska bronsåldern introducerats av en fenicisk kolonisation av norra och västra Europa. För att bevisa det knöt han samman textställen i *Bibeln* och *Iliaden* med skånska bronsåldersfynd och fornlämningar från när och fjärran. Bronsåldern blev ett slags historisk period som gick att studera kulturhistoriskt.

Nilsson introducerade också den förhistoriska arkeologin, att det finns en period i människans historia före de äldsta texterna. Den förhistoriska arkeologin kom att utvecklas på tvärs med tiotalisternas sätt att forska om forntiden. Tiotalisterna hade emellertid inget principiellt emot den förhistoriska arkeologin eller ifrågasatte den. Det de vände sig emot var den förhistoriska arkeologins metoder.

Den långlivade och stridbare Nilsson hade, även om han bara delvis kan ses som inspiratör, stor betydelse för tiotalisterna. Mandelgren hade ett gott, om än kanske inte nära förhållande till den stingslige Lunda-professorn. Den excentriske Nilsson, som kom från enkla förhållanden, kunde säkert identifiera sig med autodidakten Mandelgren. Brusewitz och Nilsson samarbetade med att hitta ett feniciskt Stonehenge i Halland.¹⁴ Nilsson engagerade sig dessutom hårt i Svenska fornminnesföreningen

och blev en galjonsfigur för privatforskarnas rätt gentemot Historiska Museet och motståndet mot far och son Hildebrand.

Nilsson intog en märklig mellanposition. Han erkände villigt de centrala museernas betydelse. Han besökte London och Paris och berömde de enorma samlingarna. Han framhöll samtidigt betydelsen av privatforskares rätt att samla och ägde själv omfattande fornsakssamlingar. Även om Nilsson var professor och därmed en del av etablissemangen, var han en outsider och passade inte in i några strukturer. Han var professor i naturalhistoria och hans omfattande arkeologiska forskning var ett slags sidosyssla. Han lämnade sålunda in de flesta naturalier han kom över till universitet, men behöll fornsaker privat och var därmed givetvis intresserad av privatsamlarnas rättigheter.

Skälet till att tiotalisterna inte var adepter till Nilsson beror sannolikt på att Nilsson presenterade sina teorier i avhandlingen *Skandinaviska Nordens Ur-invånare* som gavs ut i fem häften mellan år 1838 och 1843.¹⁵ Utifrån antagandet att man är som mest mottaglig för nya idéer under sin studietid, eller i 20–25 års åldern, var tiotalisterna några år för gamla för att bli Lundaprofessorns lärjungar. De var färdigstuderade och hade påbörjat sina yrkesliv då Nilsson publicerade sina omvälvande idéer. Man måste därför söka andra inspirationskällor. Jag tror att den stora inspiratören var en antikvarie som gick fullständigt i otakt med tiden, Lunda-professorn och antikvitetsintendenten Nils Henrik Sjöborg.

Sjöborg var professor i historia i Lund. Han blev medlem i Götiska förbundet på 1810-talet, men var redan då minst tjugo år äldre än sina fornforskande götiska bröder. Det måste ha skett en kulturkrock då den lättsamme upplysningsmannen började samarbeta med gravallvarliga unga romantiker. Tillsammans med göterna närde han emellertid stora planer om ett nationalmuseum, bättre skydd för fornlämningar och stärkt handläggning av antikvariska ärenden. Det mesta rann ut i sanden, men resulterade ändå i 1828 års fornminnesförordning med ett förbättrat skydd för landets fornlämningar.

Från 1816 fick Sjöborg livstids tjänstledighet från professuren i Lund och utnämndes till antikvitetsintendent, ett slags parallell riksantikvarie med inriktning mot forntiden. Sjöborg flyttade till Stockholm, maktens centrum. Han kom emellertid snabbt på kant med fornforskarna i Götiska förbundet och huvudstaden, bland annat på grund av uppenbart forskningsfusk och han förpassades efter några år ut i kylan. År 1830 var Sjöborg själv en antikvitets och sågs allmänt som förlegad. Han drev dock ett stort

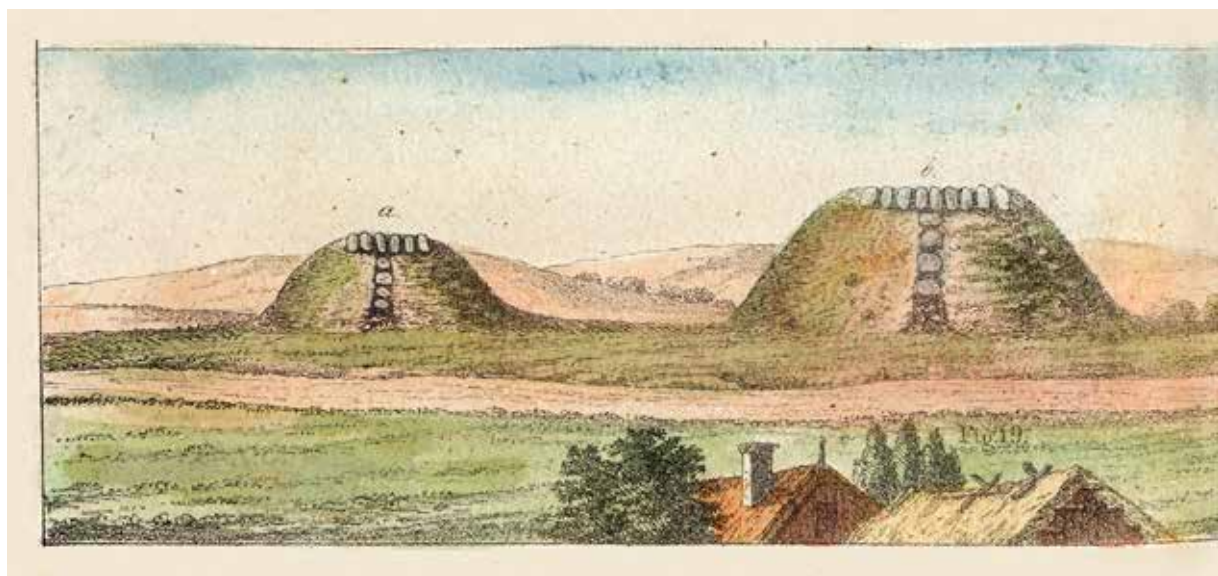
5. Pehr Lindhbergs porträtt i pastell från 1832 av Nils Henrik Sjöborg, antikvarie i otakt med tiden och Mandelgrens inspiratör.

bokprojekt i egen regi: *Samlingar för Nordens fornälskare* som kom ut i tre delar mellan 1822 och 1830.¹⁶ Innehållet är ytterst varierat och Sjöborg publicerade reseminnen så gamla som från 1790-talet som om de var nyheter.

År 1828 antogs en ny fornminnesförordning med förstärkt skydd för landets fornlämningar. I samband därmed distribuerades Sjöborgs lilla häfte *Uppgift på fornlemningars Kännetecken* till alla landets kyrkor där prästerskapet läste upp det för församlingen. Häftet var en förkortad version av Sjöborgs redan korta skrift *Försök till en Nomenklatur för Nordiska Fornlemningar* från 1815. Texten beskrev vanliga fornlämningar med syftet att freda dem från bortodling och markarbeten. Han hade konkurrerat med Wallman som arbetade på en mer omfattande nomenklatur. Sjöborg hade dock goda kontakter bland makthavare i Stockholm som gjorde att hans text vann försteg. *Uppgift på fornlemningars Kännetecken* blev därmed en av de mest spridda svenska skrifterna om arkeologi genom tiderna. Den trycktes i hela 3868 exemplar i fem upplagor. Eftersom Sjöborgs text fanns i alla kyrkor måste han ha blivit *Antikvarien* bland allmogen. För en ung man som Mandelgren med ambitioner att ägna sig åt fornforskning, men utan tillgång till större bibliotek, var Sjöborgs text porten till arkeologin.¹⁷

Sjöborg har fått ta emot mycket stryk i arkeologihistorien. Han var notoriskt slarvig och sa emot sig själv. Han har kritiserats för att han inte var någon av männen bakom treperiodsystemet och intog en ambivalent position i frågor som om det finns en särskild stenålder eller förhistorisk tid. Denna kritik må vara välförtjänt, men missar Sjöborgs nyskapande grepp och målsättningar. En annan kritik är att Sjöborg i *Samlingar* hoppar mellan ämnen och tidsperioder. Intrycket är impressionistiskt och företeelser är slumpmässigt hopade istället för ordnade i ett vetenskapligt system, till exempel utifrån kronologi eller geografi. Kulturmiljöer har emellertid formats under tusentals år och är en levande del av landskapet. Kanske är det detta som den breda dokumentationen och de röriga beskrivningarna vill förmedla. Avsikten var inte att skära ner ett omfattande och rikt källmaterial i snäva vetenskapliga kategorier, utan att lyfta fram mångfald och inge läsaren förundran. Man kan bara föreställa sig vilket intryck de rikt illustrerade volymerna gjorde på unga antikvarier som Mandelgren.

Sjöborg genomkorsade stora delar av Sydsverige och beskådade fornlämningsplatser. Han byggde också upp ett omfattande kontaktnät bland

6. Halvkorsgravar (gånggrifter) vid Karleby nära Falköping i Västergötland dokumenterade av Nils Henrik Sjöborg. "De 4 gravvar, som här föreställas, ligga bredvid landsvägen norr om kyrkan". Efter *Samlingar för Nordens fornälskare* I.

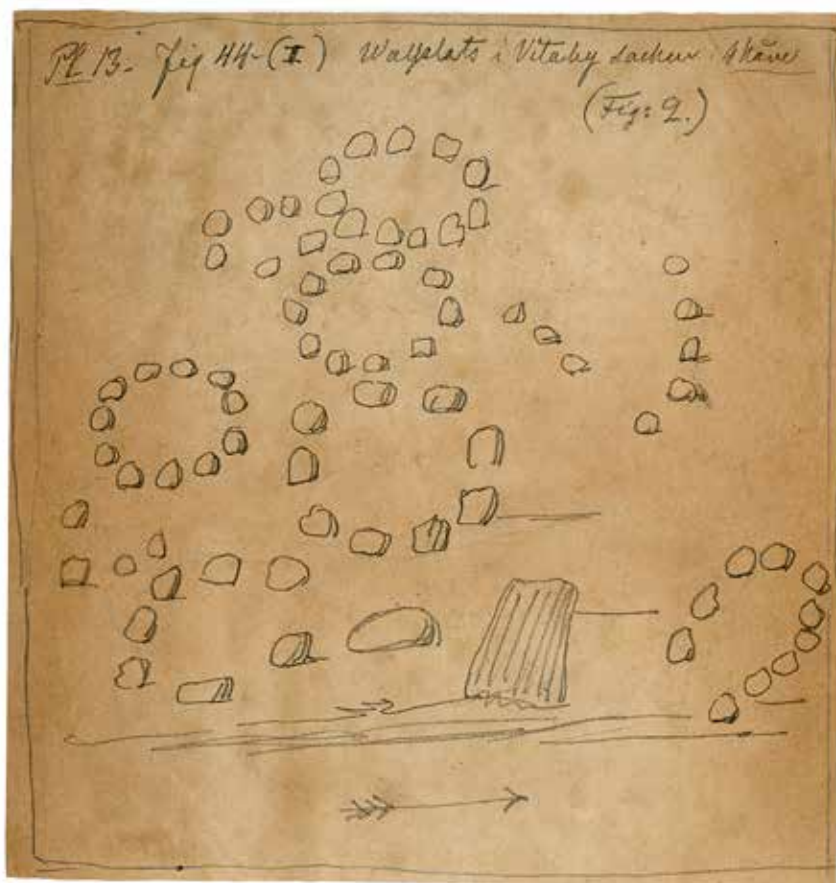
präster och landsbygdsantikvarier. Han började som en av de första antikvarierna intressera sig för kulturmiljöer, det vill säga områden med flera fornlämningar och dessas inbördes förhållanden. Han beskrev områden ur ett helhetsperspektiv med lämningar av olika slag och från olika tider. Där andra antikvarier förundrades över en gravhög eller ett gravfält, beskrev Sjöborg områden med olika typer av monument. Sjöborg var en pionjär för ett bredare kulturmiljöbegrepp där man uppfattar landskapet som mångdimensionellt och där lämningar från flera tider och aktiviteter överlagras varandra.

På bild 6 finns ett exempel på hur Sjöborg arbetade. Han dokumenterar fyra gånggrifter vid Karleby utanför Falköping i Västergötland. Gånggrifterna återges tillsammans på en höjdrygg vid kyrkan. Illustrationen visar flera tidsskikt och ett levande kulturlandskap med byggnader och vägar. Den visar även Sjöborgs slarvighet och mediokra förmåga att teckna genom att endast hustaken är återgivna. Så hade aldrig en skolad konstnär avbildat byggnader. I maj 1865 reste Mandelgren genom samma landskap. Hans fältdokumentation återfinns på bild 8. Sjöborgs landskaps-

bilder var ett slags förlagor till resande artister som Mandelgren och Brusewitz. Bredvid deras alster är Sjöborgs teckningar emellertid amatörmässiga. Den yngre generationen insåg säkert både värdet och bristerna i Sjöborgs arbeten och ville korrigera dem på egna dokumentationsresor. Det går faktiskt att se att Mandelgren läste Sjöborg och inspirerades. Ett exempel är att det i Mandelgrens samling vid Folkliksarkivet finns en teckning av "Walplats i Vitaby socken i Skåne" (bild 7). Frågan är om Mandelgren besökt platsen. Förlagan återfinns nämligen på plansch 13, figur 44, i första volymen av Sjöborgs *Samlingar*. Mandelgrens teckning är kalkerad eller direkt avritad. Det är ett av många exempel. Mandelgren använde ofta Sjöborgs bilder som förlagor.

Ett annat av Sjöborgs nya grepp som hans yngre kollegor vidareutvecklade, var tankar om fornlämningsbegreppet. Tidigare antikvarier hade ägnat sig åt vad som föll dem in. Även om Sjöborg snävade in begreppen, var hans definitioner mer flytande än de som arbetades fram senare under 1800-talet. De inkluderade fler sorters och även yngre lämningar än vad vi kallar fornlämningar. I ärlighetens namn ska sägas att Sjöborg inte kom särskilt långt och hans indelningar är svårbegripliga. Det viktiga att ta med sig är att de bygger på teman och verksamhetsområden och inte på kronologi. Sjöborgs tematiska indelning skiljer sig därmed från hur förhistorikerna strukturerade forntiden kronologiskt.

7. "Walplats i Vitaby socken i Skåne". Teckning av Mandelgren, som är gjord efter en förlaga som återfinns i första volymen av Nils Henrik Sjöborgs *Samlingar för Nordens fornälskare*.

8. Nils Månssons Mandelgrens dokumentation av gånggrifter utanför Falköping i Västergötland år 1865. Mandelgren anger noga fornlämningarnas belägenhet i relation till järnvägsområdet, vidare att vissa av dem är mer eller mindre raserade. Hans engagemang för vården av landets fornminnen återspeglas bland annat i att han namnger en person som pekats ut som skyldig till raserandet av en av gravarna: Halander.

För klaring af oss Cliffonra —

A Hattions huset — & byggnader för banan —

B Hora Rantens kufvudbyggnad & Lohugård

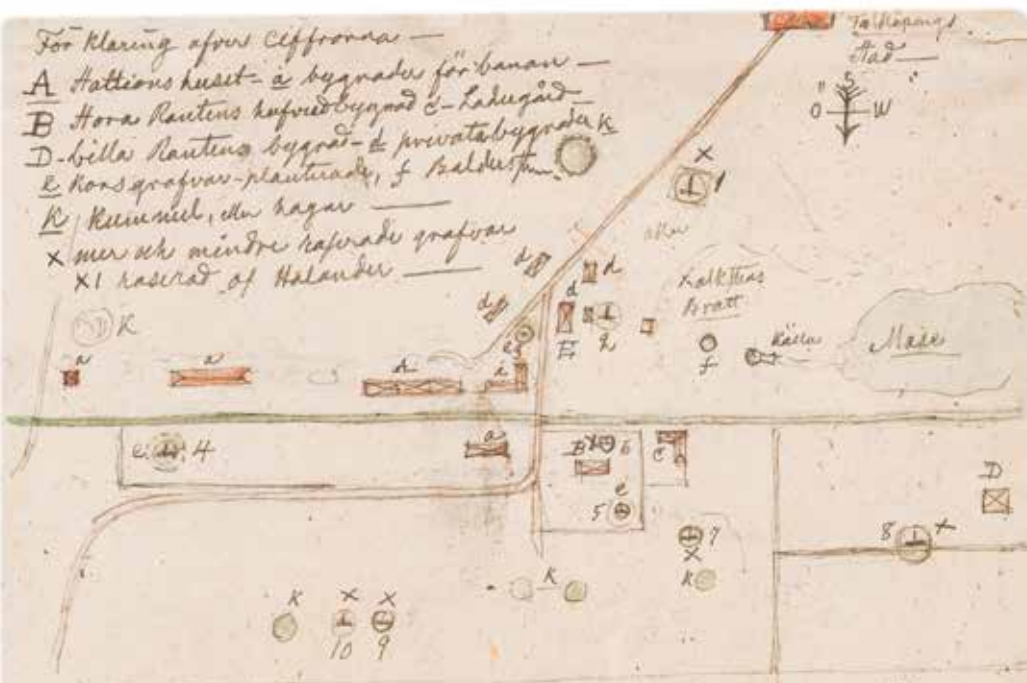
D Lilla Rantens byggnad & privata byggnader

E Hons grafvar-planterade, f Baldershus

K Kummel, den hagar

X mer och mindre kufvade grafvar

XI kaserad af Halander

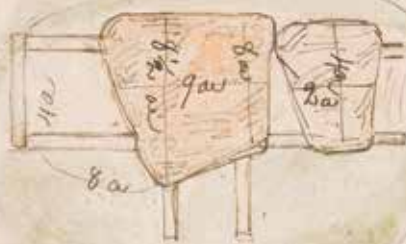
Plan

No 2-

Plan

No 8-

16a 8-

Baldershusen i Rättingen för oss Brönnarprofil 1864

Tallskogsting
27
565 May

(Fig. 48.)

Sjöborg grundade även Lunds universitets historiska museum genom att skänka sin privata fornsakssamling till universitetet. En sådan storstildad handling satte avtryck bland antikvarier och Mandelgrens generation kan ha inspirerats i sina museala strävanden. Som skåning måste Mandelgren ha varit väl medveten om Sjöborgs donation. Man kan spekulera över huruvida han såg Sjöborg som förebild då han testamenterade sina samlingar till Lunds universitet.

Sjöborg lämnade ett stort arv till Mandelgren och hans generationskamrater. Mandelgren förde Sjöborgs koncept vidare. Han dokumenterade fornminnen och kulturmiljöer. Han arbetade med ett betydligt bredare fornlämningsbegrepp än riksantikvarie Hildebrand och såg medeltida och även senare lämningar som minst lika värdefulla att dokumentera som fornlämningar. Även Mandelgren föredrog tematiska indelningar framför kronologiska, även om han var väl medveten om att förhistorien består av distinkta perioder. Sentida arkeologer riktar därmed gärna samma kritik mot Mandelgren som mot Sjöborg: brist på struktur och bristande förståelse för forntidens kronologi. Kritiken skjuter dock delvis bredvid målet.

Ytterligare en sak som förenar Sjöborg och Mandelgren är att de publicerade sina samlingar privat utan antikvariska myndigheters välsignelse. Sjöborg finansierade sina *Samlingar* genom privata prenumerationer och Mandelgren stöttades finansiellt av bland annat den skånska högadeln och Napoleon III av Frankrike. Detta kan synas underligt för vår tid då vetenskap och forskning är en statlig angelägenhet och vi kan uppfatta privat finansierad forskning som av bristande kvalitet. Finansieringen knyter dock väl an till en äldre tradition då privatpersoner, särskilt adel och kungligheter, finansierade vetenskap. I Sverige var statens intresse för vetenskap tämligen svalt åtminstone fram till seklets mitt. Det normala var att privatpersoner bekostade forskning och tryckning av vetenskapliga skrifter.

Mandelgren mot Hildebrand

Mot denna bakgrund är det dags att ställa Mandelgren och hans generationskamraters historiska arkeologi mot Hans Hildebrand och generationen av förhistoriska arkeologer. De var mycket fientligt inställda mot varandra och konflikten har ofta setts som en personkonflikt mellan egensinniga och viljestarka antikvarier eller en maktkamp om vem som skulle

styra arkeologin. Under ytan finns dock avgörande skillnader i synen på hur forntiden ska studeras. Jag tror att sådana djupare liggande faktorer var den egentliga konfliktorsaken.

Jag kallar Mandelgrens sätt att bedriva arkeologi för historisk arkeologi. Hildebrands arkeologi kallas allmänt förhistorisk. Dessa båda sätt att bedriva arkeologi fanns också i andra europeiska länder, men förhållandet mellan inriktningarna är dåligt utforskat eftersom arkeologihistoria framför allt ägnat sig åt den förhistoriska arkeologin. När den historiska arkeologin beskrivs avfärdas den ofta som ett förlegat och sämre sätt att forska om forntiden. Mina slutsatser bygger delvis på Anthony Bowdoin Van Ripers analys av engelska förhållanden vid 1800-talets mitt i *Men among the mammoths: Victorian science and the discovery of human prehistory* (1993). Det finns dock skillnader mellan England och Sverige och det behövs därför ytterligare forskning om svenska förhållanden.¹⁸

Det är viktigt att förstå att Mandelgren och hans kolleger bedrev en lika vetenskaplig arkeologi som förhistorikerna. De historiska arkeologerna tog avstånd från äldre antikvarier och förlegade synsätt och metoder. De trodde inte att forntida monument var byggda av jättar eller att flintyxor var spår efter blixtnedslag. Även om de hade rötterna i äldre antikvarisk forskning, var de inte förlegade utan anammade vetenskapens senaste rön. De följde med i nyutkommen litteratur. De hade kontakt med ledande forskare. De besökte kongresser och museer i Sverige och utomlands. Därför är det inte helt korrekt att, som Bengt Jacobsson i efterordet till nyutgåvan av Mandelgrens arkeologihistoriska arbete *Några bidrag till den svenska arkeologiska forskningens historia* mena att: "Motsättningen mellan autodidakten och den etablerade forskaren har väl sällan fått ett mer patetiskt uttryck än i denna stridsskrift"¹⁹ då han beskriver konflikten mellan Mandelgren och Hildebrandarna. Mandelgren var förvisso autodidakt, men också en etablerad forskare. Han var lika påläst och vetenskaplig som Hildebrandarna. Det som skilde dem åt var forskningens inriktning.

Den historiska arkeologin var framgångsrik. Man lyckades väl med att genomföra sitt program: beskriva Sveriges forntid, fornlämningar och fynd, samt förmedla kunskap till den intresserade allmänheten. De utvecklade som vi sett metoder för fältdokumentation genom teckning. De historiska arkeologernas viktigaste målsättning var att vårda och doku-mentera fornlämningar och märkvärdigheter.

Förutsättningarna för den historiska arkeologin var romantikens historiska intresse. Givetvis går detta tillbaka på göticismen, de götiska

skalderna, men även historiska romaner som Walter Scotts böcker som slukades också i Sverige. Scotts böcker ledde till ett ökat intresse för medeltiden och Mandelgrens största insatser låg inom denna period. De historiska arkeologerna såg i romantisk anda historia som central för att förstå tillvaron.

Under 1800-talet blev möjligheterna att resa större. Vid 1800-talets mitt började ångbåtar och så småningom järnvägar knyta samman Sverige. Detta var en viktig förutsättning för den historiska arkeologin. Den lokala förankringen kvarstod, men möten och jämförelser på regional och nationell nivå öppnade för generaliseringar. Antikvarier hade varit lokalt förankrade i sin hembygd. Deras lokala perspektiv avspeglade den verklighet de levde under med små möjligheter att resa och vidga vyerna. En populär antikvarisk genre var sockenbeskrivningar som beskrev forntiden och historien som ett mikrokosmos.²⁰ De historiska arkeologerna knöt samman många liknande berättelser. Fora som Svenska Fornminnesföreningen öppnade upp för att jämföra fynd och förhållanden i olika landsdelar. De lokala berättelserna kombinerades i en landsomfattande väv. De historiska arkeologerna vidgade perspektiven och använde lokala exempel för att dra generella slutsatser. De berättade Sveriges historia som en mosaik av lokala berättelser, gärna i bildform. Mandelgrens magnifika planschverk *Monuments Scandinaves du moyen age* och *Atlas till Sveriges odlingshistoria* är strålande exempel. Förhållningssättet genomsyrade Mandelgrens viktigaste verksamhet, fältarbetet. Bengt Jacobsson skriver att:

För Mandelgren var det aldrig tal om något systematiskt urval av bildmotiv och textinnehåll vid insamlingsarbetet i den meningen, att urvalet skulle ligga till grund för en beskrivning av livet i en trakt eller hos en samhällsklass vid en viss tid. Dessutom, om ett föremål eller en sägen var unik eller representativ, i eller ur bruk, hade för honom knappast någon betydelse. Det viktigaste var *typen*.

Mandelgrens syfte med sin insamling var, kort sagt, att beskriva utvecklingen av alla slags företeelser inom den svenska kulturen. Vid insamlingsarbetet i fält tycks därför urvalsprincipen många gånger ha varit enkel: han kom, han såg (hörde), han tecknade (skrev).²¹

Typerna var grunden för det mosaikliknande sättet att skriva eller förevisa Sveriges forntid och historia där *typerna* blev exempel, *pars pro toto*. De historiska arkeologerna arbetade med ett stort tidsmässigt djup som historisk ram. Det inkluderade emellertid inte förhistorikernas tidsmässiga

avgrund där människans historia sträckte sig hundratusentals år bakåt i tid. De historiska arkeologerna hade svårt för förhistorikernas naturaliserade geologiska och paleontologiska tid. De historiska arkeologerna uppfattade tid knuten till den mänskliga kulturen. De studerade kulturhistoria och inte naturvetenskapernas tomma tid. De studerade hur epoker satt avtryck i landskap där tid avtecknar sig synkront genom monument, lämningar, verksamhet och minnen. I den förhistoriska arkeologin är tid, kronologi, den styrande principen. De historiska arkeologerna erkände visserligen tidens betydelse och att det fanns en förhistorisk kronologi, men såg andra sätt att dela in tillvaron som viktigare. Ett exempel finns i Mandelgrens testamentsdonation till Lunds universitet, *Atlas till Sveriges odlingshistoria*. Mandelgren delade in sitt enorma material med avbildningar och beskrivningar i tolv volymer: I. Landets naturbeskaffenhet II. Folktyper och stamskillnader III. Näringar och lefnadssätt IV. Klädedrägter och smycken V. Bostäder och husgeråd VI. Slöjder VII. Samfärdsel och varuutbyte VIII Sjöväsen IX Krigsväsen X. Rättsväsen XI. Helgedomar XII. Högtider och folkbruk.²² Sjöborg hade säkert godkänt indelningen. Varje volym har flera underavdelningar. I varje volym och underavdelning finns exempel och illustrationer utan kronologi som överordnad princip. Mandelgren har också exempel och illustrationer från alla delar av landet. Platser anges noga, men inte heller geografiska principer styr upplägget. Det är kulturhistorien och *pars pro toto* exemplen som styr.

De historiska arkeologerna såg arkeologi framför allt som ett sätt att skriva historia då det saknas skriftliga källor. Arkeologi och historia kompletterade därmed varandra. Detta förklarar delvis Mandelgrens stora intresse för medeltida lämningar och inskriptioner. De historiska arkeologerna betraktade landskap och fornlämningar som fyllda av minnen och spår av människors handlingar som angår och berör än idag. Historiska arkeologer hade svårare att knyta an till anonyma flintredskap långt ner i marken än till inskrifter och väl synliga runstenar. Det var svårt att fastställa hur flintbitar använts och stenåldersmänniskor hade levt på ett väldigt annorlunda sätt som var i det närmaste omöjligt att förstå. Historiska arkeologer hade svårt att visualisera hur obetydliga flintbitar var förbundna med dem själva och deras livsvärld. Det gick inte att knyta minnen och kulturhistoria till dem, och därför sysslade historiska arkeologer helst med sena förhistoriska eller historiska perioder.

Om man jämför de historiska arkeologerna med förhistorikerna var förhistorikerna universalister och naturvetenskapligt förankrade. För-

Historisk arkeologi	Förhistorisk arkeologi
Studier av geografiskt begränsade områden ur ett historiskt långtidsperspektiv	Universella anspråk och en tidsmässig avgrund
Holistisk rekonstruktion av historien med nutida kopplingar	Ingen kontakt mellan nutid och förhistoria
Bredast möjliga källmaterial	Snävt källmaterial endast arkeologi
Ett induktivt och deskriptivt arbetssätt utan teoretiska utflykter	Stark övergripande teoribyggnad som utvecklingsläran

Tabell 1. Summarisk jämförelse mellan Historisk och förhistorisk arkeologi.

historikerna utgick inte från sin hembygd eller ens Sverige, utan utforskade människans globala lagbundna och platsoberoende utvecklingshistoria. De visualiserade människans historia som en serie universella utvecklingsstadier, inte som lokala mosaikliknande *pars pro toto* exempel.

En annan stor skillnad är att de historiska arkeologerna använde allt tillgängligt källmaterial för att nå sina kulturhistoriska mål. De hyllade ett baconskt vetenskapsideal, där faktainsamling och beskrivning är i fokus och man närmast skyr ett teoretiskt förhållningssätt. Det är svårt att se hur Mandelgren till exempel skulle ha kunnat använda Darwins utvecklingslära på ett fruktbart sätt. De gjorde ingen skillnad mellan vad vi kallar historia, arkeologi, etnologi, botanik och en uppsjö andra discipliner. Allt skulle dokumenteras för att historien skulle bli komplett. Mandelgrens landskapsmålningar med gårdar, folkliv, fornlämningar, växtlighet och aktiviteter sammanfattar detta ideal utmärkt. De förhistoriska arkeologerna inskränkte å sin sida sina studier till ett rent arkeologiskt källmaterial. De valde att endast se fornlämningarna på Mandelgrens landskapsbilder och blunda för allt annat.

Den förhistoriska arkeologin utvecklades alltså parallellt med den historiska arkeologin runt mitten av 1800-talet. Sven Nilsson började på 1830-talet fylla begreppet förhistoria med innehåll som en period före de skriftliga källorna som man måste studera med speciella metoder. Den förhistoriska arkeologin hamnade då nära naturforskningen. Inledningsvis var skillnaderna inte avgörande, utan den stora brytningen skedde först på 1860-talet efter upptäckten av den äldre stenåldern. Den förhistoriska tiden blev ofantligt utsträckt och den historiska arkeologin omfattade plötsligt endast en mycket liten del av människans historia. Den kunde inte svara på frågor om människans ursprung och befattade sig inte med nittio procent av människans historia. Kulturhistoria blev problematiskt eftersom människan under större delen av sin tillvaro levt som kulturlös

9. Sven Nilsson, inflytelserik och omstridd, här fotograferad på äldre dagar. Bilden är sannolikt tagen i samband med Nilssons besök på arkeologkongressen i Norwich och London 1868.

”vilde”. Utvecklingsperspektiv ersatte andra sätt att studera forntiden. Människans historia blev en lagbunden universell utveckling. Den mänskliga kulturen underordnades naturens utveckling.

De historiska arkeologernas forskningsprogram byggde sammanfattningsvis på fyra principer som redovisas i tabell 1 jämte de principer som styrde den förhistoriska arkeologin. Tabellen visar de stora skillnaderna mellan inriktningarna. Det är lätt att förstå att företrädare kunde hamna på kollisionkurs.

Mandelgren i arkeologihistorien

Mandelgren skrev år 1876 en egen arkeologihistoria, *Några bidrag till den svenska arkeologiska forskningens historia under den tid Bror Emil Hildebrand innehåft riksantikvarie-embetet*.²³ Det är lätt att uteslutande se den som ett våldsamt angrepp på far och son Hildebrand, inte minst eftersom Mandelgren själv marknadsförde den på det sättet. Till Sven Nilsson, en annan stark motståndare till Hildebrandarna, skrev han nöjt att skriften utgör en ”sluträkning med *Herrar Hildebrand*.”²⁴

Skriften innehåller förvisso oförsonliga och grova angrepp på far och son Hildebrand. Om man går bakom dem finns det dock ledtrådar till en annan arkeologi och en annan arkeologihistoria. Mandelgren riktade bland annat skarpa anklagelser mot Bror Emil Hildebrand för att inte ha vårdat landets fornlämningar.

År 1837 tillträdde B. E. Hildebrand riksantikvarieämbetet, vid hvilken tid den största delen af landet var oskiftadt; hade han tillåtit landtmätare, som sedan dess förrättat skifte, att lägga alla fornminnen på allmän jord, så hade största delen af våra fasta fornlemningar kunnat räddas, och det hade varit lätt att upprätta kartor öfver desamma, hvilket är af så stor vigt för fornforskningen. Men då landtmätare sådant begärde, lade han hinder i vägen så att de ej kunde verkställa en sådan åtgärd; och dessa fornlemningar kommo nu i enskild mans ego, så att om staten vill skydda dem, kan det endast ske här som i utlandet: den får nemligen exproprieras marken hvarpå de finnas, hvilket komme att kosta staten enorma summor, men som kunnat undvikas, om denne embetsmans okunniga ensidighet och försummelse ej varit till.²⁵

Mandelgren ger därefter en rad exempel på fornlämningar som skadats på grund av brister i fornvården. Jag har inte sett några utbredda diskussioner om att freda fornlämningar i samband med skiften. I efterhand är

det lätt att se att det hade kunnat vara ett gyllene tillfälle. Man ska dock väga detta mot de olägenheter som uppstått i jordbruk och markanvändning. Rimligen hade det varit mycket svårt för riksantikvarien att freda stora arealer. Anklagelsen kan vara en efterkonstruktion då Mandelgren och andra antikvarier såg vad ett intensifierat jordbruk ledde till. Eftersom skiftena påbörjades innan Hildebrand tillträdde som riksantikvarie kan heller inte hela den eventuella försummelsen skyllas på honom.

En annan passage visar Mandelgrens misstänksamhet mot teoretisk arkeologi:

Man hör ideligen åberopas vetenskapliga systemer; men är då *det* en vetenskaplig anordning, att rangera fynden af stenredskap efter tumstock, så att en skilnad i längd eller allenast bredd af en enda millimeter tages i betraktande? ... För dilettanten och köpmannen möjligtvis ett lämpligt uppställningssätt, men ej för den kulturhistoriske forskaren.²⁶

Givetvis är det Hans Hildebrands och Oscar Montelius typologiska metod Mandelgren kritiserar. Typologin var främmande för Mandelgrens sätt att studera forntiden. Typologi utgår från enskilda föremål som inte behöver ha någon kulturhistorisk kontext för att få vetenskapligt värde och passa in i en teoretisk struktur. Man behöver inte veta fyndplats, fyndkombinationer eller fyndomständigheter för att placera in en fibula i ett universellt utvecklingsschema. Tillgång till en enorm mängd artefakter var den typologiska forskningens enda förutsättning. Fornsakerna kom ofta från förstörda fornlämningar.

Det kan därmed ha funnits en motsättning mellan att utöka det centrala museets samlingar och att bevara fornlämningar i landsorten. För Mandelgren var den kulturhistoriska kontexten allt. Föremål var en levande del av något större som inte låter sig fångas i ett universellt typologiskt utvecklingsschema. Mandelgren hade givetvis värnat de hotade fornlämningarna. När detta inte gick skulle artefakter tillfalla privatsamlare eller lokala museer för att förevisas som *pars pro toto* exempel på traktens historia. För Hans Hildebrand och Montelius var förstörelse och borttagning av monument och tillväxten av Historiska Museets samlingar förutsättningarna för deras forskning.

Hade Mandelgren varit riksantikvarie hade han lagt mycket större vikt vid att bevara fornlämningar och kulturmiljöer än Hildebrand. Han hade motverkat en gammal världs försvinnande och att landskapet tömdes på kultur och minnen. Det gjorde världen avförtrollad och romantikernas

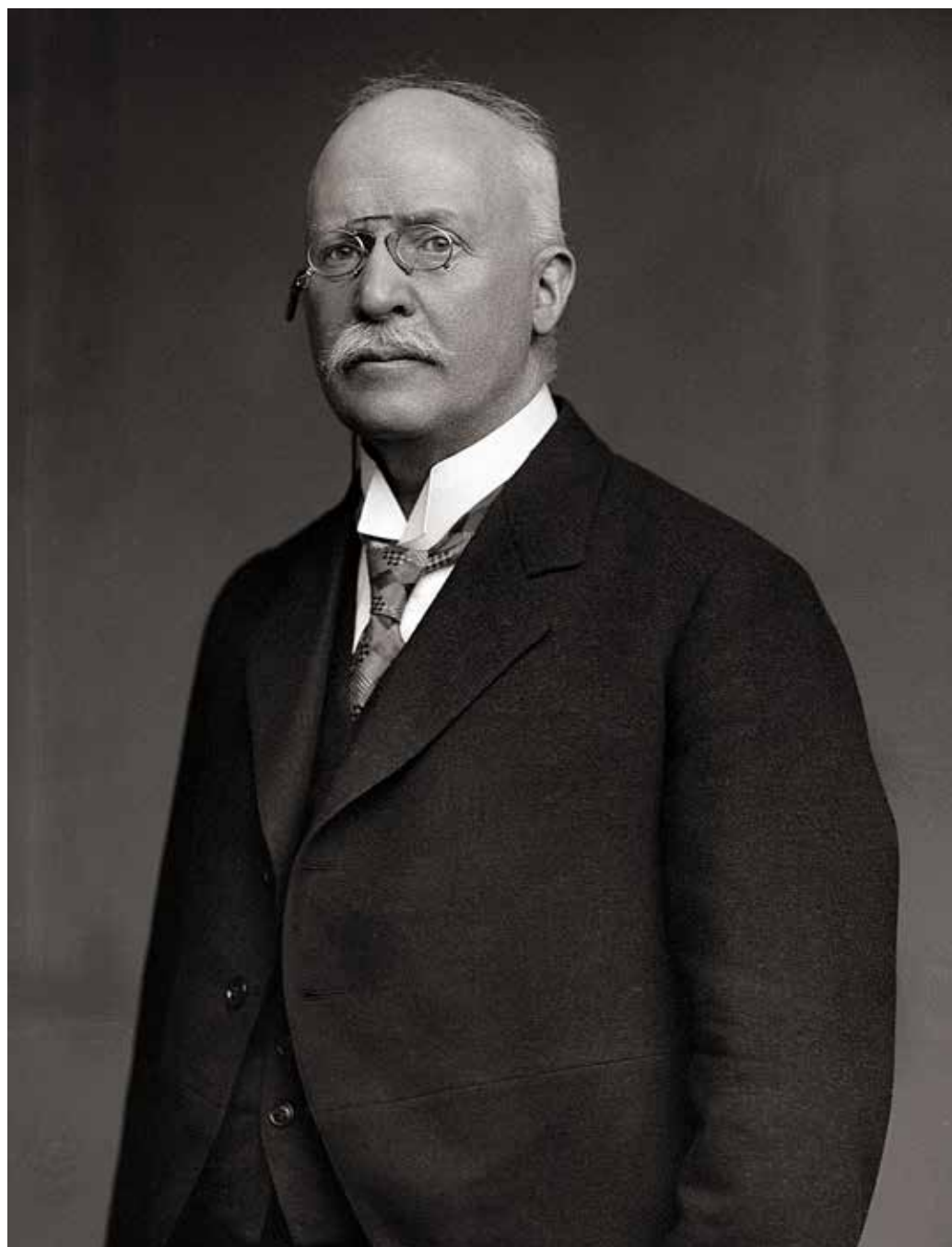
livsvärld substanslös. Mandelgren hade säkert inte lagt ner samma kraft som Hildebrandarna på att köpa in fornsaker till Vitterhetsakademien och Historiska Museet. Han hade kanske delegerat sådant till privatpersoner och museer i landsbygden närmare fyndplatserna. Han hade definitivt inte heller utvecklat den typologiska metoden, ett teoretiskt och verklighetsfrämmande sätt att studera forntiden. Utställningarna på Historiska Museet hade bestått av rekonstruktioner av typiska scener och livsmiljöer från förhistorisk och historisk tid från olika delar av Sverige och inte av ändlösa rader av föremål ordnade kronologiskt enligt typologiska principer. Förmodligen hade Mandelgren experimenterat med friluftsmuseer och långtgående rekonstruktioner. Mandelgren hade prioriterat annorlunda än "Herrar Hildebrand". Resultatet hade blivit en annan arkeologi.

Ett eko från 1800-talet

Man kan som avslutning fråga sig om Mandelgrens arkeologiska verksamhet har något att erbjuda dagens arkeologer. Jag tror att det är viktigt att reflektera över sitt ämnes historia och fundera över huruvida saker och ting hade kunnat vara annorlunda. Under några decennier var historisk arkeologi ett livaktigt alternativ till den förhistoriska arkeologi som dagens arkeologer bekänner sig till. Om vi förstår Mandelgren och hans generationskamrater har vi bättre möjligheter att förstå underströmmar inte bara i arkeologin, utan även i populärkultur och i allmänhetens intresse för forntiden.

För den som måste ha praktisk nytta för att ägna sig åt arkeologihistoria är Mandelgrens teckningar och beskrivningar en guldgruva för att rekonstruera landskap, fornlämningar och kulturmiljöer. Landskapsstudier har numera en helt annan acceptans och tyngd i den förhistoriska arkeologin än på Hildebrands tid. Exempel på Mandelgrens arkeologiska forskning och dokumentation återfinns därför i flera av de skrifter som ägnats honom. Det finns även specialstudier som fokuserar på hans dokumentation av fornlämningar och fornlämningsmiljöer: Karin Gustavsson har i en artikel skrivit om Mandelgrens studier av skånska fornlämningar.²⁷ Tony Axelsson och Karl Göran Sjögren har publicerat Mandelgrens uppgifter om gånggrifter i Falbygden. Mandelgren dokumenterade både enskilda monument och kulturmiljöer med flera gånggrifter och andra fornlämningar i området. På bild 8 återges skisser från ett besök Mandelgren gjorde år 1865 i Falköping. Besöket skedde i samband med att far och

son Hildebrand grävde ut gånggrifter – även om man var ovänner gällde det att ha koll på vetenskapens senaste rön. Axelsson och Sjögren visar också hur man genom att kombinera uppgifter från reseskildringar och beskrivningar från 1700- och 1800-talen kan rekonstruera hur numera ofta svårt skadade eller till och med borttagna monument en gång i tiden sett ut.²⁸ Är det så vi arkeologer idag kan återförtrolla landskap?

1. Den ofta anlitade lundafotografen Per Bagge porträtterade Ewert Wrangel 1928 i samband med dennes pensionering. Efter att Wrangel lämnade professuren i konsthistoria fortsatte han att engagera sig i Mandelgrens samling ytterligare en tid.

Mandelgrens ofullbordade

KARIN GUSTAVSSON

När den 85-årige Nils Månsson Mandelgren slöt sina ögon och somnade in i april 1899 öppnades samtidigt möjligheterna för forskning på den samling som var hans livsverk. De sista fem åren av sitt liv hade Mandelgren vistats på Ersta diakonissanstalt på Södermalm i Stockholm och samlingen som han tidigare hade hyst i sin bostad på Svartensgatan var sedan 1890 i säkert förvar hos Lunds universitet. Nio år tidigare, 1881, hade universitetet accepterat att ta emot Mandelgrens samling – under hans livstid som deposition, därefter som en testamentarisk gåva.

I den här texten kommer samlingen och hur den har hanterats och förflyttats sedan 1881 att stå i centrum, liksom det önskemål om en fortsatt utgivning av *Atlas till Sveriges odlingshistoria* som Mandelgren framförde i sitt gåvobrev till universitetet. Atlasverket var ofullbordat, och den samling som bar Mandelgrens namn kom trots sitt enorma omfång att betraktas som ofullständig. Därför kom den att växa och förändras långt in på 1900-talet. Idag på 2020-talet är stora delar av samlingen digitiserad och publicerad på internet, och därmed tillgänglig på ett sätt som Mandelgren svårligen kunnat tänka sig, men ändå i linje med hans önskemål, som bland annat innebar att samlingarna skulle ”för allmänheten tillgodogöras.”¹ Går hans önskan därmed mot sin uppfyllelse?

Samlingen och donationen

Den omfångsrika samlingen består av mängder av bilder, i de flesta fall skisser, renritade teckningar och akvareller av Mandelgrens hand, som föreställer kulturfenomen som fångade hans intresse. Det rör sig om så vitt skilda företeelser som bondens traditionella redskap och medeltida kyrkokonst, klädedräkter från olika landsändar och husdjursraser som

2. I mars 1878 fanns annonser i flera dagstidningar för de två första delarna av Mandelgrens *Atlas till Sveriges odlingshistoria*.

förekom på den svenska landsbygden, och mycket, mycket mer. Utöver det Mandelgren själv gjort finns bilder av andra konstnärer, främst kopparstick och andra grafiska tekniker. I samlingen ingår också fotografier, som Mandelgren införskaffade, där främst kyrkobyggnader och andra monument var motivet. Allt detta var ämnat att utgöra underlagsmaterial för verket *Atlas till Sveriges odlingshistoria*, som Mandelgren påbörjade utgivningen av. Även en mängd personliga handlingar, som rekommendationsbrev, tågbiljetter, värdshusnotor och brev ingår, vilka speglar Mandelgrens liv och verksamhet men också ger kännedom om 1800-talets samhälle och kulturhistoria i bred bemärkelse.

Mängden material som det rör sig om kan anas på den ofta reproduce-rade teckningen från Mandelgrens bostad på Svartensgatan, som visar hur han sitter och arbetar vid ett skrivbord, omgiven av hyllor där mappar staplats på varandra. Hur samlingen skulle hanteras den dag som Mandelgren inte längre var i livet var något som han hade dryftat med Gunnar Olof Hyltén-Cavallius i mitten av 1870-talet, och under 1880-talets första år gick saken mot sin lösning.²

I november 1881 accepterade Lunds universitet att ta emot samlingen som gåva. I sitt testamente skrev Mandelgren att hans samlingar "skall orubba-de under namn av Mandelgrenska samlingen bland universitetets samlingar förvaras".³ Den slutgiltiga formuleringen av gåvobrevet hade föregåtts av en brevväxling med universitetets rektor Gustaf Ljunggren,

där villkoren för en donation hade diskuterats. En bidragande orsak till att universitetet accepterade att ta emot donationen bör den penningssumma som medföljde ha varit. Inledningsvis var det fråga om 15 000 kronor, och efter Mandelgrens död 1899 följde ytterligare medel, som gjorde att den sammanlagda summan kom att bli drygt 28 000 kronor. Enligt Mandelgrens föreskrifter skulle pengarna utgöra grunden för en fond benämnd Mandelgrenska fonden, där avkastningen skulle användas för fortsatt utgivning av Atlasverket. Fonden kom att få avgörande betydelse för hur samlingen hanterades efter 1899. Att den digra samlingen skickades till Lund måste ha varit en befrielse för Mandelgrens närmaste arvingar, hans syster Sissas barn och barnbarn, som då slapp det bekymmer som det skulle ha varit för dem att få ansvar för allt det material som deras morbror samlat in under sin långa levnad.

Så här inledningsvis ska också nämnas, att det inte var allt av de samlingar som fanns i Mandelgrens bostad som kom till Lund. Han lämnade dessutom en donation till Konstnärsklubben i form av en samling böcker, underlag till vad han benämnde som en "Illustrerad Geografi" samt en stor samling visitkortsfotografier som skulle användas för "fysionomiska studier". Konstnärsklubben fick också 60 exemplar av *Monuments Scandinaves* och 3 000 kronor, vilket intygades av klubbens direktion den 11/10 1887. Fotografierna och underlaget för "Illustrerad Geografi" – som förefaller ha varit ett tänkt projekt med stora likheter med Atlasen – deponerades på Riksarkivet Marieberg 2006.⁴

Ankomst till Lund

I april 1890 gick det stora lasset från Svartensgatan. Framkomsten bekräftades i ett brev från universitetsbiblioteket i Lund, där Mandelgren kunde läsa att "de afsända sakerna, 9 kolli, nu befinna sig i säkerhet inom bibliotekets hank och stör."⁵ Den gången betydde det att materialet befann sig i Kungshuset i Lundagård, där Universitetsbiblioteket då var inrymt. Hur transporten från Svartensgatan gått till och hur de nio kollina såg ut framgår ingenstans, men förmodligen anlidades stadsbud med karror för förflyttningen från Mandelgrens bostad till järnvägsstationen, varpå allt stuvades in i en godsvagn. Vi kan nog föreställa oss att det var stora trälårar där mappar och "portföljer" varsamt packats ner varvat med stötdämpande träull, som efter ankomsten till Lund fraktades den korta sträckan till Lundagård. När universitetet sammanfattade det årets

donationer till biblioteket beskrevs den Mandelgrenska som den överväldigande största:

Omfångsrikast är artisten N. M. Mandelgrens betydliga gåfva af alla hans samlingar till det af honom förberedda verket "Atlas till svensk odlingshistoria", ordnade och summariskt förtecknade i en särskild såsom manuskript tryckt katalog, hvilken äfven öfverlämnats som gåfva. Samlingarna upptaga icke mindre än 24 stora portföljer i största folioformat samt 60 portföljer i mindre folio.⁶

I sitt gåvobrev hade inte Mandelgren pekat ut någon särskild institution som mottagare av samlingen, så Universitetsbiblioteket framstod som en högst rimlig plats att förvara den på. Här fanns redan stora bestånd av handskrifter, som härrörde från inflytelserika och berömda personer, exempelvis den enorma samling som kallas De la Gardieska arkivet, som efter Jacob De la Gardies död skänkts till Lunds universitet 1848 av hans arvingar. I en brevväxling mellan Mandelgren och universitetets rektor Gustaf Ljunggren som föregått donationen nämnde Mandelgren just den samlingen: "Jag önskar att mina samlingar må få vårdas som mina samlingar vid sidan av De la Gardieska i enskilt rum".⁷ Svaret från Ljunggren blev att ett särskilt rum nog inte skulle kunna ordnas, däremot en egen avdelning, i likhet med hur det De la Gardieska arkivet hanterades.⁸ Det kan vara värt att notera, att fortfarande ungefär 50 år efter att Mandelgren blivit gynnad av Jacob De la Gardies mecenatskap, hade namnet De la Gardie en särskild betydelse för honom när han önskade att hans egna samlingar skulle bevaras. Och genom att få sina handlingar arkiverade tillsammans med samlingar som hade sitt ursprung hos samhällets eliter skulle Mandelgren för all framtid förknippas med Jacob De la Gardie och få en plats i historien som inte skulle kunna ändras.

Ett par år efter att samlingarna anlänt till Lund, 1892, formulerade Mandelgren ett brev till bibliotekarien vid Universitetsbiblioteket Elof Tegnér, där han noga påpekade att eftersom det rörde sig om en deposition var det han själv som var ägare till materialet och han skulle därför tillfrågas när någon önskade nyttja samlingen för forskning. Brevet finns som koncept bland Mandelgrens efterlämnade papper och hur – och – om ett brev med dessa formuleringar verkligen nådde Tegnér är oklart. Men budskapet var tydligt – Mandelgren ville ha kontroll över hur hans samling användes.⁹ Samma sak kommunicerade han också i ett tillägg till sitt testamente, skrivet samma år. Där tydliggjorde han att det ännu så länge

var fråga om en deposition, och att syftet med hans samlingsarbete varit att det skulle utgöra grunden för utgivningen av *Atlas till Sveriges odlings-historia*, och hans vilja var att detta arbete skulle fortsätta. Under hans levnad fick samlingen inte användas till något annat.¹⁰

Att fullfölja Mandelgrens livsverk

Efter att han på 1860-talet lyckats ro i land det mycket omfattande publiceringsprojektet om medeltida kyrkokonst – *Monuments Scandinaves du Moyen Age* – fick Mandelgren idén om ett atlasverk som skulle skildra olika aspekter av materiell kultur och utvecklingen från primitiva stadier fram till samtiden i bild. Det mycket krävande arbetet med *Monuments Scandinaves*, där inte minst finansieringsfrågan hade varit långdragen och komplicerad, avskräckte honom inte. Nu handlade det om ett tryckt verk med den svenska kulturhistoriens utveckling som tema.

Hans plan var omfattande – Mandelgren såg framför sig sammanlagt 40 häften med upp till 800 planscher. Idén uppstod inte ur tomma intet. I den tyskspråkiga delen av Europa fanns flera utgivningsprojekt som tjänade som inspiration, och Mandelgren hade uppenbart kännedom om dessa. I ett brev till Hyltén-Cavallius 1872 framhåller han ”ett redan i Tyskland utgivet arbete för den allmänna konsthistorien” som förebild.¹¹ Det bör avse Franz Kuglers *Handbuch der Kunstgeschichte* 1842, eftersom Mandelgren träffade honom i Berlin i juli 1850.¹² Han arbetade då med sin *Geschichte der Baukunst*, som sedan gavs ut i fem band 1856–1873. Mandelgren rapporterade om några av sina fynd till Kugler, som 1855 recenserade första häftet av *Monuments Scandinaves* i *Deutsches Kunstblatt*.¹³

Avsikten med att publicera materialet i den här formen var att ge underlag för forskning inom discipliner som konsthistoria och folklivsforskning.¹⁴ Tanken på åtskillnad mellan insamling och vetenskaplig bearbetning av det insamlade var då stark, och kom så att förbli under åtskilliga decennier, och Mandelgren anslöt sig till denna tankevärld.

I en artikel i årsboken *Kullabygd* 1935 skriver den unge museiaspiranten Gustaf Åberg om hur Mandelgren avsett att ”kröna sitt livs verk med en samtidigt pedagogiskt och monumentalt upplagd sammanställning av den svenska kulturens minnesmärken”.¹⁵ Åberg hade vuxit upp i Kattarp, en ort av betydelse i Mandelgrens biografi, och genom att han vid denna tid som amanuens var knuten till den Mandelgrenska samlingen i Lund hade

han skaffat sig god överblick över dess innehåll. Det är värt att notera Åbergs ordval – han nämner hur *Atlas* skulle vara en *pedagogisk* sammanställning. Det fanns hos Mandelgren en stark vision om kunskapsförmedling genom bokverket, som Åberg fångade upp. Utgivningen av *Atlas* sammanfaller tidsmässigt med tillkomsten av de första kulturhistoriska museerna, som hade samma kunskapsförmedlande mål. Åberg berör detta samband ett par decennier senare. I ett fragmentariskt manus, tillkommet omkring 1960, som återfinns i Österlens museum, skriver han om hur Mandelgren ”årtionden före Hazelius strävade med att så att säga i bild samla ett ’Nordiskt museum’”.¹⁶ Det här perspektivet på *Atlas*verket som Gustaf Åberg noterar är värt att betona.

Som flera andra skribenter påpekat var det skrivna ordet inte Mandelgrens främsta redskap. Under hela sin verksamhetstid fick han kritik för dålig stavning och många andra språkliga fel. Det kan ha varit en av orsakerna till att han kom att publicera verk där bilder dominerade och var betydelsebärande. I det visuella hade han funnit ett medium som fungerade bättre för honom än skriven text. I förordet till det första häftet av *Atlas* skriver han att de många bilderna ”äro att betrakta såsom arbetets egentliga text och vetenskapliga kärna.”¹⁷ Möjligen var han här alltför mycket före sin tid för att möta förståelse från det samtida vetenskaps-samhället, där text var det självklara mediet för att förmedla kunskap. I de utgivna delarna av *Atlas till Sveriges odlingshistoria* presenteras utvecklingen av bostäder respektive helgedomar i en evolutionistisk anda, från ett förmodat primitivt stadium till mer och mer avancerade former.

*Atlas*ens tillkomsthistoria och dess fragmentariska publicering under Mandelgrens livstid har efter Åberg skildrats av bland andra Åke Stavenow (1972) och Bengt Jacobsson (1983) liksom i Gösta Bergs artikel i Svenskt biografiskt lexikon (1987). Det första häftet, *Bostäder och husgeråd I–II*, som hade lämnat tryckeriet 1877, kom sex år senare att följas av två om helgedomar, utgivna 1883 och 1884. Därefter avstannade projektet helt på grund av brist på medel, och att Mandelgrens ålder nu började ta ut sin rätt. Tre år tidigare, 1881, hade han beskrivit vad som kan karaktäriseras som sviktande förmåga i ett brev till Gustaf Ljunggren: ”Jag är nu snart 70 år och tröttnar snart.”¹⁸

Förhållandet kan också uttryckas som brist på korrelation mellan Mandelgrens ambitioner och det pris på ett bokverk som den dåtida marknaden tålde. Stavenow redogör för projektets ekonomi och konstaterar att det beräknade försäljningspriset år 1875 för ett enstaka häfte var

75 kronor och för verket i sin helhet 3 000 kronor vilket var "helt orealistiskt".¹⁹ Efter detta följde en ansökan om statsbidrag för utgivningen, något som ledde till vad som idag hade kallats en totalsågning från riksantikvarien Bror Emil Hildebrands sida.²⁰ Att Mandelgren uttryckte begynnande trötthet är alltså ganska förståeligt.

Men trots motgången och Hildebrands motstånd släppte Mandelgren inte tanken på ett fullbordande av Atlas-projektet även om hans egen förmåga att arbeta vidare var i avtagande. I donationen till Lunds universitet såg han en möjlighet till en fortsättning av sitt livsverk och i donationsvillkoren ingick förutsättningen att publiceringen skulle fortsätta, något som skulle möjliggöras av de pengar som följde med.

Ewert Wrangel tar sig an verket

Ett år efter Mandelgrens död, i maj år 1900, beslöt det större akademiska konsistoriet att samlingen skulle flyttas från universitetsbiblioteket för att istället förvaras bland universitetets konstsamlingar med Ewert Wrangel som ansvarig. Wrangel, vid den tidpunkten professor i estetik, var förståndare för vad som då benämndes som Lunds universitets konstmuseum. Han gjorde bedömningen att den skiftande statusen på olika objekt i Mandelgrens samling gjorde det nödvändigt att göra vissa kompletteringar inför en fortsatt utgivning av *Atlas till Sveriges odlingshistoria*, och 1901 erhöles tillstånd från Kungl. Maj:t att använda 1/3 av den årliga avkastningen på de donerade penningmedlen till utökning av samlingen. "Kongl. Maj:t har nämligen medgifvit, att till komplettering och korrigerings af samlingen må användas en tredjedel af årliga räntan, hvilken tredjedel för sista året utgjorde omkring 575 kr."²¹

Trots att det hade gått mer än 20 år sedan den senaste utgivningen i *Atlas till Sveriges odlingshistoria* var Wrangels intention att ta vid där Mandelgren slutat. Men först skulle alltså samlingen kompletteras, och det gjordes med delvis andra tekniker än vad Mandelgren själv hade använt. För honom hade papper och penna varit de viktigaste arbetsredskapen, vid sidan av insamlande av bilder i olika grafiska tekniker utförda av andra. Under hans aktiva tid hade den fotografiska tekniken fötts och utvecklats, och som nämndes inledningsvis införskaffade Mandelgren fotografier med motiv som intresserade honom.

Nu på 1900-talet var fotografering en vedertagen teknik som användes i många vetenskapliga sammanhang och det var främst kameran som kom

att bli arbetsredskapet när samlingen skulle utökas. Redan det första året som Wrangel haft ansvaret tillkom 700 avbildningar av äldre byggnadsverk, mestadels fotografier. Både Ewert Wrangel och Otto Rydbeck, den senare verksam vid Lunds universitets historiska museum som också hade lokaler i universitetshuset, hade liksom Mandelgren ett särskilt intresse för medeltida konst. Därför var det naturligt att de tog upp tråden från Mandelgrens utgivna häften och ägnade arbete åt att fortsätta avdelningen "Helgedomar", något Wrangel beskriver i universitetets årsberättelse:

Förberedande arbeten till fortsättandet af N.M. Mandelgrens Atlas till Sveriges Odlingshistoria hafva under året utförts dels af föreståndaren, dels af e.o. amanuensen S.O.H. Rydbeck genom forskning i Skåne, Småland och Östergötland. Dessa hafva väsentligen afsett att komplettera samlingens afd. XI: Helgedomar. Kontreamiralen J. Hägg har åtagit sig att fullständiga och eventuellt utgifva afd. VIII Sjöväsen. Äfven för fullbordande af afd. V: Bostäder och Husgeråd hafva förberedande åtgärder vidtagits.²²

Wrangel beskriver i denna första årsberättelse en trohet till den systematik av materialet som Mandelgren hade skapat, där 12 olika tematiska avdelningar utgjorde grunden för de planerade häften. Den "kontreamiral J. Hägg" som nämns i texten var Jacob Hägg, en i samtiden mycket känd marinmålare och officer i flottan. När Wrangel kontaktat honom på sommaren 1901 uttryckte Hägg entusiasm över att åta sig arbetet med att "fullständiga" Mandelgrens samling med avseende på sjöväsen: "...får jag meddela att jag mycket gerna vill åtaga mig det arbete som Herr Professorn omnämner i brevet".²³ Emellertid la han också till en brasklapp – han ville få god tid på sig, eftersom han hade "åtskilligt att syssla med." I november samma år beklagade sig Hägg över att han inte haft tid att ägna sig åt "Mandelgrenska arbetet".²⁴ Åren gick. 1905 luftade Hägg sina bekymmer och beklagade att han ännu inte producerat något.²⁵ Därefter gick med all sannolikhet luften ur just den delen av publiceringen av Mandelgrens *Atlas*, kanske i samband med att Hägg 1907 blev utnämnd till chef för Statens sjökrigshistoriska samlingar, som senare utvecklades till Sjöhistoriska museet.²⁶

I den ovan citerade årsberättelsen uttrycks en målsättning att fortsätta utgivningen av Atlasen enligt Mandelgrens plan och samma ambition återkommer året efter: "Utom för afdelningarna V, VII och XI hafva

3. Seminarierummet i konsthistoriska institutionens lokaler i universitetshuset där Mandelgrens samling förvarades.

förberedande åtgärder vidtagits för bearbetandet af afdelningarna IV Klädekläder och IX Krigsväsen.”²⁷ Men Wrangel konstaterade 1903 i en annan text att den kommande utgivningen inte skulle komma att gå i ”alldeles samma spår” som Mandelgrens. ”...det fordras större exakthet i undersökningar och beskrifningar samt noggrannare, större och prydligare afbildningar. För närvarande samlas hufvudsakligen beskrifningar samt fotografiska afbildningar, och redan finnas omkring 1300 af det senare slaget, mest från Sydsverige och särskilt från Skåne.”²⁸ Efter 1903 nämns inte Mandelgrens avdelningar och kommande utgivningar av dem i Wrangels årsberättelser, utan han redogör för samlingens utökning som undantagslöst handlar om avbildningar av medeltida kyrkor, ett tema som också var i linje med Wrangels eget forskningsområde. Intresset för medeltidskyrkor låg helt i tiden. De hade kommit att få status av konsthistoriska och kulturhistoriska objekt, värda att skydda mot rasering och förvanskningar, en effekt av det sena 1800-talets många kyrkorivningar.

Efter bara några år hade den utökade samlingen med fotografier vuxit så mycket att uppordningsinsatser behövdes. Nu engagerades bland andra

Gregor Paulsson, som anställdes 1908 som extra ordinarie amanuens med hjälp av medlen i den Mandelgrenska fonden. Hans uppgift var att gå igenom kyrkobilderna. Detta ledde till att bildsamlingen kom att utgöra utgångspunkten för hans licentiatavhandling, framlagd 1911.²⁹ Sedan följde en doktorsavhandling 1915, inspirerad av samma material.

Wrangel och Rydbeck utförde mycket arbete själva med utökning av samlingen avseende avdelningen "Helgedomar". Men också andra krafter anlätades. I Huskvarna i norra Småland fanns Algot Friberg, en gammal vän till Wrangel. Han hade 1901 varit med och grundat Norra Smålands fornminnesförening, föregångaren till Jönköpings läns museum. 1903 skrev Wrangel till honom: "Vore roligt tala med Dig om Mandelgrenska forskningarna, hoppas Du icke glömt Ditt löfte att hjälpa till med det arbetet."³⁰ Några år in på 1900-talet planerade Friberg en utställning med fotografier av medeltida kyrkor i Jönköpings län, och korrespondensen mellan honom och Wrangel (också han smålänning, men från Kronobergs län) visar ett nära samarbete om anskaffandet av foton till utställningen. Möjligen kom förslag om att inkludera Mandelgrens egna kyrkoavbildningar i utställningen, men Wrangel såg de testamentariska föreskrifterna som ett hinder för att använda Mandelgrens bilder till annat än en fortsatt utgivning av Atlasverket.³¹

Ytterligare några år senare fick Friberg hjälp i sin strävan efter att dokumentera länets medeltidskyrkor och fornlämningar av Pehr Gunnar Vejde, sedermera en välkänd lokalhistoriker i Kronobergs län. Vejde var folkskollärare, från 1910 med tjänst i Rogberga, sydöst om Jönköping. Inför sommaren det året planerade Friberg det kommande arbetet och skrev till Wrangel att Vejde måste lära sig att fotografera, med Friberg som instruktör.³² "Idag väntar jag honom för att ge honom en dufning i kamerans skötsel, och får han börja öfva sig på egen hand", skrev Friberg till Wrangel i maj 1910, samtidigt som han bad honom att skicka Vejde utlovade 100 kronor.³³ I ett följande brev uttrycker han förhoppning om att Vejdes arbete ska bli "af stort värde".³⁴ Under de kommande åren fotograferade Vejde kyrkor och kyrkliga inventarier i flera härader i Jönköpings län.

Initiativen till vad som skulle dokumenteras togs inte bara av Wrangel, Rydbeck och Friberg, även Vejde själv kom med förslag. Således skrev han till Wrangel i april 1910 och påpekade att i Jönköpings län fanns delar som var "tämlichen lindrigt undersökta" i "kyrkligt och arkeologiskt hänseende". Därför undrade han "huruvida det ej vore lämpligt att för Mandelgrenska

samlingens räkning undersöka kyrkor här uppe.”³⁵ Fältarbetarens lokal-kännedom, liksom sannolikt också ett behov av det bidrag till försörjningen som ett anslag ur den Mandelgrenska fonden kunde ge, kom att påverka vad som samlades in. Och uppenbarligen fick Vejde positiv respons på just denna fråga, för i avsnittet om konstsamlingarna i universitetets årsberättelse skriver sedan Wrangel att av årets utökning av Mandelgrens samling med ungefär 400 fotografier stod Vejde för hälften, och i ett brev tackar Vejde för ”det rika understödet från Mandelgrenska fonden”.³⁶ Under flera år på 1910-talet sysslade Vejde sommartid med att fotografera kyrkor, där uppdragsgivaren kunde vara Friberg, men där resultatet också betalades av den Mandelgrenska fonden genom Wrangels försorg. I början av 1913 skrev Friberg: ”Vejdes skörd ur kyrkorna i vårt län under 1911 sände jag ju i fjol? Vill minnas att vi skriftväxlat därom. Kan jag möjl. räkna Mandelgrenska medlen vidare? Jag fattade en gång saken så, att du kanske kunde bereda årligt bidrag därifrån.”³⁷ Av den bevarade korrespondensen att döma höll Wrangel noga ordning på hur mycket pengar som betalades ut från fonden så att han inte överskred vad som var möjligt att disponera. Vejdes arbete pågick under stora delar av 1910-talet. 1916 skickade Friberg 98 fotografier av kyrkor i Västbo härad som Vejde tagit under sommaren.³⁸

Fortsatt utgivning efter 34 år

I universitetets årsberättelse 1910-11 uppges att förberedelser pågick för en publikation om de romanska takmålningarna i Dädesjö kyrka, som enligt Wrangel var ”så godt som enastående”.³⁹ Det kom att dröja ytterligare några år, men 1918, 34 år efter att Mandelgrens sista häfte i Atlasserien getts ut, publicerades ytterligare ett häfte, *Tillägghäfte 1* med titeln *Medeltidsmålningarna i Dädesjö och öfvergången från romansk stil till gotik*. Att det var just Dädesjö kyrka strax norr om Växjö som kom att ägnas denna första publicering efter Mandelgrens död var en följd av Ewert Wrangels forskningsintressen och behov av att publicera sina rön. Det var han, som 1905 hade återupptäckt kyrkan med dess unika målningar. Då hade byggnaden stått öde i många år och tjänat som spannmålsmagasin. Som författare till 1918 års volym stod både Ewert Wrangel och Otto Rydbeck, som bidrog med varsitt avsnitt. I förordet kopplas utgivningen ihop med universitetets 250-årsjubileum. Det var ett sätt att vid detta tillfälle ”bringa i hågkomst och hedra en af universitetets förnämsta donatorer Nils Måns-

son Mandelgren.”⁴⁰ Wrangel konstaterar vidare att tyngdpunkten i Mandelgrens samling ligger på den kyrkliga konsten område. Detta motive-
rade en fortsatt utgivning av häften inom avdelningen ”Helgedomar”.
Emellertid skiljer sig upplägget av häftet om Dädesjö kyrka påtagligt från
de häften om helgedomar som Mandelgren själv hade svarat för. Det var
nu fråga om en monografi över en enskild kyrkobyggnad. Häftet är rikt
illustrerat med bilder i både svartvitt och i färg, och här avspeglas också
hur metoder för mångfaldigande av bilder och trycktekniken utvecklats
på de år som gått sedan Mandelgrens aktiva tid. Framställningen skiljer
sig också från hur det såg ut i de häften som gavs ut under Mandelgrens
livstid där bilderna var det dominerande och innehållsbärande. I utgåvan
om Dädesjö kyrka är de jämförande och analyserande texterna lika vik-
tiga som bilderna.

Något som starkt kom att påverka Wrangels utgivningsplaner och
rubbade de intentioner som han uttryckte bland annat i universitetets
årsberättelser var att i början av 1910-talet hade de stockholmsbaserade
konsthistorikerna Sigurd Curman och Johnny Roosval påbörjat arbetet
med *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium*, där ett första häfte publice-
rades 1912. Denna satsning fick Wrangel att tänka om vad gällde ambi-
tionerna både avseende nyinsamling till Mandelgrenska samlingen och
publicering i Atlas-serien. Wrangel insåg att Mandelgrens material skulle
komma att vara högtintressant för Curmans och Roosvals projekt, och
ville gärna underlätta användandet. Därför var det inte längre aktuellt att
”invänta samlingarnas kompletterande”, som Wrangel ju satt igång 1901.
Istället skulle pågående forskning inom ramen för projektet Sveriges
kyrkor få nyttja den Mandelgrenska samlingen så som den hade lämnats
av Mandelgren.

Relativt snart efter Dädesjövolymen följde sedan ytterligare tre publi-
kationer som var ett resultat av Wrangels arbete med att fortsätta utgiv-
ningen, och även här avviker uppläggen från Mandelgrens principer. 1922
kom *Den äldre kyrkliga konsten i Blekinge* av William Anderson som till-
läggshäfte 2, och 1926 av samme författare *Skånes romanska kyrkor med breda
västtorn* som utgjorde tillläggshäfte 3. Tre år senare, 1929, var det så dags
för tillläggshäfte 4 med titeln *Studier i Smålands romanska stenkonst* av Ragnar
Blomqvist. Sedan kom det att dröja mer än 30 år till mitten av 1960-talet
innan någon ytterligare publicering gjordes som ett tillläggshäfte inom
ramen för *Atlas*.

*Samlingen fortsätter att växa och
en utställning arrangeras*

Under hela Wrangels ämbetstid fortsatte arbetet med att utöka och ordna samlingen. Han efterträddes 1926 som professor i konsthistoria av Ragnar Josephson. I sina memoarer skildrar Josephson hur företrädaren introducerade honom på institutionen genom att ett efter ett öppna skåp och dörrar till olika utrymmen: ”Han läste upp Mandelgrenska samlingen, som varit föremål för hans särskilda omvårdnad.”⁴¹ Under flera år i inledningen av Josephsons tid som professor, fram till 1933, var det också så att Ewert Wrangel hade fortsatt ansvar för Mandelgrenska samlingen.⁴² Josephsons insatser för samlingen och dess publicering var visserligen mer blygsamma än både Wrangels och efterträdaren Aron Borelius, men också under Josephsons tid framskred arbetet med ordnande och utvidgning.

Det var också under Josephsons tid som något som liknar modernt tillgängliggörande påbörjades. Till de mest påtagliga insatserna för att skapa kännedom om både Mandelgrens liv och hans verk var den utställning som arrangerades i Höganäs på försommaren 1936. I ett par år hade företrädare för Kullens hembygdsförening och Höganäs museum velat få en sådan till stånd. Huvudansvariga för utställningen som visades i Öresundsskolan var två unga amanuenser från konsthistoriska institutionen, den tidigare omnämnde Gustaf Åberg tillsammans med Thorsten Andersson. Ragnar Josephson var på plats vid invigningen och höll ett inledningsanförande, som senare publicerades i Göteborgs Handels- och sjöfartstidning. I den tryckta versionen av sitt anförande visar Josephson på det problematiska med Mandelgrens bestämmelser för samlingens användande: Först skulle Atlasen fullbordas, först därefter kunde det donerade materialet nyttjas för forskningen. Josephson menade att detta hade bidragit till att samlingen inte kommit att bli den källa för forskning som den hade potential till att bli.⁴³ I samband med utställningen startade också ett upprop i bygden för resandet av en minnesvård över Mandelgren invid hans födelsegård i Ingelstråde. Två år senare, på 125-årsdagen för Mandelgrens födelse, kunde minnesstenen invigas.

Efter att utställningen plockats ned och Mandelgrens verk var återbördade till Lund, skrev Åberg en redogörelse till Ewert Wrangel. Utställningen hade varit uppdelad i tre teman; Mannen, Bygden och Verket, som alla bestod av originalmaterial ur samlingarna. Med det sista temat, ”Verket”, avsåg Åberg det som han benämnde som ”hans livs mål, Atlas

4. Utställningen i Öresundsskolan i Höganäs 1936. Gustaf Åberg och Thorsten Andersson hade ställt samman en skärmutställning med material ur Mandelgrens samling, som visades under några dagar.

till Sveriges Odlings-historia". Han beskrev hur han och Andersson i utställningsproduktionen utgått från Mandelgrens egen struktur, då de hade

grupperat bilderna under Mandelgrens rubriker, alltså i löpande följd från avdelning I till XII enligt M:s katalog. För att så för besökarna framhäva under vilken stor synvinkel, som M. samlat och ordnat sina avbildningar, d.v.s. hur han velat illustrera den successiva utvecklingsgången från primitivitet mot fulländning i vår kultur, hade vi, för varje grupp, utarbetat rytmiskt klingande, något slagordsmässiga texter, som löpte kring rummet som en fris över bilderna och ville tala om, vad som så att säga 'skedde' inom var och en av de 12 bildserierna. --- Utställningen blev faktiskt en ganska fullständig 'bilderbok' över just 'Sveriges Odlings-historia', som vi hoppas läslig och förståelig för en och var – och därmed hoppas vi ju också ha handlat enligt Mandelgrens vilja och ha gjort hans minne rättvisa!⁴⁴

Utställningen blev uppmärksammas framförallt i den lokala pressen men också i radio, då redaktören John Jernhammar höll ett föredrag, som också publicerades både i lokalpress och i *Stockholms-tidningen*. I årsskriften *Kullabygd* 1937 sammanfattade Åberg och Andersson utställningens inne-

håll, och i början av samma år visades utställningen i universitetshuset under två veckor i januari, sedan i Simrishamn, i samband med hembygdsdagar där i juli. Åberg fortsatte arbeta som amanuens vid konsthistoriska institutionen fram till 1942, då han blev intendent vid Österlens museum. Det tycks som att han inte kapade banden till institutionen och Mandelgren – i ett brev till Ragnar Josephson i oktober 1942 skriver han om ”önskvärdheten av att samlingens foto-samling utbildas till topografisk bildsamling (spec. sydsvenska monument), central för Lund.” Vidare nämner han att han gärna pratar vidare om detta ”nu om lördag, då vi arbeta i Mandelgren.”⁴⁵

Mandelgrenska samlingen hade status av en egen institution, och fick sitt eget diarium och brevserie, vilket gör att det är möjligt att följa de förfrågningar om användning av materialet som kom och vilka som besvarade dessa.⁴⁶ Det går att se ett konstant intresse från 1930-talet och i åtskilliga decennier framöver. Förfrågningar kom från både privatpersoner, enskilda forskare och institutioner. Särskilt efterfrågade var avbildningar av specifika kyrkor, och många sådana beställningar av fotografiska reproduktioner expedierades. Återkommande i svaren från de olika assistenter och amanuenser som besvarade förfrågningarna är svårigheten att navigera i samlingen. I december 1958 skrev amanuensen Tora Göransson till dåvarande folkhögskoleläraren Bror Jansson vid Katrinebergs folkhögskola att ”samlingen är svår att finna i, då den är indelad i ämnesgrupper och ej topografiskt”.⁴⁷ Svaret är representativt, snarlika formuleringar är återkommande, både tidigare och senare. Det avspeglar också vad 1900-talets användare efterfrågade, som påfallande ofta handlade just om vad som fanns från olika orter i samlingen. Mandelgrens tanke med den tematiska indelningen av materialet hade varit en förberedelse inför publiceringen i det tilltänkta Atlasverket med en evolutionistisk utvecklingsgång redovisad inom varje avdelning, men för senare tiders användare var den geografiska hemvisten betydligt mer efterfrågad än den ämnesmässiga.

Under hela 1900-talet nyttjades samlingen av åtskilliga konst- och kulturhistoriker som var medvetna om dess kunskapspotential. Utställningen i Höganäs 1936 och dess avläggare i Lund och Simrishamn 1937 bidrog, tillsammans med de aktiviteter som förekom i samband med invigningen av monumentet i Ingelstråde 1938, till en ökad kännedom om Mandelgrens livsverk – i alla fall lokalt i Skåne. En nordisk folklivs- och folkminnesforskarkonferens ordnades i Lund 1957, och i samband med

denna ordnades en Mandelgrenutställning i universitetshuset med Folklivsarkivets arkivarie Brita Egardt som ansvarig. Enligt Nils-Arvid Bringéus var det då som samlingen för första gången visades för en större krets av kulturforskare.⁴⁸ Av ett kortfattat PM av Brita Egardt framgår att hon valde ut material från två geografiska områden – Lillhärdal i Härjedalen och Mandelgrens hemsocken i Väsby – som utgångspunkt för utställningen. Egardts urvalsprinciper för denna utställning förebådade en kommande inriktning av samlingens registrering enligt en topografisk ordning.⁴⁹

Josephson efterträddes som professor 1958 av Aron Borelius, som hade medeltida konst som ett av sina forskningsområden. Borelius kännedom om och intresse för samlingen grundades möjligen redan under hans tid vid konsthistoriska institutionen i Lund, där han doktorerade och blev docent 1927. År 1953, då han var chef för Norrköpings konstmuseum, hade han för sin egen forskning nyttjat Mandelgrens ritningar från flera olika kyrkor i Östergötland,⁵⁰ och redan innan han påbörjade sin tjänst som professor i Lund bidrog han till samlingen genom att i april 1957 skänka material som rörde Uppsala domkyrka.⁵¹

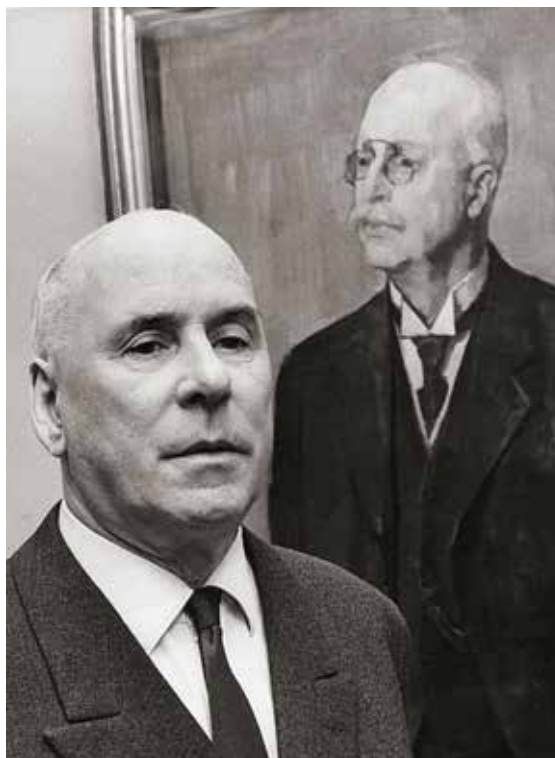
Intensifierad vård och utebliven publicering

Aron Borelius hade under sin professorstid – som varade i sex år – som mål att fortsätta publiceringen av Mandelgrens Atlas. Han tog också flera initiativ till vård och nyordning av samlingen. Bland annat genomfördes under 1961 en nymontering av Mandelgrens original på arkivbeständiga underlag. Nya passepartouter införskaffades vilket gjorde det möjligt att hantera och betrakta originalen utan att de skadades, och gamla trasiga arkivkartonger ersattes med nya.⁵² Flera arkivarbetare och amanuenser sysselsattes med vårdinsatserna. Borelius målsättningar för samlingen visas bland annat av den skrivelse som han i oktober 1961 skickade till Drätselnämnden vid Lunds universitet där han skrev ”att mycket arbete återstår innan den genom årtionden av vanvård hotade Mandelgrenska samlingen på betryggande vis kan anses räddad”.⁵³ Möjligen tog Borelius till starka överord här när han beskriver det som ”årtionden av vanvård”; det kan ses som ett sätt att få ytterligare ekonomiska medel till samlingens vård än vad den Mandelgrenska fonden kunde bidra med.

Under Borelius tjänstetid hanterades samlingen, liksom tidigare, av olika amanuenser som avlönades av medel från fonden. I ett tjänstgörings-

intyg för en av dem som kom att arbeta mest med samlingen, Tora Göransson, skrev Borelius 1962 hur denna tjänst var kvalificerad och mycket tidskrävande. I intyget beskrivs den "genomgripande nyordning av de värdefulla kollektionerna som på mitt initiativ igångsatts, och dels vad beträffar förarbetet till en av mig planerad ny publikationsserie enligt Mandelgrens intentioner."⁵⁴ I ett PM för höstterminen 1963 anges att det då var fil. lic. Bengt-Åke Kimbré som ansvarade för nyordningen.⁵⁵ Även han fick strålande vitsord av Borelius: "Det är med glädje jag vitsordar att lic. Kimbré mer än någon annan bidragit till att de oersättliga arkivalier Nils Månsson Mandelgren donerade till Lund universitet nu till väsentlig del kunna anses räddade åt framtiden. Jag ger hans samvetsgranna och ambitiösa arbete de högsta vitsord".⁵⁶

Uppgiften om nyordning, igångsatt på initiativ av Borelius, återkommer i flera handlingar från Konsthistoriska institutionen, likaså uppgifter om nya publikationer. Där kom återigen Gustaf Åberg att ha en nyckelroll, med förväntningar om ett skriftligt bidrag som han tycks ha kommit överens med Borelius om. I januari 1961 fick Åberg ett brev från Aron Borelius som inleddes med försenade gratulationer på 50-årsdagen, men sedan övergick i allvarigare tonläge: "Sedan nödgas jag återkomma till frågan om de Mandelgrenska publikationerna. Det börjar bli rätt länge sedan vi uppgjorde våra preliminära planer, och som Du förstår är jag ytterligt ivrig att komma igång." Borelius hade stora planer, och ville ha ut en publikation innan sommaren samma år. Han uttryckte förståelse för att Åberg hade fullt upp med annat, men bad honom att "granska" sin almanacka och sedan återkomma med ett besked om sina möjligheter att bistå i ett arbete med en publikation.⁵⁷ Något svar från Åberg har inte kunnat återfinnas i någon tillgänglig arkivsamling. Däremot ytterligare ett brev från Borelius skrivet i november 1961: "Jag törstar efter Ditt manus om Mandelgren". 25 år efter att Åberg som ung amanuens både skrivit en uttömmande artikel om samlingen och utformat utställningen i Höganäs hade han uppenbarligen en nyckelroll för inledandet av en ny publikationsserie, för Borelius skriver vidare om hur han själv ska skriva ett förord till "hela den nya serien" men innan han påbörjar detta vill han ha Åbergs "opus". Borelius avslutar sitt brev med en uppmaning: "Sätt nu alla klutar till."⁵⁸ Åberg, då museichef i Simrishamn, var en extremt produktiv skribent, men tydligen räckte inte hans tid till, för någon Mandelgrentext levererades inte. I Åbergs personarkiv hos Österlens museum finns 10 sidor maskinskrivna utkast i olika stadier till den text som Bore-

5. Aron Borelius i samband med sin pensionering 1964 framför ett porträtt av Ewert Wrangel.

lius efterlyste. Där finns faktiskt också originalmaterial från Mandelgrens samling i form av en handskriven meritförteckning, ett dokument som Mandelgren upprättade i flera likalydande exemplar. Och i det maskinskrivna manuset kommenteras just denna meritförteckning. Det är helt klart så att Gustaf Åberg kämpade med den uppgift som han hade åtagit sig för Borelius räkning, men han uppnådde inte målet. Av manusutkasterna i Åbergs samling kan utläsas att syftet den gången, kring 1960, var att publicera ett urval av Mandelgrens teckningar med kommenterande texter, försedda med en inledning av Åberg.

Åbergs engagemang för samlingen och målsättning att producera text avspeglar sig också i en räkning från honom som avser arbete för den Mandelgrenska samlingen 1959-1961. Arbetsinsatsen anges till 125 timmar, likaså finns en reseräkning för 21 tågresor mellan Simrishamn och Lund där ändamålet anges vara Mandelgrenska samlingens publicering.

Fortfarande 1963, när 150-årsminnet av Mandelgrens födelse uppmärksammades, var målsättningen att en publikation skulle se dagens ljus. I

juli firades Mandelgren med högtidligheter i både Ingelstråde och Väsby kyrka. En krans lades ner vid monumentet 25 år efter att det invigts, och Borelius höll tal liksom ambassadören Gunnar Jarring, som själv kom från bygden. I augusti höll Borelius ett radioföredrag om Mandelgren. Hans ambition var att detta föredrag skulle utgöra grunden för en kortare biografi om Mandelgren, som skulle inleda ett häfte av Mandelgrens *Atlas*, avsett att publiceras hösten 1963 eller våren 1964.⁵⁹ Vad detta planerade häfte skulle innehålla är dock oklart – kanske var det fortfarande ett manus av Gustaf Åberg som inväntades. Uppgifter om att en publicering faktiskt var nära förestående förekommer i olika källor.⁶⁰ För Borelius själv hade det säkerligen varit tillfredsställande om han hade kunnat lämna sitt akademiska yrkesliv – han lämnade professuren året efter – med ett nytt häfte på väg till läsarna, men så kom det alltså inte att bli.

Borelius var inte heller överens med universitetets ekonomiskt ansvariga instans, drätselnämnden, som hade synpunkter på hur pengarna i den Mandelgrenska fonden användes. Vid ett sammanträde i oktober 1961, alltså då Borelius hade skrivit om samlingens dåliga skick, beslöts om inrättande av en särskild kommitté, som fick i uppdrag att arbeta fram ett detaljerat förslag till hur fonden skulle nyttjas. Till denna kommitté utsågs Aron Borelius, Per Stjernqvist och akademiräntmästaren.⁶¹ Av bevarad korrespondens och andra handlingar framgår att Borelius starkt motsatte sig att akademiräntmästaren blandade sig i hur han använde den del av fondens avkastning, som han ansåg sig ha rätt att disponera. I materialet finns också belägg för att ett arbete med tryckning av vissa delar av en publikation var påbörjad, liksom att ett antal resor mellan Simrishamn och Lund som Gustaf Åberg företagit betalades av fonden, samt en lång rad andra utgifter som ibland kan förefalla perifera sett i relation till Mandelgrens samling. Drätselnämndens ansvariga tjänstemän menade att ”de sammanlagda utgifterna, som bestridas med medel ur fonden, har tagit sådana proportioner, att fonden inom kort kommer att vara förbrukad, om icke åtgärder vidtages.”⁶²

Även om det aldrig blev någon ny publikation under Borelius tid så fortsatte utökningen av samlingen. Konservatorn Hans Erlandsson överlämnade 1959 en ”kollektion av uppmättningsritningar, kopior, fotografier och negativ” till den Mandelgrenska samlingen. För det fick han en ersättning på 2 000 kronor, som hämtades från fonden.⁶³ Aron Borelius själv överlämnade i april 1963 851 fotografier, 120 negativ och 27 klichéer som gåva till samlingen.⁶⁴

Några år efter att Borelius lämnat sin befattning som professor kom ett häfte att ges ut inom ramen för Mandelgrens *Atlas*. 1967 publicerades Oscar Reutersvärd's *Paradisets källa och de gotländska "paradisfuntarna"*. Ett bidrag till studiet av vattensymboliken på de medeltida dopfuntarna. Denna publikation fick undertiteln *Atlas till Sveriges odlingshistoria tillägghäfte 6*. Löpnumret 6 kan vara värt att notera. Det senast utgivna häftet var Ragnar Blomqvists från 1929, som hade nummer 4. Någon nr 5 har aldrig utkommit, och inom ramen för arbetet med den här texten har det inte varit möjligt att klargöra vad detta häfte i så fall skulle ha innehållit, men sannolikt var det fråga om den text av Gustaf Åberg som Borelius efterlyste i sitt brev till honom 1961, tillsammans med den biografi över Mandelgren som nämndes i samband med 150 årsjubileet 1963. Av Borelius publiceringsambitioner blev ingenting, men däremot var hans insatser för samlingens vård och konservering av stor vikt.

Samlingen flyttas till Finnsgatan

Sedan år 1900 hade Mandelgrens samling hanterats av företrädare för konsthistoria, men använts av en bred krets av kulturhistoriska forskare. År 1969 genomfördes en stor förändring, då samlingen överfördes till dåvarande institutionen för folklivsforskning och Folklivsarkivet. Sven Sandström, vid den tiden docent i konsthistoria, sedermera professor, skriver i sina memoarer om bakgrunden till förflyttningen:

Den [samlingen] sköttes av en särskild amanuens som avlönades från en fond. Forskare inom etnologi och andra kulturhistoriska specialiteter kom ofta upp till oss och ville studera dem, eller för att beställa bilder av dess teckningar. Av den fonden fanns det inte mycket kvar när jag ett tiotal år senare med Oscar Reutersvärd's gillande befordrade hela samlingen till Etnologiska institutionen – kanske en bidragande orsak till vår ädla gest.⁶⁵

En orsak till att pengarna i fonden började ta slut kan enligt Sandström ha varit Aron Borelius arbete med att utöka samlingen, som inneburit många resor för både honom själv och hans medarbetare Torkel Eriksson:

Torkel Eriksson [hade] motvilligt låtit sig gång på gång beordras att följa med Aron på bilutflykter – som chaufför och sällskap – ut i det skånska landskapet på en inte alltför ambitiös jakt efter komplette-

6. Britta Egardt på Folklivsarkivet 1969, det år då Mandelgrens samling fördes över från konsthistoriska institutionen.

rande material till den Mandelgrenska samlingen, med goda måltider på vägen. Dittills hade det funnits en försvarlig fond för värden av samlingen och för en publicering i framtiden. Men efter dessa resor var denna närmast uttömd utan att det avsedda målet hade kommit märkbart närmare.⁶⁶

Det Sandström skriver bekräftar det som framkommer i Drätselnämndens handlingar om allt för stora utgifter. Oavsett skälen till förflyttningen – ekonomiska eller med hänsyn till hur och av vilka som samlingen användes – genomfördes den våren 1969. I Villa Holma på Finngatan 8 fanns Folklivsarkivet sedan drygt 30 år tillbaka. Arkivet och institutionen för folklivsforskning var vid den tiden organisatoriskt samma enhet, och arkivsamlingarna var självklara inslag i både forskning och undervisning.

Vid ett sammanträde med institutionsnämnden våren 1969 uttryckte Nils-Arvid Bringéus, professor sedan 1967, stor tillfredställelse med att samlingen nu fanns på Finngatan. I protokollet kan vi läsa:

Anmälde ordf. [Bringéus] att Mandelgrenska samlingen nu överförs från konsthistoriska institutionen till Folklivsarkivet. Utrymme för den har beretts i källaren, där efterhand ett brandsäkert valv kommer att inrättas för att på ett betryggande sätt förvara den.

Ordf. uttryckte sin tillfredsställelse med att samlingarna överförts till Folklivsarkivet, där de enligt hans mening, med största rätt hörde hemma, då materialet huvudsakligen var av etnologisk karaktär. Egardt [docent Brita Egardt] uttalade som sin åsikt att när väl samlingarna tillförts institutionen borde det finnas goda möjligheter att få anslag till deras fortsatta vård och vetenskapliga nyttjande. Egardt åtog sig att till nästkommande Meddelande författa en introduktion till Mandelgrenska samlingen.⁶⁷

Brita Egardt, som arrangerat en utställning med material ur samlingen drygt 10 år tidigare och då förvärvat god kännedom om den och dess potential, skrev i *Meddelanden från institutionen för folklivsforskning* i juni 1969 om samlingen tillsammans med en kort biografi över Mandelgren. Hon konstaterade att flera av 1800-talets ”mer betydande folkminnesinsamlare har ägnats stort intresse i forskningshistoriska översikter men egendomligt nog förekommer aldrig Nils Månsson Mandelgren mer än möjligtvis som bifigur i sådana. Hans insatser är dock fullt jämförbara och i viss mån unikare än många av från folklivsforskarehåll mera bemärkta adertonhundratallister.”⁶⁸ Här märks en vilja från Egardt att kasta nytt ljus över Mandelgrens gärning och uppgradera hans ställning bland de 1800-talsförfattare vars verk etnologer gärna använde som källor. Vid tidpunkten för samlingens förflyttning till Folklivsarkivet pågick en omorientering av den etnologiska forskningen som kom att bli mer samtidsorienterad, något som kanske också ledde till omprövning av gamla hävdvunna kulturhistoriska källor och sökande efter dittills oprövade.

Efter att samlingen överförts till Finngatan dröjde det lite innan administrationen av fonden också flyttades. Men i december 1971 beslöt konsistoriet att avkastningen av fonden skulle disponeras av prefekten vid Folklivsarkivet.⁶⁹ Då hade arbete med registrering och katalogisering av samlingen redan dragit igång. Aron Borelius hade satsat stora resurser på den fysiska vården av den liksom på ett fortsatt utökande. Men arbetet med att utöka samlingen upphörde nu, och resurserna satsades på att göra materialet sökbart. På Folklivsarkivet fanns sedan länge en god kompetens i registrering av kulturhistoriska material och här gjordes nya kataloger som kunde komplettera Mandelgrens egen och som kom att underlätta sökning i och därmed användning av materialet.

7. Bengt Jacobsson under arbete med Mandelgrens samling i det så kallade Mandelgrenrummet i Folklivsarkivets lokaler i Villa Holma på Finngatan 8 i Lund.

Svårigheten att navigera i samlingen kan illustreras av en förfrågan 1970, som gällde en begäran från Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm att för antikvarien Åke Nisbeths räkning få låna ritningarna över Slevringe säteri i Östergötland.⁷⁰ Svaret avslöjar både samlingens dåvarande tillstånd, och Folklivsarkivets ambitioner med den. Arkivarien Åke Werdenfels meddelade att det inte hade varit möjligt att återfinna alla de ritningar som enligt befintlig förteckning borde finnas. ”Förhållandet är något deprimerande och ger återigen en anvisning om samlingarnas miserabla oordning, något som jag hoppas att vi skall kunna åtgärda så småningom.”⁷¹ Det tillstånd som Werdenfels beklagade sig över kom sedan att åtgärdas på bara några år. 1977 fanns en topografisk katalog över

samlingen, liksom en realkatalog över de två första serierna.⁷² Den topografiska katalogen gjorde det äntligen möjligt att besvara de ofta ställda frågorna om huruvida det fanns avbildningar från en viss plats eller utpekad byggnad i den Mandelgrenska samlingen.

Det var framförallt arkivarierna Åke Werdenfels och Bengt Jacobsson som inledningsvis kom att arbeta med samlingen. Under flera år på 1970-talet hade Bengt Jacobsson ansvar för katalogiseringen. 1975 kallade Åke Werdenfels honom för en "nyckelperson" i arbetet med materialet, och som sådan förvärvade han en mycket god kännedom om samlingen.⁷³ Den goda kännedomen om samlingen fick Jacobsson användning för både som ansvarig för en utställning om Mandelgren på Kulturen 1974 och i den serie av böcker som redovisade Mandelgrens resor och samlingar med landskapsvisa utgångspunkter – Jämtland och Härjedalen 1977, Dalarna 1981, Småland 1982 och Östergötland 1985 gavs ut med Jacobsson som ansvarig. Sedan följde Blekinge (1991) och Skåne i två volymer (1992 och 1993) av Åke Werdenfels. Tanken på fortsatta utgivningar i Atlas-serien, som fanns så länge samlingen hystes hos den konstvetenskapliga institutionen, tycks aldrig ha slagit rot bland etnologerna. Nu var fokus på en topografisk ordning och Mandelgrens uppdelning i tolv avdelningar utgjorde inte längre grunden för publiceringsverksamheten.

Jacobsson fick också uppdrag att dels ansvara för en omfattande och rikt illustrerad bok om Mandelgren som gavs ut av bokförlaget Bra Böcker i Höganäs 1983, dels en permanent utställning på Höganäs museum samma år, alltså nära 50 år efter den första Mandelgrenutställningen i Höganäs. Ett TV-program om Mandelgren som sändes i oktober 1985 och de rikt illustrerade och populärt hållna böckerna bidrog till kännedom om Mandelgrens liv och verk hos en bred allmänhet, och sannolikt hjälpte de också till att befästa bilden av att Mandelgrens kulturhistoriska intresse var riktat enbart mot svenska företeelser. Som framgår av andra artiklar i denna bok sträckte sig hans kunskapstörst emellertid långt utanför landets gränser.

Samlingens användbarhet

Åke Stavenow skrev 1972 om bristerna i häftena av *Atlas* som gavs ut under Mandelgrens levnad. Han menade bland annat att bilderna är reproducerade i allt för liten skala och att eftervärlden kanske inte hade anledning att sörja över att verket hade förblivit ofullbordat. Det väsent-

liga var att underlagsmaterialet fanns kvar, som en "ovärderlig källa för både konsthistorien och etnologien".⁷⁴ Liknande resonemang framfördes av Nils-Arvid Bringéus 1985, då han menade att det kanske var tur att Mandelgrens ambitioner med Atlasen inte nått så långt: "Egentligen skall vi vara tacksamma att han inte mäktade mera för då hade sannolikt primärmaterialet varit borta."⁷⁵

Det som Bringéus benämnde som primärmaterial var som vi redan sett sedan decennier tillbaka efterfrågat. Forskare och antikvarier vände sig till Lunds universitet och bad om att få tillgång till samlingen, antingen genom att komma på besök, eller genom att beställa reproduktioner av bilder som man redan visste fanns. Beställare var framförallt institutioner som museer, redaktionen för *Sveriges kyrkor* och andra bokförlag, arkitekter och antikvarier som hade uppdrag med kyrkorestaureringar, och forskare från skilda discipliner. Men också privatpersoner, och påfallande ofta präster som efterfrågade avbildningar av den kyrkobyggnad där de verkade. På så sätt avspeglar bevarad korrespondens och annan dokumentation förändringar i Svenska kyrkans organisation och arbete över tid. En kyrkoherde förväntades inte bara ägna sig åt själavård och det andliga livet i sin församling. Även kännedom om kyrkobyggnaden och dess inventarier ingick i prästens uppdrag. 2020-talets präster däremot har fullt upp med annat och blir sällan sin orts lokalhistoriska auktoriteter.

Möjligen har original ur samlingen försvunnit under årens lopp. Det som Gustaf Åberg lånade hem är ett exempel. På våren 1964 skrev en privatperson i Höganäs och tackade för de kopior han erhållit, men påpekade också att originalen följt med, vilka nu återsändes.⁷⁶ Risken finns att misstag av den typen inträffat vid fler tillfällen. Ragnhild Boström, mångårig medarbetare i *Sveriges kyrkor*, skrev i mars 1966 och bekräftade att den tidigare riksantikvarien Martin Olsson skickat tillbaka inlånat material, men en teckning som föreställer Källa kyrka på Öland verkar ha varit på vift.⁷⁷ Men sammantaget framstår ändå samlingen som förbluffande väl bevarad både med avseende på materialets mängd och på dess skick. De vårdinsatser som Borelius tog initiativ till föll väl ut och samlingen har inte utsatts för skadliga material som tejp, som förstört dokument i många andra arkivsamlingar. De passpartouter och andra material som användes i början av 1960-talet är fortfarande i gott skick, så Aron Borelius budgetöverskridanden den gången visar sig idag vara av godo.

Det omfattande verket *Sveriges kyrkor*, som inleddes på 1910-talet, publicerades under hela 1900-talet. Under den tid som samlingen tillhörde

konsthistoriska institutionen tillhandahölls av fotograferade teckningar ur samlingen kostnadsfritt till *Sveriges kyrkors* olika publikationer. I ett brev daterat i februari 1970 frågade Ragnhild Boström om detta fortfarande gällde nu när samlingen förts till Folklivsarkivet. Hon avslutade med en referens till den välkända konflikten mellan Hildebrand och Mandelgren att fråga om det var möjligt att låna in material från samlingen till Vitterhetsakademiens arkiv, ”eller vilar fortfarande Mandelgrens förbannelse över denna institution?”⁷⁸

Förfrågningarna rörde vitt skilda områden. Från Dalarnas museum skickades 1975 en fråga som rörde Mandelgrens avbildningar av dräktskicket i Dalarna.⁷⁹ Och 1976 hörde en läkare med sommarställe på Torö i södra Stockholms skärgård av sig och ställde frågor om Mandelgrens teckningar av stugor på Möja och på Södertörn, i syfte att hitta förebilder för materialval till ett nytt tak på familjens stuga.⁸⁰ Svaret blev spån – brevskrivaren som själv hade studerat Mandelgrens material hade inte lyckats tyda hans handstil.⁸¹

Till Gastelyckan – sista flytten?

Samlingen kom att förvaras i Folklivsarkivets lokaler på Finngatan fram till 2012, då hela arkiverksamheten flyttade till Arkivcentrum Syd i stadsdelen Gastelyckan i södra Lund. Samtidigt separerades arkivet från ämnet etnologi, och Folklivsarkivet blev en egen organisation inom humanistiska fakulteten. I Arkivcentrum Syds lokaler bereddes samlingen nu plats i funktionella arkivmagasin med ett klimat anpassat för arkivhandlingar.

När denna text skrivs har internet funnits i ungefär 30 år. Arkivsamlingar digitiseras och görs tillgängliga via web i allt högre grad och det gäller också den Mandelgrenska samlingen. Den mångårige arkivchefen Göran Sjögård inledde arbetet med digitisering på 1990-talet genom att fotografera av och skanna Mandelgrens samling, dokument för dokument. Många arkivassistenter och praktikanter har under många års manuellt arbete bidragit till att stora delar av samlingen nu är tillgänglig via kulturarvsdatabasen Alvin. Inte bara Mandelgrens egna verk utan också alla de fotografier av kyrkor som tillfördes samlingen under framförallt Wrangels tid publiceras också där. Antalet publicerade tilläggshäften till Atlas blev som vi sett ytterst blygsamt trots stora ansträngningar, men publiceringen sker nu genom digitala kanaler.

En samling i både takt och otakt med tiden

När Nils Månsson Mandelgren började slipa fram sina idéer om ett atlasverk var han en pionjär i en svensk kontext, men hans strävanden var ändå ett tydligt uttryck för en rådande tidsanda. Hans inspiration till *Atlas till Sveriges odlingshistoria* kom från utländska publikationer, som hade fått honom att tänka kring hur den svenska kulturhistorien skulle kunna presenteras i bild i ett ambitiöst tryckt verk. Parallellt med hans idéer om förmedling av kulturhistoria på papper tillkom de första kulturhistoriska museerna, som fokuserade på förmedling genom att exponera materiella objekt hämtade från det förindustriella agrarsamhället. Det senare 1800-talets samhällsomvandlingar fick mångas blick att fästas på det förångna, men Mandelgren var ändå inte riktigt i takt med tiden utan snarare ett steg före många andra.

I början på 1900-talet vann idén om närmast encyklopediska översiktsverk mer och mer mark och flera mastodontiska projekt sattes igång. *Sveriges kyrkor* har nämnts tidigare i texten. Svenska porträttarkivet, länge en självständig institution, senare en del av Nationalmuseum, byggdes upp genom omfattande inventeringar i hela landet åren 1916–1932. Föreningen för Svensk hemslöjd sjösatte genom Lilli Zickerman ett storskaligt inventeringsarbete där svensk folklig textilkonst kartlades från 1910 och ett par decennier framåt. På Nordiska museet kom amanuensen Sigurd Erixon att organisera en omfattande dokumentation av folklig byggnadskultur som många decennier efter igångsättandet publicerades i det 700-sidiga verket *Svensk byggnadskultur*. Erixon och hans samtida medforskare var präglade av samma evolutionistiska syn som Mandelgren. Den tänkta utvecklingsgången vad avser människors bostäder från primitivt till avancerat, som finns i första delen av Mandelgrens *Atlas* 1877, återfinns också 70 år senare i Erixons *Svensk byggnadskultur* publicerad 1947. I internationell kontext bör den tyske konsthistorikern Aby Warburgs "bildatlas" *Mnemosyne*, påbörjad 1927, nämnas.

Folklorister, språkvetare och musikvetare samlade in och dokumenterade traditioner, muntligt berättande och dialekter respektive folkmusik, allt med målsättningen att publicera resultaten. Nu en bit in på 1900-talet, 40–50 år efter att Mandelgren sjösatt sitt Atlas-projekt, var tiden mera mogen för den typen av satsningar och det sågs som en form av normalvetenskap. Mandelgrens kunskapssyn, där det visuella kan vara kunskapsförmedlare i lika hög grad som text (som nämnts var bilderna

enligt honom ”arbetets egentliga text och vetenskapliga kärna”) återfinns i många av de verk som blev resultatet av ovan nämnda inventeringsprojekt. Inte minst gäller det den storslagna *Atlas över svensk folkkultur*, som började planeras på 1930-talet. Den första delen kom ut 1957, ett häfte med planscher stora som en normal bakplåt, rikt illustrerad med kartor som visar den rumsliga spridningen av olika materiella fenomen under främst förindustriell tid. Men vid utgivningen hade de forskningsfrågor, som publikationen avsåg att vara ett svar på, blivit obsoleta. De idéer om det encyklopediska kulturhistoriska verket som Mandelgren hyst 80–90 år tidigare hade så småningom kommit att bli i takt med tiden, men när 1950-talet gick mot sitt slut var de istället helt ute. Däremot fortsatte hans samling att vara konstant efterfrågad.

Arkeologen och museologen Fredrik Svanberg konstaterar i en essä hur en museisamling har en avgörande inverkan på de som är satta att förvalta den – ”Förvaltar museet samlingen eller samlingen museet?” lyder en av hans frågor.⁸² I fallet med Mandelgrens samling är det lätt att konstatera att den har haft en avgörande påverkan på sin omgivning i nästan ett och ett halvt sekel – hittills. En lång rad aktiviteter har satts igång, människor har engagerats, i vissa fall förtjänat sitt uppehälle, blivit vänner och ovänner på grund av den. Också fysiska rum har präglats av samlingen. På konsthistoriska institutionen i universitetshuset dominerades ett rum av stora skåp där samlingen förvarades, i villa Holma ville man bygga ett brandsäkert valv och där sattes plåtluckor för fönstren.

När Gustaf Åberg skrev till Ewert Wrangel 1936 och rapporterade om utställningen i Höganäs menade han att den hade blivit en framgång tack vare ”Mandelgrens förkrossande material”. Den uppfattningen om materialets kvalitet delas fortfarande av många. När vi idag fortsätter arbetet med digital publicering får vi många kvitton på hur olika enskilda bilder blir viktiga pusselbitar för forskare inom de mest skilda discipliner – en skiss av en medeltida korkåpa i Uppsala domkyrka fyllde en textilforskare med entusiasm, Mandelgrens avbildningar av skånska grisar visar på förekomsten av en senare nästan utdöd lantras (förmodligen Linderödssvin) som både agrarhistoriker och livsmedelsforskare kartlägger, och Mandelgrens avbildningar av interiören i Södra Råda kyrka blev efter den katastrofala branden 2001 viktiga dokument över det som nu var borta för alltid. Tanken på ett fullbordat och därmed avslutat verk kan verka ideal, men historien om Mandelgrens samling visar att nya tider ställer ständigt nya frågor till materialet som tidigare generationer inte kunnat föreställa

sig. På så sätt kommer samlingen aldrig att kunna bli fullbordad, för ny kunskap produceras ständigt ur den. Idag på 2020-talet går det att läsa in fler nivåer och perspektiv i Mandelgrens material än någonsin tidigare, vilket övriga artiklar i denna antologi utgör exempel på. Som utgångspunkt för kunskapsproduktion skulle den faktiskt fortfarande kunna kallas "förkrossande".

Mandelgrens förlängda arm

SOLFRID SÖDERLIND

Vänner och fiender bildar ytterpolerna i det vida nät av kontakter som Mandelgren byggde upp på sin väg genom livet. För att kunna göra en alldeles egen karriär var dessa kontakter nödvändiga, en faktisk förutsättning för att kunna åstadkomma något av betydelse och varaktighet. Mandelgren visste vad han ville göra, men för att sätta hjulen i rullning behövde han lära känna personer som i sin tur hade resurser och inflytande nog att kunna gynna hans projekt.

I denna bok har vi mött några välkända personer av stor betydelse för Mandelgrens livsverk: Jacob De la Gardie, Bror Emil Hildebrand och hans son Hans Hildebrand, Gunnar Olof Hylten-Cavallius och Artur Hazelius. Bakom dem kan en större grupp urskiljas som vid olika tidpunkter var delaktiga i skapandet av sammanslutningar och organisationer såsom Konstnärsgillet, Söndagsritskolan, Svenska slöjdföreningen och Svenska fornminnesföreningen, men även några kortlivade initiativ i Köpenhamn, Paris och Bryssel. I dessa miljöer var Mandelgren själv en aktivist och organisator.

Inför befintliga organisationer hade han ett helt annat utgångsläge. Konstakademien, Vitterhetsakademien, Överintendentsämbetet och rikets representanter i styrande och förvaltande organ måste övertygas och drivas på genom förslag och argument, framförda enligt tidens formella krav. Väletablerade strukturer kan vara trögrörliga, men de personer som representerade dessa myndigheter hade ändå tillräckligt med befogenheter för att påverka utgången av de flesta ärenden. Detta kan vi se tillräckliga prov på i de institutioner som Mandelgren hade nära kontakt med och vars välvilja han behövde för att utveckla sina idéer och förslag vidare. Det tydligaste exemplet är hur Bror Emil Hildebrand dödade Mandelgrens initiativ antingen direkt i ämbetsutövningen eller genom avstyrkande remissvar till högre instans. En annan form av motstånd utövade ämbets-

män som hovintendenten Lars Jacob von Röök vid Kongl. Museum och hans chef, överintendenten Michael Gustaf Anckarsvärd. Mandelgrens oskrymtade kritik mot museets bristande vård av samlingarna tog hårt och gjorde såväl Anckarsvärd som Röök till oförsonliga motståndare. Likväl trodde Mandelgren att han skulle ha möjlighet att lägga vantarna på Rööks tjänst efter dennes avgång.

*Rekommendationsbrev,
självpresentation och personligt rykte*

För att knyta nya kontakter och ta nya karriärsteg fanns ett ypperligt väl fungerande system – rekommendationsbrevet. Det fungerade som dörröppnare i en tid, då brevet – näst efter telegrafan – var det snabbaste och vanligaste kommunikationsmedlet mellan två parter som befann sig på ett stort geografiskt avstånd från varandra. Mandelgren lärde sig tidigt att nyttja detta som en stafettpinne för att snabbt få kontakt med personer på en ny plats. De första rekommendationsbrev hade han med sig till Konstakademien från greve Jacob De la Gardie på Löberöd och fabrikanter C. F. Berger i Höganäs 1832. Mandelgrens lärare på Konstakademien skickade på begäran med honom välvilligt formulerade rekommendationsbrev inför de fortsatta studierna i Köpenhamn 1838, och hans lärare på Konstakademiet i Köpenhamn gjorde i sin tur samma sak inför nästa etapp, som var resan söderut genom Europa 1842. Han använde sig även fortsättningsvis gärna av rekommendationsbrev för att öka sina chanser att få tjänster, bidrag och donationer.

Mandelgren producerade genom åren ett antal meritförteckningar med missiv, vilkas syfte var att presentera sig själv som den lämpligaste kandidaten för en tjänst eller ett uppdrag. Dessa egodokument skiljer sig åt i detaljer och sakuppgifter, men argumentationen är likartad. I dessa ser han sina samlade studier, resan på den europeiska kontinenten inräknad, som en ackumulerad kunskapsplattform. Den gör honom till den mest lämpade för väsensskilda sysslor, såsom att konservera målningar, dokumentera jordbruksredskap, bedöma kyrkobyggnaders antikvariska värde, undervisa i perspektiv, konstruera ett vattentorn, grunda föreningar, inrätta ett nöjesfält, leda en hantverksskola eller vara den högste chefen för nationens nya museum.

Formuleringarna i en del bevarade ansökningsbrev visar att han noga anpassade dem till den tjänst eller det uppdrag han åstundade. På så vis

får vi – som har facit på hand – i en ansökan läsa att han gjorde sin stora utlandsresa endast i syfte att på bästa sätt tjäna sitt fosterlands strävan att uppföra ett nationalmuseum, medan han i en annan ansökan framhåller att det var för att ordna hantverksutbildningarnas undervisning som han rest runt på kontinenten. En tredje gång handlade det om vem som var bäst skickad att ansvara för vård och konservering av statens konstsamlingar, och då får vi veta att han studerat konservering i Köpenhamn, Berlin och Dresden just för att kunna axla detta ansvar.

Dessa ansökningar med tillhörande meritförteckningar tycks inte ha varit till stor hjälp för Mandelgren. De öppnade inte dörrar på det sätt som rekommendationsbrevet gjorde, och de tycks inte ha övertygat mottagarna nämnvärt. Det var långt viktigare vilket rykte Mandelgren skaffade sig i de ledande kretsarna i Stockholm genom personliga möten och mellanhänder. Vid återkomsten från den stora utrikesresan hösten 1843 var det ännu inte många som visste något om honom. Hans store välgörare Jacob De la Gardie var inte längre i livet och han måste stå på egna ben. Konstakademien blev då hans naturliga startpunkt.

I detta känsliga skede kom söndagsritskolan att medföra viktiga bekantskaper bland entreprenörer och hantverkare. Parallellt kom Konstnärsgillet blandning av konstnärer, ämbetsmän och samhällselit att bli en scen på vilken han kunde uppträda som en form av soloentreprenör, en kraft i sig själv. Åren i mitten av 1840-talet mötte han därigenom en mängd personer med en häpnadsväckande spridning i samhällets olika lager och kretsar. Hans nomineringar av ledamöter till Konstnärsgillet och styrelseledamöter i Svenska slöjdföreningen vittnar om en spårhunds förmåga att hitta personer som skulle kunna omsätta hans idéer i praktiken. De var hans utsedda medhjälpare, och det spelade helt enkelt ingen roll om de var snickare, handlare, militärer eller utländska sändebud så länge de drog sitt strå till stacken.

I sin mest expansiva livsfas hade Mandelgren kontakter i samhällets hela pyramid, och ingenting pekar mot att han var imponerad av rang eller titlar. Det tycks som om han hade lärt sig ett sätt att bedöma person efter talang och förmåga. När en person delade hans uppfattning och var beredd att lägga tid och resurser på ett gemensamt mål var annat ovidkommande. Men trots detta ter sig Mandelgren inte beräknande i sina kontakter, för flera av dem börjar som tillfälliga bekantskaper och utvecklas vartefter till viktiga personer i hans umgänge. För att förstå hur detta kunde fungera i verkligheten kommer jag här att sätta förstoringsglasat på en person som

under 1840- och 1850-talen fungerade som Mandelgrens förlängda arm och okända mellanhand.

Lars Fredric Moström, resebetjänt

Någon gång under år 1839 träffades Mandelgren och Lars Fredric Moström i Köpenhamn. Det framgår inte om mötet var en slump, men de verkar ha uppskattat varandras sällskap och Mandelgrens delade då med sig av sina tankar på att resa till Berlin. Moströms första bevarade brev till Mandelgren är skrivet samma år i december, och det inleds högtidligt med "Artisten Högädle Herr N. M. Mandelgren Köpenhamn Kongl Maaler Akademien".¹ Bruket av "högädle" tyder på att Moström troligen medvetet överdrivit Mandelgrens status, som om han innehade ett högre ämbete med kunglig fullmakt. Moström själv var då i tjänst hos ståndspersoner som behövde hyra betjänt under sina utlandsresor. Detta tycks ha varit en form av tidsbegränsade kontrakt i betjäntyrket som förutom att ge möjlighet att se många länder, logera i ombonade hotell och ge världsvana också innebar en osäker tillvaro. En efterfrågad kvalifikation var språkkunskaper, och Moströms brev vittnar om att han kunde ta sig fram på flera språk, framförallt franska och tyska.

Lars Fredric Moström föddes 1808 i Norrköping,² där han som barn var inhyst som fattighjon hos ett barnlöst par i kvarteret Krogen på textilfabrikören Hennings ägor. I lägre tonåren bodde han i kvarteret Gubben invid Motala ström och betecknas då som "tjenstegosse" i ett annat hushåll. Våren 1823 lämnade han det hårda livet i Norrköping som femtonåring, i sällskap av hushållets tio år äldre piga Lotta Carlsdotter, och de tog sig till Stockholm.³ Hur den unge Moström tog sig fram de närmaste åren vet vi inte, men han måste ha haft tillfälle att skaffa sig bildning, språkkunskaper och världsvana, vilka var efterfrågade meriter för tjänst hos adeln och det högre borgerskapet. År 1834 var han betjänt åt majoren, adjutanten hos konungen, tillika kammarherren Carl Otto Boye (Boije) i Klara församling. Året därpå betitlades Moström "E.O. Waktm.", 1836 med båda titlarna. Han var fortfarande i tjänst hos Boye, som detta år utnämndes till överste i armén.⁴ Kanske var det tillfälligheter och en äventyrlig läggning som fick honom att ta steget att bli resebetjänt åt herrar på utrikes resor, vad vi vet är bara att Moström försvinner ur mantalsregistren efter 1836.

I det första brevet från Berlin, daterat 18 december 1839, gav Moström

många nyttiga upplysningar som Mandelgren efterfrågat.⁵ Han ger en utförlig beskrivning av det kungliga museets byggnad och samlingar (efter 1845 benämnt Altes Museum). Genom Moström fick Mandelgren alltså veta vilka konstsamlingar som utgjorde stommen i museets bestånd och hur de fördelades i olika avdelningar, men även praktiska upplysningar såsom museets snåla öppettider. Det andra uppdraget gäller ett brev Mandelgren skrivit till sina tidiga lärare i Höganäs, fabrikanten Carl Friedrich [”Fred:”] Berger och hans son Gottlieb [”Gotlob”] och bett Moström att överlämna. Moström skriver att han har sökt överallt ”men träffat ingen; Gotlob lärer wara i Berlin, men war, det wet Satan; föreståndaren för Lith: Institutet wiste mig dit, der han hade Bodt; jag gick till Comisarien för Revieret, men denne visste ej heller hwart han flyttat och Fred: Berger är icke mera i Berlin, det tros att han är i Magdeburg”. Därmed hade far och son Berger försvunnit ur Mandelgrens sikte för gott. Moström for sedan tillsammans med sin uppdragsgivare vidare till Wien där Mandelgren skulle kunna nå honom via brev adresserat till svenska ministern Carl Gustaf Löwenhielms kammartjänare Englund.

Under de nästföljande åren tycks Mandelgren och Moström ha upprätthållit en gles brevväxling villkorad av ständiga förflyttningar mellan länder och en långsam postgång. Ett brev från oktober 1841 talar om en gemensam konstnärskamrat vid namn Åkerberg, som försöker försörja sig som resande porträttör. I Berlin hade Åkerberg elever i teckningsundervisning men fick även några porträttbeställningar. Därefter tänkte han sig till Ryssland, men fastnade i Stettin (dagens Szczecin), där han fick många porträttbeställningar.

Den 22 mars 1844 skriver Moström från Bryssel och tackar för ett brev som Mandelgren skrivit 29 januari och gratulerar till att denne fått en plats vid Konstakademien.⁶ Vid detta tillfälle hade Mandelgren varit i Sverige endast några månader och lyckats knyta sig till akademien genom att påta sig viss undervisning. Moström upptäcker med beklagande att de båda troligen varit i Florens samtidigt i september 1842 utan att veta om det. Moström hade avlagt ett besök hos Giacomo Lundberg i Carrara, där Mandelgren också hade varit före sin ankomst till Florens.

Om konstens värden och pengars nytta

Moström undrar över om Mandelgren träffat deras gemensamma vän konstnären Pehr Wickenberg i Paris innan denne for till Nizza (nuvarande

Nice) för att söka behandling för sin tuberkulos. Wickenberg hade en fattig bakgrund liknande Moströms och var bara ett år äldre än Mandelgren, som kände honom från tiden som elev vid Konstakademien i Stockholm. Liksom Mandelgren hade en beskyddare i Jacob De la Gardie hade Wickenberg bröderna Johan August och Michael Gustaf Anckarsvärd, och vi kan av detta ana att en del av adelsmännen såg det som sin plikt att ta sig an talanger och se till att de kunde få utbildning. Men till skillnad från Mandelgren sågs Wickenberg som en stor konstnärsbegåvning, och såväl Konstföreningen som Konstakademiens direktör Johan Gustaf Sandberg stöttade honom aktivt. De sista åren av sitt liv firade Wickenberg triumfer på Salongen i Paris, fann välbeställda kunder och tilldelades Vasaorden och Hederslegionen. Om inte döden skurit av hans karriär vid 34 års ålder hade Mandelgren och Moström haft en mäktig allierad i Wickenberg. ”Vilken skada på denna ypperliga Talent!” utropar Moström i sitt brev.

I samma brev från mars 1844 framgår hur Moström resonerar om konstens värde och hur han ser på Mandelgrens vägval:

Nå wäl! Jag är glad, ja, Jag är förtjust att Tit[utlus] Wårdrömmar blifwit realiserade; Tit: har nu sett det skönaste Europa äger av Konst och Natur, Jag, arma djefwul som är en Ignorant, men som äger känsla för det sköna, Jag fröjdar mig som ett Barn, då jag ser andra njuta, och huru mycket mera skall jag ej fröjda mig då frågan är om Tit. som jag tar mig friheten räkna som en Wänn; Det är sant att resan troligen kostat mycket Pänningar, men seg mig, om Tit: hade de lumpna pänningarna på fickan, och ej hade rest, wore Tit: wäl så lycklig då, som nu? nej! jag tror det icke; sant är att pängar är ett universalmedel, en slags ”passe par tout” men jag wet att Tit: är Philosoph, och har få behofwer, dessutom skall Tits: Talent förwärfwa pänningar, och, kanske reser Tit: än en gång. Lefwe konsten! Lefwe det stora, det ädla och det sköna, e viva Italia la bella!

Citatet säger något om båda parter. Moström ser konstens högre värden, inser sin egen begränsning och okunnighet på området, men är glad å Mandelgrens vägnar för allt han lyckats se och åstadkomma under sin resa på kontinenten. Han ser en välfrändskap med Mandelgren, och i den ingår synen på pengar, inte som ett mål, utan som ett medel att ta del av livets ädla sidor.

En nära vänskap

Denna bekännelse bidrog säkert till en fördjupad vänskap, för i ett brev Moström skriver från Berlin i november 1844 till "Monsieur N;M; Mandelgren Artista Celebrissime Stockholm" har brevvännerna börjat dua varandra.⁷ Vi får veta att Mandelgren skrivit brev våren 1844 som kommit fram till Moström då han befann sig på Sicilien i juli månad. Mandelgrens brev hade då tagit en flera månader lång omväg via Bryssel, där de av baron Lagerheim eftersänts till Genève och därifrån vidare till Lausanne. Efter att Mandelgrens brev äntligen nått fram, hade Moström farit iväg från Sicilien, varit i London några veckor i oktober och sedan rest till Berlin. Där hade han tänkt sig "övervintra" hos en gemensam vän, en ungkarl vid namn Kjellberg som enligt brevet har uppdrag från "kongl: Familjen" över ett år framåt i tiden.

Denne Albert Teophron Kjellberg var ett år yngre än Moström och växte upp i Norrköping bara några kvarter från honom, men under tryggare omständigheter. Kjellberg begav sig i slutet av 1820-talet till Berlin för att studera måleri. År 1831 flyttade han in i samma hus som den kände konstsamlaren, kanslirådet David Krutmeijer, intill Klara kyrka i Stockholm. Där var han jämte en kamrat från Berlintiden, Carl Schwab, mantalsskriven som porslinsmålare, och de bedrev tillsammans en liten ateljé för porslinsmåleri. År 1831 ställde Kjellberg ut kopior på Konstakademien, där han var elev på principskolan.⁸ Två år senare kan Mandelgren ha lärt känna Kjellberg på Konstakademien och genom honom även Moström. I Kjellberg hade Moström en barndomskamrat och en förankring i Berlin som kunde orientera honom i stadens konstliv.

Brevväxlingen är vid denna tidpunkt – hösten 1844 – mycket vänskaplig och bekräftar att bildkonsten är det gemensamma intresset. Moström berättar om en stor konstutställning som visats i Konstakademiens hus vid Unter den Linden med 1870 verk, skulpturer inräknade. Han berättar inlevelsefullt om de konstverk som gjort djupast intryck, och medger att där fanns "många som afprässade mig Tårar, Lessings (i Düsseldorf) woro ypperliga lika som några af Horace Vernets." I ett senare brev lovar Moström att försöka skaffa ett exemplar av utställningskatalogen till Mandelgren.⁹

I april 1845 skriver Moström från Berlin till sin "Heders Wän!" och tackar för ett brev Mandelgren skrivit i januari för att be Moström om några tjänster i Berlin.¹⁰ Nu har Moström varit sjuk och inte kunnat

utföra allt, men det framgår att Mandelgren skrivit ett brev till svensk-norska sändebudet baron d'Ohson som Moström levererat. Han stånkar över diplomatins långsamhet, eftersom varken d'Ohson eller attachén greve Wachtmeister svarat. Sannolikt rör det sig om planerna på att omvandla söndagsritskolan i Stockholm till en slöjdförening, för Moström sänder över Berlins gesällförenings stadgar till Mandelgren trots att han finner dem oanvändbara.

Av stor vikt för Mandelgren var ett annat uppdrag, som gällde hans egna ritningar till ett nationalmuseum i Stockholm. Om han kunde erhålla stöd från Berlin skulle hans originella ritningar kanske granskas mindre fördomsfullt i Stockholm. Vad Moström lyckades åstadkomma var ett besök hos en av Berlins mest etablerade arkitekter, Friedrich Wilhelm Langerhans. I brevet betonar Moström att Langerhans yttrat sig mycket positivt om ritningarna. Ett tredje uppdrag gäller målaren, kopisten och konservatorn Johann Jakob Schlesingers verk *Ueber Tempera-Bilder und deren Restauration* (1828) som Mandelgren vill ha och Moström ska försöka skaffa i Bryssel dit han ämnar bege sig. För att fortsätta brevväxlingen uppmanar han därför Mandelgren att skriva till "Hôtel de l'Europe Bruxelles, aux soins de M. le Baron de Warendorf". Moström måste ha fått ett uppdrag av Sveriges och Norges chargé d'affaires i Bryssel och Haag, Axel von Warendorff, eftersom han uppgav denne som sin kontaktpunkt.

Våren 1844 skriver Moström som svar på en fråga från brevvännen

om jag ej will komma till Sverge sitta wid Brasan och höra amusante anekdoter, hederlige Mandelgren! Hwad skall jag göra i Sverge? Finns wäl en brödbit för mig? – nej! Men kanske det kan blifwa en Dag, och då skall jag med nöje återwända och wi skola språka om det sköna wi sedt – om Tit: får Museum en dag, så wet jag till hwem jag håller mig, där kunde wara en anspråkslös plats för mig.¹¹

Några år senare återvände verkligen Moström till Stockholm. Det är sannolikt att Mandelgren hjälpte Moström att finna bostad vid hemkomsten till Stockholm. År 1850 finner vi honom nämligen i Storkyrkoförsamlingens kvarter Cepheus, sydost om Stortorget i Gamla stan – i samma trappuppgång som Mandelgren.¹² Några år efter hemkomsten till Sverige tycks Moström ha haft svårt att få arbete. Han gick Mandelgren tillhanda, men det tycks mest vara väntjänster, möjligen enstaka betalda uppdrag.

Moström går Mandelgrens ärenden

Den 16 juni 1848 skriver Moström ett brev från Stockholm till sin "Hederlige Wän!" Mandelgren, som befinner sig på insamlingsresa till Östergötland.¹³ Moström har lovat att bistå med att lämna in ansökan till von Rööks tjänst som hovintendent vid Kongl. Museum. Då han på sin väg dit passerade Salviigränd "frammarscherade Rööken i sirliga, jungfruliga, coketta hoffrökne- och hofintendentssteg; Jag lät honom passera och följde efter till Myntet. Jag anser detta som ett gott "Omen"; han gick förut, (hoc est) af, och jag kom efter med din ansökan; Ergo/enligt min spådom/ får Du hans plats!!!" Men så blev det inte. Moström berättar att han lämnade in handlingarna till ecklesiastikdepartementets registrator med önskan om att ansökan skulle registreras först efter att Rööks avskedsansökan inkommit, men registrator bröt de tre sigillerna direkt. Han frågade också varför Mandelgren rest till Östergötland utan att invänta konseljbeslut om reseunderstöd, och redan detta bör snarare ha varit ett dåligt "Omen". När frågan om Rööks efterträdare slutligen avgjordes var det inte till Mandelgrens förmån. Några år senare, den 28 mars 1854, pyser Moström ut sin ilska gentemot Röök:

Rökgubben lever ännu! Hin håle, som genom sin adjutant Herr Colera Morbus, borttog så mångt oskyldigt mennisko=barn, tillika med en mängd obscura subjekter, synes med flit hafva sparat en mängd skälmar och skurkar, på det hans regering her på jorden icke så snart skall taga "ena endo". Du ser att äfven jag tror på den onda principens pre-existence: Om någon läsare fick se dessa rader, skulle han svärja på att jag vore en broder i Christo som redan blifvit "väckt".¹⁴

Det finns anledning att tro att dessa utgjutelser och andra liknande i Moströms brev motsvarar deras muntliga samtal. Eftersom Moström kände många tjänstemän och ämbetsmän i staten kunde han informera Mandelgren om hur saker och ting sköttes i statsförvaltningen, men han kunde också ta emot förtroenden och osminkat tal om de meningsmotståndare som Mandelgren mötte. Moström uttrycker sig alltid lojalt och stöttande i breven, ibland med osande eder.

Moström fungerade som Mandelgrens förlängda arm när det gällde att ta del av beslut i ämbetsverken och luska ut vartåt vinden blåste i de ärenden Mandelgren var inblandad. I marsbrevet 1854 framgår att Moström gått till Westerling på "Ecclesiastiken", troligen registratorn, och av honom

[illegible]

II	Braun Lagerhiem svensk minister i Kopenhamn	1
	Georgianus A. Piper Snageholm	1.
	Lammherren Wallenberg (Kopenhavn)	1.
	Bytmästare Rasmussen & søn	
	Haus elogeit Kongen af Danmark Frederic den VII ^{de} hans biskop	1.
	Kongl. Kunst Akademi i Kopenhavn	1
	Kongl. Biblioteket i Kbh.	1
	Kongl. Nordiska oldskrift Selskab i Kbh.	1
	Typografiska Selskab i Kbh.	1
	Haus Delaun's Gave malke Tine Andersen	1-
	Hoffjagmästare v. Mylen. i Kopenhavn	1
	Kunstforeningen i Kopenhavn	1
II	Bak handlare Dacht i Christiania	1
	Bak handlare Carl, B. Look - Leipzig	8.
	Britiska Museum i London	1.
	Mrs. Dulaw. London	1
	Ex. Fisher Juni. Egypt. London	1-
	(Tidningen. 1858-1862-7) Summa 72	
III	Professorn i Maleri Hildemann Hildemann Sverige (1)	1
	Professorn G. Steffen - Altona. Kopenhavn	
	Prof. N. Meyen - Kopenhavn	1
	Haus Delaun's Hall (ulnikes minister) Kbh.	1.
	Academie des Beaux-arts a Paris	1
	Charles Fatti (Consul General de la Rep. R. d. Sardes) Norge	1
	M. - Fatti. Consul. London	1
	Enke fru Thoe, Abbatnas Glada Nykoping, Sverige (2)	1.
	Haus elogeit Kongen Carl den XI. i Sverige. (Haus mig - 1)	3.
(+)	J. Litterstoft. Glada Nykoping, Sveriges General Konsul.	2.
	Baron Adelsvård svensk minister i Paris	1
	M. Ingres (Malare) medlem af Akademi i Paris	1
	M. Violle Duc (architekt) i Paris	1
	M. La Roche, Consul. Paris	1
	Bak handlare Renouard i Paris	9.
	(utan minister Akad. Paris av Svenska Krigsengen)	84 72 24
(+)	Haus elogeit Kongen Carl den XI. genom Kungens Gärde	2-

2-3. Förteckning på subskribenter till *Monuments Scandinaves* mellan 1854-1858.

Förteckningen visar hur Mandelgren arbetade med hjälp av sina uppbyggda kontakter i Sverige och utomlands. Familjen De la Gardie fortsatte att vara hans stöd långt efter att hans förste välgörare, Jacob De la Gardie, avlidit år 1842 och återfinns här som subskribenter.

4. Carl F.A. Cantzler: Nationalmuseum under byggnadstiden. Akvarell från 1850-talet. Moström hjälpte Mandelgren att få ett positivt utlåtande om sitt första förslag till ett nationalmuseum från en känd arkitekt i Berlin, stadsbyggnadsrådet Friedrich Wilhelm Langerhans. Men i Sverige fann Mandelgren föga förståelse för sitt förslag. Efter en stormig debatt gick uppdraget till annan arkitekt från Berlin, Friedrich August Stüler. Denna akvarellerade vy från Skeppsbron visar byggnadsarbetet under 1850-talet, då murarna rests till tredje våningen.

muntligen fått höra att konungen yttrat att han 'icke finner något skäl att ytterligare bevilja Mandelgren något vidare reseunderstöd'. Moström skriver att det inte finns något hopp om att denna inställning skall ändras, men vill ändå ha svar från Mandelgren om hur han ser på saken.

*Att sälja och sprida *Monuments Scandinaves**

När Mandelgren färdigställt det första häftet av *Monuments Scandinaves* i Köpenhamn stod han inför den tidsödande uppgiften att distribuera häftet med personliga tackbrev till abonnenterna. För detta förlitade han sig på Moströms hjälp. Moström skrev 27 januari 1857 att han bistått med

att hämta ett paket med brev på Kungliga biblioteket, som Mandelgren adresserat dit. Det tycks ha innehållit såväl första häftet av *Monuments Scandinaves* som personliga brev till mottagarna, av vilka Fritz von Dardel nämns särskilt. Moström sade sig ha lämnat en del av breven till sina adressater och låtit en del gå med stadsposten till konstnärer i bekant-skapskretsen, däribland porträttmålaren Per Krafft, landskapsmålaren Carl Johan Fahlcrantz och hovmannen och målaren Carl Stephan Bennet.

Sedan åren som resebetjänt hade Moström bekanta i kabinettet för utrikes brevväxlingen, det vill säga dåtidens utrikesdepartement. I brevet den 28 mars 1854 ber han Mandelgren att adressera brev till honom genom "Wall i Kong: Cabinettet".¹⁵ Denne Wall verkar ha varit en nära kontakt; han omnämns också i brevet från januari 1857, där det framgår att Wall har lämnat brevet med första häftet av *Monuments Scandinaves* till "Baron Excellensen Lagerheim", då utrikesminister, "som ordat en hop saker och sade slutligen att, om han får se Ebauchéen så kanske han köper den, ty hann kann ej köpa 'grisen i säcken' – det beror således på dig om du vill skicka teckningen eller ej".¹⁶ I ett separat brev skriver Moström med ett

högst vardagligt språk hur Mandelgren bör bete sig för att lyckas sälja teckningen: "Om du till Lagerheim skickar Ebauchéen så säg för djefvulen ej att du vill ge det till drickspengar ått Wall, säg hvad du vill hafva, eller om du öfverlämnar det åt L eget godfinnande".¹⁷ Här får vi alltså en ögonblicksbild av hur en kontakt inom utrikeskabinettet går Mandelgren tillhanda för att sälja en teckning till kabinettets högste chef.

Just denna kontakt hade inte behövt gå via Wall, eftersom Mandelgren skrivit till Elias Lagerheim 27 oktober 1854 då denne ännu var de förenade kungarikenas envoyé i Köpenhamn och Mandelgren själv befann sig i den danska huvudstaden. Ärendet var att beveka Lagerheim att subscribera på *Monuments Scandinaves*, och svaret var undvikande:

Jag har emottagit herr Mandelgrens bref. Jag önskar mycket att kunna vara herr Mandelgren til tjenst och att kunna befordra utgifningen af Dess arbete; jag vill gerna prenumerera eller subscribera på detsamma, men jag har sannerligen icke råd, att derpå bekosta 200 Rdr. Jag har, som herr Mandelgren vet, 10 Barn, hvaraf de 5 redan äro ute i verlden; de kosta mig mycket penningar, och jag har mycken svårighet att underhålla den lefnad jag här måste föra.¹⁸

Mandelgren siktade alltså högt och begärde själv ett större belopp i enskilt stöd, och det slutade med att Lagerheim subscriberade på det första häftet av *Monuments Scandinaves*.¹⁹ När de senare häftena var utkomna 1863 försökte Mandelgren få Lagerheim att köpa resten av häftena, men fick ett hövligt avspisande svar:

Min Bästa herr Mandelgren –

Jag har endast 1sta Häftet af *Monuments Scandinaves* och vet ej med säkerhet, om det ligger på landet ibland mina öfriga Samlingar, eller om jag skänkt bort det, innan jag lämnade Köpenhamn. Till följe deraf anser jag det icke vara skäl för mig att lägga mig till m[ed] senare utkomna Häften.

Högacktningsfullt
Lagerheim²⁰

Med tanke på att Mandelgren redan på 1840-talet hade varit i direkt kontakt med Lagerheim, för att få hjälp att skaffa material till hantverksskolan och senare i mitten av 1850-talet för att få honom att ställa upp som ordförande vid bildandet av Föreningen för Nordisk konst (i Köpenhamn), verkar nyttjandet av Moströms och framförallt Walls tjänster i ärendet

med *Monuments Scandinaves* och ebauchéen ha haft syftet att lägga press på Lagerheim från flera håll samtidigt.²¹

Från och med 1860-talet tystnar källorna om Moström, och vi vet inte om kontakterna mellan Mandelgren och honom ebade ut eller höll i sig. År 1871 dog han fattig, försedd med bara det nödvändigaste. Bouppteckningen visar att en betydligt yngre kollega i betjäntyrket, Lars Reinhold Borg, var bouppgivare och betalade det mesta av begravningskostnaderna ur egen ficka eftersom tillgångarna var så små. Borg var själv betjänt hos ett antal högt placerade personer i Stockholm, även några utländska sändebud. Betjänterna höll kontakten mellan de inflytelserika hushållen i huvudstaden, och de visste mycket om sina herrar och deras affärer. Hur många som använde sin kunskap för att påverka statsapparaten underifrån vet vi inte – brev som dessa var inte tänkta att läsas av utomstående och förstördes antagligen omgående av såväl avsändare som mottagare. Vi har därför tur som kan kika in i deras vardag och bättre förstå hur Mandelgren verkade med hjälp av Moström som sin förlängda arm.

1. Maria Röhl: Porträtteckning av folklivsforskaren Gunnar Olof Hyltén-Cavallius 1849. Hyltén-Cavallius var den som stod Mandelgren allra närmast och var ett ovärderligt stöd genom livet.

Ensamvarg eller familjeman? – Mandelgrens släkt, familj och vänner

ANDREAS ALM

Mandelgrens levnad innehöll motgångar inte endast på det professionella planet utan i ännu högre grad på det privata. I familjehistorien förekommer, som hos många andra familjer under första hälften av 1800-talet, mycket sorg och för tidig död. Inom loppet av hans fem första år hade både fadern och två yngre syskon gått bort och något senare dog även två halvsyskon från moderns andra äktenskap i späda ålder. Slutligen gick även modern bort under hans tolfte levnadsår. Lillasystern Sissa, född 1817, överlevde förvisso barndomsåren, men inte heller hon skulle få leva in på ålderns höst utan drog sina sista andetag bara 30 år gammal i december 1847.¹

Mot denna bakgrund är det inte så märkligt att Mandelgren, som själv aldrig gifte sig och skaffade familj, många gånger kände sig ensam. Han kan med rätta betraktas som en ensamvarg, och vid slumpmässiga nedslag i hans livslinje är sannolikheten stor att vi just då finner honom ensam i arbete med något av sina många projekt. Men den bilden säger inte allt, och nog har där funnits människor till vilka hans relation var djup och kärleksfull och vilka han med rätta kunde betrakta som familj.

Systemen Sissa hann få fyra barn som alla med värme kallade honom för ”kära morbror”. I deras liv var han mer delaktig än vad som tidigare lyfts fram, vilket framkommer med all tydlighet i detta kapitel. Dessutom hade han ytterligare en familj, till vilken han förvisso saknade blodsband men likväl kunde betrakta som sin egen – vännen Gunnar Olof Hyllén-Cavallius hushåll. Och slutligen kommer kapitlet även att behandla hans intresse för den egna släkthistorien då han i början av 1870-talet började släktforska som underlag till en självbiografi, vilket många människor i hans gamla hemtrakter förvånansfullt hjälpte honom med.

Systerdottern Hanna och skilsmässan

Mandelgrens närmsta familj bestod av de fyra syskonbarnen. System Sissa hade gift sig med Lars Olsson den 27 november 1840 och tillsammans fick de barnen Kjersti (1841), Bengta (1843), Måns (1845) och Hanna (1847). Knappt en månad efter den yngsta dotterns födelse dog Sissa i december 1847 och sommaren året därpå dog Lars. De fyra barnen var föräldralösa, ett öde som de delade med sin morbror Mandelgren.

I det efterlämnade materialet finns en arkivbox som rör systerdottern Hanna, vilken ger en god inblick i relationen till syskonbarnen senare i livet och hur han var både delaktig och älskad. Samtidigt döljer där sig ett tragiskt kvinnoöde i historien och en insyn i de svårigheter som kvinnor kunde stå inför under det sena 1800-talet. Hanna hade nämligen lämnats skuldsatt och ruinerad med tre barn då hennes man August begav sig till Amerika för att aldrig höra av sig igen. Morbror Mandelgren engagerade sig i saken och gjorde allt vad han kunde för att hon dels skulle kunna få ut skilsmässa, dels kunna leva och försörja sig själv och sönerna.

Året var 1880 då den då 67-årige morbrodern kopplades in i ärendet, efter att systerdottern hört av sig angående sina besvär med att få ut skilsmässa, och han påbörjade sitt detektivarbete efter den försvunne August. Hanna hade 1878 bosatt sig i Helsingborg där system Bengta bodde (vägg i vägg) och hon skickade kontinuerligt information till sin morbror, ständigt ursäktande för att han skulle behöva ha så mycket besvär för att hon skulle kunna bli av med "den eländiga människan".² Hon beklagade och kände sig uppriktigt ledsen för att Mandelgren, genom att hjälpa henne, blev "försummad från sitt eget arbete som är nödvändigt".³ Även system Bengta skrev att hon hört om allt det slit han hade med att få igenom skilsmässan och hoppades att hennes syster äntligen skulle kunna bli kvitt sin man.⁴

Hannas man August Persson var född i Malmö 1848 och hann med att vara både klockarelev och lantbrukselev innan han kom till Höganästrakten där han träffade Hanna. De gifte sig i början av juli 1869, när Hanna var gravid med deras första barn. De sålde hemmansdelen från Hannas arv för 6500 kronor och fick 3500 kronor i lösöre som de köpte en egen dom utanför Kristinehamn för. Egendomen såldes sedan år 1872 då de flyttade till Stockholm, där de bodde på Hamngatan 9 fram tills de 1875 flyttade in i livmedikus Salomon Fredrik Säves villa, även kallad "Sevilla", på Djurgården. Vid tiden arbetade August som agent för hus- och egen-

2. Sophus Jensen: Mandelgrens systerdotter Hanna Larsdotter. Visitkortsfotografi taget i Kristinehamn, troligtvis år 1869–70.

3. Sophus Jensen: August Persson, gift med Mandelgrens systerdotter Hanna. Visitkortsfotografi taget i Kristinehamn, troligtvis år 1869–70. På fotografiets baksida har Mandelgren skrivit "Rymt till amerika".

domshandel, men han hade blivit så skuldsatt att han pantsatte bland annat familjens möbler för ett lån på 2000 kronor. Under denna tid föddes sönerna Sigfrid (1869), Ragnar (1871) och Thure (1875) samt en dotter som dog i späda ålder.

Augusts slarv och lättsinne blev värre och värre och så småningom var familjen ruinerad in på sängkläderna och de blev tvungna att flytta. Hannas svåger Hans Nilsson kom upp och hämtade hem Hanna och barnen till

Skåne. De två yngre sönerna Ragnar och Thure bodde hos Hanna medan den äldsta sonen Sigfrid bodde hos Augusts mamma till en början, men så småningom hämtades Sigfrid av Hannas släktingar efter vanvård. Samtidigt flyttade August till Strömsborg där han "pantsatte alt vad han kom öfver av Hustruns qvarlåtenskap" samt lurade till sig värdepapper av en kvinna. Hans mamma skickade upp pengar så han kunde ta sig ur knipan och så småningom flyttade han ner till sin mor i Skåne och bosatte sig.⁵

En tid bodde han på kredit på ett hotell i Helsingborg då han ljugit om att hustrun låg sjuk. Räkningen fick släkten sedan betala så att Hanna inte främtogs det allra sista hon ägde av kläder och möbler.⁶ Det sista hon hörde från sin man var ett brev daterat den 14/2 1879 då han ställde in ett planerat möte i Eslöv för att reda ut relationen.⁷ Han hade då precis blivit avskedad och befann sig hos modern i Malmö.⁸ Hans mor och sväger Carl Fredrik Schweitz, som var gästgivare i Trelleborg, hade slutligen insett att hans livsstil skulle ruinera dem om inget gjordes och de bestämde sig för att betala en Amerikabiljett.⁹ Därefter hördes han aldrig av igen.

För att kunna få ut skilsmässa behövde Hanna någon form av intyg från Augusts familj om att hans intention var att stanna i Amerika. För henne var det ingen tvekan om att så var fallet men trots det fick hon aldrig något svar från hans familj, fastän hon skrev vid upprepade tillfällen.¹⁰ I augusti 1880 skrev hon till Mandelgren att det hade gått 1,5 år sen han hörde av sig och "nog var han bra hård som ej sände en hälsning eller en rad till mig och barnen, och kanske ej ens en tanke".¹¹ Hon hoppades in i det sista att hans släktingar skulle lämna "de upplysningar jag framställt, till präst uti soknaden för mig och de 3 små som han lemna utan skydd".¹² Till Mandelgren skrev hon den 1 december att hon varit och hämtat ut ett prästbetyg som hon behövde.¹³

August hade försatt henne i en förskräcklig situation och det tycks inte endast ha varit den ekonomiska utsattheten som var påtaglig utan hon kände med all tydlighet även av den sociala stigmatiseringen. Hon skrev till sin morbror:

...hvem som har klandrat mig hos prästerskapet kan jag ej veta ty, jag vet mig ej hafva någon ovän, ej håller att jag på något vis har förgått mig, att jag har fått dragits fattigdom och bekymmer det kan di väl ej låga mig till last för, det är ju en sak som jag värst sjelf får svida för, emelertid har det sårat mig mycket att för hans usla lefverna skall jag uppära så mycke skandaler och förargelse, man kan bli sjuk när man tänker på allt.¹⁴

Mandelgren skrev till Augusts svåger, gästgivaren Schweitz i Trelleborg, och begärde att familjen skrev detta intyg.¹⁵ Han besökte pastorsämbetet för att kontrollera om August begärt ut sitt prästbetyg, vilket han inte hade gjort. Han bad en vän efterhöra om August tagit ut "utvandrarpass" i Malmö, vilket han inte hade gjort.¹⁶ När svaret aldrig kom från Trelleborg fann han andra vägar och skrev till rektorn Hjalmar Sjövall i staden och bad denna bege sig till gästgivaren Schweitz för det svar som uteblivit, troligtvis för att Schweitz hade fullt upp med ett konkursärende.¹⁷ Kort sagt så tycks Mandelgren haft minst lika stort besvär som Hanna för att komma i kontakt med släkten.

Samtidigt kämpade Hanna för att skapa sig ett nytt liv och försörja sina söner, och morbror Mandelgren hjälpte till vad han kunde även i den saken. Han skickade planscher till henne som hon kunde sälja och han löste ut hennes pantsatta ägodelar.¹⁸ Planscherna tycks hon dock ogärna ha velat sälja då de var "utmärkt vackra" och "ett dyrt och kärt minne af min gode morbror".¹⁹ Vid ett tillfälle tycks där även ha skett ett missförstånd då Mandelgren feltolkat Hanna och antagit att hon prioriterat att köpa en sidenklänning framför annat mer nödvändigt för pengarna hon fick in från försäljningen. Hanna tog i sin tur illa vid sig över missförståndet:

...det var vist inte min mening att pänningarna skulle användas till någon sidenklänning, så fåfäng är jag ej då har morbror misstagit sig bra mycket om mig, när morbror tro mig vara så barnslig, när jag ej fick min gamle sidenklänning vill jag vist inte hafva mig någon annan [...] jag ser i brefvet att lille gubben har blifvit lite stött på mig, men det väl nu gått öfver hoppas jag, ty det var aldrig min tanke på att köpa sidenklänning.²⁰

Någon sidenklänning var hon inte i behov av men väl så mycket annat. Tillsammans med barnen flyttade hon snart in i en större lägenhet och skrev att där fattades en byrå, lampa, säng, mattor och köksredskap. Hennes ägodelar var pantsatta hos fru Arvidsson men löstes ut av Mandelgren. Hanna skrev "Tusen tack för morbror varit god och löst ut mina saker hos fru Arvid men jag tycker att det är så synd att morbror skall taga så mycke af sina pänningar till mina saker". Hon förbjöd honom att lägga ut mer och skrev att hon veckan därpå skulle få pengar att betala igen.²¹ Hanna stretade på och tjänade bland annat pengar på att hyra ut rum till "brunnsgäster" till någon av hälsobrunnarna i trakten, och i augusti 1880 skrev hon att hon hyrt ut ett rum på 8 dagar till fotograferna Olof och Hanna Forthmeijer.²²

Men bekymren tycks ha staplats på varandra under denna svåra period. Inför sönerns skolgång skrev hon att hon legat sömnlös i en vecka och varit sjuk av oro. Sönerna skulle göra prov för att se om de kom in på läroverket vilket de gjorde, till Hannas lättnad. ”Och jag fick dem fritt in det kostar mig ej 1 öre”, skrev hon upprymt till Mandelgren.²³ Hon skrev att det var prästen som hade lovat att hjälpa till med det hela och hon missade aldrig chansen att visa uppskattning och tacksamhet för den hjälp hon fick. ”Vad det är gott när människor är hjälpsamma och vänliga, di som ej känner mina förhållanden det käns så gott in i själen”.²⁴

Exakt hur det hela löste sig framgår inte av materialet, men med säkerhet kan man säga att Mandelgren var ett ovärderligt stöd och till stor hjälp under en svår period i systerdotterns liv.

Kära morbror
– Kontakten med de andra syskonbarnen

I samma brevkorrespondens finns även information om relationen till de övriga syskonbarnen. Den näst äldsta systerdottern Bengta hade gift sig med sjökapten Hans Nilsson 1862 och så småningom bosatt sig i Helsingborg där de bodde granne med Hanna (och adopterade så småningom hennes näst äldsta son Ragnar). Även de tjänade in pengar på att hyra ut rum till ”brunnsgäster”.²⁵ I Hannas brev till Mandelgren informerade hon så gott hon kunde om makens alla resor på haven.²⁶ Den äldsta dottern Kjersti gifte sig med åbon Nils Pålsson och bosatte sig på Ingelstråde nummer 5. Som vi kommer att se så rådde det en god relation mellan Pålsson och Mandelgren och han blev till stor hjälp i den kommande släktforskningen.

Redan som 22-åring hade systersonen Måns hört av sig till Mandelgren år 1867 och bett om hjälp med att bli lantbrukarlärling.²⁷ Han hade dittills levt hos släktingar som inte hade större intresse för honom än att dela på det lilla föräldraarv han fått ut, skrev Mandelgren, troligtvis med hög

4. Anders Fredrik Alfred Jonsson: Vistikortsfotografi av Mandelgrens systerdotter Bengta Larsdotter 1865.

5. Anders Fredrik Alfred Jonsson: Visitkortsfotografi av Sjökapten Hans Nilsson, gift med Bengta Larsdotter, 1865.

6. Visitkortsfotografi av Mandelgrens systerdotter Kjersti Larsdotter 1864.

7. Visitkortsfotografi av Nils Pålsson, gift med Kjersti Larsdotter, 1864.

8. Götilda Vilhelmina Dahlgren:
Vistikortsfotografi av Mandel-
grens systerson Måns Larsson.

igenkänning från sin egen uppväxt. Mandelgren förhörde sig om Hyltén-Cavallius kunde ta in systersonen under sommaren. Han var stor och lång och behövde komma till en skola eller ett stort lantbruk där han kunde få goda råd, och han kunde hjälpa Hyltén-Cavallius att föra pennan när smärtan blev för stor. Hyltén-Cavallius svarade att han inte kunde ha honom på släktgården Sunnanvik i Småland men tipsade om Alnarp i Skåne eller rättarskolan i Berg, och han erbjöd sig att hjälpa till att få in honom.²⁸ I nästa brev skrev Mandelgren att han redan fått löfte från Alnarp om att systersonen skulle få studera där (och så blev det också).²⁹ Detta är det första exemplet på kontakten med syskonbarnen och det visar att de tidigt måste ha känt att de kunde vända sig till sin morbror för hjälp.

Måns gifte sig så småningom och blev arrendator vid Backagården i Höganäs bruksförsamling, men en spricka tycks dock ha uppstått mellan honom och systrarna och det ska, enligt ett brev från Bengta, ha varit Måns hustru som var huvudorsaken till problemet. Hon beskrivs som en

stolt och högfärdig kvinna som kallade sina svägerskor för öknamn, bland annat kallade hon Hanna för fattighjon. Svägerskan ställde inte till med annat än ont, skrev Bengta till Mandelgren, så kontakten var dessvärre bruten.³⁰ Även Hanna skrev om hur illa hon behandlats av sin bror.³¹

Syskonbarnen visade stort intresse för Mandelgrens liv och verksamhet, vilket han gärna berättade om.³² Och han tycks även ha varit omtyckt av deras familjer, vilka alla längtade efter att "Professor Mandelgren" åter skulle komma på besök. Syskonbarnen skickade kärleksfulla brev med nyheter om sina liv och uttryckte förhoppningar om att de snart skulle träffas igen. På Mandelgrens 80-årsdag skrev Bengta att hon önskade att han fick vara frisk och kry så att de fick chansen att träffas ännu en gång "innan döden rycker oss bort".³³ Av allt att döma har Mandelgren varit högst delaktig i syskonbarnens liv och ända in på sin ålders höst har han skickat ner pengar till dem, framförallt till den ensamstående Hanna som kämpade med sina söners uppväxt.

"Min familj är din familj"
– *Familjen Hyltén-Cavallius*

Utöver syskonbarnen fanns det en annan familj som Mandelgren kunde betrakta som nästintill sin egen, trots att inga blodsband förelåg. Hem till folklivsforskaren Gunnar Olof Hyltén-Cavallius var han alltid välkommen och togs emot med öppna armar. "Min familj är din familj, mitt bröd är ditt bröd, mina sorger äro dina sorger. Med ett ord, du har ett hem så godt vi kunna erbjuda det", skrev Hyltén-Cavallius i november 1867.³⁴ Av en lång brevkorrespondens mellan de bägge vännerna går det med säkerhet att dra slutsatsen att det var allt annat än tomma artighetsfraser utan genuint uttryckt direkt från hjärtat.

De bägge vännerna träffades för första gången den 17 december 1844 och i sina memoarer minns Hyltén-Cavallius den vid tiden 31 år gamla Mandelgrens råa och oputsade yta:

Han var vid denna tid för den ytlige betraktaren en föga tilldragande personlighet, blott en fattig artist, lång, mager, tarfligt klädd, uppfostrad i nödens skola, utan spår af lärd bildning, utan högre talang såsom målare, och med ett trotsigt, föga förfinadt umgängessätt.³⁵

Men ganska snart märktes det att bakom fasaden dolde sig något mer, nämligen en varm entusiasm och okuvlig viljekraft. Mandelgren var en

initiativets man som besatt en makalös verksamhetsförmåga som Hyltén-Cavallius aldrig någonsin hade stött på tidigare. Och snart upptäckte de att deras intresseområden överlappade på flera punkter och de drevs av en gemensam önskan att ställa sig i fäderneslandets tjänst och föra in litteraturen och konstlivet på en nationell bana.

Med undantag för några enstaka brev från 1850-talet så är det först på 1860-talet som den bevarade brevkorrespondensen ökar i omfång.³⁶ När Mandelgren var bosatt i Paris blev Hyltén-Cavallius svensk-norsk chargé d'affaires och generalkonsul i Rio de Janeiro och besökte Mandelgren på vägen till sin nya arbetsplats på andra sidan jordklotet. Tillsammans med Anders Abraham Grafström och Hyltén-Cavallius svåger besåg de tillsammans Paris märkvärdigheter.³⁷ Därefter fortsatte korrespondensen livet ut.

Hyltén-Cavallius tröstade ständigt Mandelgren i hans motgångar och hans strävanden, och trösten låg ofta i att framtiden skulle erkänna honom. Man skulle se honom som grundläggaren av en svensk konsthistoria för medeltiden och det kunde ingen någonsin ta ifrån honom.³⁸ "Arbeta så länge du förmår. Framtiden skall erkänna dina sträfvanden", skrev han i februari 1878, och i oktober samma år skrev han "Eftervärlden ska göra dig rättvisa och ställa dig i spetsen för en ny period i vår fosterländska forskning".³⁹ Den 5 februari 1880 skrev han:

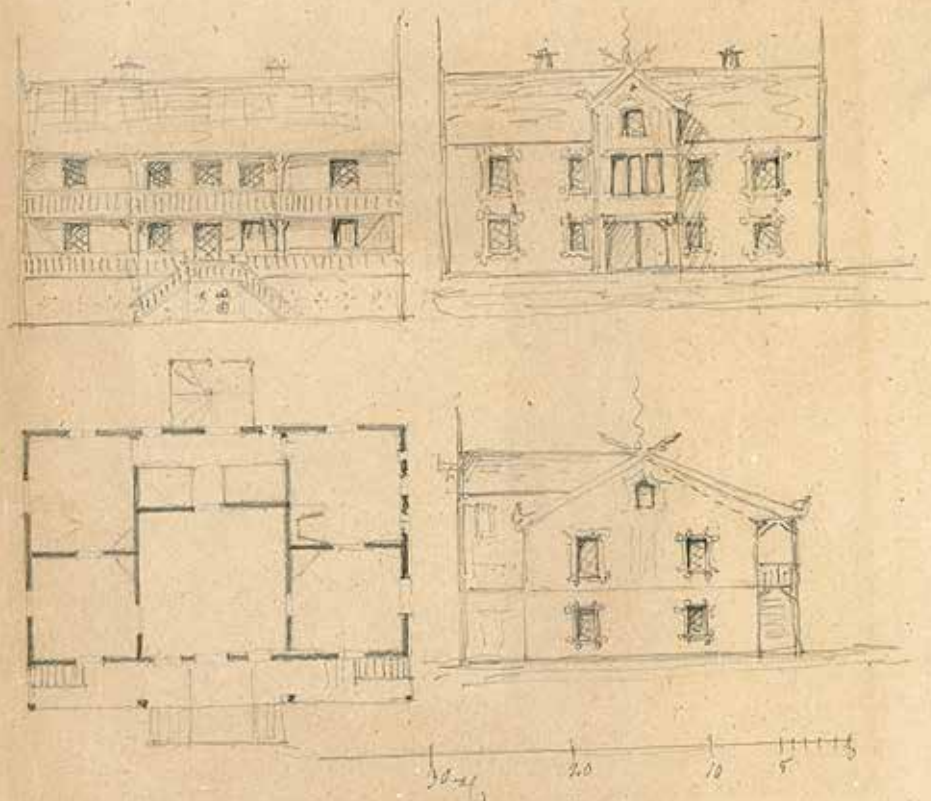
Ditt arbete, och den plan hvarefter det utföres, kommer att bli epokgörande och en skatt för framtiden, ty det skall aldrig upphöra att själv vara källa, medan vissa andra arbeten blott äro lån och plagiat. Ehuru slagen är du således obesegrad, och framtiden skall erkänna dig så som segrare. Derföre framåt, spara icke hvarken möda eller penningar! Lef för din idé! Fosterlandet skall engång erkänna dig och den.⁴⁰

Detta ständiga uppmuntrande under svåra tider med bakslag måste ha stärkt Mandelgren något. Om det inte var för samtidens skull han slet hårt så kanske åtminstone för framtidens. När det slutligen stod klart att Mandelgrens samling skulle till Lund jublade Hyltén-Cavallius åt att den var räddad åt vetenskapen och fosterlandet och att Lund skulle bli centralort för framtida studier över landets etnografi.⁴¹

Men skulle det bli så att Mandelgrens inkomst sinade eller att han inte maktade med arbetet så fanns det alltid en annan möjlig lösning. Hemma hos Hyltén-Cavallius hade han alltid ett hem dit han kunde dra sig tillbaka och de talade om att inreda en "Mandelgrenskammare" där han kunde bo på äldre dagar. Sedan kunde de sitta på kvällskvisten av sina liv

9. Maria Röhl: Porträtteckning av Sophie Hyltén-Cavallius 1849. Sophie var dotter till boktryckaren och förläggaren Zacharias Hæggström.

Innanauits Island 1866
 J. B. Hyster Cavalry Engineer -

och skratta gott åt den ihåliga lumpenhet som en gång regerat världen.⁴² Våren 1867 tillträdde Hyltén-Cavallius sitt gamla släktgods Sunnanvik och delade livligt med sig av sina planer och sin odlingsverksamhet. Mandelgrens expertis anlätades inför renoveringen av gården, bland annat ombads han göra upp en ritning när det var dags att bygga en paviljong.⁴³ Mandelgren skissade och kom med idéer och föreslog att upprätta antingen en balkong eller en markis som kunde fällas in och ut beroende på väder.⁴⁴

Även i andra byggnadsärenden rådfrågades han. År 1882 skulle Kristianstads fornminnesförening bygga en museilokal i fornnordisk stil för sina samlingar. Hyltén-Cavallius bad Mandelgren göra en skiss och skicka till sonen Carl i Kristianstad, som var inblandad i projektet.⁴⁵ Carl hade ombetts av Cornelius Sjöcrona att ordna en skiss på en ryggåsstuga i fornnordisk stil och genast kommit att tänka på Mandelgren, vilken trots "minskad arbetsförmåga i [s]ina nära 70 år" skissade ihop ett förslag och skickade.⁴⁶ I slutändan blev det dock inte detta förslag som byggdes utan det blev arkitekten Svante Svensson från Karlshamn som några år senare ritade Kristianstads fornstuga som invigdes i Tivoliparken 1886.

Men exemplet ovan är bara ett av flera där Mandelgren ställde upp för Hyltén-Cavallius barn, likt han ställde upp för sina syskonbarn. Bland annat tog han emot sonen Gunnar i Stockholm och introducerade honom för bekanta.⁴⁷ År 1877 hjälpte han Gunnar att köpa en klocka vilket denne var ytterst tacksam för och skrev att klockan var "utmärkt treflig och vacker för det ringa priset".⁴⁸

Hyltén-Cavallius dotter Anna förlovade sig år 1867 med George Stephens son Joseph. Mandelgren skrev att nyheten gav honom tiodubbel styrka och var han än befann sig på jorden, och så länge han andades, så skulle han komma på bröllopet. Förlovningen varade dock inte länge och snart mottog han nyheten att den var bruten, och i ett brev till sin bästa vän uttryckte han sin sorg över saken.⁴⁹ Vad han egentligen har känt kring det hela är svårt att säga då han bara några månader senare berättade för Hyltén-Cavallius om de känslor han själv hade fått för Anna, vilket säker-

10. Mandelgrens skiss och uppmätning av Hyltén-Cavallius herrgård Sunnanvik 1866. Hyltén-Cavallius bad detta år Mandelgren om råd gällande en farstukvist till byggnaden men denne rekommenderade istället en öppen veranda med markis som kunde fällas ner vid regn och solsken. Det skulle bli det "billigaste och vackraste för huset".

ligen försatte vänskapen i en svår situation. Mandelgrens erkännande till vännen uppges här:

Det är alena den sanna Vänner man anförtror hemligheter när hjertatt är betryckt, då jag ej munteligen kunnatt uttala denna hemlighet, så måste jag anförtra den åt papperett och pännan. Sedan i somras har din Anna hos mig tänt en kärlek som jag trott mig genom förnuftet qväfva, men finner mig dertill oförmögen, derfor anlitar jag dig som far och vän att meddela mig om jag bedragit mig att sådana tankar varitt närda hoss flickan.⁵⁰

Hyltén-Cavallius och hans hustru undersökte saken men intresset var inte ömsesidigt, av Mandelgrens senare brev att döma. Han skrev att han var tvungen att dra sig undan någon tid för att låta hjärtat läka, men därefter skulle han ta sig an sin livsuppgift med mer styrka än någonsin tidigare och han bad sin vän att de aldrig mer skulle tala om saken, då det skulle kunna framkalla ord de bägge helst ville ha osagda.⁵¹

Hyltén-Cavallius hjälpte till så gott han kunde för att öka Mandelgrens popularitet. ”Ty i vår tid är popularitet vägen till bröd och vägen till odödlighet”, skrev han. Genom George Stephens hade Hyltén-Cavallius ordnat så att dansk *Illustreret Tidende* skulle ta in en artikel om Mandelgren och bad honom sända allt nödvändigt material för att få ihop en artikel.⁵² Mandelgren ansåg att det porträtt som fanns på honom var så fult så han skulle skicka nytt tillsammans med biografiska uppgifter så snart han kunde.⁵³ I september 1866 kunde han läsa den färdiga artikeln, vilket han erkände var rörande för honom. Efter så många års mödor och intriger bar han fortfarande på en oro inom sig över att behöva sluta sina dagar på fattighuset.⁵⁴ Mandelgren hjälpte även Hyltén-Cavallius med att ordna en välvillig recension av *Värend och Virdarne* i Aftonbladet, författad av vännen Per Emanuel Bergstrand (som skrev under pseudonymen Bias).⁵⁵

Med åldern ökade Hyltén-Cavallius oro för sin vän, vars livsstil kunde sätta punkt vilken sekund som helst.⁵⁶ Det var orimligt för någon i Mandelgrens ålder att låsa in sig på ett rum på Söder och arbeta hela dagarna i ända. Hur ska det sluta för gamla envisa Mandelgren, frågade sig Hyltén-Cavallius retoriskt. Men Mandelgrens hälsa hade alltid varit bättre än Hyltén-Cavallius, vilket den sistnämnde visste mycket väl då han redan 1867 förutspådde att han skulle vara den som först gick ur tiden.⁵⁷ En skildring av de båda gestalterna skriven av en besökare på Sunnanvik år 1873 kan illustrera rimligheten i denna profetia:

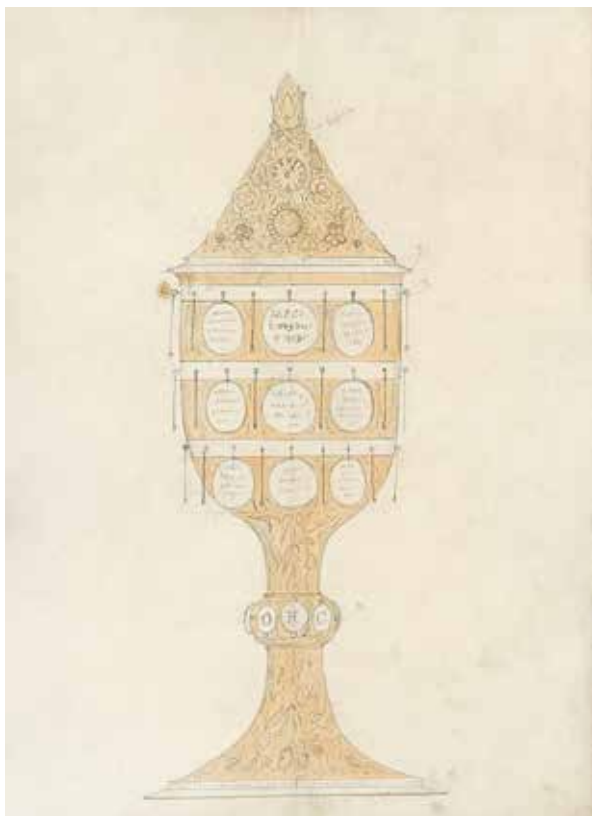
Mitt åkdon svängde upp framför förstugeqvisten till Sunnanvik. Tvenne män kommo ut för att helsa den anlände främlingen. Stället egare hade jag den äran att personligen känna och hans välformade ansigte, vackra lifliga ögon, hans högresta men af sjukdom brutna gestalt, voro mig förut väl bekanta. Han stödde sig på en käpp och hölls under armen uppe af en reslig gubbe med tofvigt hår, liknande en forntida bard eller ock en gammal mossbelupen grindstolpe – hvilket man vill. Det var Nils Mandelgren, hvilken nyligen återvändt från verldsutställningen i Wien och nu under några dagar gästade sin vän och själafrände på Sunnanvik.⁵⁸

Hyltén-Cavallius spådom slog igenom. Efter ett sjukhusbesök i Lund år 1887 visste han att slutet var nära och den 5 juli 1889 skrev sonen Gunnar till Mandelgren att hans far klockan 14.20 samma dag ”slutat sina lidanden i kretsen af maka barn och barnbarn på gamla Sunnanvik”.⁵⁹ Sorgen efter den bortgångna vännen var kolossal hos Mandelgren vars känslor han uttrycker till änkan:

Men jag kan ej borttaga tanken att han är borta, han är dagligen i rörelse för min fantasi, däri jag ser honom gå och hör honom tala och påminna mig om alla de verksamma fosterländska idéer vi afhandlatt, i Stockholm och i Småland m.m. där våra tankar harmonierade. Nu står jag här ensam och har ingen med hvilken jag kan anförtro det ringaste.⁶⁰

För att hedra sin vän bestämde sig Mandelgren för att skaffa en dryckesbägare av trä med graverade silverbeslag som skulle gå i arv till den äldsta sonen inom släktgrenen. En hel del besvär tycks ha uppstått på vägen,⁶¹ men på julaftonskvällen år 1890 kunde familjen Hyltén-Cavallius samlas kring den mest fantastiska julklapp vars öppnande änkefru Sophie Hyltén-Cavallius beskrev i ett brev till Mandelgren:

Orden äro för fattiga för att jag skulle med dem kunna uttrycka hvad jag och mina närvarande barn kände, då jag öppnade lådan och den dyrbara gåfvan kom i ljuset! Ty, ej förr än alla Julljusen voro tända i gran och kronor, samt på det festligt klädda Jul bordet, togs den kära gåfvan fram, Alla hade vi blott den tanken: huru mycken kärlek och vänskap som din vackra gåfva tolkade för oss! Jag får nu å allas våra vägnar frambära till dig vår innerliga och varma tack för den för oss så kära gåfvan! Den ska alltid, så länge någon af barn och barnbarn lefva af den gamla släkten, vårdas och blifva ett dyrbart minne af en aldrig förgäten, gammal kär Vän!⁶²

11. Mandelgrens teckning av den träbägare han lät tillverka åt Gunnar Olof Hyltén-Cavallius familj efter dennes bortgång. Bägaren gick i arv i flera släktled.

Det var Mandelgrens sätt att tacka för det ovärderliga stöd som Gunnar Olof Hyltén-Cavallius och hans familj visat honom under många decennier.

Släktforskningen och den opublicerade självbiografin

Sedan 1860-talet hade Mandelgren tankar på att skriva en självbiografi, en idé som tycks ha mognat år 1870 då han skrev till Hyltén-Cavallius, som själv satt och författade sina memoarer: ”Ty jag tröttnar, och känner mig mycke nedtyngd af arbeten, och längtar komma från St[ockholm] på landet att lefva i lugn och som du skrifva min biografi.”⁶³

En självbiografi skulle vara ett sätt för honom att ta kontroll över narrativet och den berättelse som skulle leva vidare om honom efter hans bortgång, och han visste mycket väl att riksantikvarie Hildebrands minne skulle försvaras av hans efterkommande. Tanken var att levnadsteck-

ningen skulle börja med släkten. I mitten av 1860-talet hade han forskat om Kullabygdens historia och dess släkter efter uppmuntran från Carl Gyllenstierna på Krapperup. Han hade då besökt kyrkoarkiv för att göra avskrifter ur kyrkböckerna och under samma resa besökt Väsby för att söka upplysningar om sin egen släkt, men blev avfärdad då vice pastorn just skulle ut och resa. Dock så lovade man honom att när tiden medgav skulle släktupplysningar skickas till honom.

Och när tiden väl var inne blev det denna metod som fick råda. I slutet av 1870 skickade Mandelgren ner släkttabeller som skulle cirkulera runt i Kullabygdens socknar för att uppgifter om hans släkt skulle fyllas i. Mottagarna av dessa släkttabeller samlade inte endast in information ur kyrkböckerna utan gick även runt och samlade in muntlig information från byarnas äldre invånare angående släktingar.⁶⁴

En av nyckelpersonerna blev systerdottern Kjerstis man, Nils Pålsson i Ingelstråde, som hjälpte till med att organisera det hela. I december 1870 skrev han om hur han själv har påbörjat undersökningar och talat med folk i Ingelstråde och samlat in en del information. Han hade även varit över i Väsby och talat med kantor Nyman utan några större resultat eftersom denne hörde så lite om vad som pågick i socknen och inte kände till så mycket om de efterfrågade släktförhållandena. Han kom dock att bidra en hel del längre fram.

Pastor Nils Jönsson Gislander i Allerum mottog tabellerna i mars 1871.⁶⁵ Han rapporterade till Mandelgren om sina framsteg och beskrev hur han hade sökt uppgifter både ur kyrkböckerna och genom samtal med äldre personer. Bland annat fick han uppgifter av en viss Sissa Jonasdotter, född 1814, som först varit skeptiskt till att lämna ut några uppgifter då hon trodde det var något "trolleri", men till sist gav hon med sig. Detta visar på att det säkert inte var alldeles enkelt att få folk att öppna upp sig rörande sina släktförhållanden och att det tvivelsutan måste ha rått en viss misstänksamhet när någon kom och ville nysta i ens familjeangelägenheter.⁶⁶ Gislander skrev att han suttit från morgon till midnatt i två dagar för att fylla i tabellerna men svårigheterna hopade sig då husförhörlängderna hade brunnit 1819 och han kunde endast få uppgifterna via födelse- vigsel- och dödböckerna, ett problem som varenda släktforskare är väl bekant med.⁶⁷

Han beskrev samtidigt svårigheterna med att reda ut den så kallade Kullasläkten (i vilken Mandelgren tänktes ingå). Många av de han frågade kände i bästa fall endast till den egna grenen, och i värsta fall visste de inte ens vad deras syskonbarn hette. Gislander fick därför ofta utgå från

kyrkböcker och därefter gå och fråga de närmsta anförvanter han kunde finna. Han passade även på att skriva ner historier om Starke Tufve, en mytomspunnen person känd för sin häpnadsväckande styrka som det visades prov på i flera berättelser om honom.⁶⁸

Den ovannämnde kantor Nyman i Väsby fick så småningom tabellerna och arbetade på dem under flera veckors tid. Han gick igenom alla kyrkböcker från 1500-talet och framåt för varje familj och lät binda in det i en bok. När Nyman var klar skulle han skicka vidare till Brunnby, och efter det vidare till Farhult, Jonstorp, Välinge och Kattarp.⁶⁹

Hagnell i Välinge fick tabellerna i början av 1872 och hade ”jemfört dem med både nyare och äldre husförhörlängder”. Liksom Gislander beskrev han svårigheterna med årtal, då det inte var infört i vissa kyrkböcker. Därefter skickade han tillbaka det till Väsby.⁷⁰ Den 27 februari 1872 skriver Nils Pålsson att han har mottagit släkttabellerna från Nyman i Väsby och under dagen kommer han att skicka tillbaka dem med järnväg ”så att Morbror snart kan få det efterlängttade arbetet”.⁷¹ Då hade Mandelgrens tabeller cirkulerat runt i Kullabygden i något över ett år.

Vad som är påfallande i denna historia är hur vänliga och beredvilliga att stå till tjänst alla var, trots de svårigheter de stötte på och den tid de behövde lägga ner. Framförallt är det slående vilken beundran de flesta hyste för Mandelgren i hans gamla hemtrakter. Dahlberg i Brunnby skrev att det var ett absolut nöje att hjälpa Mandelgren eftersom han själv var intresserad av ”våra fornminnen och historia och af allt som härmed kan ega gemenskap”.⁷² Det finns dock ett undantag i historien och det kom tidigt från pastorsämbetet i Väsby då man i brev svarade Mandelgren att man minsann hade bättre saker för sig och om han ville ha information ur kyrkböckerna så fick han åka ner och läsa i dem. Man bad om att få slippa sådana tidskrävande förfrågningar framöver.⁷³ Och visst var det enormt tidskrävande. Flera av personerna lade ner veckor på att samla uppgifter och tog en stor del av sina lediga stunder i bruk. Men det var inte utan lön. Som tack skickade Mandelgren ner paket med sina arbeten till dem som varit delaktiga och hjälpt honom.⁷⁴

Allt det insamlade materialet från denna tid finns i en arkivkapsel i Mandelgrenska samlingen som heter ”släktforskning”. Självbiografen, som förblev opublicerad, utgörs av manuskript på 30 sidor som inleds på 1600-talet och rör sig framåt genom släktleden tills det kommer till biografins huvudperson – den lilla gossen Nils, född den 13/7 1813 i Ingels-träde, Väsby socken.

Mandelgrenmonumentet i Ingelstråde

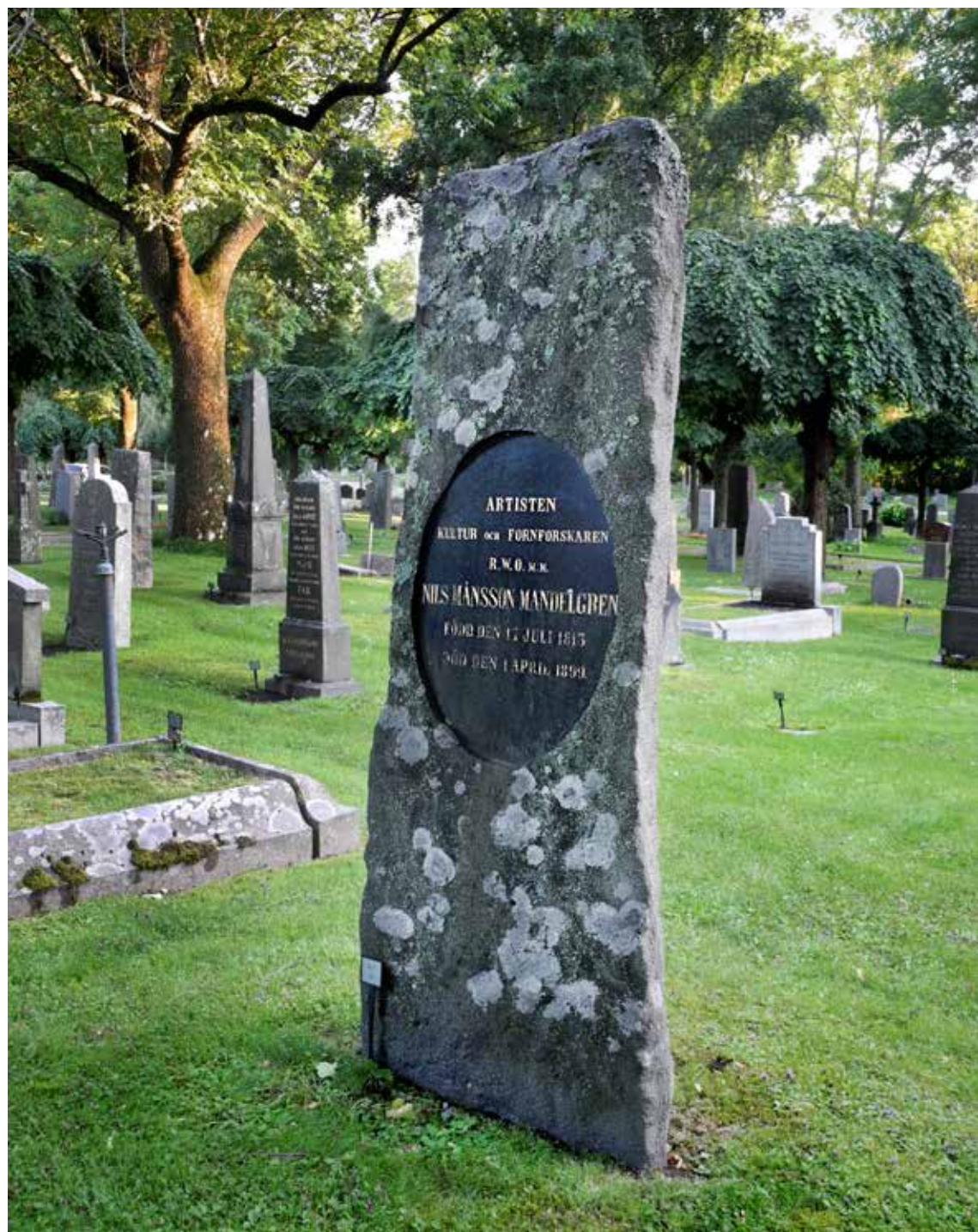
I denna avslutande del håller vi oss kvar i Ingelstråde och Kullabygden. Biografin som skulle hålla berättelsen om bygdens store son levande blev aldrig verklighet och minnet av honom slumrade för stunden till – i riket, men aldrig helt och hållet i hans hemtrakter. I Kullabygden förblev han en viktig föregångsgestalt för en framväxande hembygdsrörelse. I Kullens hembygdsförbunds tidskrift *Kullabygd* uppmärksammades hans insatser bland annat av folkskolläraren Sigurd Peterson 1928 och Gustaf Åberg 1935.

Inför 125-årsjubileet av hans födelse hade ett monument kommit på tal för att hedra honom. Vid hembygdsmässan 1936 utfärdades ett upprop för insamling av medel till ett monument och en kommitté inrättades, bestående av professor Ragnar Josephson i Lund, konsul Arvid Hyberg i Helsingborg och redaktör Richard Brodin i Höganäs. Den senare hade varit först med att väcka idén om ett monument i början av 1930-talet.

Under diskussion i Kullens hembygdsförbund beslutades det att man givetvis skulle bidra till monumentet, inte minst då man i sin årsskrift länge hade försökt ”bringa uppmärksamhet åt Mandelgren och hans verk”. Föreningen skulle också verka för att monumentet skulle få en bra placering, vilket innebar att den skulle stå mittemot Mandelgrens barndomsgård ”fullt synlig åt alla håll intill stora vägen”. Den 30 maj 1937 beslutade hembygdsföreningen att man skulle bidra med 200 kronor till monumentet och man tog sig även an uppgiften att ”för all framtid, eller så länge föreningen består, ombesörja vård och tillsyn av monumentet”.⁷⁵

En första skiss utfördes av skulptören och modellören Albin Hamberg och efter det tog arkitekten Gustaf Widmark över rodret och utförde ett fullständigt förslag.⁷⁶ Monumentet högs av Edv. Stålbrands stenhuggeri i Höganäs och trädgårdsplaneraren Henning Hammar stod för omkringsliggande plats. Så småningom tillkom en bronsmedaljong på stenen, modellerad av den Höganäsfödde Christian Berg, och en högtidscermoni hölls den 8 oktober 1945.⁷⁷

Den 17 juli 1938, 125 år efter Nils Månsson Mandelgrens födelse på Ingelstråde 8, invigdes det monument som skulle hedra honom och hans livsgärning. Inför en åhörarskara på runt 300 personer hölls det tal till hans ära och det hela avslutades med Du gamla du fria och ett ”kraftigt besvarat trefaldigt leve för Mandelgrens minne”.⁷⁸

ARTISTEN
KULTUR och FÖRFÖRSKAREN
R.W.O. M.M.
NILS MÅNSSON MANDELGREN
FÖDD DEN 17 JULI 1815
DÖD DEN 1 APRIL 1891

Epilog

I den här boken har vi följt Mandelgren från hans tidiga barnaår i Kullabygden, genom en märkvärdig livsresa fram till vistelsen på Ersta diakonissanstalt på 1890-talet, och det var där han somnade in den 1 april 1899. En vecka efter dödsfallet hölls begravningen i Ersta kapell. Enligt referat i dagspressen bevistades ceremonin av flera ur "hufvudstadens konstnärsvärld". Diakonissanstaltens pastor Claes Caroli talade om hur den avlidne i sin livsgärning förenat forntid, nutid och framtid. För att exemplifiera den dödes anspråkslöshet nämnde Caroli att Mandelgren förbjudit att något skulle sägas om honom vid graven. Detta blev uppenbarligen svårt att hålla. I den dödsannons som varit införd i bland annat Dagens Nyheter stod att läsa att "Den aflidne har undanbett sig blommor och kransar på sin enkla likfärd" men också i detta avseende var det många som ville hedra Mandelgren.¹ Kistan fördes till Södra begravningsplatsen (som senare kom att benämnas Sandsborgs kyrkogård), åtföljd av blommor och kransar från bland andra Konstnärsklubben och Lunds universitet, som båda hade gynnats av Mandelgrens donationer.² Det var då en nyanlagd begravningsplats utanför stadskärnan, invigd 1895, och här fick Mandelgren sin sista vila på en sluttning i centrum av det vidsträckta området. Han hade själv köpt gravplatsen med en gravrätt för all framtid.

Den 14 juli 1899 hölls ett sammanträde med Kyrkogårdsnämnden i Stockholm, då ett ärende som rörde utformningen av Mandelgrens gravvård behandlades. De båda bouppteckningsmännen överkommissarie Almgren och vice häradshövdingen Gunno Hasselberg hade inkommit med en skrivelse med en ritning till ett förslag på minnesvård. De föreslog en nära tre meter hög "bautasten" med en inskription i en medaljong, och beslutet vid sammanträdet blev att godkänna förslaget. Genom en betalning på 500 kronor åtog sig kyrkogårdsnämnden att för all framtid vårda graven.³ Snart stod den imponerande svarta stenen på plats, och där står den än idag, omgiven av grönska och den stillhet som råder på en gammal

kyrkogård. Överst på inskriptionen står ordet "ARTISTEN", följt av "KULTUR OCH FORNFORSKAREN" med tillägg av R.W.O. (Riddare av Vasaorden).

Pastor Caroli hade vid sitt tal under begravningsakten framhållit hur Mandelgren under sin levnad förenat forntid, nutid och framtid. Det samma kan sägas om det monument som pryder hans grav. Mandelgren såg till att gravplatsen kommer att finnas kvar för all framtid, den monumentala stenens utformning ger associationer till forntid, och det var ett för sin samtid mycket typiskt monument – högre och maskinellt tillverkat av svart diabas med guldskrift. Den dubbelhet som kan ses i hans sista färd och sista viloplats var också mycket typisk för Mandelgren själv. Han hade under sin levnad återkommande framhållit sin enkla bakgrund och anspråkslöshet, samtidigt som han var i kontakt med samhällets eliter och inte tvekade att ta sig in i deras världar. Inför sin död och det avsked som han visste att eftervärlden skulle vilja ta av honom förespråkade han enkelhet, men han hade också själv sett till att hans grav skulle finnas kvar för evärdliga tider, som ett minne över honom. Han valde en nyanlagd begravningsplats i Stockholm som sin sista viloplats, inte kyrkogården i hembygden där hans föräldrar och syskon vilade, trots att det hade kunnat förväntas av en man som ägnat så stor del av sitt liv åt att spåra upp och dokumentera spåren av det förflutna. Intill slutet präglades hans gärning och attityd av traditioner som skulle värnas, samtidigt som nuets behov och framtidens möjligheter också pockade på insatser.

Noter

KARIN GUSTAVSSON & SOLFRID SÖDERLIND

Inledning

1. Wrangel 1914, s. 112.
2. Hyltén-Cavallius 1929, s. 122.
3. Dardel 1916, s. 68–69.
4. I Nordiska museets samlingar finns kameror som tillhört Mandelgren, se <https://digitaltmuseum.se/011023516832/kamera-obscura> och <https://digitaltmuseum.se/011023516836/fotografiapparat>

HENRIK RANBY

Nils Månsson från Ingelsträde – barndom och uppväxt

1. Laurin 1893, Åberg 1935, Mölleryd 1949, Ingelsberg 1964, Stavenow 1972, Jacobsson 1983, Werdenfels 1992 m.fl. Författarens vill tacka Bengt Nilsson, Höganäs och Kullabygdens släktforskare, Höganäs för värdefullt bistånd i samband med artikelns tillkomst.
2. Åberg 1935, Ingelsberg 1964.
3. Ranby 2002, Ranby 2023.
4. Almqvist, C.J.L., Svenska fattigdomens betydelse, *Törnrosens bok*, bd X, 1838.
5. Ingelsberg 1964:31.
6. Jacobsson 1983, främre flik på skyddsomslag.
7. Åberg 1935:12–13, 16–17, Stavenow 1972:9.
8. Berg, Gösta, "Nils Månsson Mandelgren", SBL bd 25 1985–1987:44.
9. Jacobsson 1983, bakre flik på skyddsomslag.
10. Ingelsberg 1964:31.
11. Petersson 1928, Jarring 1983.
12. Åberg 1935:11.
13. Mölleryd 1949, Ingelsberg 1964.
14. Ranby C 2013, Gustavsson 2023.
15. Sjöbeck 1947, Gustavsson 2013.
16. Westby, 130.

17. Ranby C 2013.
18. Lundin 2011.
19. Skånsk ortnamnsdatabas, <https://www3.isof.se/beb/>
20. Ranby C 2013:137–138.
21. Ejder, Hallberg & Ringdahl 2003:428.
22. Ranby C 2013:137–138.
23. Domkapitlet i Lund, Visitationshandlingar, katekismilängder, F2:GD, vol. 22.
24. Ranby C 2013:153–156.
25. Stavenow 1972:10–11, Jacobsson 1983:24, Werdenfels 1992:91–92, Ranby C 2013:153–154.
26. Ranby C 2013:154.
27. Mandelgren 1964:17.
28. Ingelsberg 1964:27.
29. Sjöbeck 1947.
30. Mandelgren 1964:17.
31. Jfr LUF – NMM, Serie 1:10, fig. 10, Byaring i Öfvarps by i Strö socken 1865.
32. Ingelsberg 1964:25.
33. Werdenfels 1992:110.
34. LUF-NMM, NO 24 2:6, Byskolan på 1820-talet.
35. Ranby 2020:84–86.
36. Ranby 2020:206–207.
37. Domkapitlet i Lund, Visitationshandlingar, katekismilängder, F2:GD, vol. 22.
38. Ranby C 2013:153–154.
39. Jacobsson 1983:4.
40. Ranby C 2013:154–155.
41. Torsten Loodberg, Höganäs, uppger att långbänken numera står i stugan på Himmelstorps hembygdsgård, Brunnby sn.
42. Werdenfels 1992 II:134–135.
43. Ingelsberg 1964:22, 29.
44. Ingelsberg 1964:22–23.
45. von Sydow & Björkman 1944:1049.
46. Eriksson 1939.
47. Eriksson 1946:122.
48. Clemensson 1973, Lundin 2011.
49. Clemensson 1973:324.
50. Väsby M A1:2 Väsby 1800–1812.
51. Clemensson 1973:398–99.
52. Nyman 1882, Ranby C 2013:162.
53. Åberg 1935:12.
54. DDSS, Väsby sn, Malmöhus län. Födda på Ingelstråde 8.
55. Ingelsberg 1964:15.
56. Ingelsberg 1964:29.

57. DDSS, Kattarps sn, Malmöhus län. Födda i Östraby.
58. Åberg 1935:16–17.
59. Mandelgren 1964:19.
60. Mandelgren 1964:18.
61. Kullabygdens släktforskare.
62. Laurin 1893.
63. Mandelgren 1964:18.
64. ArkivDigital: registret BiS Befolkningen i Sverige 1800–1947.
65. DDSS, Väsby sn, Malmöhus län. Födda på Ingelstråde 8.
66. ArkivDigital: Befolkningen i Sverige 1800–1947.
67. Mandelgren 1964:17.
68. Väsby M AI:22, s 179; Väsby (M) CI:3 (1809–1837).
69. Werdenfels 1992 II: 91–92; Ranby C 2013:156.
70. DDSS, Väsby sn, Malmöhus län. Avlidna på Ingelstråde 8.
71. Ingelsberg 1964:19.
72. Åberg 1935:12.
73. DDSS, Väsby sn, Malmöhus län. Födda på Ingelstråde 8.
74. Kullabygdens släktforskare, Måns Svenssons ättlingar.
75. Ingelsberg 1964:18–19.
76. Kullabygdens släktforskare, Måns Svenssons ättlingar.
77. Luggude häradsrätt, Malmöhus län, Flla:56 (1820).
78. Gustavsson 2023:88.
79. Ingelsberg 1964:19.
80. Ranby C 2013:150–153.
81. Ingelsberg 1964:19.
82. Kullabygdens släktforskare, Sven Jönssons ättlingar.
83. Åberg 1935:17, Eriksson 1959:78–79, Jacobsson 1983:5.
84. Kattarp AI:2 1818–1824, s. 105.
85. Berg, Gösta, ”Nils Månsson Mandelgren”, SBL bd 25 1985–1987:44.
86. Åberg 1935:16–17.
87. Stavenow 1972:10, Jacobsson 1983:5.
88. LUF-NMM, NO 24 2:6, Byskolan på 1820-talet.
89. Kullabygdens släktforskare, Sven Jönssons ättlingar.
90. Ingelsberg 1964:19.
91. Jacobsson 1983:5.
92. Ingelsberg 1964:19.
93. Mölleryd 1949, Ingelsberg 1964:28.
94. Jacobsson 1983:24.
95. Ingelsberg 1964:22.
96. LUF-NNM, Anteckningar över resor som verkställts av N M Mandelgren från 1830–1888.
97. Mölleryd 1949.
98. Ingelsberg 1964:28–29.
99. Jacobsson 1983:24.

100. Åberg 1935, jfr Stavenow 1972:11.
101. Mandelgren 1964:19–20.
102. Petersson 1928:7.
103. Mölleryd 1949.
104. Bringéus 1995.
105. Nyström 2012:25, 82–85, Weimarck 1975:111–175.
106. LUF – NMM, Oregistrerade handlingar.
107. Ranby 2020:84–87, 107.
108. Ranby, C 2013:152.
109. Ingelsberg 1964:32.
110. Lundin 2011.
111. Gustavsson 1994:72.
112. Ingelsberg 1964:25–27.
113. Nilsson & Ranby 2011.
114. LUF-NMM, Anteckningar över resor som verkstälts av N M Mandelgren från 1830–1888.
115. Mölleryd 1949 uppger år 1831.
116. Arvidsson 2007:23, 25–27, 62 & 66.
117. Mueller 1897, s. 64.
118. Weimarck & Weimarck 2005:20–23. Königliche Porzellan-Manufaktur saknar numera uppgifter om Berger, vilket kan bero på dokumentförluster under andra världskriget.
119. Mölleryd 1949.
120. Jacobsson 1983:7.
121. Cit. efter Jacobsson 1983:5.
122. Mölleryd 1949.
123. Mandelgren 1964:20.
124. LUB, Leijonhielmska släktarkivet, arkivbeskrivning.
125. Mölleryd 1949.
126. Stavenow 1972:12, Elgenstierna 1926:229.
127. Mölleryd 1949; Jacobsson 1983:5.
128. Mandelgren 1964:20.
129. Mölleryd 1949.
130. Elgenstierna 1926:229.
131. Werdenfels 1992:132–133.
132. Stavenow 1972:12–13.
133. Elgenstierna 1926:229.
134. RA, Ericssbergsarkivets autografsamling, vol. 137, s. 324
135. Grade 1931.
136. Ingelsberg 1964:20.
137. Ingelsberg 1964:31–32.
138. Werdenfels 1992:36–38.
139. Ingelsberg 1964:29.
140. Ingelsberg 1964:31.

141. Väsby M AI:7 (1828–1837).
142. Mölleryd 1949; jfr även Gösta Bergs artikel i SBL.
143. LUF-NMM, Betyg och ansökningar / Svenska betyg o pass till London: Betyg från C.F. Berger, Mandelgrens lärare i teckning i Höganäs, 1832
144. Lars Svensson, född 1783-08-07 i Väsby och boende i Koholma, Färingtofta församling, Kristianstad län, först med fru Hanna Olsdotter (död 1825), senare andra frun Hanna Andersdotter, och deras barn. Källa: Färingtofta AI:5 (1823–1827) Sida 81; Färingtofta AI:8 (1834–1841) Sida 141. På det senare stället finns anteckningar om ”utflyttad” respektive ”öfverårig, utfattig”, så han kan ha gått i personlig konkurs.
145. LUF-NMM, Anteckningar över resor som verkställts av N M Mandelgren från 1830–1888; Ingelsberg 1964:20.
146. RA, Luggude häradsrätts arkiv, dombok vid lagtima ting 1839, SE/LLA/10042/A I a/173. I överenskommelsen ingick att köpeskillingen 2444 Rdr 21 sk. 4 rst. Bco skulle erläggas med en kontant del om 344 Rdr 21 sk. 4 rst. För det resterande beloppet 2100 Rdr Rco utfärdades en revers som också tillerkände Mandelgren 5 % årlig ränta.
147. LUF-NMM, Nils M Mandelgren Anteckningar över resor som verkställts av N M Mandelgren från 1830–1888.
148. Gustavsson 2023.
149. Ingelsberg 1964:22.
150. Ingelsberg 1964:29.
151. Laurin i *Höganäs Tidning* 1893.
152. Stavenow 1972:147.

EVA-LENA BENGTTSSON

Mandelgren som elev på Konstakademien

1. KA, arkivet, *Konstakademiens elever 1822–1848*, sammanställning av Eva-Lena Bengtsson.
2. KA, Handteckningssamlingen inv.nr P26:18–21, samt Anatomi 1800-talet.
3. Se Henrik Ranbys artikel.
4. Lindwall 1981, s. 7–10.
5. Lundgren 1905, s. 33.
6. Bengtsson 1999.
7. Nordensvan 1932; Lindwall 1982.
8. Pettersson 2003, s. 156–159; Söderlind, 2003, s. 236–245; Söderlind 2010, s. 95–105.
9. Beijerstein 1928, s. 80–98, Knutsson 1987.
10. Söderlind 1993a, s. 98–102.
11. En detaljerad skildring av Konstakademiens första sekel återfinns i Looström 1887.
12. Hidemark 1986, s. 305–311.
13. Bedoire 2001; Bonds 1987, s. 18–23. År 1838 var arkitekten Blom även tillför-

ordnad Överintendent efter den avgångne Silverstolpe.

14. Från Principskolan finns elevförteckningar bevarade från 1778–1795, sedan 2023 finns dessa elevers namn publicerade via <https://konstakademien.se/elevlistor>. Därefter saknar Principskolan elevförteckningar under flera decennier innan en ny matrikel påbörjas 1849. Men ett antal principskoleelever återfinns i protokollen då de erhållit belöningar, se KA, arkivet, *Konstakademiens elever 1822–1848*, sammanställning av Eva-Lena Bengtsson.

15. Om gipsernas roll på Konstakademien se *Gipser* 2023.

16. KA, Handteckningssamlingen inv.nr P26:18–21, samt Anatomi 1800-talet.

17. Om anatomiundervisning för konstnärer i europeiskt perspektiv se Weimarck 1996 och Snickare 2005.

18. Bengtsson 1994; Bengtsson 1999, s.166–170.

19. LUF – NMM, Betyg och ansökningar före 1838. Intyg för Nils Månsson Mandelgren från J.W. Gerss 5 juni 1838. Se även intyg från direktören Westin 31 maj 1838, där texten kan tolkas som att Mandelgren gått i både Antik- och Modellskolan.

20. Lundgren 1905, s.13.

21. Hultmark 1935, s.539–562

22. Bengtsson 2000, s. 67ff & 99f.

23. Hultmark 1935, s.192.

24. Protokoll 6 februari 1834 §2.

25. Bengtsson 2000, s. 74.

26. Se Henrik Ranbys artikel.

27. Ingelsberg 1964. Se även Henrik Ranbys artikel.

28. KA, Protokoll 1 februari 1834 §1.

29. Post- & Inrikes Tidningar 20 februari 1834, även inbunden som bilaga till akademiprotokollen 1834, p. 145.

30. Räkenskaper för Statsmedel 1833–1839; Kartotek över lärare vid Konstakademien 1735–1935.

31. Protokoll 14 april 1836 §15.

32. *Gipser* 2023, kat. B86.

33. NM Sk 907 & NM Sk 2154.

34. *Gipser* 2023, kat. B19.

35. Bengtsson 2023, s. 26f.

36. KA, Protokoll 30 mars 1838 §8.

37. KA, Retzius rapport bilagd Protokoll 1837, p.231.

38. KA, Protokoll 17 mars 1837 §10. LUF – NMM, Intyg och ansökningar, betyg före 1838. Anders Retzius intyg av 28 maj 1838 till Mandelgren.

39. KA, Protokoll 22 november 1837 §13.

40. Ingelsberg 1964, s. 20.

ANDREAS ALM

Det andra fäderneslandet – Danmark och danskarna i Mandelgrens liv

1. Jacobsson 1983:8f, Stavenow 1972:18–23. I en kommande publikation om Öresundsregionen (2024) kommer även jag att behandla frågan om vilken roll hans danska nätverk fick för hans fortsatta karriär i Sverige.

2. LUF – NMM, Brev från Sandberg till Mandelgren 22/11 1839. Sandberg gratulerar Mandelgren den 22/11 1839 för att Eckersberg visar honom så mycket godhet och uppmanar honom att fullt utnyttja tillfället och visa sin tacksamhet genom arbetsamhet och flit då en sådan säker lärare inom konsten inte erbjuds alla dagar.

3. LUF – NMM, Slöjdskola och förening/Anteckningar från Köpenhamn om skoer i T.

4. LUF – NMM, Brev från Sandberg till Mandelgren 15/2 1839, Biografier och personalia/Mandelgren 1813–1832 och 1842.

5. LUF – NMM, Biografiskt utkast s. 12 i Biografier och personalia/meritförteckning utdrag biografi utkast : Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi.

6. LUF – NMM, Biografiskt utkast s. 12 i Biografier och personalia/meritförteckning utdrag biografi utkast : Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi.

7. LUF – NMM, Biografiskt utkast s. 12 i Biografier och personalia/meritförteckning utdrag biografi utkast : Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi.

8. LUB, Brev från Angerstein till Mandelgren 4/3 1841. Man kan spekulera i om dessa år i Köpenhamn kan ha varit en av de bidragande orsakerna till hans svårigheter att stava senare i livet.

9. LUF – NMM, Biografiskt utkast s. 13 i Biografier och personalia/meritförteckning utdrag biografi utkast : Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi.

10. Villadsen 2009, s. 789.

11. Villadsen 2009, s. 872. Johansen, Salling & Saabye 1994, s. 49.

12. Villadsen 2009, s. 926–933.

13. Rigsarkivet, Konstakademiets arkiv, Journalsager 1842, IV.2.

14. Jönsson, H. (red.) 1983, s. 54.

15. LUF – NMM, Brev från Mandelgren till Oskar I (odat.) Betyg och ansökningar/Consept till ansökning af Conserfvator och Muse, ”Under mitt vistande vid Köpenhamns Konst-Akademie gjorde, 1838, dervarande Riksantikvariern, Inspector för Kongl Målare Museum, Herr Thomsen ett besök i Sverige för beseende af dess Tafvelsamlingar, och beklagade, efter sin hemkomst samlingarnas behandling, konservervation och restaurering, samt uppmanade mig att hos dervarande konservatör för de Kongl: Tafvelsamlingarna, Prof: Ridd: P: Möller inhämta Restaureringskunskapen”

16. LUF – NMM, Petersen, Ludvig, skrivelse angående Kongl. Museum den 31 maj 1849.

17. Se Solfrid Söderlinds artikel i denna bok.

18. LUF – NMM, Brev från Eckersberg till Mandelgren (odat.), Betyg och ansökningar/Betyg som Lärare uti Perspektif vid Kog Aka 1843–44.

19. LUF – NMM, Brev från Eckersberg till Mandelgren (odat.), Betyg och an-

sökningar/Betyg som Lärare uti Perspektif vid Kog Aka 1843–44.

20. Betyg och ansökningar/Svenska betyg o pass till London : Betyg för Nils Månsson Mandelgren från Professor Christoffer Wilhelm Eckersberg i Köpenhamn, 3/7 1841

21. LUF – NMM, Brev från Johan Ludvig Lund till Mandelgren 11/1 1844, Betyg och ansökningar/Betyg som Lärare uti Perspektif vid Kog Aka 1843–44.

22. LUF – NMM, Biografier och personalia/MS meritförteckning utdrag MS biografi utkast : Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi. s. 13.

23. Dessa idéer skriver han om i brev till Hyltén-Cavallius. Den 10/5 1864 skriver han att han har gjort en stor skörd under sin resa i Östergötland och Småland med dräkter 1500–1700. Den 26/2 1867 skriver han om att en förläggare vill ge ut hans teckningar på kostymer i färg och förslår ett samarbete mellan Mandelgren och Hyltén-Cavallius där Mandelgren står för illustrationer och Hyltén-Cavallius står för texten.

24. LUF – NMM, 1:4, 219, 1:4 1196.

25. Under Mandelgrens studietid i Stockholm publicerades Christian Didrik Forsells *Ett år i Sverige* som skildrade Sveriges folkdräkter. Det är inte osannolikt att en del av Mandelgrens inspiration kommit härifrån. I brevkorrespondens mellan Mandelgren och Uno Angerstein år 1841 diskuteras verket. Dessutom ber Angerstein Mandelgren skaffa **Dahls Nordiska kostymer** till ett bra pris. Angerstein berättar samtidigt att han håller på med ett verk om skandinaviska krigares kostymer.

26. Ussing 1872, s. 156.

27. LUF – NMM, Handteckningar A.

28. LUF – NMM, Oregistrerat material. Perspektivbilder på arkitektur.

29. LUF – NMM, Biografiskt utkast s. 13 i Biografier och personalia/MS meritförteckning utdrag MS biografi utkast : Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi.

30. Morgonen 5/9 1845, Morgonen 4/11 1845.

31. Stavenow, 1972, s. 35f.

32. Hetsch & Ursin 1844. Jfr Stavenow, s. 37.

33. Ericsson Wolke 2022, s. 27.

34. Høyen 1844, s. 3.

35. LUF – NMM, Brev från Kunstforeningen i København till Mandelgren 10/6 1846, Konsthistoria svensk B/Rörande kont-mott i Göteborg.

36. Kullen/ 9 Skrivelse till danska konstakademien : Förslag till Stadgar för en Skandinavisk Konst-Förening.

37. LUF – NMM Brev från Kunstforeningen i København till Mandelgren 10/6 1846, Konsthistoria svensk B/Rörande kont-mott i Göteborg.

38. Brevutkast från Mandelgren till Vitterhetsakademin, Forskning Sverige A/ Resan 1853.

39. Mandelgren till Høyen 29/6 1853, Kongelige bibliotek, Köpenhamn.

40. Mandelgren till Høyen 29/6 1853, Kongelige bibliotek, Köpenhamn.

41. Mandelgren till Høyen 18/6 1853, Kongelige bibliotek, Köpenhamn.

42. LUF – NMM Intyg över Mandelgrens restaurering av Bjäresjö kyrka den 21/2

1853, Betyg och ansökningar/Betyg för Restaurering.

43. LUF – NMM Brev till Høyen från Mandelgren 29/6 1853, Kongelige bibliotek, Köpenhamn, Brev från Høyen till Mandelgren 30/6 1853, Forskning Sverige A, Resan 1853.

44. Høyen 1852, s. 307–311.

45. LUB, Høyen till Mandelgren 26/7 1861.

46. Stavenow 1972, s. 60.

47. LUB, Høyen till Mandelgren 26/7 1861.

48. Hyltén-Cavallius till Mandelgren 30/8 1867. Hyltén-Cavallius var enligt SBL chargé d'affaires vid kejserliga hovet i Brasilien från 31 dec 60, dessutom svensk-norsk generalkonsul i Rio de Janeiro från 5 januari 61, tjänstledig 18 februari 62, avsked från båda tjänsterna 23 september 64.

49. The Gentleman's Magazine: Or, Monthly Intelligencer, vol. 43, 1855, s. 611; LUB, Brev till Mandelgren från Stephens 14/7 1855.

50. Hyltén-Cavallius, G. O. Nils Månsson Mandelgren, *Illustreret Tidende*, nr 362, 2/9 1866. Baserad på en artikel publicerad i *Illustrerad tidning*, nr 12, 24/3 1866.

51. Hyltén-Cavallius, G. O. 1866, s. 397.

52. LUB, Brev till Mandelgren från Stephens 10/4 1854.

53. LUB, Brev från Stephens till Mandelgren 1/1 1876; Alm 2023, s. 167.

54. Stephens 1876, s. 122.

55. Däribland Rafn, Petersen & Thomsens *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* (1836) där Thomsen i skrift lade fram sitt treperiodssystem.

56. LUB, Brev från Rafn till Mandelgren 12/9 1856. Senare erbjöds även Ledbergsstenen.

57. LUB, Rafn till Mandelgren 3/3 1857.

58. LUB, Rafn till Mandelgren 3/3 1857. Wiede i Linköping, L. Bergström i Eskilstuna m.m.

59. 21/1 1857, 3/3 1857, 15/4 1857.

60. 21/1 1857, 3/3 1857, 15/4 1857. Axel De la Gardie var även vice ordförande i den Skånska fornminnesföreningen och stödde utgivningen av *Monuments Scandinaves*.

61. Brev från Rafn till Mandelgren 3/3 1857.

62. LUF – NMM Rafn till Mandelgren 9/12 1861.

63. LUB, Brev från Worsaae till Mandelgren 15/9 1856, 13/5 1857, 9/7 1857.

64. Juhlin Alftberg 2018, s. 3.

65. LUF – NMM Mandelgrenska samlingen 5:VII.

66. LUF – NMM Brevutkast till Høyen från Mandelgren 1861, Anteckningar rörande samlingar, museer, bibliotek/Diverse anteckningar från Sverige.

67. LUB, Brev till Mandelgren från Høyen 4/11 1861 och 24/12 1861.

68. Nicklasson 2018, s. 172–180.

69. KB, Brev till Hyltén-Cavallius från Mandelgren 3/9 1865.

70. LUB, Brev från Stephens till Mandelgren 9/3 1869.

71. LUF – NMM Brev till Mandelgren från Emelie Monrad 8/8 1860. Biografier Monum Scandin/Bref från Konstnärsföreningen.

72. Brev från Høyen till Mandelgren 26/7 1861.
73. Brev från Sally Henriques till Mandelgren 17/11 1869.
74. LUF - NMM, Biografier Monum. Scandin./ Henriques Reitzel Iversen m. fl. i Köpenhamn.
75. LUB, Brev från Hetsch till Mandelgren 20/10 1880.
76. LUB, Brev från Hetsch till Mandelgren 10/8 1890.
77. Dokumentet heter "En resandes anteckningar i Köpenhamn 1844", men det måste handla om 1848 av flera skäl. Bland annat beskriver han fenomen och byggnader som inte var färdigställda förrän efter 1844, som till exempel Thorvaldsens museum som öppnade 1848. Dessutom framgår det i hans resejournal att han inte återbesökte Köpenhamn förrän 1848. NMA, "En resandes anteckningar i Köpenhamn 1844". Jfr Christensen, C. 2019, s. 38.
78. I december lånade han exempelvis från Konstakademiets bibliotek Wilhelm Dorows *Morgenländische Alterthümer* (1821).
79. LUF - NMM Slöjdföreningen/Fäderne Diwerse : Brev till Nils Månsson Mandelgren från Harald Kayser, förmän vid Industriföreningen i Kjøbenhavn, om att Mandelgren antagits som medlem.
80. KB, Mandelgren till Hyltén-Cavallius 17/4 1855.
81. NMA - 7078:1 134, Resor, kongresser m.m. utanför Sverige.
82. LUF - NMM, 6:IX.
83. KB, I brevkorrespondens med Hyltén-Cavallius berättar han om hur han lyckats spåra information om hur Baldersfester firades med eldar på midsommarafton på Själland. Brev från Mandelgren till Hyltén-Cavallius 3/9 1865.
84. LUF - NMM, 6:XI.
85. NMA - 7078:1 134, Resor, kongresser m.m. utanför Sverige.
86. LUF - NMM, Anteckningar rörande samlingar, museer, bibliotek/Strödda anteckningar från 1872.
87. LUF - NMM, 2:XI.
88. NMA - 7078:1 134, Resor, kongresser m.m. utanför Sverige.
89. NMA - 7078:1 134, Resor, kongresser m.m. utanför Sverige.
90. LUF - NMM, 6:XI.
91. NMA - 7078:1 134, Resor, kongresser m.m. utanför Sverige, brev från Schmidt till Mandelgren 4/7 1878.
92. LUF - NMM, Anteckningar rörande samlingar, museer, bibliotek/Strödda anteckningar från 1872.
93. NMA - 7078:1 134, Resor, kongresser m.m. utanför Sverige.

OSKAR NORDELL

I konstens förlovade land – Mandelgren i Italien

1. Studien har genomförts med generöst bidrag från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
2. LUF - NMM, Mandelgren *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 191–93.
3. Jacobsson 1983; Åke Stavenow 1972.

4. Jacobsson 1983 s. 11.
5. LUF – NMM, exempelvis: *Konsthistoriska anteckningar under en Resa i Danmark, Tyskland, Holland och Belgien, Frankrike och Italien åren 1838 till 1843 af N.M. Mandelgren*; *Böcker uti Konsthistorien annoterade under Resan 1840 & 1842*.
6. Material finns även i LUB.
7. Lewan 1966 s. 86–87.
8. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Uno Angerstein till NMM 20 februari 1839.
9. Lewan 1982 s. 222.
10. LUB, Brev från Johan Gustaf Sandberg till NMM 21 februari 1840.
11. LUF – NMM, Brev från L. F. Moström till NMM 22 mars 1844.
12. LUF – NMM, exempelvis: *Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi; Biografi om Nils Månsson Mandelgren*; Mandelgren 1873; *Merit-Lista / Nils Månsson Mandelgrens meritförteckning*.
13. LUF – NMM, *Konsthistoriska anteckningar under en Resa i Danmark, Tyskland, Holland och Belgien, Frankrike och Italien åren 1838 till 1843 af N.M. Mandelgren* s. 25.
14. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 203.
15. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 205.
16. LUF – NMM, En man vid namn Frans Tück: *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 201.
17. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 209.
18. Lewan 1966 s. 84.
19. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 205.
20. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 276.
21. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 207.
22. LUF – NMM, Brev från L. F. Moström till NMM 22 mars 1844.
23. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 215; *Adress till Giovanni Metzger*.
24. LUF – NMM, *Biografiska uppgifter om Nils Månsson Mandelgren* s. 7; *Böcker uti Konsthistorien annoterade under Resan 1840 & 1842* s. 2. Om Metzger se: Fleming 1979 s. 497.
25. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 314; *Biografiska uppgifter om Nils Månsson Mandelgren* s. 7; *Böcker uti Konsthistorien annoterade under Resan 1840 & 1842* s. 2.
26. LUF – NMM, *Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi* s. 15.
27. LUF – NMM, exempelvis: *Merit-Lista / Nils Månsson Mandelgrens meritförteckning* s. 2.
28. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 215.
29. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 217.
30. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 4.
31. Frank 1997 s. 266–67.
32. Asplund 1914 s. 47.
33. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 213.
34. LUB, Brev från Eilert H. Fleischer till NMM 3 december 1842.

35. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 280.
36. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 219.
37. Båda skulpturerna färdigställdes 1844 och finns idag på NM, NMSk 393, NMSk 394.
38. Stavenow 1972 s. 16.
39. Asplund 1914 s. 47; Lindgren 1933 s. 100.
40. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 219, 221, 288.
41. Winqvist 1982 s. 206; Bengtsson 2004; Gunnarsson 2003 s. 42–44; Gunnarsson och Ahlund 2004 s. 13.
42. Lindgren 1933, s. 100f., beskriver Palms ambivalenta hållning gentemot akademien.
43. Kulturellt kapital i Bourdieus mest grundläggande mening, se: Bourdieu 1986 s. 246–47; Broady 1998.
44. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 244.
45. Asplund 1914 s. 51. Jfr Gunnarsson 2003 s. 37f.
46. Asplund 1914 s. 48.
47. Pettersson 1998 s. 26; Gunnarsson och Ahlund 2004 s. 13.
48. LUF – NMM, Mandelgren *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 245–47.
49. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 248.
50. LUF – NMM, *Strödda anteckningar för N.M. Mandelgrens Biografi* s. 16.
51. Se exempelvis: Werdenfels 1992 s. 15, bildtext bild 9.
52. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 248.
53. Mandelgren 1842.
54. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 221, 231.
55. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 256.
56. Olin 2010 s. 132–34; se även Bengtsson 2004 s. 97.
57. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 242.
58. Jfr Lundgren 1928, s. 58.
59. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 244.
60. Se: Lewan 1966 s. 192ff; Olin 2004.
61. Lindgren 1933 s. 82.
62. Lindgren 1933 s. 90.
63. Lundgren 1928 s. 158.
64. Gunnarsson och Ahlund 2004 s. 13.
65. Gunnarsson och Ahlund 2004 s. 13; Pettersson 1998 s. 26.
66. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 338–340.
67. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 352.
68. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 253.
69. Stavenow 1972 s. 24.
70. Lindgren 1933 s. 91.
71. Bull 1960 s. 119.
72. Ohlsson 2020 s. 145–146.
73. Bull 1960 s. 117.
74. LUF – NMM, *Reseanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 288.

75. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 288–89.
76. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 289.
77. LUF – NMM, Gråberg av Hemsö *Visitkort*; Asplund 1914 s. 49; LUF – MS, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 314. Om Jacob Gråberg av Hemsö, se: Rosman 1935; Hildebrand 1936.
78. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 296–300.
79. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 300.
80. För en introduktion till rörelsen, se Grewe 2015.
81. Lundgren 1928 s. 68–69.
82. Lundgren 1905 s. 112–13.
83. Lundgren 1928 s. 144–147.
84. Lundgren 1928 s. 68–69.
85. Hamburger Kunsthalle HK-2991.
86. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 234.
87. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 234.
88. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 236.
89. Grewe 2015 s. 188–89.
90. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 300.
91. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 300.
92. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 236.
93. Fleming 1979 s. 497.
94. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 236.
95. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 318.
96. Gällande datumet ger olika källor skiftande bud. Efter att han lämnat Venedig är flera datum utelämnade och försedda med frågetecken i reseberättelsen, så inte heller Mandelgren själv verkar ha kunnat reda ut hur det faktiskt begav sig. Se: LUF – MS, *Passbok för Nils Månsson Mandelgrens resa i Tyskland, Frankrike och Italien åren 1842–1843; 1843* s. 320f.
97. LUF – NMM, *Konsthistoriska anteckningar under en Resa i Danmark, Tyskland, Holland och Belgien, Frankrike och Italien åren 1838 till 1843 af N.M. Mandelgren* s. 26, 41.
98. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 324.
99. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 326.
100. LUF – NMM, *Resanteckningar under Resa 184[2]–3, etc.* s. 348.

JOHAN MÅRTELIUS

Mandelgrens Stockholm

1. Selling 1973 s. 7 ff.; Abrahamsson 2004 s. 126 ff.
2. Stavenow 1972 s. 28–36.
3. Ericson 1996 s. 27–32.
4. Stavenow 1972 s. 29. Selling 1973, s. 11.
5. Bjurström 1992 s. 103.
6. Abrahamsson 2004 s. 108.

7. Enligt *Nordisk familjebok*, Uggleupplagan, Bd. 19 (1913) tillreddes myrbaden av myror eller en dekokt av myror i vattenbadet. Syftet var att syran skulle lindra reumatiska symptom.

8. Lejdegård 2008 s. 35 f. o 316 ff.

9. Stavenow 1968 s. 120.

10. Bergström 1978, s. 147–64.

11. Stavenow 1972 s 38. Se Solfrid Söderlinds artikel i denna bok.

12. Bååth 1918 s 187 ff.

13. Selling 1973 s. 15 ff.

14. Jacobsson 1983 s. 12. Två sektionsritningar från Folklivsarkivet visar här vattentorn i Augsburg.

15. LUF – NMM, 1:9–227:806–807 Foliant.

16. Roth 2009, s. 77.

17. LUF – NMM, Betyg och ansökningar/Monuments Scandinaves: Förteckning över abonnenter

18. Joest 1986, s. 169–88. Byggnaden revs i början av 1900-talet.

19. Middleton 1982, s. 174–195.

20. LUF – NMM 6:12–15:15 (Frankrike) och 6:12–16:16 (Frankrike).

SOLFRID SÖDERLIND

Två förslag till ett museum för nationen – Mandelgren som utopist och pragmatiker

1. Malmborg 1942; Årsboken *Nationalmuseum: byggnaden och dess historia*, Rabén & Sjögren, Sthlm, 1976 innehåller artiklar av Thomas Hall, Bo Grandien och Christian Laine; Widén 2009.

2. Hall 1976 reproducerar Mandelgrens första skiss till museum på Stadsklippan utan kommentar, Per Widén 2009 omnämner det, men utan bild.

3. Sander 1866.

4. Hessler 1942.

5. Bjurström 1992, s. 103–109.

6. Söderlind 1993, s. 94–113.

7. Stavenow 1972; Alm 2020.

8. Hall 1976, s. 10.

9. NM, NMH 20/2008, *Plan Karta öfver Drottningholms Slott och dess Omgifningar projecterade till ett blifvande National Museum*. Jfr *Art bulletin of Nationalmuseum Stockholm* Vol. 15 2008. Cederlöf, U. (red.). Nationalmuseum, Stockholm, 2009, s. 34.

10. Söderlind 1993, s. 96–98.

11. Malmborg 1942, s. 14; Hultmark 1935, s. 547.

12. Hultmark 1935, s. 271–273, 488.

13. Carl Fredrik Sundvall, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Bo Lundström), band 34 (2013–2019), s. 307.

14. Malmborg 1942, s. 15.

15. Malmborg 1942, s. 15–16; Signaturen ”W.”, ”Utdrag af ett Bref från en resande Svensk i Köpenhamn i juni 1828”, *Magasin för konst, nyheter och moder*. Årg. 5 (1828), s. 76–80, 83–88, 91–95.

16. Motion i Riddarhuset 10 december 1828 f.m. *Protocoll, hållna hos Högloflige Ridderskapet och Adeln, vid Lagtima Riksdagen i Stockholm, år 1828* [del 3], Tredje häftet. Sthlm 1830, s. 320.

17. Malmborg 1942, s. 16, förbisåg att brevet fortsattes i november- och decembernumren, men det ändrar inte giltigheten av hans argument. Widén 2009, s. 53, betecknar Klingspor såsom den som ”formellt stod bakom den första motionen”.

18. *Protocoll, hållna hos Högloflige Ridderskapet och Adeln, vid Lagtima Riksdagen i Stockholm, år 1828 och 1829* [del 3], Tjugondesjette Häftet. Sthlm 1831, s. 16–17; Statsutskottets betänkande nr 143.

19. Schaden 1833, s. 102; Dillis 1833; Haller & Lehmrucht 1987.

20. BFA, Oskar I:s enskilda arkiv, dagboksanteckningar vol. 36; BMR nr 157, Oskar I:s egenhändiga agendor; Söderlind 2000, s. 41–61.

21. *Stats-Utskottets Betänkanden under Lagtima Riksdagen i Stockholm 1828–1829. Fjerde Samlingen Andra Bandet Första Häftet af Bihang till RiksStåndens Protocoll*. Sthlm, 1829, s. 276; Malmborg 1941, s. 16f.

22. *Stockholms Posten* 1830-02-06, s. 1 och 2; *Dagligt Allehanda* 1830-02-06, s. 3–4, med påminnelse om insamlingen 1830-02-20. Insamlingen pågår enligt *Wisby Weckblad* 1830-05-07 i huvudstadens boklädor.

23. Malmborg 1942, s. 22. Widén 2009, s. 99.

24. Widén 2009, s. 185f; Görts 1999, s. 72–81. Widén och Görts tolkningar av museitankens bevelsegrunder divergerar.

25. Widén 2009, s. 46–60.

26. Laine 2003, s. 96–97. Malmborg 1942, s. 22, hänvisar till Rydqvist 1833, där det talas om kungens museum på Rosendal som ”en afdelning af ett blifvande National-Museum, för hvilket omsider ständerna få, för nationens egen heder, bevilja ett anslag.” Ang. Sprengtportens motion, Malmborg 1942, s. 23.

27. Hvattum 2017, s. 33–59.

28. SA, Bernhard von Beskows arkiv, mottagna brev, vol. 49. Förslaget har inte tidigare uppmärksamrats. Riksarkivets första ändamålsbyggnad beskrivs i Malmström 1994, s. 49–68.

29. Widén 2009, s. 80 nämner lördagsmöten hos Adolf Ludvig Stierneld redan omkring år 1830.

30. Söderlind 1998, s. 25–38; Nyström 1841.

31. Malmborg 1942, s. 24. Allmänna besvärs- och ekonomiutskottet, som prövade frågan juridiskt, instämde dock i behovet av lokal.

32. Malmborg 1942, s. 20, 23ff.

33. *Helsingborgsposten* 18431021, ”Inpasserade resande 17 oktober: [...] Svenske artisen Mandelgren”.

34. Lejdegård 2008, s. 137–140.

35. Kongl. Maj:ts Nådiga Skrifvelse No 55 1844; i underlaget ingick riksens ständers skrivelse 1840–1841 nr 172, s. 340 och berättelse för 1843 med en tillstyrkan om

bättre lokal för samlingarna efter att riksens ständers revisorer gjort platsbesök på Kongl. Museum.

36. Bondeståndet: Drottningholm, Karlbergs slott, Ulriksdals slott, Garnisons-sjukhuset, Karlsborg. Prästståndet: Helgeandsholmen Garnisonssjukhuset. Borgarståndet: Karlbergs slott. Riddarhuset: kvarteret sydväst om Adolf Fredriks kyrka. Jfr Malmberg 1942, s. 28–33.

37. *Den Konstitutionelle* 1844:1029. Att frågan om Arvfurstens palats redan var utredd och avförd framgår inte.

38. *Stockholms Adresskalender* 1844-01-15, "Mandelgren, N.M., Elev, n. Apelbergsg. 9" och *Stockholms Adresskalender* 1845-01-15 "Mandelgren, N.M., Artist, Handtverkareg. 4". Mandelgrens annonser i *Aftonbladet* för sin "Söndags-Rit-skola" från och med oktober anger att han bor i Westinska huset, och att eleverna ska använda ingången från Kaplansbacken. SSA, Mantalslängd för Stockholm 1847, Kungsholm A Ia:45, kvarteret Pihlträdet, "Mandelgren, Nils Magn. Artist"

39. Malmberg, Stavenow, Bjurström och Alm har uppmärksammat detta förslag. Några av skisserna är avbildade i Malmberg, s. 78–81, Stavenow, s. 27–28 samt Alm, s. 8.

40. Malmberg 1942, 2. 80. Jfr Malmström, Krister, *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920: med en byggnadsantikvarisk inventering*, KVHAA, Diss. Stockholm: Univ. Stockholm, 1990

41. Stavenow 1972, s. 26. Stavenow anger publikationsåret 1840, men avser utan tvivel Couders publikation *L'Architecture et l'industrie comme moyen de perfection sociale*, Paris 1842. Här har jag använt den digitaliserade andra upplagan från år 1844.

42. Couder, 1844, 2 uppl., s. 35.

43. LUF – NMM 6:12–15:15 (Frankrike) och 6:12–16:16 (Frankrike). Se Johan Mårtelius artikel.

44. LUF – NMM, Nils Månsson Mandelgren, Skrivelse till HMK Oskar I, daterat 7 november 1844.

45. Stavenow 1972, s. 29–31. Se Johan Mårtelius artikel i denna bok.

46. LUF – NMM, Koncept till skrivelse till HMK Oskar I, daterat 26 oktober 1844.

47. *AB* 1844-11-15.

48. *Den Konstitutionelle* 1844-11-26.

49. KB, Fredrik Wilhelm Scholanders familjearkiv Is11:1–14; jfr Grandien 1976, s. 64–83.

50. Johannesson 1982, s. 61–64.

51. Lundström 1999, s. 142.

52. *Den Konstitutionelle* 1844-12-17. I en notis i *Den Konstitutionelle* 1845-01-28 kallas Mandelgrens utkast istället för en "chrokan".

53. *Den Konstitutionelle* 1844-12-20.

54. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Lars Fredric Moström till NMM dat. April 1845.

55. Malmberg 1942, s. 31. Statsutskottets skrivelse nr 185 1844-45, dat. 14 februari 1845.

56. Stats-Utskottets Memorial N:o 300, 1845; Hessler, 1942, s. 29–35.
57. [Erik Thyselius], 1896, s. 200. Förstärkta statsutskottets beslut följdes av rikets ständers skrivelse nr 185 den 15 maj 1845 med uppdrag att finna en lämplig plats, varpå en kommitté tillsattes den 27 maj i vilken ingick överståthållaren Jacob Vilhelm Sprengtporten, överintendenten Michael Gustaf Anckarsvärd, byråchefen majoren Otto Modig och professorn Axel Nyström. RA, SE/RA/310437 Kommitté ang. byggnadsplats för ett Nationalmuseum (1845).
58. *Underdänigt utlåtande af comiterade för undersökning af tjenlig byggnadsplats för ett nationalmuseum* 1845, s. 2–3.
59. KB, Bernhard von Beskows journalanteckningar, Ib 26.
60. Baltzar Cronstrand, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av B. Boëthius.), band 09 (1931), s. 338.
61. [Cronstrand, B.], "Om nationalmuseum och något om byggnadskonsten i Sverige", *AB* 18450901. Se även Siljeström 1877.
62. [Cronstrand, B.] *AB* 18450901, 18451229, 18451230. Cronstrand lade till att Nyström hade fått en 14-rumsbostad i Konstakademihuset och att Överintendents-ämbetets memorial till riksdagen 27 augusti 1844 i det finstilta nämnde att museet skulle förses med två tjänstebostäder.
63. [Cronstrand, B.] *AB* 18450607.
64. Malmberg 1942, s. 50 refererar Nordensvan I, s. 472, som citerade ett brev från Nyström till Södermark 19 mars 1845 där han skriver att de enda svenskar som skulle kunna tävla är Blom, Cronstrand och Scholander, och 'det vore ju löjligt, då deras förmåga var för sig är känd'. Malmberg tolkar det som att Nyström undvek tanken på en internationell tävling.
65. Malmberg 1942, s. 40–41. Artikeln var införd i *AB* 18470417.
66. Malmberg 1942, s. 38–40.
67. [Cronstrand, B.] *AB* 18450927.
68. Hofberg 1906, s. 407.
69. Stenroth 2018, s. 156f, 178; Hultmark 1935, s. 16–17; Silfverstolpe 1922.
70. Söderlind 2000, s. 41–61.
71. Malmberg 1942, s. 44. *AB* 1846-02-03 skattar exproprieringskostnaden för fastigheterna i vägsträckningen till ungefär 80 000 Rdr Bco.
72. Malmberg 1942, s. 42–43.
73. Lundström 1999, s. 141. Olof Claes Hjalmar Wijnbladh var underlöjtnant 1847 och lämnade krigstjänsten 1848 för att emigrera till Nordamerika.
74. Malmberg 1942, s. 52–58.
75. RA, Ericssbergsarkivet, Autografsamlingen, Vol. 137: Nils Månsson Mandelgren, Utkast till brev till kronprinsen med förslag om att bruka Drottningholm till Nationalmuseum, daterat Stockholm den 20 December 1847, bild 330–332 (odat. koncept), 333–336 (koncept 20 december 1847).
76. LUF – NMM, Angående utgivna arbeten/ Mandelgren 11–20: Inträdesbiljett till Palais de Trianon, Versailles 1843.

BJÖRN LARSSON

Mandelgren och Konstfack

1. Nils Månsson Mandelgren, *Slöjdföreningens och dess skolas stiftelse*, Häggström, Stockholm, 1865, s. 9.
2. KA, Ur Mandelgrens brev till Konstakademien. Kongl. Akademiens för de fria konsterna handlingar 1844/45, Dagbok 5 oktober 1844 §5, brev från Mandelgren, registratur 52.
3. Nils G. Wollin, *Från ritskola till Konstfackskola*, 1951. s. 11.
4. Mandelgren 1865, s. 11.
5. LUF – NMM, ”Förteckning på de elever som begagna undertecknads Söndags-skola kongliga akademien för de fria konsternas lokal vid Röda bodarna som börjar den 20 oktober 1844”.
6. Den geometriska teckningsläran översattes till svenska 1853; Hetsch, Gustav Friederich & Ursin, Georg Fredrik, *Förklaring till geometrisk konstruktions-lära för konst- och handtverksskolor*, Malmö, 1853
7. Wollin 1951, s. 25. Mandelgrens teckningar från studietiden i Köpenhamn finns i de delar av Slöjdskolans arkiv som förvaras på Konstfack.
8. Mandelgren 1865, s. 11.
9. Ett intressant exempel på hur mönsterböckerna och undervisningen på Rit-skolan kunde påverka arbetet i Stockholms möbelverkstäder, samt en kortare presentation av Friedrich Rambachs verksamhet, finns i Hidemark 1976.
10. Wollin 1951, s. 25–28.
11. Wollin 1951, s. 24, uppger däremot att avgiften sänktes från 1 Rdr Bco initialt till 3 Rdr Bco för fem månader.
12. Mandelgren 1865, s. 12.
13. Ibid.
14. Ibid.
15. Mandelgren 1865, s. 16.
16. Wollin 1951, s. 34.
17. Wollin 1951, s. 33–34.
18. Frost 1988, s. 152–159.
19. Wollin 1951, s. 35. Baltzar Cronstrand, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av B. Boëthius.).
20. Konstfacks arkiv, Slöjdskolans arkiv, planscher märkta ”N. M. Mandelgren.
21. Wollin 1951, s. 151.
22. LUF – NMM, Biografier och personalia, Mandelgrens redogörelse till Com-mersekollegium 1873.
23. Wollin 1951, s. 195.
24. Nya Dagligt Allehanda 2/12 1872.
25. LUF – NMM, Brev i mappen ”Rörande Museum vid Slöjdskolan 1868–69. Samlingskartong 31.
26. LUF – NMM, Personalia. Nr IX–XIII Personalia. Utdrag ur protokollet vid

kyrkostämman från Ås församling angående donation av äldre kyrkliga föremål till Slöjdskolan i Stockholms museum.

27. Wollin 1951, s. 270.
28. Slöjdskolans arkiv, Inkomna handlingar 1897.
29. Wollin 1951, s. 270.
30. Frost 1988, s. 134.
31. Wollin, sid 360. Hundraårsjubileet firades alltså 1946. Under många år ansågs lärosätets födelseår vara 1846, alltså det år då Svenska Slöjdföreningens skola startade sin verksamhet. Från och med 1960-talet började man i stället räkna jubileerna från Ritkolans startår 1844.
32. Wollin, s. 9.
33. Tekniska skolans arkiv, Styrelseprotokoll med bilagor 1943–1945 A1A:28. Jfr även Wollin, s. 344.
34. Telefonsamtal med Torvald Berg 28/12 2023.
35. Sandström 1962.
36. Svensson 1999.
37. Mandelgren har avbildats vid ett flertal tillfällen och av olika konstnärer, men den karaktäristiska hårlocken som skapar djup och form i medaljongen går bara att se på ett annat ställe. Det verkar troligt att Christian Berg letade upp Nils von Dardels teckning i Nordiska museets arkiv och lånade hårlocken, polisongerna, mustaschen därifrån samt också något vid hakan. I övrigt är de två porträtten inte alls särskilt lika.
38. Enligt telefonsamtal med Henry Svensson 6/2 2024.
39. 120-årsjubileet omnämns i rektor Åke Huldts förord i *Konstfacks årsredovisning* 1974/1975, s. 4.

LENNART PETTERSSON

Mandelgren och Konstnärsgillet

1. Redan till det konstituerande mötet den 27 januari 1846 flyttade man verksamheten till det så kallade Kirsteinska huset. Under 1849 samlades man i de la Croixs salong och från 1850 återigen i Kirsteinska huset. Under de sista åren, när verksamheten var på nedgång, höll man troligen till hemma hos varandra men det finns inga belägg för det. Bringéus 1972 nämner dock att sammankomster hölls i den södra av Davidsons paviljonger på Drottninggatan 71.
2. Habermas 1998 s. 57–71.
3. Nordmark 1989.
4. Smith 1989.
5. Putnam 1993.
6. Jansson 1985 s. 18–19.
7. Söderlind 1999 s. 25–38.
8. Söderlind 1993 kap. 2., Bengtsson 1999 s. 143–229.
9. Jacobsson 1983 och Stavenow 1972.
10. Josephson 1922, Borelius 1928, Thordeman 1961 och Nordensvan 1925.

11. Hyltén-Cavallius 1929.
12. Ahnfelt 1879.
13. Jacobsson 1983 s. 14–15.
14. Pettersson 2000.
15. KB, Konstnärsgilletts handlingar.
16. Abrahamsson 1986 s. 277.
17. Jansson 1985 s. 18–19.
18. Back 1967.
19. Jansson 1985 s. 19, Habermas, 1998, s. 79–90.
20. Jansson 1985 s. 40ff.
21. Berg, 1873, s. XI–XII.
22. Hyltén-Cavallius 1929 s. 126.
23. Ahnfelt 1879 s. 113.
24. KB, Konstnärsgilletts handlingar, Vo 24:4 och Vo 24:5a
25. Hyltén-Cavallius 1853 s. 228–229.
26. Stadgar 1846 s. 3.
27. KB Konstnärsgilletts handlingar Vo 24:4, § 1. 27 januari 1846.
28. Høyen, 1844 och Hobolt 1992.
29. Eriksson och Pettersson, 1999, s. 93–107.
30. Post- och Inrikes Tidningar 1847-12-02. Föredraget publicerades i samma tidning 1847-12-10.
31. KB, Konstnärsgilletts protokoller, Vo 24:4, § 1. 27 januari 1846.
32. Lundin och Strindberg, 1974, s. 462.
33. Jfr Habermas 1998 och Jansson 1985.
34. Hyltén-Cavallius 1853 s. 228–229.
35. Hyltén-Cavallius 1929 s. 126.
36. Lindwall 1986 s. 32ff.
37. Nordensvan 1906 s. 9–12.
38. Hyltén-Cavallius 1853 s. 228–229.
39. Høyen, 1844 s. 1–19 och Hobolt 1992.
40. Nordensvan 1906 s. 9ff.
41. Smith 1991 s. 14.
42. Hyltén-Cavallius 1929 s. 122, jfr Noack 1907 s. 238–255 och di Majo 1996 s. 73.
43. KB, Konstnärsgilletts protokoller, Vo 24:4, Protokoll för Konstnärsgilletts möte, 10 mars 1846.
44. Pettersson 2000 s. 87–90.
45. Svenska tidningen 17 december 1851, Stockholms Dagblad 18 december 1851.
46. Pettersson 2000 s. 121–123, Jansson 1985 s.s. 15, 40–50, Hellberg 1855.
47. Pettersson 2000 s. 213.
48. Post- och inrikes tidningar 9 mars 1848, Stockholms dagblad 16 mars 1848, Post- och inrikes tidningar 13 december 1848.
49. Pettersson 2000 s. 91–92.
50. Pettersson 2000 s. 88.
51. Hyltén-Cavallius 1929 s. 122.

52. Hyltén-Cavallius 1929 s. 122.
53. Stavenow 1972.
54. Pettersson 2000, s. 213.
55. Pettersson 2000 s. 66ff.
56. Jfr. Grandien 1987.
57. Pettersson 2000 s. 52.
58. Några år senare publicerade han dock *Om institutet för döfstumma och blinda i Sverige: jemte en kort öfversikt af likartade stiftelser i främmande länder*. Manillainstitutet, Manhem, 1854.
59. Hylten-Cavallius 1929 s. 122.
60. Hobolt 1992 s. 168–180.
61. Pettersson 2000 s. 91–92.

MATTIAS LEGNÉR

Mandelgrens relation till Bror Emil och Hans Hildebrand

1. Hillström 2006 s. 49ff.
2. Molin 2003. Se även Påvel Nicklassons artikel i denna bok.
3. Legnér 2004.
4. Berg, SBL; Andreas Alms artikel i denna bok.
5. Pettersson 2000. Se även Lennart Petterssons artikel i denna bok.
6. KB, Hyltén-Cavallius brevsamling, NMM till Hyltén Cavallius 25/11 1865.
7. KB, Hyltén-Cavallius brevsamling, NMM till Hyltén Cavallius 27/1 1866. Se även Björn Larssons artikel i denna bok.
8. Liepe 2018.
9. Welinder 1994 s. 151.
10. Hillström 2006 s. 120.
11. Arcadius 1997 s. 76ff.
12. Arcadius 1997 s. 40.
13. Arcadius 1997 s. 42.
14. Hillström 2006 s. 96. Se även Alm 2021.
15. Stavenow 1972 s. 63–65.
16. ATA, Bror Emil Hildebrands personarkiv, brev från NMM till Bror Emil Hildebrand 30/6 1847 och utan datum 1848.
17. Mandelgren 1876 s. 11.
18. Alm 2019 s. 14.
19. Citerade i Stavenow 1972 s. 71.
20. Stavenow 1972 s. 53. Se Söderlinds artikel i denna bok.
21. Om jämförelsen Sverige–Danmark se Liepe 2018 s. 31–33. Se även Solfrid Söderlinds artikel i denna bok.
22. Alm 2020 s. 13.
23. Citerat i Stavenow 1972 s. 53.
24. Citerat i Stavenow 1972 s. 53.
25. Stavenow 1972 s. 71.

26. Stavenow 1972 s. 75.
27. Citerat i Stavenow 1972 s. 75.
28. Citerat i Stavenow 1972 s. 20.
29. Citerat i Werdenfels 1992 s. 20.
30. Mandelgren till Bror Emil Hildebrand 18/3 1866, ATA.
31. LUF-NMM, Betyg och ansökningar/Monuments Scandinaves: Förteckning över subskribenter.
32. Utlåtandet finns återgivet i Mandelgren 1876 s. 19–25.
33. Vitterhetsakademien 1869 s. 371.
34. Werdenfels 1992 s. 22.
35. Stavenow 1972 s. 120.
36. Stavenow 1972 s. 123; Werdenfels 1992 s. 20.
37. Stavenow 1972 s. 127ff.
38. Nordbladh 2005 s. 354.
39. Stavenow 1972 s. 71.
40. Stavenow 1972 s. 75.
41. KB, Hyltén-Cavallius brevsamling, NMM till Hyltén Cavallius, 25/11 1865.
42. KB, Hyltén-Cavallius brevsamling, NMM till Hyltén Cavallius, 27/1 1866.
43. Stavenow 1972, s. 70.
44. KB, Hyltén-Cavallius brevsamling, NMM till Hyltén Cavallius 1/4 1866.
45. KB, Hyltén-Cavallius brevsamling, NMM till Hyltén Cavallius 8/9 1866.
46. KB, Hyltén-Cavallius brevsamling, NMM till Hyltén Cavallius 26/9 1866.
47. KB, Hyltén-Cavallius brevsamling, NMM till Hyltén Cavallius 1/11 1866.
48. Legnér 2024.
49. Hillström 2006 s. 159. Bengtsson 2000 visar hur Amalia Lindegrens målning ”Lillans sista bädd” gestaltades av Hazelius enligt denna princip.
50. Liepe 2018 kap. 2.
51. Stavenow 1972 s. 114ff.
52. *Svenska fornminnes-föreningens uppkomst, stadgar och frågformulär*. 1870, s. 14–17. Hillström 2006 s. 104f.; Alm 2021.
53. Stavenow 1972 s. 119.
54. *Svenska fornminnes-föreningens uppkomst, stadgar och frågformulär*. 1870, s. 4: ”De fornminnesföreningar, som under senare åren blifvit stiftade i åtskilliga svenska landskap, sakna samband med hvarandra och till en del äfven materiella och konstnärliga hjälpmedel för en tillfyllestgörande publikation af redogörelserna för sina forskningar och fynd. De hafva också lagt sig mera uteslutande vinn om egentligen så kallade fornsaker och minnen från den förkristliga tiden, än om sådana fornlemningar, som förete ett konsthistoriskt intresse. Detta kan i viss mån äfven sägas vara fallet med Vitterhets- Historie- och Antiqvitets-akademien, som visserligen på sista tiden äfven egnat uppmärksamhet åt konstminnesmärken, men saknar tillräckliga medel och krafter att göra detta i ett så stort omfång som önskligt vore.”
55. Stavenow 1972 s. 119.
56. *Svenska fornminnes-föreningens uppkomst, stadgar och frågformulär*. 1870, s. 14.

57. Werdenfels 1992 s. 63.
58. Nordbladh 2005 s. 355.
59. Baudou 1997 s. 54.
60. Stavenow 1972 s. 118.
61. Citerat i Mandelgren 1876, s. 24.
62. Stavenow 1972 s. 103.
63. Mandelgren 1872 s. 87.
64. Mandelgren 1876.
65. Mandelgren 1876 s. 7, 25.
66. Mandelgren 1876 s. 30.
67. Stavenow 1972:90
68. Nordbladh 2005 s. 358.
69. Nordbladh 2005 s. 353.
70. Gillberg och Jensen 2007 s. 18ff.

MARIE STEINRUD

De mandelgrenska samlingarna, Hazelius och Nordiska museet

1. KB, Hyltén-Cavallius arkiv, Brev från NMM till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius 1881-11-13.
2. KB, Hyltén-Cavallius arkiv, Brev från NMM till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius 1882-11-13.
3. Palmborg 1986, s. 7–19.
4. Glase & Härén 1988 s. 202.
5. Bergman 1998 s. 7–8, 11.
6. KB, Hyltén-Cavallius arkiv Brev från NMM till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius 1877-03-01.
7. KB, Hyltén-Cavallius arkiv Brev från NMM till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius 1879-03-14.
8. Lundin 1899-04-08.
9. Stavenow 1972 s. 94; NMA, Ämnessamlingen. Brev och manuskript, hyreskontrakt mellan F. T. Berg och NMM, Brev och manuskript; se även Överståthållarämbetet, Skatteverket. Rotemännens arkiv. Rote 13 Stadsgårdsroten DIa:454, SSA.
10. Bringéus 1990 s. 13f.
11. Bringéus 2010, Insulander 2010.
12. Stavenow 1972 s. 71ff, 102f. Se Legnérs bidrag i denna bok.
13. NMA, Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen, Sofi Hazelius dagbok.
14. Stavenow 1972 s. 9ff; Nyström 1998 s. 55.
15. Stavenow s. 12.
16. Stavenow 13f, Berg 1985–1987 s. 44.
17. Berg 1985–1987 s. 44.
18. NMA, Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen, Artur Hazelius dagbok 15/11 1872.
19. Bringéus 1972.

20. Ullén 1977.
21. Ullén 1977; Nyström 1998 s. 70f.
22. Klein 1930.
23. Holmgren 1926 212f.
24. Nyström 1998 s. 55f.
25. von Dardel 1920 s. 164.
26. Stavenow-Hidemark 1998 s. 48.
27. Stavenow-Hidemark 1998 s. 49; Alm 2022 s. 43–46.
28. Stavenow-Hidemark 1998 s. 48; Bringéus 1972 s. 24.
29. Frick 1979 s. 85ff.
30. Hammarlund-Larsson 1998 s. 188f, 192.
31. Baudou 2001 s. 89ff; Berg 1985–1987 s. 44.
32. NMA, Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen, Brev från NMM till Artur Hazelius 1875-05-03.
33. NMA, Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen, Brev från NMM till Artur Hazelius 1889-08-04.
34. Inventarienummer NM.0059770.
35. Här finns bland annat en kaffekvarn (NM.0009735), kam (NM.0055327), sigillstamp (NM.0009870), ring (NM.0055490).
36. Se Söderlinds artikel ”Mandelgrens förlängda arm” i denna bok.
37. NMA, Brev från NMM till Artur Hazelius 1890-09-02, 1890-10-15, 1891-01-23, Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen; Jacobsson 1975, s. 80f.
38. NMA, Brev från NMM till Artur Hazelius 1893-09-24, Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen.
39. NMA, Se brev från NMM till Artur Hazelius 1897-11-24, 1897-11-30, 1898-01-22, Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen.
40. Bergman 1998 s. 8ff.
41. LUB – NMM, Brev från Gustaf Henrik Brusewitz till NMM 1881-01-21.
42. LUB – NMM, Brev från Gunnar Olof Hylltén-Cavallius till NMM 1879-04-29.
43. LUB – NMM, Brev från Gustaf Henrik Brusewitz till NMM 1881-02-25.
44. Stavenow 1972 s. 109.
45. SSA, Bouppteckning efter Nils Månsson Mandelgren, Stockholms rådhusrätt, 1a avdelningen F1A: 762, se även Palmborg 1986.
46. KB, Gunnar Olof Hylltén-Cavallius arkiv, Brev från NMM till Gunnar Olof Hylltén-Cavallius 1887-09-24.
47. LUB – NMM, Brev från Artur Hazelius till Nils Månsson Mandelgren 1891-01-13.
48. NMA, Brev från NMM till Artur Hazelius 1896-07-21, Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen.

PÅVEL NICKLASSON

Mandelgren och arkeologihistorien

1. Baudou 2004.
2. Gräslund 1974; Klindt-Jensen 1974; Trigger 2006.
3. Hildebrand, B. 1937–1938.
4. Se bland annat: Molin 2003; Molin, Nordlund 1999; Nicklasson 2011a, 2011b, 2015, 2020.
5. Molin 2003; Nicklasson 2012.
6. Baudou 2001 s. 96.
7. Nordbladh 2005; Om Hildebrands bakgrund och uppväxt: Gustavsson 2009.
8. I *Congrès Archéologique International Anvers 1866–1867*, s. 28, anges Mandelgren som svensk representant och som arkeolog. Om konstnär- och författarföreningen vid Världsutställningen i Paris år 1867 se Ullén 1977 s. 197.
9. Welinder 1994 s. 220.
10. Jag analyserar den förhistoriska arkeologins framväxt på 1860-talet i Nicklasson (In press).
11. Hildebrand, H. 1866 kapitel 1–2; Montelius 1874, kapitel 1.
12. Ullén 1977.
13. Om Nilsson och den komparativa metoden se: Nicklasson 2018 s. 92ff.
14. Nicklasson 2018 främst s. 97ff.
15. Nilsson 1838–1843; Om *Ur-invånare* och Nilssons förstudier se: Nicklasson 2021.
16. Sjöborg 1822–1830.
17. Sjöborg 1815; 1828. Händelserna runt antagandet av fornminnesföreningen och konkurrensen mellan Sjöborgs och Wallmans texter beskrivs i Nicklasson 2011 s. 362ff.
18. Van Riper 1993 s. 15ff.
19. Mandelgren 1982, Bengt Jacobsson Efterord s. II.
20. Legnér 2004.
21. Jacobsson 1975 s. 81f.
22. Mandelgren 1889.
23. Mandelgren 1876.
24. LUB, Sven Nilssons samling, Mandelgren till Sven Nilsson 18 december 1876.
25. Mandelgren 1876 s. 27.
26. Mandelgren 1876 s. 28.
27. Gustavsson 1993.
28. Axelsson, Sjögren 2000; Sjögren 2003; Axelsson 2010.

KARIN GUSTAVSSON

Mandelgrens ofullbordade

1. Formulering i Mandelgrens testamente, återgivet i Palmborg 1986 s. 11.
2. Stavenow 1972 s. 109ff. Se även Steinruds artikel i denna bok.
3. Palmborg 1986 s. 11.

4. Dokumentation om gåvorna till Konstnärsklubben i LUF – NMM, ”Handlingar utan nummer / Geografi / Gåfva till konstnärsklubben”.
5. LUB, Elof Tegnér's samling, Brev från Lunds universitetsbibliotek undertecknat A. J. Palm, till NMM 17/4 1890.
6. Lunds universitets årsberättelse 1890.
7. NMM till Gustaf Ljunggren 1881-09-07, återgivet i Palmborg 1986 s. 8.
8. Odaterat brev från Gustaf Ljunggren till NMM, återgivet i Palmborg 1986 s. 10.
9. LUF – NMM, Koncept till brev till Elof Tegnér från NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref. Brevutkast till Elof Tegnér från NMM angående dennes donation av sin samling till Lunds universitet.
10. Palmborg 1986 s. 12.
11. Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 17/10 och 21/11 1872, återgivet i Stavenow 1972 s. 100.
12. Stavenow 1972 s. 74.
13. Kugler 1850, s. 231; 1851, s. 29f.; 1855, s. 212f.
14. Stavenow 1972 s. 96.
15. Åberg 1935 s. 3.
16. ÖM, Opublicerat manus i Gustaf Åbergs personarkiv, mappen ”Mandelgren”.
17. Stavenow 1972 s. 94 ff.
18. Brev från NMM till Gustaf Ljunggren 7/9 1881, återgivet i Palmborg 1986 s. 9.
19. Stavenow 1972 s. 100.
20. Stavenow 1972 s. 102ff.
21. Lunds universitets årsberättelse 1901–02.
22. Lunds universitets årsberättelse 1901–02.
23. LUB, Ewert Wrangels samling, Brev från Jacob Hägg till Ewert Wrangel 1901-08-01.
24. LUB, Ewert Wrangels samling, Brev från Jacob Hägg till Ewert Wrangel 1901-11-28.
25. LUB, Ewert Wrangels samling, Brev från Jacob Hägg till Ewert Wrangel 1905-05-26.
26. Gavel 1971–1973, s. 614.
27. Lunds universitets årsberättelse 1902–03.
28. Wrangel 1903 s. 314.
29. Paulsson 1974 s. 44.
30. JLM, Algot Fribergs personarkiv, Wrangel till Friberg 1903-11-02.
31. JLM, Algot Fribergs personarkiv, Wrangel till Friberg 1906-12-09.
32. LUB, Ewert Wrangels samling, Algot Friberg till Wrangel 1910-03-25.
33. LUB, Ewert Wrangels samling, Algot Friberg till Wrangel 1910-05-30.
34. LUB, Ewert Wrangels samling, Algot Friberg till Wrangel 1910-06-03.
35. LUB, Ewert Wrangels samling, Brev från P G Vejde till Ewert Wrangel 1910-04-13.
36. LUB, Ewert Wrangels samling, Brev från P G Vejde till Ewert Wrangel 1910-04-24.

37. JLM, Algot Fribergs personarkiv, Algot Friberg till Wrangel 1913-01-20.
38. LUB, Ewert Wrangels samling, Brev från Algot Friberg till Ewert Wrangel 1916-05-21.
39. Lunds universitets årsberättelse 1910-11.
40. Wrangel 1918 s. 3.
41. Josephson 1967 s. 137.
42. LUB, Ragnar Josephsons arkiv, Brev från Ewert Wrangel till Ragnar Josephson 1929-06-02.
43. Josephson 1936.
44. LUB, Ewert Wrangels samling, Brev från Gustaf Åberg till Ewert Wrangel 1936-07-09.
45. LUB, Ragnar Josephsons arkiv, Brev från Gustaf Åberg till Ragnar Josephson 1942-10-15.
46. En arkivserie med förfrågningar angående Mandelgrenska samlingen finns idag hos LUF, med ett innehåll som tar sin början 1926, då samlingen fanns hos konsthistoriska institutionen (LUF. Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4 B:1-3). Förfrågningar och annan dokumentation om samlingen återfinns också hos Lunds universitetsarkiv (LUA), där i konsthistoriska institutionens arkiv, liksom i Etnologiska institutionens med Folklivsarkivets ämbetsarkiv som också förvaras hos LUA.
47. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F 4B:2. Brev från Tora Göransson till Bror Jansson 1958-12-11. Jansson hade tjänstgjort 1942-44 vid Lunds universitets folkminnesarkiv.
48. Bringéus 1982 s. 3.
49. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, vol. F3A:6, "Kongresser, konferenser symposier", PM undertecknat Brita Egardt. Av brev från henne till Sigfrid Svensson framgår att hon haft som uppgift att författa en mer omfattande skriftlig beskrivning till utställningen, men att hennes familjesituation förhindrat detta.
50. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F 4B:2. Brev från Lunds universitets konstmuseum till Aron Borelius 1953-06-05, Brev från Aron Borelius till Lunds universitets konstmuseum 1956-08-25.
51. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4B:2. Det framgår av kopia på brev till Borelius författat av Tora Göransson 18/5 1957, där Borelius tackas för det skänkta materialet. Materialet bör höra samman med SOU 1956:3, *Restaurering av Uppsala domkyrka: Förslag avgiven av Uppsala domkyrkas restaureringsakkunniga*, Sthlm 1956, eftersom Aron Borelius var sakkunnig i utredningen, som överlämnades 26 november 1955.
52. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol Vol F 4B:2, PM och materialbeskrivning upprättade 1961-11-29 och undertecknade Bengt-Åke Kimbré.
53. LUA, konsthistoriska institutionen, vol E1:5, Skrivelse från Aron Borelius till Drätselnämnden vid Lunds universitet 13/10 1961.

54. LUA, konsthistoriska institutionen, vol E1:6. Tjänstgöringsintyg för Tora Göransson skrivet av Aron Borelius, daterat 11/9 1962.
55. LUA, konsthistoriska institutionen, vol E1:7, PM för höstterminen 1963.
56. LUA, konsthistoriska institutionen, vol E1:7, Tjänstgöringsintyg för Bengt-Åke Kimbré daterat 30/6 1964.
57. ÖM, mapp märkt "Mandelgren" i Åbergs personarkiv, Brev från Aron Borelius till Gustaf Åberg 1961-01-02.
58. ÖM, mapp märkt "Mandelgren" i Åbergs personarkiv, Brev från Aron Borelius till Gustaf Åberg 1961-11-15.
59. LUA, konsthistoriska institutionen, vol E1:7. Brev ställt till en avlägsen släkting till Mandelgren från Borelius sekreterare den 10/9 1963. Radioföredraget finns inte bevarat som inspelning, däremot finns det i transkriberad form hos KB, signum K 63/3867.
60. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol FB:2, brev skickade till olika frågeställare.
61. LUA, Drätselnämnden vid Lunds universitet, protokoll för åren 1961–63. Drätselnämnden, vol A 5:5, bilagor till protokoll 1961–63.
62. LUA, Drätselnämnden, vol A 5:5, bilagor till protokoll 1961–63, Förslag till skrivelse till Drätselnämnden angående användningen av Mandelgrenska fonden, författad av en kommitté som haft i uppdrag att se över fondens nyttjande, daterad 1/9 1962 men inte hanterad förrän i mars 1963.
63. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, Vol FB:2, Skrivelse daterad 25/11 1959.
64. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, Vol FB:2, Enligt kvittens undertecknad av Bengt-Åke Kimbré 9/4 1963.
65. Sven Sandström: *Passion och repression*, kapitlet "Studietiden" <https://www.svensandstrom.se/studietiden.html>
66. Sven Sandström: *Passion och repression*, kapitlet "Åren som docent" <https://www.svensandstrom.se/aren-som-docent.html>
67. LUA, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, institutionsnämndens protokoll vol A2:1, protokoll fört vid sammanträde 1969-05-20.
68. Egardt 1969 s. 1.
69. LUA, Beslut vid sammanträde med konsistoriet den 16/12 1971, § 244. Utdrag ur protokoll: Rektorsämbetets kansli 1977–2008, vol F 4 BB:8 (Handlingar rörande diverse inrättningar med mera. Serie 2).
70. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4B:3, Brev från antikvarien Stig Stenström vid det som då fortfarande hette K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens arkiv, daterat 29/1 1970, ställt till konsthistoriska institutionen.
71. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4B:3, Brev från Åke Werdenfels till Stenström, 3/2 1970.
72. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandel-

grenska samlingen, vol F4B:3, Nämns i brev till Bjarne Stoklund från Inga Henriks-son, LUF, daterat 24/1 1977.

73. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4B:3, Nämns i brev från Åke Werdenfels till pastorsämbetet i Halltorp, 11/9 1975.

74. Stavenow 1972 s. 109.

75. Bringéus 1985 s. 6.

76. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, Vol FB:2, Brev från Kurt Bengtsson, Höganäs, till Konsthistoriska institutionen 7/3 1964.

77., LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, Vol FB:2, Ragnhild Boström 8/3 1966.

78. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4B:3, Brev från Ragnhild Boström till Åke Werdenfels 18/2 1970.

79. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4B:3, Brev från Birgitta Dandanell 27/10 1975 ställt till Bengt Jacobsson.

80. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4B:3, Brev från Gunvor Svartz-Malmberg 16/3 1976.

81. LUF, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, serie rörande Mandelgrenska samlingen, vol F4B:3, Brev från Åke Werdenfels till Gunvor Svartz-Malmberg 25/3 1976.

82. Svanberg 2009 s. 79f.

SOLFRID SÖDERLIND

Mandelgrens förlängda arm

1. LUB, Mandelgrens samling, Brev från L.F. Moström till NMM 18/12 1839.

2. Han var möjligen son till daglönaren och ullmeleraren Johan (Jan) Israel Moström, född 1767 i Motala och död i Norrköping 1823, som vid tidpunkten för Lars Fredrics födelse var gift med Cajsa Pehrsson och hade en dotter, född 1803, i hushållet i kvarteret Buten och Krokek. Källa: Norrköpings S:t Olai AI:4 (1756–1816) Bild 430 / Sida 802

3. ArkivDigital: Norrköpings S:t Olai (E) AI:4 (1756–1816) Bild: 395 Sida: 732. Där boende i fabrikskvarter Hennings kvarter Krogen, hos en "kläd.v" Ryberg och hans hustru Sofia, vilka har Lars Fredric och ett annat fattighjon i hushållet; ArkivDigital: Norrköpings S:t Olai AI:23 (1821–1828) Bild 127/Sida 124. Lars Fredric Moström bor då i Norrköpings S:t Olai församling, kv. Gubben, och benämns "tjenstegossen" med anteckningen att han flyttat "till Stockh. /3 23", strax nedanför pigan Lotta Carlsdotter, född 1798-03-25, som också har utflyttat till Stockholm " /3 23". Kanske är det trots felaktiga förnamnsinitialer han som under beteckningen "Fader- och Moderlösa Gossen J.P. Moström" förtecknas bland dem

som åtnjutit fattigmedel i Norrköping under året 1822 enligt Norrköpings Tidningar 1823-04-26, bihanget.

4. ArkivDigital: Klara (A, AB) AI:62 (1835) Bild: 44 Sida: 79.

5. LUF – NMM, Biografier och personalia /Mandelgren 1813–1832 och 1842: Brev från L.F. Moström till NMM 18/12 1839.

6. LUF – NMM, Biografier och personalia / Diverse konst-notiser, anvisning på på författar: Brev från L.F. Moström till NMM 22/3 1844.

7. LUB, Mandelgrens samling. Brev från L.F. Moström till NMM, dat. Berlin 25/11 1844.

8. Av brevet framgår inte mer om Kjellbergs person och tillvaro i Berlin. Albert Theophron (eller Theophilus) Kjellberg, som av Hultmark 1935, s. 150, betecknas som målare, ställde ut tre kopior på Konstakademien i Stockholm 1831 och tre målningar 1856. Hans liv kan följas i mantalsregistren, inledningsvis i Norrköping, se <https://www.signaturer.se/Sverige/CarlSchwab.htm>.

9. Akademie der Künste [hrsg.], *Verzeichniss der Werke lebender Künstler auf der ... Ausstellung der Königlichen Akademie der Künste zu Berlin im Landesausstellungsgebäude*, Berlin 1844.

10. LUB, Mandelgrens samling, Brev från L.F. Moström till NMM dat. April 1845.

11. LUF – NMM, Biografier och personalia / Diverse konst-notiser, anvisning på på författar: Brev från L.F. Moström till NMM 22/3 1844.

12. ArkivDigital: Storkyrkoförsamlingen (A, AB) AI:49 (1850–1851) Bild: 89 Sida: 167. I mantalsuppgifterna varierar Moströms titel mellan förutvarande krigshovrättspostiljon och före detta vaktmästare, medan bouppteckningen från 1870 uppger att hans yrke var resebetjänt. Se Bouppteckningen: Stockholms rådhusrätt 1:a avdelning (A, AB) F1A:628 (1870) Bild: 7160 Sida: 237.

13. LUB, Mandelgrens samling, Brev från L.F. Moström till NMM 16/6 1848.

14. LUB, Mandelgrens samling, Brev från L.F. Moström till NMM 28/3 1854.

15. LUB, Mandelgrens samling, Brev från L.F. Moström till NMM 28/3 1854.

16. LUF – NMM, Forskning Sverige A /Resan 1856, L.F. Moström till NMM 27/1 1857.

17. LUF – NMM, Forskning Sverige A /Resan 1856, L.F. Moström till NMM, odat.

18. LUB, Mandelgrens samling, N.M.4, Brev från Elias Lagerheim till NMM 27/10 1854.

19. LUF – NMM, Betyg och ansökningar / Monument Scandinave : Förteckning över subskribenter 1854–1858, s.2.

20. LUB, Mandelgrens samling, N.M.4, Brev från Elias Lagerheim till NMM 2/1 1863.

21. LUB, Mandelgrens samling, N.M.4, Brev från Elias Lagerheim till NMM 16/9 1847; 7/7 1855.

ANDREAS ALM

*Ensamvarg eller familjeman?
– Mandelgrens släkt, familj och vänner*

1. Se ansedel för Sissa Månsdotter (1817–1847) utförd av Kullabygdens släktforskare samt Henrik Ranbys kapitel i detta verk.
2. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 1/12 1880 och 23/8 1880.
3. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 4/8 1880.
4. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 4/8 1880.
5. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, P.M. angående August.
6. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, P.M. angående August.
7. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar Kopia av brev från August Pehrsson till Hanna 14/2 1879.
8. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, P.M. angående August.
9. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brevutkast från NMM till Carl Fredrik Schweitz.
10. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 17/7 1880.
11. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 4/8 1880.
12. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 4/8 1880.
13. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 1/12 1880.
14. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 23/8 1880.
15. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brevutkast från NMM till Carl Fredrik Schweitz.
16. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, P.M. angående August.
17. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brevutkast och anteckning om att han skrivit till rektorn den 22/9 1880.
18. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 4/8 1880; Brev från Bengta till NMM 2/10 1880.
19. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 3/9 1880.
20. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 24/10 1880.
21. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 4/8 1880.
22. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 4/8 1880.

23. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 17/7 1880.
24. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 1/8 1880.
25. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 1/8 1880.
26. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 24/10 1880 och 1/12 1880.
27. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 14/3 1867.
28. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 24/3 1867.
29. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 1/4 1867.
30. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Bengta till NMM 2/10 1880.
31. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Hanna till NMM 1/8 1880.
32. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Bengta till NMM 2/10 1880.
33. LUF – NMM, Resor, Hannas bref o handlingar, Brev från Bengta till NMM 17/7 1893.
34. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 21/11 1867.
35. Hyltén-Cavallius 1929, s 122; Även cit. i Stavenow, 1972, s. 58.
36. Stavenow, 1972, s. 144.
37. Hyltén-Cavallius 1929, s 260.
38. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 14/1 1865.
39. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 9/2 1878 och 25/10 1878.
40. LUB, Mandelgrens samling, Hyltén-Cavallius till NMM 5/2 1880.
41. LUB, Mandelgrens samling, Hyltén-Cavallius till NMM 14/12 1881.
42. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 14/1 1865.
43. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 30/8 1867.
44. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 1/11 1866.
45. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 27/3 1882.
46. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 31/3 1882.
47. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 10/8 1880, Hyltén-Cavallius tackar för att Mandelgren introducerade Gunnar för Westin.
48. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Gunnar Hyltén-Cavallius till NMM 20/3 1877.
49. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius i november 1867.
50. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius,.
51. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 30/3 1868.
52. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 1/4 1866.
53. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 5/4 1866.
54. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 26/9 1866.

55. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 19/4 1869.
56. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 21/2 1879.
57. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Hyltén-Cavallius till NMM 23/1 1867.
58. *Smålandsposten* 16/7 1889. Citatet finns även publicerat i Stavenow s. 147f. och Jacobsson s. 25.
59. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Gunnar Hyltén-Cavallius till NMM den 5/7 1889.
60. LUB, Mandelgrens samling, Brevkoncept från NMM till Sophie Hyltén-Cavallius, odat..
61. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Sophie Hyltén-Cavallius till NMM den 7/12 1890. ”Ack hvad du har haft mycken kostnad och mycket bråk med denna dyrbara bågare, ett blifvande kärt min[ne] af en fullgod och trofast man, en vän till vår familj! Ja, Gud löne dig därför! [...] Gör nu såsom du för godt finner med den dyrbara pjesen. Du borde vara med när den för första gången presenteras i familjen!”
62. LUB, Mandelgrens samling, Brev från Sophie Hyltén-Cavallius till NMM 27/12 1890.
63. KB – GOHC, Brev från NMM till Hyltén-Cavallius 16/12 1870.
64. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från Nils Pålsson till NMM 27/1 1871.
65. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från N.J. Gislander till NMM 8/3 1871.
66. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från N.J. Gislander till NMM 4/8 1870.
67. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från N.J. Gislander till NMM 8/3 1871.
68. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från N.J. Gislander till NMM 4/8 1870.
69. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från Pål Nilsson till NMM 12/7 1871.
70. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från J. Hagnell till NMM 1/2 1872.
71. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från Nils Pålsson till NMM 27/8 1872.
72. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från N.J. Dahlberg till NMM 8/12 1870.
73. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från pastorsämbetet i Väsby och Viken till NMM 18/7 1870.
74. LUF – NMM, Släktforskning / Ingelsträdeslägten Nota & Bref, Brev från Gislander till NMM 18/5 1872.
75. Kullens hembygdsförening, Årsmötesprotokoll från 17/7 1938.
76. Mandelgrenmonumentet, *Kullabygd*, XII, 1939, s. 3f.
77. Från styrelsen, *Kullabygd*, XIX, 1946, s. 122.
78. Mandelgrenmonumentet, *Kullabygd*, XII, 1939, s. 7.

Bautastenen i Sandsborg

1. Dagens Nyheter 1899-04-04 sid. 1.
2. Dagens Nyheter 1899-04-08 sid. 2.
3. Stockholms kyrkogårdsnämnds protokoll 1899, protokoll fört vid sammanträde 14/7 1899, dnr 44/99.

Tack

Den här boken har kunnat förverkligas tack vare engagemang och hjälp från många olika håll. Det symposium som legat till grund för bokens innehåll kunde genomföras tack vare generöst stöd från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur liksom Stiftelsen Ebba och Sigfrid Svenssons fond för folklivsforskning. Till produktion och tryckning av boken har Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen och Per Anders & Maibrit Westrins stiftelse bidragit.

Under arbetets gång har Andreas Alm på Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar lagt ner ett stort arbete med upplysningar, framtagning, scanning, bildkällor och sidhänvisningar till registren. Likaså har bokens artikelförfattare bidragit med upplysningar, råd och tips sinsemellan och till oss redaktörer, vilket avgjort bidragit till att gjuta ihop texterna till en helhet. Bokens väl avvägda och harmoniska yttre form har skapats av Johan Laserna, som varit ett rent nöje att samarbeta med.

Många personer och institutioner har bidragit med expertis och med att ge tillgänglighet till viktiga källor. Vi vill särskilt nämna Charlotte Christensen, Köpenhamn, Torsten Loodberg, Höganäs, Henry Svensson, Åkarp, Torvald Berg, Förslöv samt David Gierow och Siegfried Heim från Konstnärsklubben i Stockholm. Medlemmar i Kullabygdens släktforskare och Kullens hembygdsförening har också bistått, liksom Riddarhuset genom Oscar Langenskiöld och Rebecka Millhagen Adelswärd. Engagerad personal vid arkiv, bibliotek och museer har varit behjälpliga med att ta fram bilder och dokument – stort tack till er alla!

Redaktörerna

Författarpresentationer

ALM, ANDREAS, f. 1988, har en mastersexamen i historia från Lunds universitet, verksam vid Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar vid Lunds universitet, där han arbetat med den Mandelgrenska samlingens digitalisering och tillgängliggörande sedan 2019. Han har skrivit flera artiklar och bokkapitel, bland annat om Mandelgrens dokumentation av medeltidskyrkor i Sverige under 1800-talet i jubileumsverket om Lunds domkyrka (Vol. 8, *Idéer och världsbilder*).

BENGTSSON, EVA-LENA, f. 1956, fil. dr och intendent vid Kungl. Akademien för de Fria Konsterna i Stockholm 1993–2022. Bengtsson disputerade i konstvetenskap vid Uppsala universitet 2000 med avhandlingen *Verklighetens poesi: svenska genrebilder 1825–1880*. Hon har forskat om 1800-talets konst och konstnärer, särskilt om genremåleri, konstnärlig utbildning och kvinnor som konstnärer. Hon har producerat ett stort antal utställningar, senast *Ideal i gips* jämte katalogen *Gipser. Plaster Casts and Sculptures at the Royal Academy of Fine Arts* (2023).

GUSTAVSSON, KARIN, f. 1959, är fil. dr i etnologi och undervisar i etnologi och museologi vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hon var chef för Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar vid Lunds universitet 2019–2024. Gustavsson disputerade 2014 på avhandlingen *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Hon bedriver forskning inom det kulturhistoriska fältet med särskilt intresse för metodfrågor och olika källors potential i kulturhistorisk forskning.

LARSSON, BJÖRN, f. 1961, är konstnär och forskare samt arkivarie vid Konstfack med ansvar för Konst- och föremålssamlingen. Han undervisar i arkivteori och Object Based Learning, arbetar med måleri, teckning och

objekt och skriver om tillhörighetsmarkörer, kontexter, symbolvärden och relationen form-innehåll, senast i "Inventering av en inventering av mänskliga kvarlevor – kategorisering, kvadrater, rektanglar och rutnät hos Georges Perec och Agnes Martin" i *Ord & Bild* (2022) och "Den generiska basketskoformen och dess olika betydelser" i *Hjärnstorm* (2024).

LEGNÉR, MATTIAS, f. 1973, är professor i kulturvård vid Institutionen för arkeologi, antikens historia och kulturvård, Uppsala universitet Campus Gotland. Legnér är också docent i historia och forskar om kulturminnesvårdens historia och förvaltningen av kulturarv. 2022 gav han ut monografen *Värden att värna. Kulturminnesvård som statsintresse i Norden vid tiden för andra världskriget* (Makadam förlag).

MÅRTELIUS, JOHAN, f. 1952, är arkitekt och professor emeritus i arkitekturhistoria. Han var professor vid Kungl. Tekniska Högskolan i Stockholm 1993–2019 och direktör för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 2015–17. Till hans forskningsinriktningar hör den islamiska arkitekturkulturen, men även klassisk europeisk och svensk arkitektur och arkitekturteori, inte minst 1800-talets förnyande och kritiskt historietolkande utveckling.

NICKLASSON, PÅVEL, f. 1966, är docent i arkeologi Lunds universitet. Nicklasson disputerade vid Lunds universitet år 1997 och har arbetat som arkeolog i många år. De sista två decennierna har han ägnat åt arkeologihistorisk forskning. Forskningen har berört svensk arkeologi under 1800-talet. Nicklasson har bland annat skrivit om antikvarien Johan Haquin Wallman, Götiska förbundet och Lundaprofessorn Sven Nilsson.

NORDELL, OSKAR, f. 1978, är fil. dr i konstvetenskap och verksam vid Uppsala universitetsbiblioteks avdelning för vetenskaplig kommunikation. Nordell disputerade 2022 med avhandlingen *Arenaboom. En arkitekturstudie av idrottsarenor i Sverige under 2000-talets första decennier*. Han är i sin forskning inriktad mot den nutida stadens rum, former och bruk samt mot nätverk och transnationella relationer inom såväl konst som arkitektur.

PETTERSSON, LENNART, f. 1966, är docent i konstvetenskap och lektor i grafisk design samt pedagogisk utvecklare vid Luleå tekniska universitet. Han disputerade vid Umeå universitet 2000 och blev docent där 2005.

Han har även varit verksam vid Göteborgs universitet och som stipendiat vid Svenska institutet i Rom. I sin forskning har Pettersson ägnat sig åt konstens sociala rum samt sambandet mellan text och bild. Hans nuvarande forskning behandlar visuell läskunnighet, bilden av det nordliga och konsthistoriografi.

RANBY, HENRIK, f. 1965, docent i konstvetenskap, universitetslektor i kulturvård vid Göteborgs universitet. Ranby disputerade vid Lunds universitet 2002 och blev docent vid samma lärosäte 2005. Sedan 2014 är han verksam i Göteborg. I sin forskning har Ranby bl. a. sysslat med 1800-talsarkitektur, särskilt i Skåne, regional särart och åkdonens relation till landskapet. Ranby har också verkat inom kulturmiljövården, främst som stadsantikvarie i Höganäs 2001–2014. Han har skrivit ett dussintal böcker i kulturhistoriska ämnen.

STEINRUD, MARIE, f. 1976, docent, lärare och forskare i etnologi vid Stockholms universitet. Steinrud disputerade vid Uppsala universitet 2008 på avhandlingen *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur* och har efter det varit verksam vid Stockholms universitet som lärare och forskare. Steinruds forskningsinriktning handlar framför allt om elitkultur, kön och manifestationer av makt och status, men även om levnadsförhållanden, konsumtion och materiell kultur under tidigmodern tid.

SOLFRID SÖDERLIND, f. 1956, är sedan 2018 professor i museologi med inriktning på konst vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hon var professor i konstvetenskap vid Uppsala universitet 2001 och 2002, överintendent vid Nationalmuseum med Prins Eugens Waldemarsudde 2003–2011 samt dekan för Konstnärliga fakulteten vid Lunds universitet 2013–2017. Hennes huvudsakliga forskningsområden är visuell kultur och konst under 1800-talet, främst porträtt, fotografi, konstmuseer och konstsamlingar.

Förkortningar

Nils Månsson Mandelgrens namn förkortas i noter och källor NMM. Förkortningar av organisationsnamn följer nedan.

ATA	Antikvarisk-Topografiska Arkivet
BFA	Bernadotteska familjearkivet
BMR	Bernadotteska Minnesrummet
DDSS	Demografisk Databas Södra Sverige
JLM	Jönköpings läns museum
KA	Kungl. Akademien för de fria konsterna, Konstakademien
KB	Kungliga biblioteket
KB – GOHC	Kungliga biblioteket, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius samling
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Vitterhetsakademien
LU	Lunds universitet
LUA	Lunds universitets arkiv
LUB	Universitetsbiblioteket, Lund
LUF	Folklivsarkivet vid Lunds universitet
LUF – NMM	Folklivsarkivet, Mandelgrenska samlingen
LUHM	Historiska museet vid Lunds universitet
NM	Nationalmuseum
NMH	Nationalmuseum, handteckningssamlingen
NM Sk	Nationalmuseum, skulptursamlingen
NMA	Nordiska museets arkiv
RA	Riksarkivet (RA, LLA),
SA	Svenska akademien
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
SHM	Statens Historiska Museum
SSA	Stockholms stadsarkiv
STÄ	Ståthållarämbetet
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
ÖIÄ	Överintendentsämbetet
ÖM	Österlens museum

Källor, elektroniska resurser, periodica

Här förtecknas de källor som nyttjats av bokens artikelförfattare. Utöver dessa finns handlingar av och rörande Mandelgren spridda på flera arkiv, vilka förtecknas i Riksarkivets nationella arkivdatabas NAD. Ett stort antal av de handlingar som sorterar under Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar finns digitaliserade och åtkomliga via databasen ALVIN. Alla här nyttjade dagstidningar nås via Kungliga bibliotekets digitala service Svenska tidningar.

Muntliga källor

Torvald Berg, Förslöv
Torsten Loodberg, Höganäs
Henry Svensson, Åkarp

Otryckta källor

HÖGANÄS

Kullabygdens släktforskare, Höganäs

Släktutredning över ättlingarna till Måns Svensson, Ingelstråde nr 8, Väsby sn

Släktutredning över ättlingarna till Sven Jönsson, Ingelstråde nr 8, Väsby sn

Kullens hembygdsförening

Årsmötesprotokoll

JÖNKÖPING

Jönköpings läns museum

Algot Fribergs personarkiv: Brev från Ewert Wrangel till Algot Friberg

LUND

Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar (LUF)

Mandelgrenska samlingen (LUF-NMM)

Riksarkivet i Lund (RA, LLA)

Väsby kyrkoarkiv

Väsby (M) A1:2 Väsby (1800–1812)

Väsby (M) A:I:7 (1828–1837)

Väsby (M) A1:22

Väsby (M) CI:3 (1809–1837)

Kattarps kyrkoarkiv

Kattarp AI:2 (1818–1824)

Luggude häradsrätt

FIIa:56 (1820) s. 116. Bouppteckning efter Måns Svensson 4 september 1818

Universitetsarkivet, Lund

Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, Institutionsnämndens protokoll

Konsthistoriska institutionen

Drätselnämnden

Universitetsbiblioteket i Lund (LUB)

Ragnar Josephsons arkiv

Leijonhielmska släktarkivet

Sven Nilssons samling

N.M. Mandelgrens brevsamling

Elof Tegnér's samling

Ewert Wrangels samling

SIMRISHAMN

Österlens museum (ÖM)

Gustaf Åbergs personarkiv, mapp "Mandelgren"

STOCKHOLM

Antikvarisk-topografiskt arkiv (ATA)

Bror Emil Hildebrands arkiv, Brev från NMM till Bror Emil Hildebrand 1847–48.

Bernadotteska familjearkivet (BFA)

Oskar I:s enskilda arkiv, dagboksanteckningar vol. 36.

Bernadotteska minnesrummet (BMR)

Oskar I:s egenhändiga agendor, nr 157.

Konstfack

Slöjdskolans arkiv, Teckningar av NMM från studietiden i Köpenhamn.

Slöjdskolans arkiv, Inkomna handlingar 1897.

Tekniska skolans arkiv, Styrelseprotokoll med bilagor 1943–1945 A1A:28.

Kungl. Akademien för de fria konsterna (KA, Konstakademien)

Protokoll & Handlingar 1833–1839.

Protokoll & Handlingar 1844/45, Dagbok 5 oktober 1844 §5, brev från Mandelgren, registratur 52.

Räkenskaper för Statsmedel 1833–1839.

Lärare vid Konstakademien 1735–1935, kartotek.

Konstakademiens elever 1822–1848, sammanställning av Eva-Lena Bengtsson.

Kungliga Biblioteket (KB)

Bernhard von Beskow, Journalanteckningar, Ib 26.

Gunnar Olof Hyllén-Cavallius arkiv, L26.

Mandelgrens samling.

Konstnärsgillet's handlingar, Vo 24:4 Protokoller 1845–1847, Vo 25:5a Protokoller 1848–1854.

Nationalmuseum (NM)

Mandelgren, Nils Månsson, *Plan Karta öfver Drottningholms Slott och dess Omgifningar projecterade till ett blifvande National Museum*. NMH 20/2008.

Röök, Lars Jacob von, *Förslag till museibygnad på Helgeandsholmen*. Penna och svart bäck, akvarell, på papper, 28,3 c 35,2 cm. Nationalmuseum NMH 54/1885.

Röök, Lars Jacob von, *Förslag till museibygnad på Slottsbacken*. Penna och svart bäck, akvarell, på papper, 28,3 c 35,2 cm. Nationalmuseum NMH 101A/1885.

Nordiska museets arkiv (NMA)

Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen

Artur Hazelius, Dagbok

Sofi Hazelius, Dagbok Resa i Dalarna 1872

Mandelgren, Nils Månsson, *Förslag till Nationalmuseum placerat på Kaplansbacken på Kungsholmen*. Teckning 1844. NMA.0053117

Nils Månsson Mandelgrens arkiv, F2:1. *Förslag till Nationalmuseum*. Ritningar 1844. Nordiska museets arkiv

Ämnessamlingen, Brev och manuskript, Nils Månsson Mandelgren, vol. 134; E2b:21

Riksarkivet (RA)

Ericsbjergsarkivet, Autografsamlingen, vol. 137, s. 324ff, Konvolut samt handlingar av NMM, Utkast till brev till kronprinsen med förslag om att bruka Drottningholm till Nationalmuseum a) odat. koncept), b) koncept 20 december 1847.

Slöjdskolans arkiv 1845–1879

Nils Månsson Mandelgrens samling, [Konstnärsklubbens arkiv], fysionomiska samlingen.

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Överståthållarämbetet, Skatteverket. Rotemännens arkiv. Rote 13 Stadsgårdsroten DIa:454 Stockholms rådhusrätt, 1a avdelningen, Boupppteckningar F1A:762

Mantalslängd för Stockholm 1847, Kungsholm A Ia:45, kvarteret Pihlträdet

Stadsmuseet i Stockholm (SSM)

Carl Stephan Bennet, *Förslag till Nationalmuseum på Kungsklippan* 1845. Opp 47 × 74 cm. SSM 24461.

Svenska akademien (SA)

Bernhard von Beskows arkiv, mottagna brev, vol. 49.

KÖPENHAMN

Det Kongelige Bibliotek

Håndskriftsamlingen, Ny Kongelig Samling, Breve til N.L. Høyen, 1537 folio

Rigsarkivet

Kunstakademiets arkiv, Journalsager 1842, IV.2.

Elektroniska resurser

Alvin www.alvin-portal.org/alvin/

ArkivDigital www.arkivdigital.se

Bibliothèque Nationale de France www.gallica.bnf.fr

Dansk Biografisk Leksikon <https://biografiskeksikon.lex.dk/>

Demografisk Databas Södra Sverige DDSS www.ddss.nu/

Heidelberger historische Bestände <https://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/digi/digilit.html>

Heimskringla.no <https://heimskringla.no/wiki/>

Kunstindeks Danmark & Weilbachs kunstnerleksikon <https://www.kulturarv.dk/kid/Forside.do>

Luggude Wiki <https://luggude.slektforskning.se/wiki/>

Riksarkivet Nationell arkivdatabas NAD <https://sok.riksarkivet.se/nad>

Svenska tidningar <https://tidningar.kb.se>

Svenskt biografiskt lexikon SBL <https://sok.riksarkivet.se/sbl/>

Skånsk Ortnamnsdatabas <https://www3.isof.se/beb/>

Thorvaldsens museum, arkivet <https://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/>

Periodica

Aftonbladet

Dagligt Allehanda

Den Konstitutionelle

Deutsches Kunstblatt

Helsingborgsposten

Helsingborgs Dagblad

Höganäs Tidning

Illustreret Tidende

Kullabygd

Post- och inrikes tidningar

Smålandsposten

Stockholms Adresskalender

Stockholms Dagblad

Stockholms Posten

Svenska tidningen

[The] Gentleman's Magazine: Or, Monthly Intelligencer

Wisby Weckoblad

Litteratur

Förteckningen inleds med en separat lista över de av Mandelgrens egna publikationer som använts i denna bok. En fylligare bibliografi över publikationer av och om Mandelgren utarbetades av Britt Sofi Zethson i redaktion av K. Arne Blom och utgavs 1988 i Mandelgrenska samfundets skriftserie *Odlarmöda*.

Publikationer av Nils Månsson Mandelgren refererade i denna bok, uppställda efter tryckår

Handbok i ritkonsten innefattande geometrisk teckningslära och perspektivlära samt deras användning vid öfningar i frihands-teckning. Stockholm, 1849.

Stormäktigste allernådigste konung! Stockholm, 1852.

Monuments Scandinaves du moyen age avec les peintures et autres ornemens qui les décorent. Köpenhamn/Paris, 1855–1862.

Slöjdföreningens och dess skolas stiftelse. Häggström, Stockholm, 1865.

Samlingar till svenska konst- och odlings-historien. Stockholm, 1866–1868 [2 häften].

Brev från en resande konstnär: [Jämtland - Härjedalen 1868–1869, utg. Sten Rentzhog], Heimbygda, Östersund, 1979.

Bref från en resande konstnär, Faks.-utg., Mandelgrenska samf., Lund, 1985 (1869).

Det gamla grafkoret i Torrlösa. *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* (1871–72).

Notes sur l'exécution technique de nos vieilles peintures d'église, et sur le moyen de les restaurer. Stockholm, 1873.

Mandelgrens redogörelse till Kommerce-kollegium 1873, Mandelgrenska samf., Lund, 1987 (1874).

Mandelgrens genmäle med afseende å Slöjdskolestyrelsens anmärkningar mot hans reseberättelse till Kommerce-kollegium, Stockholm, 1874.

Några bidrag till den svenska arkeologiska forskningens historia under den tid ... Bror Emil Hildebrand innehafit riksantikvarie-embetet... Stockholm, 1876.

Några bidrag till den svenska arkeologiska forskningens historia under den tid ... Bror Emil Hildebrand innehafit riksantikvarie-embetet ...: historisk interiör. Faks.-utg., Mandelgrenska samfundet. Med efterord av Bengt Jacobsson. Mandelgrenska Samfundet, Lund, 1982 (1876).

Atlas till Sveriges odlingshistoria: Atlas de l'histoire de la civilisation en Suède, Stockholm, 1877.

- Julen hos allmogen i Kullen i Skåne på 1820-talet, Faks.-uppl., Mandelgrenska samfundet, Lund, 1984 (1882).
- Om undervisning i bildande konst.*, P. A. Hultberg, Stockholm, 1882.
- Förteckning på de af N. M. Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till atlas till Sveriges odlings-historia som enligt testamente af den 12 nov. 1881 skänkts till Lunds Kongl. Universitet*, Stockholm, 1889.
- Praktisk lärobok i teckning*, Skoglund, Stockholm, 1884–1887.
- Biografi. Kullabygd. Kullens Hembygdsförenings Årsskrift (1964).

Litteratur

- Abrahamsson, B. *Varför finns organisationer?: kollektiv handling, yttre krafter och inre logik*, Norstedts, Sthlm, 1986.
- Abrahamsson, Å. *Stockholm: en utopisk historia*. Prisma, Sthlm, 2004.
- Ahnfelt, A. Konstnärsgillet i Stockholm: Ett blad ur hufvudstadens intellektuella lif vid mitten av 1840-talet. *Svea folkkalender för 1880*, (1879), s. 113–135.
- Akademie der Künste [hrsg.], *Verzeichniss der Werke lebender Künstler auf der ... Ausstellung der Königlichen Akademie der Künste zu Berlin im Landesausstellungsgebäude*, Berlin 1844.
- Alm, A. Nils Månsson Mandelgren och det internationella nätverkets betydelse för utgivningen av Monuments Scandinaves du Moyen Age. *Upptecknaren. Nytt från Folklivsarkivet* (2019).
- Alm, A. Förhoppningar och motgångar – Nils Månsson Mandelgren och Nationalmuseum. *Upptecknaren. Nytt från Folklivsarkivet* (2020), s. 5–22.
- Alm, A. Konflikt och försoning – Dilettantism, Svenska fornminnesföreningen och striden mot riksantikvarien. *Upptecknaren. Nytt från Folklivsarkivet* (2021).
- Alm, A. Christian Hammers kulturhistoriska museisamling – en ovärderlig kulturskatts tragiska öde. *Upptecknaren. Nytt från Folklivsarkivet* (2022), s. 40–48.
- Alm, A. Nils Månsson Mandelgrens dokumentation av Sveriges medeltidskyrkor. Dunér, David (red.), *Lunds domkyrka: Idéer och världsbilder*. (Sveriges kyrkor; Vol. 245). Makadam förlag, Göteborg 2023, s. 165–171.
- Almqvist, C.J.L. *Svenska fattigdomens betydelse*, [Ny utg.], Gidlund, Hedemora, 1989.
- Anderson, B. *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Daidalos, Göteborg, 1993.
- Anderson, W. *Den äldre kyrkliga konsten i Blekinge*. Lund, 1922.
- Arcadius, K. *Museum på svenska: läns museerna och kulturhistorien*, Nordiska museet, Diss. Lunds univ., Sthlm, 1997.
- Arvidsson, G. *Gustavsberg: Porslinet, fabriken, människorna*. Norstedts, Sthlm, 2007.
- Asplund, K. *Eggon Lundgren D. 1 1815–1859*. Diss. Stockholms univ. 1915, Norstedts, Sthlm, 1914.
- Axelsson, T., Sjögren, K-G. Han är oförskämd och obehaglig att se och höra. Nils Månsson Mandelgrens teckningar av gånggrifter på Falbygden. *Falbygden Årsbok* 54 (2000), s. 33–45.
- Axelsson, T. *Landskap – visuella & rumsliga relationer i Falbygdens neolitikum*, Institu-

- tionen för historiska studier, Göteborgs universitet, Diss. Göteborgs universitet, 2010, Göteborg, 2010. <http://hdl.handle.net/2077/22563>
- Back, P-E. *Sammanslutningarnas roll i politiken 1870–1910*. Studentlitteratur, Lund, 1967.
- Baudou, E. *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*. Natur och Kultur, Sthlm, 1997.
- Baudou, E. Svenska Fornminnesföreningen och arkeologins etablering. *Fornvännen* 96 (2001), s. 89–98.
- Baudou, E. *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. KVHAA, Sthlm, 2004.
- Bedoire, F. Fredrik Blom. I: Bedoire, F., Bengtsson, E.-L. & Lundström, B., *Fredrik Blom*. Utställningskatalog. Kungl. Akad. För de fria konsterna, Sthlm, 2001.
- Beijerstein, M. *Johan Gustaf Sandberg 1782–1854*. Lund, 1928.
- Bengtsson, E.-L. *Levande modell*, utställningskatalog, Kungl. Akad. För de fria konsterna, Sthlm, 1994.
- Bengtsson, E.-L. Bildkonsten. *Karl Johanstidens konst*, Signums svenska konsthistoria bd 9, Lund, 1999, s. 143–229.
- Bengtsson, E.-L. *Verklighetens poesi: Svenska genrebilder 1825–1880*, Diss. Uppsala universitet, Uppsala, 2000.
- Bengtsson, E.-L. Kamratliv, krig och kärlek. Konstnärer i Rom vid 1800-talets mitt. I: Sabrina Norlander (red.) *Drömmen om Italien. Nordiska resenärer i Södern 1750–1870*. Nationalmuseum, Sthlm, 2004, s. 97–103.
- Bengtsson, E.-L. Western Art – Plaster Casts and Sculptures. I: Bengtsson, E.-L. & Helmbäck Tirén, S (red.). *Gipsar: Plaster Casts and Sculptures at the Royal Academy of Fine Arts. Catalogue*. Kungl. Akad. För de fria konsterna, Sthlm, 2023, s. 21–33.
- Berg, G. Nils Månsson Mandelgren. I: *Svensk biografiskt lexikon*. Band 25 (1985–1987), s. 44. urn:sbl:9011
- Berg, P. G. *Svenska ordnar, sällskaper och föreningar m.m.* Sthlm, 1873.
- Bergman, I. Artur Hazelius, Nordiska museet och de första föremålsförvärven. *Fataburen* (1998). Nordiska museet, Sthlm, 1997, s. 7–22, 297–298.
- Bergström, B. Chanteuser, akrobater, komiker på Stockholms Tivoli omkring 1890, *Sankt Eriks Årsbok* 1978. Samfundet Sankt Erik, Sthlm, 1978, s. 147–164.
- Bjurström, P. *Nationalmuseum 1792–1992*. Nationalmuseum, Sthlm, 1992.
- Blom, K. A. & Zethson, B.S. (red.). Nils Månsson Mandelgren: en bibliografi. *Odlarmöda* (1988). Mandelgrenska samfundet, Lund, 1988.
- Boëthius, B. Baltzar Cronstrand. *Svenskt biografiskt lexikon*, Bd 9 (1931), s. 338, urn:sbl:15707.
- Bonds, G. *Huset. En akademihistoria*. Kungl. Akad. För de fria konsterna, Sthlm, 1987.
- Bourdieu, P. The Forms of Capital. I: Richardson, J.G., (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood Press, New York, 1986.
- Borelius, A. Molins bältespännare och den eftergötiska riktningen i svensk konst. I: *Studier i konstvetenskap tillägnade Ewert Wrangel av yngre lärjungar*. Lund, 1928.
- Borg, O.E.. *Om institutet för döfstumma och blinda i Sverige: jemte en kort öfversikt af likartade stiftelser i främmande länder*. Manillainstitutet, Manhem, 1854.

- Boye, F. *Målare-Lexikon til begagnande såsom Handbok för Konstidkare och Taflesamlare*, Sthlm, 1833.
- Bringéus, N-A. *Gunnar Olof Hyllén-Cavallius som etnolog: en studie kring Wärend och Wirdarne*, Nordiska museet, Sthlm, 1966.
- Bringéus, N-A. Artur Hazelius och Nordiska museet. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*, Sthlm, 1972, s. 7–32.
- Bringéus, N-A. Mandelgrensamlingen på Folklivsarkivet. *Odlarmöda Vol 1 nr 1*. (1982).
- Bringéus, N-A. Gunnar Olof Hyllén-Cavallius. Föreläsning på Kulturföreningarnas dag. *Odlarmöda, vol III, nr 1*. (1985), s. 3–7.
- Bringéus, N-A. *Skånska kistebrev: Berlingska boktryckeriet, N.P. Lundbergs boktryckeri och F.F. Cedergréens boktryckeri*. Skånes hembygdsförbunds årsbok, Lund/Kristianstad, 1995.
- Bringéus, N-A. *Människan som kulturvarse: en introduktion till etnologin*. Carlssons, Sthlm, 1990.
- Bringéus, N-A. Gunnar Olof Hyllén-Cavallius. I: Hellspong, M. & Skott, F. (red.) *Svenska etnologer och folklorister*. Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folk-kultur. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 109, Uppsala 2010.
- Broady, D. Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg. *Skeptronhäftan Nr 15* Uppsala universitet, Uppsala 1998.
- Bull, F. *Nordisk kunstnerliv i Rom: sendt ut i anledning av hundreårsjubileet for Skandinavisk forening i Rom*. Gyldendal, Oslo, 1960.
- Bååth, L. M. *Helgeandsholmen och Norrström från älsta tid till våra dagar: II. Tiden från 1719*. Uppsala & Sthlm, 1918.
- Christensen, C., *Guldalderens billedverden*. Gyldendal, Kbh, 2019.
- Christensen, J. Per Sahlström. *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 31, 2000–2002, s. 277, urn:sbl:6319.
- Clemensson, G. (red.). *Stenkol och lera: Skildringar kring Höganäsbolagets och dess föregångares verksamhet. Del 4. Erik Ruuths stenkolverk och det första Höganäsbolaget 1786–1812*. Almqvist & Wiksell/Geber, Sthlm, 1973.
- Compte-rendu du Congrès Archéologique International Anvers 1866–1867*. Bruxelles, 1868.
- Couder, J. B. A. *L'Architecture et l'industrie comme moyen de perfection sociale*, 2. uppl., Paris, 1844.
- Dardel, F. von. *Dagboksanteckningar 1873–1876*, Norstedts, Sthlm, 1916.
- Dardel, F. von. *Dagboksanteckningar 1881–1885*. Norstedts, Sthlm, 1920.
- Dillis, J. G. von. *Verzeichniss der Gemälde der königlichen Bildergallerie im München: nach der neuesten Einrichtung*. 3.e Aufl., München, 1833.
- Dorow, W. (hrsg.) *Morgenländische Alterthümer. Wiesbaden 1820–1821* (2 Bde.) und Wien 1821.
- Egardt, B. Nils Månsson Mandelgren som etnologisk fältforskare. *Meddelanden. Institutionen för folklivsforskning vid Lunds universitet*. (Stencil), 1969.

- Ejder, B., Hallberg, G. och Ringdahl, C. *Skånes ortnamn Serie A Bebyggelsenamn, D. 12 Luggude härad med Höganäs stad. Helsingborgs stad. Språk- och folkminnesinstitutet, Uppsala, 2003.*
- Elgenstierna, G. (red.), *Den introducerade svenska adelns ättartavlor: 2. af Chapman-Fägerstråle*. Sveriges släktforskarförbund, Sthlm, [1926] 1998.
- Ericson [Wolke], L., *Svenska frivilliga: militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen*. Lund, 1996.
- Ericson Wolke, L., *Svenskar i krig för Danmark: 1848–1864*, Historiska media, Lund, 2022.
- Eriksson, A.-C. och Pettersson, L. "En skål för Sveriges kvinnor": Konstnärsgillet och kvinnorna. I: *Dokument IV: Konst, bildning och föreningsliv i 1800-talets Norden*, Lennart Pettersson (red). Umeå universitet, Institutionen för konstvetenskap, Umeå, 1999.
- Eriksson, O. S. *Kattarpsboken: en sockenkrönika*. Kattarps socken, Kattarp 1958.
- Eriksson, O. S. Kullens hembygdsförening 1945. I: *Kullabygd* (1946).
- Eriksson, O. S. Mandelgrenmonumentet. I: *Kullabygd* (1939).
- Fleming, J. Art Dealing in the Risorgimento II. *The Burlington Magazine* 121:917 (1979).
- Forssell, C.D. & Grafström, A. *Ett år i Sverige: taflor af svenska almogens klädedrägt, lefnadsätt och hemseder, samt de för landets historia märkvärdigaste orter*. Hörberg, Stockholm, 1827–1829.
- Frank, M. B. *Friedrich Overbeck: Playing the Role of the Monk-Artist*. Diss. University of Toronto, Toronto, 1997.
- Frick, G. *Svenska slöjdföreningen och konstindustrin före 1905*. Nordiska museet, Sthlm, 1978.
- Frost, U. *Förlagor och teckningsläror: Ett bidrag till den svenska teckningsundervisningens historia särskilt avseende 1800-talet*. Diss., Stockholms univ, Sthlm, 1988.
- Gavel, J. Jacob (Jacques) Hägg. *Svenskt biografiskt lexikon* Bd 19 (1971–1973), s. 614. urn:sbl:13979
- [The] *Gentleman's Magazine: Or, Monthly Intelligencer*, vol. 43, 1855, s. 611.
- Gillberg, Å., Jensen, O. W. Processes of professionalisation and marginalisation – a constructivist study of archaeological field practices in Sweden 1870–1910. I: Bentz, E. & Rudebeck, E., Lekberg, P. (red.), *Arkeologins många roller och praktiker*. Lund: Lund University/Department of Archaeology and Ancient History, 2007, s. 9–32.
- Gipsar. Plaster Casts and Sculptures at the Royal Academy of Fine Arts. Catalogue*, red. Bengtsson, E.-L. & Helmbäck Tirén, S. Sthlm, 2023.
- Glase, B., Glase, G. & Härén, G. *Gamla stan. Historia som lever*. Trevi, Sthlm, 1988.
- Grade, A. Jacob Gustaf De la Gardie. *Svenskt biografiskt lexikon* Bd 10 (1931), s. 739. urn:sbl:17377
- Grandien, B. Det Scholanderska fiaskot. I: *Nationalmuseum: byggnaden och dess historia: en konstabok från Nationalmuseum*, Red. Thomas Hall. Rabén & Sjögren, Sthlm, 1976, s. 64–83.

- Grandien, B. *Drömmen om renässansen: Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare*. Nordiska museet, Sthlm, 1979.
- Grandien, B. *Rönndruvans glöd: Nygöticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet*. Nordiska museet, Sthlm, 1987.
- Grewe, C. *The Nazarenes: Romantic Avant-Garde and the Art of the Concept*. University Park: The Pennsylvania State University Press, University Park, 2015.
- Gräslund, B. *Relativ datering: om kronologisk metod i nordisk arkeologi*. Diss. Uppsala univ. Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1974.
- Gunnarsson, T. Italien i dröm och verklighet i nordisk 1800-talskonst. I: Ragn Jensen, H., Söderlind, S. & Bengtsson, E.-L. (red.). *Inspirationens skatkammer: Rom og skandinaviske kunstnere i 1800-tallet*. Museum Tusculanum Press, Köpenhamn, 2003.
- Gunnarsson, T. & Ahlund, M. Drömmen om Italien. I: Sabrina Norlander (red.) *Drömmen om Italien: Nordiska resenärer i Södern 1750–1870*. Nationalmuseum, Sthlm 2004, s. 10–13.
- Gustavsson, K. 1993. Ättehögar, stenkummel och bautastenar: Mandelgren som fornforskare. *Skånes Hembygdsförbund Årsbok Mandelgren i Skåne II* (1993), s. 9–41.
- Gustavsson, K. *Kullahalvön – odlings och bebyggelsehistoria*. Kulturmiljöplan för Höganäs kommun del 2. Höganäs kommun, Höganäs, 1994.
- Gustavsson, K. Baronens trista lynne och grevinnans jемmerliga humeur. I: Ullgren, P. (red.) *Ur Krapperups historia. Människor och minnen. Historia kring Krapperup*. Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen, Nyhamnsläge, 2007.
- Gustavsson, K. *En ärans och lärdomens man: Bror Emil Hildebrand och Krapperup*. Krapperup: Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen. Krapperups Museum 22. Krapperup 2009.
- Gustavsson, K. Kulla fålad – landskap i förändring. I: *Höganäs historia* del 2. Höganäs kommun, Höganäs, 2013.
- Gustavsson, K. Nils Månsson Mandelgren och Kullabygdens antikvariska landskap. I: Stenström, J. & Palm, A. (red.): *Kullahalvön. Naturrikedom och kulturtradition*. Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen (utg.), Makadam, Göteborg, 2023.
- Görts, M. *Det sköna i verklighetens värld: akademisk konstsyn i Sverige under senare delen av 1800-talet*. Diss. Stockholms univ., Bjärnum, 1999.
- Habermas, J. *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Arkiv, Lund, 1998.
- Hall, T. 'Några huvuddrag i nationalmuseibyggnadens historia', *Nationalmuseum: byggnaden och dess historia: en konstabok från Nationalmuseum*, Red. Hall, T. Rabén & Sjögren, Sthlm, 1976, s. 9–63.
- Haller, E. M., Lehmbrecht, H. *Palais Leuchtenberg – Die Geschichte eines Münchner Adelspalais und seines Bauherren*, Bayerische Vereinsbank (Hrsg.), München, 1987.
- Hammarlund-Larsson, C. Samlingarna och samlandet. I: Medelius, H., Nyström B. & Stavenow-Hidemark, E. (red.) *Nordiska museet under 125 år*. Nordiska museet, Sthlm, 1998.
- Hellberg, J.K. *Några ord om artisternas och litteratörernas pensionsförening till litteraturens och konsternes beskyddare, idkare och vänner*. Sthlm 1855.

- Heinecke, E., *König Friedrich Wilhelm IV. von Preußen und die Errichtung des Neuen Museums 1841–1860 in Berlin: Baugeschichte – Verantwortliche – Nordische und Ägyptische Abteilung – Geschichtskonzept*. Universitätsverlag Halle-Wittenberg, Halle an der Saale 2011.
- Hetsch, G. F. & Ursin, G. F. *Begyndelsesgrunde af den geometriske tegnelære til brug især for kunst- og haandværks-skoler* (2. Udg.), København, 1844.
- Hetsch, G. F. & Ursin, G. F. *Förklaring till geometrisk konstruktions-lära för konst-och handverksskolor*. Malmö, 1853.
- Hidemark, O. Husets historia. I: *De sköna konsternas akademi. Konstakademien 250 år*. Red. Söderberg, R., Söderström, G. Monografier utgivna av Stockholms stad 69, Sthlm, 1986.
- Hildebrand, B. Gråbergiana. En florentinsk axplockning. *Personhistorisk tidskrift* 37:1–4 (1936).
- Hildebrand, B. C. J. *Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816–1837: bidrag till den nordiska forn- och hävdaforskningens historia* 1–2. KVHAA. Handlingar 44, Sthlm, 1937–1938.
- Hildebrand, B. E. *Lefnadsteckning*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien i samverkan med Atlantis, Sthlm, 2014.
- Hildebrand, H., 1866. *Svenska folket under hednatiden: ethnografisk afhandling*. Stockholm.
- Hillström, M. *Ansaret för kulturarvet. Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919*. Linköping: Linköping University Press, Linköping 2006.
- Historisk statistik för Sverige: I Befolkning 1720–1950*. Statistiska centralbyrån, Örebro, 1955.
- Hobolt, N. N. L. Høyen og det nationale program. I *Natur och nationalitet: Nordisk bildkonst 1800–1850 och dess europeiska bakgrund*. Nordhagen, P.-J., Weibull, J. (red.). Wiken, Höganäs, 1992.
- Hofberg, H., *Svenskt biografiskt handlexikon: alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till nuvarande tid*. Senare delen L-Ö samt suppl. (Ny uppl.). Bonnier, Sthlm, 1906.
- Holmgren, A. M. *Minnen och tidsbilder*. Del 1. Wahlström och Widstrand, Sthlm 1926.
- Huldt, Å., "Förord", *Konstfacks årsredovisning* 1974/1975.
- Hultmark, E. *Kungl. Akademien för de fria konsterna utställningar 1794–1887*, Sthlm 1935.
- Hvattum, M., Drømmen om et nasjonalgalleri. I: Audun Eckhoff (red.), *Nasjonalgalleriet*. Fagbokforlaget, Oslo, 2017.
- Hyltén-Cavallius, G. O. Historiemålaren Nils Johan Olsson Blommér. I *Nordisk Tidskrift*, Dubbelhäfte 11–12, (1852–1853).
- Hyltén-Cavallius, G. O. Nils Månsson Mandelgren. *Illustreret Tidende*, nr 362, 2/9 1866. Baserad på en artikel publicerad i *Illustrerad tidning*, nr 12, 24/3 1866.
- Hyltén-Cavallius, G. O. *Ur mitt framfarna lif: Hägkomster och anteckningar*. Norstedts, Sthlm, 1929.
- Høyen, N. L. *Om Betingelserne for en skandinavisk Nationalkonst's Udvikling: Et Foredrag*,

- holdt d. 23de Marts 1844 i det Skandinaviske Selskab, København 1844. <https://www.kb.dk/e-mat/dod/130020341301-color.pdf>
- Høyen, N.L. *Tegninger af ældre bygninger i Sverrig og deres indre udsmykning, af N. M. Mandelgren; Bemærkninger ved N. Høyen*, Antiquarisk tidsskrift, 1852, s. 307–311.
- Ingelsberg, Å. Nils Månsson Mandelgren och hans hembygd. I: *Kullabygd* (1964).
- Insulander, B.-M. Nils Gabriel Djurklou. I: Hellspong, Mats & Fredrik Skott (red.) *Svenska etnologer och folklorister*. Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 109. Uppsala, 2020.
- Jacobsson, B. Nils Månsson Mandelgren som fältarbetare. *Rig*, nr 3 (1975), s. 73–84.
- Jacobsson, B. Mandelgren i tiden. *Jämten* 71 (1978), 1977, s. 35–44.
- Jacobsson, B. *Nils Månsson Mandelgren i Dalarna*. LT i samarbete med Folklivsarkivet i Lund och Dalarnas museum. Falun/Sthlm, 1981.
- Jacobsson, B. *Nils Månsson Mandelgren i Småland*. LT i samarbete med Folklivsarkivet i Lund, Jönköpings läns museum, Kalmar läns museum och Smålands museum. Växjö, Stockholm, 1982.
- Jacobsson, B. *Nils Månsson Mandelgren i Östergötland*. LT i samarbete med Folklivsarkivet i Lund och Östergötlands länsmuseum. Linköping, Stockholm, 1985.
- Jacobsson, B. *Nils Månsson Mandelgren: en resande konstnär i 1800-talets Sverige*. Bra böcker i samarbete med Folklivsarkivet i Lund, Höganäs, 1983.
- Jacobsson, B. *Mandelgren som folklivsskildrare*, Höganäs Museum, Helsingborg, 1983.
- Jansson, T. *Adertonhundratalets associationer: Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 139, Uppsala, 1985.
- Jarring, G. Permanent Mandelgren-utställning på Höganäs Museum: invigd den 20 november 1983. I: *Kullabygd* (1984).
- Jensen, O. W. *På spaning efter det förflutna: En historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600–1900*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien (KVHAA), Sthlm, 2018.
- Joest, T. von. *Hittorff: Un architecte du XIXème*. Musée Carnavalet, Paris 1986.
- Johannesson, L. *Xylografi och pressbild: bidrag till trägravvrens och till den svenska bildjournalistikens historia*, Diss. Uppsala univ. Nordiska mus, Sthlm, 1982.
- Johansen, A., Salling, E., Saabye, M., *Den nøgne guldalder: Modelbilleder. C.W. Eckersberg og hans elever*. Den Hirschsprungske samling, Köpenhamn, 1994.
- Josephson, R. Fogelbergs nordiska gudar. I: *Nationalmusei årsbok* 4. Nationalmuseum, Sthlm 1922.
- Josephson, R. Nils Månsson Mandelgren. *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* 19360702, s. 3–4.
- Josephson, R. *Skrifter av liv*. Bonnier, Sthlm, 1967.
- Juhlin Alftberg, J., Elleholmsprojektet, *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*, nr 2–3, De skånska landskapens historiska och arkeologiska forening och Landsarkivet i Lund, 2018.

- Jönsson, H. (red.), C.W. Eckersberg og hans elever, *C.W. Eckersberg og hans elever. Udstilling i anledning af 200 året for kunstnerens fødsel 2. Januar–10. april 1983*, Statens Museum for Kunst, Köpenhamn, 1983.
- Klein, E. Nordiska museet – svenska folkets egendom. Ett femtioårsminne. *Nordisk tidskrift* (1930).
- Klindt-Jensen, O. *A History of Scandinavian Archaeology*. Thames & Hudson, London, 1975.
- Knutsson, J. Till minnet av Gustav Vasa i Geijers och Karl Johans tid – om Gustaf Sandbergs fresker i Uppsala domkyrka. I: *Uppland* (1987).
- Kugler, F. Zeitung. Berlin, 17. Juli. *Deutsches Kunstblatt* 1. Jg. 1850, s. 231.
- Kugler, F. Metallene Grabplatten mit eingegrabene Umrissdarstellung. *Deutsches Kunstblatt* 2. Jg. 1851, s. 29f.
- Kugler, F. Monuments scandinaves du moyen age [...] par N.M. Mandelgren. Livr. 1. *Deutsches Kunstblatt. Zeitschrift für bildende Kunst, Baukunst und Kunstgewerbe*. No 24, 1855, s. 212f.
- Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar 26. Kungl. Vitterhetsakademien, Sthlm, 1869.
- Kåberg, H. & Lindell, I. (red.), *Nationalmuseum i nytt ljus*. Nationalmuseum, Stockholm, 2018.
- Laine, C. Nationalmuseum och förebilderna. I: *Nationalmuseum: byggnaden och dess historia: en konstbok från Nationalmuseum*, Red. Hall, T. Rabén & Sjögren, Sthlm, 1976, s. 84–103.
- Laine, C. Lustslottet på Djurgården. I: *Rosendals slott.*, s. 22– [117], Byggförlaget, Sthlm, 2003.
- Laurin, C. Nils Månsson Mandelgren. En åttioåring. I: *Höganäs Tidning*, N:o 82, tisdagen den 18 Juli 1893. Ursprungligen publicerad i *Stockholms Dagblad* 1893.
- Legnér, M. *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2004.
- Legnér, M. 2024. *Fortid till framtid. Föreningen Gotlands Fornvänner 1875–2025*. Meddelande från Föreningen Gotlands Fornvänner, Visby 2024.
- Lejdegård, T. *På många stolar. Axel Nyström som arkitekt och kulturbyråkrat*. Diss. Stockholms universitet. Carlsson, Sthlm, 2008.
- Lewan, B. *Drömmen om Italien. Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky*. Diss. Lunds universitet. Natur och Kultur, Sthlm, 1966.
- Lewan, B. Romantikernas Rom. I: Ritzau, T. & Ascani, K. (red.) *Rom er et fortryllet bur*. Forlaget Rhodos, Köpenhamn 1982.
- Liepe, L. *A case for the Middle Ages: the public display of medieval church art in Sweden 1847–1943*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Sthlm, 2018.
- Lindgren, G. *Landskapsmålaren Gustaf Wilhelm Palm: 1810–1890*. Diss. Uppsala universitet. Sthlm, 1933.
- Lindwall, B. *Det tidiga 1800-talet, Konsten i Sverige*, Stockholm 1981.

- Lindwall, B. *Då och Nu. Svenskt konstliv under 150 år*, Sveriges Allmänna Konstförening, Sthlm, 1982.
- Lindwall, B. Konstakademien 1835–1880. I: *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*. Söderberg, R. och Söderström, G. (red). Allmänna förlaget, Sthlm, 1986.
- Lisch, G.C.F. Messingschnitt und Kupferstich des Mittelalters. *Deutsches Kunstblatt* 3. Jg. 1852, s. 369.
- Ljungström, O. *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Uppsala, 2004.
- Looström, L. *Den svenska Konstakademien under första århundradet af hennes tillvaro 1735–1835*. Sthlm, 1887.
- Lundgren, E. *Reseskildringar, anteckningar och bref*. Nordensvan, G. (utg.), Sthlm, 1905.
- Lundgren, E. *Italien och Spanien: utdrag ur dagböcker och brev 1*. Stockholm: Norstedts, Sthlm, 1928.
- Lundin, C. Nils Månsson Mandelgren. *Ny illustrerad tidskrift*, 1889-04-08.
- Lundin, C. och Strindberg, A. *Gamla Stockholm: Anteckningar ur tryckta och otryckta källor*. Gidlunds, Sthlm, 1974 [1912].
- Lundin, J. A. Den patriarkaliska bruksorten – på grund av stenkol och lera. I: *Höganäs historia*, del 1. Höganäs kommun, Höganäs, 2011.
- Lunds universitets årsberättelse*. Lund (1890–1910).
- Lundström, B. *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet*. Diss. Uppsala univ., Acta Universitatis Upsaliensis, Ars Suetica 18. Uppsala, 1999.
- Lundström, B. Carl Fredrik Sundvall. *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd 34 (2013–2019), s. 307.
- Magasin för konst, nyheter och moder*. Årg. 5 (1828), s. 76–80, 83–88, 91–95.
- Majo, E. di. Cronologia. I: *Franz Ludwig Catel e i suoi amici a Roma: Un album di disegni dell'ottocento*. Majo, E. di, (red). Galleria Nazionale d'Arte Moderna, Rom, 1996.
- Malmborg, B. von, *Nationalmusei byggnad: ett bidrag till dess tillkomsthistoria*. Nationalmusei årsbok 1941, N.S. 11. Föreningen Nationalmusei vänner, Sthlm, 1942.
- Malmström, K. Riksarkivet på Riddarholmen: Sveriges första arkivbyggnad. I: Abukhanfusa, K. (red.), *Riksens arkiv: det gamla som det nya*. Riksarkivet, Sthlm, s. 49–68, 1994.
- Matthäy, C., Neues Ideen-Magazin für Luxus, Ameublement und Draperie [...]: ein Musterbuch. Bernhard Friedrich Voigt, Weimar, 1841.
- Meijers, D. J. The Kaiserlich Königliche Gemäldegalerie in Vienna seen from an International Perspective. I: Swoboda, G. (Hrsg.), *Die kaiserliche Gemäldegalerie in Wien und die Anfänge des öffentlichen Kunstmuseums, Bd II: Europäische Museumskulturen*. Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2013, s. 385–406.
- Middleton, R. Hittorff's Polychrome Campaign. I: *The Beaux-Arts and Nineteenth-Century French Architecture*. Middleton, R. (red.). Thames and Hudson, London, 1982.
- Molin, T. *Den rätta tidens mått: Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikva-*

- riska landskapet. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena. Nr 6. Institutionen för historiska studier. Umeå universitet, Umeå, 2003.
- Molin, T. & Nordlund, C. Här vandra sålunda fornforskningen och geologien hand i hand vid hvarandras sida. Om vetenskapliggörandet av det svenska landskapet under 1800-talet. *RIG* nr 3 (1999), s. 129–143.
- Montelius, O. *Sveriges forntid: Försök till framställning af den svenska fornforskningens resultat*. Sthlm, 1874.
- Mueller, H. A. *Minnesblad till Höganäs 100-års-jubileum: 1797–1897*, Helsingborg, 1897.
- Mölleryd, A.W. Ingelsträdepojken som blev världsberömd. I: *Helsingborgs Dagblad* 19490417.
- Nationalmuseum: byggnaden och dess historia: en konstabok från Nationalmuseum*, Red. Hall, T. Rabén & Sjögren, Sthlm, 1976.
- [Nationalmuseum] *Art bulletin of Nationalmuseum Stockholm* Vol. 15 2008. Cederlöf, U. (red.). Nationalmuseum, Stockholm, 2009, s. 34.
- Nicklasson, P. *Att aldrig vandra vill: Johan Haquin Wallman Sveriges förste arkeolog*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 40 No. 31. Lund, 2011 (a).
- Nicklasson, P. Magnus Bruzelius, Jacob Adlerbeth and the Invention of the Stone Age. *Lund archaeological Review* Vol. 17 (2011), s. 61–83. 2011 (b).
- Nicklasson, P. Jenakretsen och arkeologins ursprung. I: Nicklasson, P. & Peterson, B. (red.) *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 40, No. 32. Lund, 2012.
- Nicklasson, P. *Baronens tårar: Arkeologi och passion i Götiska förbundet*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 40 No. 34. Lund, 2015.
- Nicklasson, P. *Från Stonehenge till Hagbards galge: Om Sven Nilsson, bronsålder och fenicier*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 40 No. 35. Lund, 2018, s. 172–180.
- Nicklasson, P. Magnus Bruzelius. I: Gräslund, A-S. (red), *Svenska arkeologer*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CLVIII. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala 2020, s. 17–21.
- Nicklasson, P. *Från Lund till London och Paris: Om Sven Nilsson, vildestadiet och resan 1836*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 40 No. 36. Lund, 2021.
- Nicklasson, P. *Från forntid till förhistoria: Om Sven Nilsson och arkeologkongresserna*. Acta Archaeologica (In press).
- Nilsson, E-M. & Ranby, H. Fiskeläget och byarna – Höganäs, Långaröd, Tjöröröd och Hultabo fram till 1797. I: *Höganäs historia*, del 1. Höganäs kommun, Höganäs, 2011.
- Noack, F. *Deutsches Leben in Rom 1700 bis 1900*. Stuttgart & Berlin, 1907.
- Nordbladh, J. Mandelbrand och Hildegren. Två motparter, som var alldeles för lika. I: Engemark, R., Larsson, T. B., Rathje, L. (red.), *En lång historia: Festskrift till Evert Baudou på 80-årsdagen*. Umeå universitet, Inst. för arkeologi och samiska studier. Umeå, 2005.
- Nordensvan, G. *Konstnärsklubben 1856–1906*. Stockholm, 1906.
- Nordensvan, G. *Sveriges Allmänna Konstförening 1832–1932*, Sveriges Allmänna Konstförenings publikation XLI. Sthlm, 1932.

- Nordmark, D. *Det förenande samtalet: Om norrländsk lokalpress och den borgerliga offentlighetens etablering under 1800-talets första hälft*. Stockholm: Carlsson, Sthlm 1989.
- Nyman, N. C. *Samlade skrifter*. Malmö, 1882.
- Nyström, B. Att göra det förflutna levande. Medelius, H., Nyström, B. & Stavenow-Hidemark, E. (red.) *Nordiska museet under 125 år*. Nordiska museet, Sthlm, 1998.
- Nyström, P. A., *Katalog öfver Konst-föreningens offentliga exposition af svenske målares arbeten; öppnad i maj 1841*. Konstföreningen, Sthlm 1841.
- Nyström, I. *Bonadsmåleri under lupp: Spektroskopiska analyser av färg och teknik i sydsvenska bonadsmålningar 1700–1870*. Diss. Acta Universitatis Gothoburgensis. Gothenburg Studies in Conservation 29, Göteborg, 2012.
- Ohlsson, H. Världar av poesi. I: Roland Lysell, R., Pirholt, M., Smedberg Bondesson, A. (red.). *Luften så klar. Nordeuropeiska konstnärer och författare i Rom 1780–1950*. Makadam, Göteborg, 2020.
- Olin, M. Folklivskonstruktioner. Nordiska konstnärer skildrar 1800-talets Italien. I: Norlander, S. (red.) *Drömmen om Italien. Nordiska resenärer i Södern 1750–1870*. Nationalmuseum, Sthlm, 2004, s. 86–95.
- Olin, M. Romare, restauranger och rövare. Skandinaviskt genremåleri under 1800-talet. I: Pihl Atmer, A., Carlens, B., och Lång, F. (red.) *Till Rom. Nordiska konstnärer i Rom under 150 år*. Carlssons, Sthlm, 2010.
- Palmborg, N. Den mandelgrenska donationen till Lunds universitet. Kring en brevväxling mellan N. M. Mandelgren och Gustaf Ljunggren. *Odlarmöda* (1986), s. 7–19.
- Paulsson, G. *Upplevt. Natur och kultur*, Sthlm, 1974.
- Petersson, S. Nils Månsson Mandelgren. I: *Kullabygd* (1928).
- Petersson, L. Skandinavism i praktiken – De nordiska konstnärernas sammanslutningar i Rom. *Personhistorisk tidskrift* 94:1 (1998).
- Petersson, L. *Konstnärsgillet: Konstliv och föreningsväsende vid mitten av 1800-talet*. Diss., Umeå studies in history and theory of art 1, Umeå, 2000.
- Petersson, L. Bengt Erland Fogelberg och Michael Gustaf Anckarsvärd – Vänner med hundratals mil emellan. I: Ragn Jensen, H., Söderlind, S. & Bengtsson, E.-L. (red.). *Inspirationens skatkammer: Rom og skandinaviske kunstnere i 1800-tallet*. Museum Tusculanum Press, Köpenhamn, 2003.
- Protocoll, hållna hos Högloflige Ridderskapet och Adeln, vid Lagtima Riksdagen i Stockholm, år 1828* [del 3], Tredje häftet. Sthlm 1830.
- Protocoll, hållna hos Högloflige Ridderskapet och Adeln, vid Lagtima Riksdagen i Stockholm, år 1828 och 1829* [del 3], Tjugondesjette Häftet. Sthlm 1831, s. 16–17.
- Putnam, R. D. *Den fungerande demokratin: Medborgarandans rötter i Italien*. Studieförbundet näringsliv och samhälle, Stockholm, 1996.
- Rafn, C.C., Petersen, N.M. & Thomsen, C.J. (red.), *Ledetraad til nordisk Oldkyndighed. Möllers bogtr.*, Kjöbenhavn, 1836.
- Ragn Jensen, H., Söderlind, S. & Bengtsson, E.-L. (red.). *Inspirationens skatkammer:*

- Rom og skandinaviske kunstnere i 1800-tallet.* Museum Tusculanum Press, Köpenhamn, 2003.
- Ranby, C. Väsby socken fram till 1862. I: *Höganäs historia, del 2.* Höganäs kommun, Höganäs, 2013.
- Ranby, H. *Harald Boklund: Kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890–1930.* Diss. Lunds univ., Arkitekturmuseet skriftserie publikation 10, Sthlm 2002.
- Ranby, H. *Åkdon, blick och landskap: Om relationer mellan kommunikationer, kulturmiljö och landskapssyn.* Makadam, Göteborg, 2020.
- Rosman, H. Jacob Gråberg af Hemsö. En konturteckning. *Personhistorisk tidskrift* 36:1–4. (1935).
- Roth, T. *Fredrik Blom. Karl Johans arkitekt.* Signum, Sthlm, 2009.
- Rydgqvist, J. E., *Djurgården förr och nu.* Sthlm, 1833.
- Sander, F. *Sveriges National-museum: Dess byggnadshistoria, dess arkitektur och samlingar m.m.* Sthlm, 1866.
- Sandström, S. *Christian Berg,* Aktiebolaget Allhems Tryckerier, Malmö 1962.
- Sandström, S. *Passion och repression.* <https://www.svensandstrom.se/forord.html> u.å.
- Schaden, A. von. *Neueste humoristisch=topographisch=statistische Beschreibung der Haupt- und Residenzstadt München und deren Umgebungen: für Fremde und Einheimische,* 2. Aufl., Joseph Lindauer, München, 1833.
- Schmidt, A.-S. Nils Månsson Mandelgren. *Weilbach Dansk kunstnerleksikon,* Femte bind. Köpenhamn 1995, s. 299–300.
- Schneider, C. G. *Der vollständige Meublistischler und Dekorateur: Original-Zeichnungen des Neuesten und Besten in diesem Genre : ein Musterbuch zum praktischen Gebrauch.* Lieferung 1–4, Meyer & Hofmann, Berlin, 1843.
- Selling, G. *Hur Gamla stan överlevde. Från ombyggnad till omvårdnad 1840–1940.* Stockholms stadsmuseum, Sthlm, 1973.
- Siljeström, P. A., *Skrifter af Baltzar Cronstrand.* Sthlm, 1877.
- Silfverstolpe, G. M. "Carl Stephan Bennet", *Svenskt biografiskt lexikon*, Bd 3, 1922, s. 214.
- Sjöbeck, M. *Allmänningen Kulla fälad: en studie av Hälsingborgslandskapets bebyggelse-historia.* Helsingborgs Museum, Helsingborg 1947.
- Sjöborg, N. H. *Försök till en Nomenklatur för Nordiska Fornlemningar.* Sthlm, 1815.
- Sjöborg, N. H. *Samlingar för Nordens fornälskare.* I–III. Sthlm, 1822–1830.
- Sjöborg, N. H. *Uppgift på Fornlemningars kännetecken.* Sthlm 1828.
- Sjögren, K. G. "Mångfalldige Uhrminnes Grafvar-": *Megalitgravar och samhälle i Väst-sverige.* Diss. Institutionen för arkeologi, Göteborgs univ., Göteborg, 2003.
- Smith, A. D. *National identity.* Penguin, London, 1991
- Snickare, M. Kroppen – den tecknade och den tecknande. *Kroppen. Konst och vetenskap.* Nationalmuseum, Stockholm 2005, s. 55–73.
- Stadgar för Konstnärs-Gillet i Stockholm stiftadt d. 31 Dec. 1845.* Sthlm, 1846.
- Stats-Utskottets Betänkanden under Lagtima Riksdagen i Stockholm 1828–1829. Fjerde Samlingen Andra Bandet Första Häftet af Bihang till RiksStåndens Protocoll.* Sthlm, 1829.

- Stats-Utskottets Memorial* N:o 300. Sthlm, 1845.
- Stavenow Hidemark, E., Möbelförlagor och mönsterböcker från 1800-talet, *Fataburen* (1975), Nordiska museet, 1976, s. 35–46.
- Stavenow-Hidemark, E. 1998. Museitankar i tiden. Medelius, H., Nyström, B. & Stavenow-Hidemark, E. (red.) *Nordiska museet under 125 år*. Nordiska museet, Sthlm 1998.
- Stavenow, Å. Tivoliplaner i 1840-talets Stockholm. *Sankt Eriks Årsbok* (1968). Samfundet Sankt Erik, Sthlm, 1968.
- Stavenow, Å. *Nils Månsson Mandelgren*. Nordiska museets Handlingar 79. Nordiska museet, Sthlm 1972.
- Stenroth, I., *Bengt Erland Fogelberg*. Citytidningen, Göteborg, 2018.
- Stephens, G. En nyopdagat Döbefunt med Fremstilling af Kong Gunnar i Orme-gaarden, *Ny illustreret Tidende* 16, Kristiania 16/4 1876, s. 122.
- Svanberg, F. *Museer och samlande*. Statens historiska museum. Sthlm 2009.
- Svenska fornminnes-föreningens uppkomst, stadgar och frågformulär*. Sthlm 1870.
- Svensson, H. Åke Holm. *Kullabygd, Kullens Hembygdsförenings Årsbok 1999*. AB Boktryck, Helsingborg 1999.
- Sydow, W. von & Björkman, S. *Svenska gods och gårdar, del V. Skåne, västra delen*. Förlaget Svenska gods och gårdar, Uddevalla, 1944.
- Söderlind, S. Från Kongl. Museum till Nationalmuseum. I: *Kongl. Museum. Rum för ideal och bildning*. Söderlind, S. (red.). Årsbok för Statens konstmuseer 39, Stockholm 1993. (a)
- Söderlind, S. *Porträttbruk i Sverige 1840–1865: En funktions- och interaktionsstudie*. Diss. Linköping Studies in Art and Science 101, Carlsson, Sthlm 1993. (b)
- Söderlind, S., Schröders krets: Ett tidigt nätverk i svensk konsthistorieskrivning. I: Pettersson, L. (red.), *Dokument IV: Konst, bildning och föreningsliv i 1800-talets Norden*, Institutionen för konstvetenskap, Umeå univ. Umeå, 1999, s. 25–38.
- Söderlind, S., Die leuchtenbergische Verbindung: Königliche und künstlerische Beziehungen zwischen Stockholm und München. I: Henningsen, Bernd (Hrsg.), *Kunst zwischen den Kulturen: Wahlverwandschaft – Der Norden und Deutschland* Bd 4. Verlag Arno Spitz, Berlin, 2000, s. 41–61.
- Söderlind, S. Asars och Karlars ättling. I: Laine, C. (red.), *Rosendals slott*. Byggförslaget, Sthlm 2003, s. 236–245.
- Söderlind, S. Att härska på lång sikt: Karl Johans budskap i retorik och konst. I: Karlsson, E-L. & Olausson, M. (red.), *Härsarkonst: Napoleon, Karl Johan, Alexander*. Nationalmuseum, Sthlm, 2010, s. 95–105.
- Thordeman, B. *Göternas gudar i Fogelbergs gestaltning*. Statens historiska museum, Sthlm 1961.
- [Thyselius, E.], *Förteckning öfver komitébetänkanden afgifna under åren 1809–1894*. Sthlm, 1896.
- Trigger, B. G. *A History of Archaeological Thought* (2. ed.). Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

- Ullén, M. Med Mandelgren till världsutställningen i Paris. *Fornvännen*, årg. 72 (1977), s. 186–198.
- Ussing, J. L., *Niels Laurits Høyens levned med bilag af breve*, Köpenhamn, 1872.
- Underdånigt Utlåtande af Comiterade för undersökning af tjenlig byggnadsplats för ett National-Museum*. Norstedt & Söner, Sthlm, 1845.
- Van Riper, A. B. *Men among the mammoths: Victorian Science and the Discovery of Human Prehistory*. University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Villadsen, V. (red.) C.W. Eckersbergs dagbøger, II, 1837–1853. Kbh.: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2009.
- Weimarck, T. *Akademi och anatomi*, Symposion, Stockholm/Stehag 1996.
- Weimarck, T. *Om konst. Två essäer*. Bo Cavefors bokförlag, Kristianstad, 1975.
- Weimarck, A-C. & Weimarck, T. *Lergodset från Höganäsbolaget 1832–1926*. Raster Förlag, Sthlm, 2005.
- Welinder, S. *Strindberg som arkeologikritiker*. Almqvist & Wiksell, Sthlm 1994.
- Werdenfels, Å. *Mandelgren i Blekinge*. Vekerum i samarbete med Folkklivsarkivet i Lund och Blekinge läns museum, Södra Sandby, 1991.
- Werdenfels, Å. (red.), *Mandelgren i Skåne I*. Skånes hembygdsförbunds årsbok, Kristianstad, 1992.
- Werdenfels, Å. (red.), *Mandelgren i Skåne II*. Skånes hembygdsförbunds årsbok, Kristianstad, 1993.
- Widén, P. *Från kungligt galleri till nationellt museum: aktörer, praktik och argument i svensk konstmuseal diskurs ca 1814–1845*. Diss. Göteborgs universitet. Gidlund, Hedemora, 2009.
- Winqvist, M. Svenska konstnärsgupper i Rom. I: Tue Ritzau och Karen Ascani (red.) *Rom er et fortryllet bur*. Forlaget Rhodos, Köpenhamn 1982.
- Wollin, N. G. *Från ritkola till konstfackskola: konstindustriell undervisning under ett sekel*. Bröderna Lagerström, Sthlm, 1951
- Wrangel, E. Forskningar om Skånelands kyrkor. *Historisk tidskrift för Skåneland. Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm* (1903) bd 1.
- Wrangel, E. & Rydbeck, O. *Medeltidsmålningarna i Dädesjö och öfvergången från romansk stil till gotik*. Cederquist, Sthlm 1918.
- Wrangel, F.U. *Blasieholmen och dess innebyggare*. Sthlm 1914.
- Zethson, B.S. (förf.) & Blom, K.A. (red.). Nils Månsson Mandelgren: en bibliografi. *Odlarmöda* (1988). Mandelgrenska samfundet, Lund, 1988
- Åberg, G. N. M. Mandelgren och hans samlingar i Lund. *Kullabygd* (1935).

Bildkällor

Folklivsarkivet vid Lunds universitet

25	Mandelgrenska samlingen. Geografi, Malmöhus län, LUF. CC-BY.	83	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 6, LUF. CC-BY.
27	Mandelgrenska samlingen, Personalialia, Nr IX-XIII Personalialia, LUF. CC-BY.	84	Mandelgrenska samlingen, Handteckningar A, LUF. CC-BY.
32	Mandelgrenska samlingen, serie 2, avd. 5, fig. 100, LUF. CC-BY.	99	Mandelgrenska samlingen, Anteckningar svensk kultur / Museer, LUF. CC-BY.
33	Mandelgrenska samlingen, serie 2, avd. 5, fig. 80, LUF. CC-BY.	101	Mandelgrenska samlingen, serie 2, avd. 11, fig. 58, LUF. CC-BY.
38	Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 12, fig. 71, LUF. CC-BY.	114	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 12, fig. 3, LUF. CC-BY.
43	Mandelgrenska samlingen, Registrerade handlingar, LUF. CC-BY.	114	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 11, fig. 43, LUF. CC-BY.
44	Mandelgrenska samlingen, Registrerade handlingar, LUF. CC-BY.	117	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 4, fig. 8, LUF. CC-BY.
54	Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 4, fig. 1306, LUF. CC-BY.	120 & 121.	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 12, fig. 23, LUF. CC-BY.
55	Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 1, fig. 136, LUF. CC-BY.	123	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 7, fig. 29, LUF. CC-BY.
72	Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 4, fig. 219, LUF. CC-BY.	131	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 1, fig. 13, LUF. CC-BY.
75	Mandelgrenska samlingen, Biografier och personalialia, LUF. CC-BY.	133	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 1, fig. 11, LUF. CC-BY.
77	Mandelgrenska samlingen, Perspektivbilder, LUF. CC-BY.	134	Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
79	Mandelgrenska samlingen, Perspektivbilder, LUF. CC-BY.	137	Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
79	Mandelgrenska samlingen, Perspektivbilder, LUF. CC-BY.	138	Mandelgrenska samlingen, serie 6, avd. 6, fig. 2, LUF. CC-BY.
80	Mandelgrenska samlingen, Perspektivbilder, LUF. CC-BY.	142	Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
		142	Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.

- 146 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
- 146 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
- 146 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
- 147 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
- 149 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
- 149 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
- 151 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar B, LUF. CC-BY.
- 173 Mandelgrenska samlingen, Personalialia, LUF. CC-BY.
- 174 Mandelgrenska samlingen, Betyg och ansökningar, LUF. CC-BY.
- 175 Mandelgrenska samlingen, Betyg och ansökningar, LUF. CC-BY.
- 220 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 2, fig. 14, LUF. CC-BY.
- 252 Mandelgrenska samlingen, serie 4, Lunds stift, Torrlösa kyrka, LUF. CC-BY.
- 257 Mandelgrenska samlingen, Registrerade handlingar, LUF. CC-BY.
- 258 Mandelgrenska samlingen, Registrerade handlingar, LUF. CC-BY.
- 267 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar A, LUF. CC-BY.
- 272 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 11, fig. 48, LUF. CC-BY.
- 292 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 8, fig. 2, LUF. CC-BY.
- 293 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 11, fig. 48, LUF. CC-BY.
- 325 Bildarkivet, LUF. Foto: Nils-Arvid Bringéus. CC-BY.
- 327 Bildarkivet, LUF. Foto: Peter Voitekans. CC-BY.
- 334 Mandelgrenska samlingen, Biografier och personalia, LUF. CC-BY.
- 344 & 345. Mandelgrenska samlingen, Betyg och ansökningar, Monument Scandinaves, LUF. CC-BY.
- 353 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 2, LUF. CC-BY.
- 353 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 2, LUF. CC-BY.
- 357 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 2, LUF. CC-BY.
- 357 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 2, LUF. CC-BY.
- 357 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 2, LUF. CC-BY.
- 357 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 2, LUF. CC-BY.
- 358 Mandelgrenska samlingen, serie 1, avd. 2, LUF. CC-BY.
- 362 Mandelgrenska samlingen, Handteckningar A, LUF. CC-BY.
- 366 Mandelgrenska samlingen, Gåvor, LUF. CC-BY.

Antikvarisk-Topografiska Arkivet

- 143 Carl Curmans samling, Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA). PD

Bibliothèque nationale de France

- 170 Bibliothèque nationale de France.
- 170 Bibliothèque nationale de France.

Det Kongelige bibliotek

- 89 Det Kongelige bibliotek, Billedsamlingen. Danske portrætter, 8°.
- 91 Det Kongelige bibliotek, Billedsamlingen. Danske portrætter, 4°.
- 94 Det Kongelige bibliotek, Billedsamlingen. Danske portrætter, 8°.

Kungliga biblioteket

- 2 Porträttfotografi av Bousseton & Appert. KB.
 241 Porträttfotografi av Carl Jacob Malmberg. KB.
 350 Maria Röhls porträttsamling. Kungliga biblioteket.
 361 Maria Röhls porträttsamling. Kungliga biblioteket.
 372 Porträttfotografi av Wilhelm Abraham Eurenus. KB

- 299 LUB.
 304 Per Bagges samling, LUB.
 318 Bilaga till brev från Gustaf Åberg till Ewert Wrangel 1936, Ewert Wrangels personarkiv, LUB. Fotograf okänd.

Historiska museet vid Lunds universitet

- 288 LUHM, foto: Gunnar Menander.

Konstfack

- 203 Slöjdskolans (Ritskolans) arkiv. Foto: Johan Wahlgren
 210 Slöjdskolans (Ritskolans) arkiv. Foto: Johan Wahlgren
 214 Mandelgrensalen, Konstfack. Foto: Johan Wahlgren

Lunds universitetsarkiv

- 313 Universitetsarkivet, Lund.

Nationalmuseet, Danmark

- 244 Nationalmuseet, Danmark, N.359.

Kungliga akademien för de fria konsterna

- 5 Kungl. Akademien för de fria konsterna.
 62 Kungl. Akademien för de fria konsterna.
 65 Gustavianum, Uppsala universitetsmuseum.
 68 Kungl. Akademien för de fria konsterna.
 69 Kungl. Akademien för de fria konsterna.

Nationalmuseum

- 187 Nationalmuseum NMH 101A/1885.
 190–91 NM, NMH 20/2008.

Lantmäteriet

- 28 Historiska kartor och akter, Lantmäteriet.

Nordiska museets arkiv

- 166 NMA.0053117. BY-NC-ND
 167 NMA.0053117. BY-NC-ND
 167 NMA.0053117. BY-NC-ND
 168 NMA.0053117. BY-NC-ND
 169 NMA.0053117. BY-NC-ND
 264 Söndags-Nisse 10/6 1894, NMA.
 264 Ämbetsarkivet, Fotografier, Bokunderlag, NMA.
 271 Artur Hazelius, Nordiska museet och Skansen, vol. E2b. NMA. Foto: Marie Steinrud.

Universitetsbiblioteket, Lund

- 49 Specialsamlingarna, LUB.
 290–91 LUB.

Riksarkivet

- 25 Krigsarkivet.
 51 Ericssbergsarkivet, Riksarkivet, Marieberg.

Statens museum for kunst

- 78 Statens museum for kunst, KMS7284.
 78 Ur C.W. Eckersbergs *Linearperspectiven anvendt paa Malerkunsten* från 1841. Statens museum for kunst, KKS7015
 80 Ur C.W. Eckersbergs *Linearperspectiven anvendt paa Malerkunsten* från 1841. Statens museum for kunst, KKS7015
 82 Statens museum for kunst, KMS870.
 84 Statens museum for kunst. KKS-gb4997.
 261 Statens museum for Kunst, KMS 618.

Stockholms stadsmuseum

- 165 SSM.
 165 SSM F 3495.
 187 SSM 24461. CC-BY.
 258 Kasper Salin, F4004, SSM.
 346–47 Skissbok av Cantzler, SSM 108750.

Thorvaldsens museum

- 74 Thorvaldsens museum.

Övriga

- 31 Caroline Ranby, Höganäs historia II.
 35 Höganäsbolaget.
 48 Riddarhuset. Foto: Dick Norberg
 56 Foto: Andreas Alm 2022.
 88 Illustreret Tidende nr 362, 2/9 1866.
 104 Karta upprättad av Oskar Nordell.
 154 Aftonbladet 7/12 1844.
 183 Aftonbladet den 10 mars 1846.
 188 Foto: Avda 2015, Wikimedia Commons CC-BY-SA-3.0.
 198 Foto: Johan Wahlgren
 202 Aftonbladet 10/10 1844.
 214 Foto: Johan Wahlgren
 216 Förlaga till litografi eller litografiskt avdrag av Peter Klæstrup efter teckning av Ludvig August Smith, 1841.
 225 Post-och inrikes tidningar nr 49 & 50, 27/2 1851
 246 Ny illustrerad tidning nr 31, 5/8 1865.
 254 Utsnitt ur Karta öfver Stockholm upprättad och utgifven af A. R. Lundgren år 1885
 306 Aftonbladet 23/3 1878.
 322 Sydsvenskan / Bilder i syd. Foto: Ernst Henriksson.
 370 Foto: Karin Gustavsson 2013.

Personregister

Personregistret omfattar personer som omnämns i brödtext och resonerande noter med undantag för Nils Månsson Mandelgren. Namnen är ordnade efter efternamn. Patronymikon förtecknas som efternamn utom i de fall då sådant saknas eller inte används i den historiska kontexten. Omnämnda personer har levnadsår inom parentes i samtliga fall då dessa uppgifter varit tillgängliga i biografiska uppslagsverk och persondatabaser. Titlar fungerar som vägledning för de omtalades ställning under den tidsperiod då de har en roll i sammanhanget. I förekommande fall anges släktrelation till Nils Månsson Mandelgren.

- Adler, Bror Viktor (1848–1910) arkitekt, rektor för Tekniska skolan, 213
- Adlerbeth, Jacob (1785–1844), fornforskare, 274, 276, 277
- Ahlborn, Carl (1819–1895), ornamentsbildhuggare, 199
- Ahlund, Mikael (1959–), museichef, konsthistoriker, 112, 119
- Ahlqvist, Abraham (1794–1844), präst, riksdagsman, fornforskare, 277
- Ahnfelt, Arvid (1845–1890), författare, 219, 224
- Amundsson, Per (1830–1859) hemmansägare från Dalby sn, ”skaffare” åt Artur Hazelius, 268
- Alberti, Leon Battista (1404–1472) arkitekt, konsteoretiker, 212
- Almgren, Gunno Magnus (1819–1904), överkommissarie i civilstatens pensionsinrättning, 371
- Almlöf, Nils Wilhelm (1799–1875), skådespelare, 226
- Almqvist, Carl Jonas Love (1793–1866), författare, 24, 221, 226
- Andersen, Hans Christian (1805–1875), författare, 126
- Anderson, Benedict (1936–2015), statsvetare, socialantropolog, 238
- Andersson, Johan Fredrik (1816–1854), skeppsbyggmästare, disponent Essinge Warf, 205, 216
- Andersson, Sven (1740–1804), åbo, rusthållare, f. och d. i Ingelstråde 8, farfar till NMM, 36
- Andersson, Thorsten (1915–2013), museichef, 317, 318
- Angerstein, Uno Reinholdsson von (1808–1874), possessionat, mecenat, kammarherre, 76, 107, 245, 380
- Anckarsvärd, Carl Henrik (1782–1865), överstelöjtnant, ledamot av riddarståndet, 163
- Anckarsvärd, Johan August (1783–1874), officer, godsägare, politiker, 340
- Anckarsvärd, Michael Gustaf (1792–1878), officer, överintendent, 159, 160, 163, 181, 185, 189, 242, 243, 336, 340, 389

- Asplund, Karl (1890–1978),
konsthistoriker, författare, 112, 113
- d'Aubert, Theodor Edouard Adolph
(1813–1873), musiker, pedagog,
tonsättare, 226
- Axelsson, Tony (1969–), arkeolog, 302,
303
- Baasch, Friedrich Theodor (1819–
1872), konstnär och fotograf, 76
- Balling, Sven, NMM:s lärare i
Ingelstråde ambulerande skola, 40
- Bartolomeo, Fra (Baccio della Porta)
(1472–1517), konstnär,
dominikanmunk, 130
- Baudou, Evert (1925–), professor,
arkeolog, 250, 273, 274, 275, 276,
277, 279, 283
- Bærentzen, Emilius Ditlev (1799–
1868), porträttmålare och litograf,
245
- Bendz, Wilhelm (1804–1832), målare,
76
- Bengtsson, Sissa (1797–1877), f. i
Allerum, d. i Kattarp 5, styvmor till
NMM, 40
- Bennet, Carl Stephan (1800–1878),
officer, målare, hovman, 160, 185,
186, 187, 188, 347
- Berg, Christian (1893–1976), skulptör,
213, 214, 369, 391
- Berg, Fredrik Theodor (1806–1887),
medicinalråd, överdir., fastighetsäg.
Svartensgatan 12–14, 259
- Berg, Gösta (1903–1993), etnolog, 24,
40, 310
- Berg, Per Gustaf (1805–1889),
författare, förläggare, 222
- Berg, Torvald (1957–), 213
- Berger, Carl F., fabrikör och
porslinsmålare, 46, 47, 50, 52, 336,
339, 376
- Berger, Gottlieb, konstnär, porträttör,
den föregående son, 47, 51, 67, 339
- Bergstrand, Per Emanuel (1834–1890),
lantmätare, kartograf, författare, 364
- Berlien, Carl Wilhelm Friedrich (1816–
1884), snickarmästare, 199, 201, 204
- Berzelius, Jöns Jacob (1779–1848),
kemist, 192
- Besche, Hubert de (1582–1658), bygg-
mästare, arkitekt, 136
- Beskow, Bernhard von (1796–1868),
ständig sekreterare i Svenska akade-
mien, hovman, 160, 161, 182, 184
- Bielke, Axel (1800–1877), konstsam-
lare, stiftare av Sveriges allmänna
konstförening, 159
- Billing, Lars Theodor (1816–1892),
konstnär, 232, 233
- Bjurström, Per (1928–2017), professor,
museiman, konsthistoriker, 156
- Björkman, Alf (1819–1900), officer,
pedagog, föreståndare för Slöjdsko-
lan (nu Konstfack), 207, 208, 213
- Blackstadius, Zacharias (1816–1898),
konstnär, lärare vid Tekniska skolan,
71
- Blanche, August (1811–1868), förfat-
tare, publicist, riksdagsman, 226, 232
- Blom, Fredrik (1781–1853), överste,
professor, överintendent, arkitekt, 61,
62, 63, 150, 389
- Blomqvist, Ragnar (1901–1983), stads-
antikvarie, konsthistoriker, 316, 324
- Blommér, Nils Jakob Olsson (1816–
1853), konstnär, 63, 219, 227
- Blunck, Ditlev (1798–1853), konstnär,
118
- Boije (Boye) af Gennäs, Carl Otto
(1790–1840) kammarherre, adjutant
hos konungen, överste i armén, 338
- Boije (Boye) af Gennäs, Fredrik (1773–
1857), överstelöjtnant, kammarherre,
tecknare, författare, 157, 158, 159,
160
- Boklund, Johan Christoffer (1817–
1880), konstnär, ämbetsman, 248

- Borelius, Aron (1898–1984), professor, konsthistoriker, 219, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 329, 399
- Borg, Lars Reinhold (1825–1904), kammarbetjant, 349
- Borg, Ossian Edmund (1812–1892), lärare vid Manillaskolan, 233, 234
- Boström, Christopher Jacob (1797–1866), professor i praktisk filosofi, 278
- Boström, Ragnhild (1917–2016), antikvarie, konst- och kulturhistoriker, 329, 330
- Bourdieu, Pierre (1930–2002), professor, sociolog, 107
- Boustedt, Catharina Fredrika (1750–1820), f. i Väsby, d. i Bräcke 3, g.m. Peter Nyman, 35
- Boutet, Claude (verksam under 1600-talet), fransk miniatyr målare och traktatförfattare, 42
- Bowdoin Van Rippers Anthony, (1963–), vetenskapshistoriker, 295
- Bringéus, Nils-Arvid (1926–2023), professor, etnolog, 320, 325, 326, 329
- Brodin, Richard (1885–1969), redaktör i Höganäs, 369
- Brunius, Carl Georg (1792–1869), professor, arkitekt, 83, 252, 259
- Bruzeliu, Magnus (1786–1855), präst, historiker, författare, 274, 277
- Bruzeliu, Nils Gustaf (1826–1895), docent, arkeolog, rektor, 286
- Brusewitz, Gustaf Henrik (1812–1899), konstnär, fornforskare, 256, 269, 270, 283, 284, 285, 286, 291
- Bull, Francis (1887–1974), professor, litteraturhistoriker, 126
- Bünsow, Joachim Ludwig (1821–1910), landskapsmålare, 76
- Byström, Johan Niclas (1783–1848), skulptör, 110, 111, 163, 184
- Bäcklund, Hans Peter (1812–1865), bokhållare i Höganäs, 55
- Cajander, Zacharias (1818–1895), jordbrukare, författare, 221
- Cantzler, Carl Fredrik August (1821–1864), grosshandlare, konsul, tecknare, 346
- Carlberg, Johan Eberhard (1683–1773), arkitekt, fortifikationsofficer, 139
- Carlén, Johan Gabriel (1814–1875), skriftställare, 89
- Caroli, Claes (1862–1933), pastor och bitr. föreståndare vid Ersta diakonissanstalt, 371, 372
- Chiewitz, Georg Theodor (1815–1862), arkitekt, 232
- Clausen, Henrik Nicolai (1793–1877), teolog, 76
- Clemetsson, Abraham (1764–1841), målare, 210
- Couder, Jean Baptiste Amédée (1797–1864), arkitekt, författare, 166, 170, 171
- Cronstrand, Baltzar (1794–1876), fortifikationsbefälhavare, kapten i ingenjörskåren, föreståndare för Slöjdskolan, 144, 182, 183, 184, 185, 204, 206, 207, 213, 389
- Curman, Sigurd (1879–1966), professor, riksantikvarie, 316
- Dahlberg, Erik Jönsson (1625–1703), fältmarskalk, generalguvernör, arkitekt, 148
- Dardel, Fritz von (1817–1901), hovman, överintendent, 10, 263, 264, 265, 347, 391
- D'Aubert, Theodor Edouard Adolph (1813–1873), musiker, pedagog, tonsättare, 226
- De la Gardie, Axel Gabriel (1772–1838), landshövding, bror till Jacob De la Gardie, 53
- De la Gardie, Axel Jakob, (1819–1879), godsägare, ordf. i Skånska fornminnesföreningen, brorson och arv-

- tagare till Jacob De la Gardie, 91
- De la Gardie, Gustaf Adolf Fredrik (1800–1833), son till Jacob De la Gardie, 47, 50, 67
- De la Gardie, Jacob Gustaf (1768–1842), general, diplomat, ämbetsman, lantmarskalk, 8, 14, 47, 48, 50, 51, 52, 63, 67, 74, 91, 160, 260, 279, 308, 335, 336, 337, 340, 345
- Deland, Pierre Joseph (1805–1862), skådespelare, teaterdirektör, 226
- Desideria, f. Clary (1777–1860), drottning av Sverige och Norge, 60
- Dietrichson, Lorentz (1834–1917), konsthistoriker, 208
- Djurklou, Nils Gabriel (1829–1904), fornforskare, folklivsforskare, kammarherre, 240, 249, 250, 253, 259
- Due, Frederik Gottschalk Haxthausen (1796–1873), norsk statsminister, diplomat, officer, konstnär, 231, 233, 236
- Dybeck, Richard (1811–1877), jurist, fornforskare, 249, 259, 283
- Eckersberg, Christoffer Wilhelm (1783–1853), konstnär, 12, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 85, 86, 171, 199, 201, 379
- Egardt, Brita (1916–1990), docent, etnolog, arkivarie vid Folklivsarkivet, 320, 325, 326, 399
- Ekdahl, Nils Johan (1799–1870), präst, fornforskare, 277
- Ekman, Anton Olof Julius (1807–1864), ämbetsman, 233
- Ekman, Johan Jacob (1771–1814), läkare, konstsamlare, 231, 232
- Ekman, Olof Jakob (1764–1839), regementsläkare, anatomilärare vid Konstakademien, 64, 70
- Ekmarck, Lars August (1785–1869), författare, ämbetsman, 233
- Enblom, Henrik Viktor (1819–1876), läroboksförfattare, lärare, 233
- Eriksson, Torkel (1933–2002), museichef, konsthistoriker, 324
- Erixon, Sigurd (1888–1968), professor, etnolog, 331
- Erlandsson, Hans (1877–1973), målare, konservator, 323
- Fahlcrantz, Carl Johan (1774–1861), professor, landskapsmålare, 59, 347
- Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814), filosof, 278
- Fiesole, här avseende Fra Angelico (Guido di Pietro) (ca 1395–1455), målare och munk, 129, 130
- Fleetwood, Georg (1882–1958), museiman, 248
- Fleming, Claes (1771–1831), lantmarskalk, riksmarskalk, 159, 160
- Fleischer, Johan Sechmann (1791–1852), generalkonsul i Neapel, 112, 116
- Fock, Hedvig Charlotta Catharina, f. von Saltza (1805–1875), konstnär, 47
- Fogelberg, Bengt Erland (1786–1854), skulptör, 60, 112, 126, 127, 160, 182, 184
- Fontaine, Pierre-François-Léonard (1762–1853), arkitekt, 196
- Forssell, Christian Didrik (1777–1852), professor, kopparstickare, 233
- Forthmeijer, Hanna, f. Noderman (1827–1914), fotograf, 355
- Forthmeijer, Olof (1834–1924), fotograf, 355
- Fredrik VII (1808–1863), kung av Danmark, 92
- Friberg, Karl Algot (1850–1935), ingenjör, museiman, 314, 315
- Frost, Ulla (1926–2021), teckningslärare, konsthistoriker, 212

- Geijer, Erik Gustaf (1783–1847), professor, historiker, författare, 276, 277
- Gerss, Jacob Wilhelm (1784–1844), arkitekt, sekreterare vid Konstakademien, 64, 76
- Gillberg, Jacob Axel (1769–1845), miniatyrmålare, 67
- Gislander, Nils Jönsson (1837–1912), pastor och föreståndare för folkskolan i Allerum, kyrkoherde i Ausås, 367, 368
- Grafström, Anders Abraham (1790–1870), präst, skald, kulturhistoriker, 360
- Grandien, Bo (1932–2014), professor, journalist, författare, 155
- Gregorius XVI (Bartolomeo Alberto Cappellari) (1765–1846), påve, 126
- Gråberg af Hemsö, Jakob (1776–1847), påvlig greve, 127
- Gräslund, Bo (1934–), professor, arkeolog, 274
- Gunnarsson, Torsten (1945–), chefsintendent, konsthistoriker, 112, 119
- Gustafsson, Carl Gustaf (1794–1863), riksdagsman, målarmästare, 206
- Gustav III (1746–1792), konung av Sverige, 70, 192
- Gyllenstierna, Carl (1819–1866), fideikommissarie på Krapperup, 93, 367
- Gyllenstierna, Nils Christoffer (1789–1865), fideikommissarie på Krapperup, kammarherre, ichtyolog, 179
- Göransson, Tora (1925–), amanuens vid Mandelgrensamlingen, 321, 399
- Göthe, Eric Gustaf (1779–1838), skulptör, 67
- Habermas, Jürgen (1929–), filosof och sociolog, 217, 218, 223
- Hackwitz, Gustaf von (1781–1844), kapten, lantmätare, 28
- Hall, Thomas (1939–2014), professor, konst- och arkitekturhistoriker, 155
- Hammar, Henning (1903–1971), trädgårdsarkitekt i Helsingborg, 369
- Hamberg, Albin (1875–1968), skulptör, keramiker, målare, 369
- Hamberg, Nils Peter (1815–1902), professor i kemi, samlare, 263
- Hamilton, Hugo Adolf (1802–1871), ämbetsman, kammarherre, ledamot av riddarståndet, 160, 163
- Hammer, Christian (1818–1905), guldsmed, samlare, 263, 265
- Hangard-Maugé, Etienne Isidore (1813–1880), litograf, 245
- Hansteen-Jørgensen, Arne (1927–2011), formgivare, 213
- Hartmansdorff, August von (1792–1856), kammarrättspresident, 205, 276, 277
- Hasselberg, Gunno (1863–1902), vice häradshövding, 371
- Hazelius, Artur (1833–1901), Nordiska museets och Skansens grundare, 90, 248, 249, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 310, 335
- Hazelius, Sofi f. Grafström (1839–1874), g.m. Artur Hazelius, 260, 263
- Hellstedt, Jöns d.ä. (1783–1858), skomakare, skolmästare i Kattarps skola, NMM:s lärare, 40
- Henriques, Aron Ruben (1824–1908), bror till Sally Henriques, 93
- Henriques, Pontus (1852–1933), professor, överlärare, 211
- Henriques, Sally (Salomon) Ruben (1815–1886), konstnär, 93, 94
- Herder, Johann Gottfried (1744–1803), filosof, 278
- Hessler, Carl Arvid (1907–1991), professor Skytteanus, statsvetare, 156
- Hetsch, Christian (1830–1903), målare, arkitekt, 93, 94, 102

- Hetsch, Gustav Friedrich (1788–1864), arkitekt, 76, 85, 86, 93, 95, 178, 199, 201, 204, 207
- Hidemark, Elisabet Stavenow (1928–), konsthistoriker, 215
- Hierta, Lars Johan (1801–1872), publicist och riksdagsman, 206
- Hildebrand, Bror Emil (1806–1884), riksantikvarie, 10, 11, 86, 95, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 259, 265, 266, 273, 274, 275, 279, 280, 282, 283, 285, 286, 294, 295, 300, 301, 302, 303, 311, 330, 335, 366
- Hildebrand, Hans (1842–1913), riksantikvarie, 237, 250, 251, 252, 253, 273, 279, 280, 281, 282, 285, 286, 294, 300, 301, 303, 335
- Hittorf, Jacques-Ignace (1792–1867), arkitekt, 152, 171
- Holbech, Carl Frederik (1811–1880), assistent till Thorvaldsen i Rom, 125, 126
- Holmberg, Axel Emanuel (1817–1861), präst, fornforskare, 226, 259
- Holmgren, Ann Margret (1850–1940), författare, 263,
- Holmgren, Frithiof (1831–1897), professor i fysiologi, 263
- Hyberg, Arvid (1877–1951), köpman, konsul i Helsingborg, 369
- Hylander, Sven (1797–1825), docent, historiker, 274
- Hyllengren, Anders (1810–1905), tapetmästare, elev i NMM:s söndagsskola 1844–45, 201
- Hyltén-Cavallius, Anna, g. Bergman (1848–1877), dotter till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, 57, 363, 364
- Hyltén-Cavallius, Carl (1851–1931), son till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, 363
- Hyltén-Cavallius, Gunnar (1858–1926), son till Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, 363
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof (1818–1889), etnolog, 9, 10, 57, 87, 89, 90, 217, 219, 220, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 232, 233, 235, 238, 247, 248, 249, 255, 256, 257, 259, 266, 269, 270, 306, 309, 335, 350, 351, 358, 359, 360, 363, 364, 365, 366, 380, 381
- Hyltén-Cavallius, Sophie, f. Haeggström (1828–1896), g.m. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, 361, 364, 365, 405
- Håkansson, Clemet (1729–1795), målare, 210
- Hägg, Jacob (1839–1931), officer, marinmålare, 312
- Höggqvist, Emilie (1812–1846), skådespelare, salongsvärdinna, 126
- Hörberg, Pehr (1746–1816), konstnär, 231
- Hörlin, Hugo (1851–1894), teckningslärare, formgivare, arkitekt, 211
- Høyen, Niels Laurits (1798–1870), konsthistoriker, 14, 82, 83, 85, 86, 87, 92, 93, 98, 99, 102, 199, 226, 228, 235
- Ingelsberg, Åke (1917–1988), rektor i Väsby, 24, 34, 45, 53
- Jacobsson, Bengt (1946–), etnolog, 13, 23, 24, 106, 219, 220, 295, 296, 310, 327, 328,
- Jansson, Bror (1918–2011), präst, folkhögskolerektor, 319
- Jansson, Torkel (1947–2018), professor, historiker, 218, 223
- Jarring, Gunnar (1907–2002), diplomat, språkforskare, 323
- Jerichau, Jens Adolf (1816–1883), skulptör, 112
- Jernhammar, John (1888–1969), redaktör, släkt- och namnforskare, 318

- Johansdotter, Hanna (1822–1892), piga på Ingelstråde nr 8, g.m. Anders Pihl, 37
- Josefina av Leuchtenberg (1807–1876), drottning av Sverige och Norge, 60, 158, 159
- Josephson, Ragnar (1891–1966), professor, teaterchef, konsthistoriker, författare, 219, 317, 319, 320, 369
- Jönsdotter, Hanna (1807–1866), piga på Ingelstråde 8, g.m. Gustaf Nyman, 35
- Jönsdotter, Kierstina (1782–1825), f. i Östraby 1, d. i Ingelstorp 8, mor till NMM, 36, 37, 39, 40, 50
- Jönsson, Sven (1793–1873), åbo, f. och d. i Östraby 1, Kattarp, morbror till NMM, 39, 40
- Jönsson, Sven (1791–1861), rusthållare, f. i Bräcke nr 4, Väsby, d. i Västra Kattarp 5, styvfar till NMM, 39, 40, 45, 53
- Jönsson, Tufve (1685–1747), ”Starke Tufve”, mytomspunnen i Kullabygden, 368
- Karl XIV Johan (1763–1844), kung av Sverige och Norge, 61, 115, 116, 158
- Karl XV (1826–1872), kung av Sverige och Norge, 265
- Kimbré, Bengt-Åke (1935–2010), konsthistoriker, fotograf, TV-producent, 321
- Kjellberg, Albert Theophron (Theophilus) (1809–1856), målare, 341, 402
- Klein, Ernst (1887–1937), etnolog, skribent, museiintendent, 262
- Klenze, Leo von (1784–1864), arkitekt, 158, 159, 186, 188
- Klindt Jensen, Ole (1918–1980), arkeolog, 274
- Klingspor, Fredrik Philip (1761–1832), ståthållare, 158, 159, 160, 387
- Kornerup, Jacob (1825–1913), målare, författare, 100
- Krafft d.y., Pehr (1777–1863), porträttör och historiemålare, 67, 347
- Kristian IV (1577–1648), kung av Danmark, 95
- Kristian VIII (1786–1848), kung av Danmark, 95
- Kristina (1626–1689), drottning av Sverige, 111
- Krutmeijer, David, (1778–1854), kansliråd, 266, 267, 268, 341
- Krüdener, Alexander von (1786–1852), diplomat, ryskt sändebud vid svenska hovet, 233, 234
- Kugler, Franz (1808–1858), konsthistoriker, regeringsråd, 309
- Kühler, Albert (1803–1886), målare, munk, 118
- Lagerheim, Elias (1791–1864), diplomat, utrikesminister, 160, 161, 341, 347, 348, 349
- Laine, Christian (1939–2022), arkitekt, konsthistoriker, 155
- Lagerqvist, Lars (1790–1850), brukspatron, ledamot av borgarståndet, 163
- Lalander, Hélène (1938–2018), formgivare, 212
- Langerhans, Friedrich Wilhelm (1780–1851), arkitekt, stadsbyggnadsinspektör, 180, 342, 346
- Larsdotter, Bengta (1843–1919), systerdotter till NMM, 352, 356, 358, 359
- Larsdotter, Hanna (1847–1920), systerdotter till NMM, 352, 353, 354, 355, 356, 359
- Larsdotter, Kjersti (1841–1926), systerdotter till NMM, 352, 356, 367
- Larsson, Måns (1845–1920), systerson till NMM, 352, 356, 358

- Lebas, Louis-Hippolyte (1782–1867), arkitekt, 164
- Lefrén, Johan Peter (1784–1862), general, ämbetsman, 205
- Leonardo da Vinci (1452–1519), konstnär, uppfinnare, 108, 128, 130
- Lessing, Carl Friedrich (1808–1880), målare, 341
- Limnell, Emanuel (1766–1861), professor, historie- och dekorationsmålare, 59, 67
- Linderholm, Anders (1815–1858), gesäll, dekorationsmålare, 233
- Lindgren, Gustaf (1903–1989), konsthistoriker, 112, 118, 125, 126
- Lindqvist, skeppare i Höganäs, 47
- Linstow, Hans Ditlev (1787–1851), arkitekt, 160
- Ling, Per Henrik (1776–1839), diktare, gymnastikpedagog, 276
- Ljunggren, Gustaf (1823–1905), professor i tyska och estetik, universitetsrektor, 256, 306, 308, 310
- Lorrain (Gellée), Claude (1605/06–1683), målare, 59
- Lovén, Lars Johan (1795–1884), byråchef, riksdagsman, ordf. i Stockholms enskilda bank, 205
- Lovisa Ulrika (1720–1782), prinsessa av Preussen, drottning av Sverige, 239
- Ludvig I (1786–1868), kung av Bayern 1825–1848, 186
- Ludvig Filip I (1773–1850), kung av Frankrike 1830–1848, 196
- Lund, Johan Ludvig (1777–1867), konstnär, 76, 81, 85
- Lundin, Claës (1825–1908), författare, journalist, 257
- Lundberg, Giacomo/Jacob (1792–1893), assistent till J.N. Byström, 110, 339
- Lundgren, Egron (1815–1875), konstnär, 59, 60, 64, 71, 111, 112, 113, 115, 119, 125, 128, 129, 249
- Lundström, Bo (1962–), arkivarie, konsthistoriker, 157
- Löwegren, Carl Edvard (1811–1872), musikdirektör, 232
- Löwenhielm, Carl Gustaf (1790–1858), officer, diplomat, 339
- Magnus-Petersen, Julius (1827–1917), gravör, arkeolog, 91, 100
- Malmberg, Boo von (1905–1980), museiman, konsthistoriker, 155, 156, 158, 166, 184, 188
- Martin, Elias (1839–1818), konstnär, 231
- Medén, Anders Fredrik Edvard (1825–1911), arkitekt, 233
- Meijer, Carl Fredrik (1791–1872), fortifikationsofficer, arkitekt, 150
- Melin, Dag (1878–1976), arkitekt, rektor för Tekniska skolan/Konstfackskolan. 213
- Metzger, Giovanni (Johann Baptist) (1774–1844), kopparstickare och konsthandlare, 110, 127, 130
- Meyer, Gerhard (1704–1784), styckgjutare, gjuteridirektör, 63
- Mineur, Claes Gustaf (1811–1900), tapetfabrikör, målare, elev i NMM:s söndagsskola 1844–45, 201
- Mineur, Frans Henrik (1816–1868), målare, elev i NMM:s söndagsskola 1844–45, 201
- Molin, Johan Peter (1814–1873), skulptör, 219
- Monrad, Ditlev Gothard (1811–1887), biskop och statsminister, 93
- Monrad, Emilie Nathalia (1815–1871), g.m. Ditlev Gothard Monrad, 93
- Montelius, Oscar (1843–1921), arkeolog, riksantikvarie, 250, 251, 253, 273, 279, 280, 281, 282, 301
- Moström, Lars Fredric (1808–1870), krigshovrättspost[iljon], resebetjänt,

- 108, 180, 334, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 346, 347, 348, 349, 401
- Månsdotter, Sissa (1817–1847), f. och d. i Ingelstråde 8, syster till NMM, 38, 41, 53, 307, 351, 352
- Månsson, Måns (1797–1866), från Stora Vångerslåt i Kalmar, riksdagsman för bondeståndet, 180
- Møller, Jens Peter (1783–1854), landskapsmålare, konservator, 77, 81, 86, 379
- Mölleryd, Anders W. (1911–2006), lokalhistoriker i Kullabygden, 24
- Napoleon I (1769–1821), kejsare, 43, 109
- Napoleon III (1808–1873), kejsare, 245, 294
- Nepveu, Frédéric (1777–1862), arkitekt, 196
- Nilsson, Hans (1835–1900), g.m. NMMs systerdotter Bengta Larsdotter, 353, 356
- Nilsson, Jöns (1748–1816), åbo, f. och d. i Östraby, Kattarp, 36
- Nilsson, Sven (1787–1883), zoolog och arkeolog, 93, 98, 273, 274, 277, 279, 286, 298, 299, 300
- Nisbeth, Åke (1926–2008), antikvarie, konsthistoriker, 327
- Norby, Søren (1460/80–1530), sjöofficer, länsherre, 92
- Nordenberg, Bengt (1822–1902), konstnär, 226
- Nordensvan, Georg (1855–1932), konsthistoriker, författare, 129, 219, 228
- Nyman, Gustaf (1812–1887), g.m. pigan Hanna Jönsdotter i Ingelstråde 8, 35
- Nyman, Nils (1812–1887), gruvarbetare i Höganäs, 36
- Nyman, Peter (1744–1817), åbo, Bräcke 3, g.m. Catharina Fredrika Boustedt, 35, 36
- Nyström, Per Axel (1793–1868), professor, arkitekt, 141, 144, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 177, 178, 184, 185, 389
- Ohlsson, Héléne (1961–), teatervetare, 126
- d’Ohsson, Abraham Constantin Mouradgea (1779–1851), diplomat, 342
- Olin, Martin (1967–), konsthistoriker, 118
- Olsson, Lars (1818–1848), f. i Ingelstråde 4, d. i Ingelstråde 8, svåger till NMM, 53, 352
- Olsson, Martin (1886–1981), professor, riksantikvarie, konst- och arkitekturhistoriker, 329
- Oskar I (1799–1859), kung av Sverige och Norge, 61, 66, 71, 81, 157, 158, 159, 160, 163, 166, 167, 172, 173, 186, 192
- Overbeck, Johann Friedrich (1789–1869), konstnär, 8, 111, 128, 129, 130
- Oehlschläger, Adam (1779–1850), poet och estetiker, 76, 85
- Palm, Gustaf Wilhelm (1810–1890), konstnär, 59, 63, 111, 112, 113, 115, 118, 125, 127, 384
- Palmstedt, Erik (1741–1803) arkitekt, 136
- Percier, Charles (1764–1838), arkitekt, 199
- Persson, August (1848–?), g.m. NMMs systerdotter Hanna Larsdotter, 352, 353, 354, 355
- Persson, Sigfrid, Ragnar och Thure (födda 1869, 1871 och 1875), barn till NMMs systerdotter Hanna Larsdotter, 353, 354, 355, 356
- Perugino, Pietro (1446/1452–1523), målare, 111, 128, 129, 130
- Petersen, Ludvig Friedrich (ca 1806–

- 1856), antikvitetshandlare på Store Kongensgade 51 (1849) och Kongens Nytorv 1 (1850–1856), Köpenhamn, 81
- Pettersson, Abraham Rafael Ulric (1824–1866), arkitekt, målare, 233
- Peterson, Sigurd (1886–1944), folkskollärare i Höganäs och Helsingborg, 369
- Pihl, Anders (1810–1886), fältskär, son till Mårten Pihl, 29, 37, 53, 55
- Pihl, Mårten (1776–1855), fanjunkare, f. i Färingtofta, d. i Ingelstråde 8, g.m. J.C. Stolt, 29, 37, 41, 55
- Piper, Fredrik Magnus (1746–1824), hovintendent, landskapsarkitekt, 157
- Piranesi, Giambattista (1720–1778) konstnär, grafiker, arkitekt, 111
- Pontin, Erik Magnus Constans af (1819–1852), kammarjunkare, författare, 226
- Putnam, Robert D. (1941–), professor, statsvetare, 218
- Pålsdotter, Elna (1747–1812), f. i Väsby 12, d. i Ingelstråde 8, farmor till NMM, 36
- Pålsson, Nils (1833–1881), åbo, g. m. NMMs systerdotter Kjersti, 356, 367, 368
- Raffael (Raffaello Sanzio di Urbino) (1483–1520), konstnär, 59, 109, 111, 130
- Rafn, Carl Christian (1795–1864), fornforskare, 90, 91, 92, 97, 102
- Rambach, Benjamin Friedrich (1803–1861), snickarmästare, 206, 390
- Ranby, Caroline (1964–2019), etnolog, kulturhistoriker, 31
- Ranke, Leopold von (1795–1886), historiker, preussisk statshistoriograf, 14
- Rask, Rasmus (1787–1832), språkforskare, 90
- Retzius, Anders (1796–1860), anatom, etnograf, 64, 70, 71, 280
- Retzius, Gustaf (1842–1919), läkare och anatom, 280, 281
- Reutersvärd, Oscar (1915–2002), professor, konstnär, 324
- Riddervold, Hans (1795–1876), biskop, stortingspresident, 160
- Riedel, August (1799–1883), konstnär, 130
- Roosval, Johnny (1879–1965), professor, konsthistoriker, 316
- Rudberg, August Emanuel (1830–1869), arkitekt, byggmästare, 145
- Rydbeck, Otto (1872–1854), arkeolog, museiman, 312, 314, 315
- Rääf i Småland, Leonhard Fredrik (1786–1872), riksdagsman, 259, 277
- Ruuth, Eric (1746–1820), finansminister, grundare av Höganäsbolaget, 34
- Röök, Lars Jakob von (1778–1867), konstnär, kamrer för Kongl. Museum, 61, 139, 160, 185, 187, 242, 243, 336, 343
- Saltza, Edvard Fredrik von (1775–1859), svärfar till Gustaf De la Gardie, 47
- Saltza, Mariana Fredrika von (1806–1888), hustru till Gustaf De la Gardie, 47
- Sandberg, Johan Gustaf (1782–1854), professor, direktör vid Konstakademien, målare, 61, 64, 65, 67, 70, 73, 74, 76, 107, 231, 340, 379
- Sander, Fredrik (1828–1900), författare, museiman, konst- och litteraturhistoriker, 156
- Sandström, Sven (1927–), professor, konsthistoriker, 213, 324, 325
- Scheel-Plessen, Wulff (1809–1876), diplomat, 233
- Schelling, Friedrich von (1775–1854), filosof, 278

- Schinkel, Karl Friedrich (1781–1841), arkitekt, målare, 186, 189
- Schirmer, Johan Wilhelm (1807–1863), konstnär, 231, 236
- Schlegel, August Wilhelm (1767–1845), professor i estetik och litteraturhistoria, fornforskare, 278
- Schlegel, Friedrich (1772–1829), filosof, litteraturhistoriker, författare, 278
- Schlesinger, Johann Jakob (1792–1855), målare, kopist, konservator vid Gemäldegalerie Berlin, 342
- Schmidt, Carl Anton (1823–1889), elev vid Konstakademiet i Köpenhamn, 84, 216
- Schmidt, Valdemar (1836–1925), egyptolog, assyriolog, 101, 102
- Schneider, C.G. modelltecknare i Berlin, 202
- Scholander, Fredrik Wilhelm (1816–1881), arkitekt, 164, 173, 176, 177, 178, 189
- Schröder, Johan Henrik (1791–1857), professor, bibliotekarie, fornforskare, 160, 162, 274, 277, 279, 284
- Schwab, Carl (1803–1869), porslinsmålare i Berlin och Stockholm, 341
- Schweitz, Carl Fredrik (1837–1909), gästgivare i Trelleborg 1874–1883, 354, 355
- Stüler, Friedrich August (1800–1865), arkitekt, 189, 346
- Sergel, Johan Tobias (1740–1814), skulptör, 70, 218
- Sergell, Christofer (1693–1773), hovbrodör, 70
- Silfverstolpe, Fredrik Otto (1795–1882), officer, ecklesiastikminister, 184, 189
- Silverstolpe, Fredrik Samuel (1769–1851), diplomat, preses i Konstakademien, 61
- Siljeström, Per Adam (1815–1892), fysiker, lärare, riksdagsman, 221
- Sitte, Camillo (1843–1903), arkitekt, konsteoretiker, 145
- Sjöborg, Nils Henrik (1767–1838), professor, historiker, fornforskare, 274, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 297
- Sjöcrona, Cornelius (1824–1906), generalmajor, ordf. i Kristianstads forminnesförening och stadsfullmäktige, 363
- Sjögren, Karl Göran (1949–), arkeolog, 302, 303
- Sjögård, Göran (1954–), arkivchef Folklivsarkivet, etnolog, 330
- Sjöström, Leonilda (1836–1898), lärare i matematik på Tekniska skolan, 211
- Sjövall, Hjalmar (1844–1910), fil. dr, rektor i Trelleborg, riksdagsman, 355
- Smith, Anthony D. (1939–2016), professor, socialhistoriker, 218, 229
- Smith [Smidt], Ludvig August (1820–1906), teckningselev hos Eckersberg, 216
- Sofia Albertina (1753–1829), prinsessa av Sverige, abbedissa av Quedlinburg, 163
- Sonne, Jørgen (1801–1890), konstnär, 95, 98
- Sprengtporten, Jacob Wilhelm (1794–1875), generallöjtnant, överståthållare, 161, 205, 389
- Stahl, Natalia, modell vid Konstakademiet i Köpenhamn, 76
- Stavenow, Åke (1898–1971), konsthistoriker, 13, 23, 24, 73, 85, 87, 105, 106, 112, 125, 166, 170, 212, 213, 215, 219, 220, 247, 310, 328
- Stawford, Thomas (1766–1831), tekniker, industriell pionjär, 34
- Stephens, George (1813–1895), filolog, arkeolog, 87, 89, 90, 93, 95, 102, 233, 363, 364
- Stephens, Joseph (1841–1934), ingenjör, bruksägare, riksdagsman, son till George Stephens, 363

- Stilling, Harald Conrad (1815–1891), arkitekt, 85, 95, 144
- Stierneld, Adolf Ludvig (1755–1835), hovman, konstsamlare, 387
- Stjernqvist, Per (1912–2005), professor, jurist, universitetsrektor, 323
- Stolpe, Hjalmar (1841–1905), entomolog, arkeolog, 279, 280, 281
- Stolt, Janica Catharina (1779–1862), f. i Everlöv, d. i Väsby, g.m. Mårten Pihl, 37
- Strandberg, Olof (1816–1887), operasångare, 232
- Strunk, Adolph (1816–1888), museiman, 98
- Strömer, Johan Henric (1807–1904), litograf, tecknare, målare, 55
- Stuart, Carl Gustaf (1802–1873), kamrarråd, sekr. vid Riksgälden, 233
- Stuart, Carl Gerhard Gustaf (1806–1881), löjtnant, Karlskrona, 233
- Stuhlmann, Adolph (1838–1924), konstpedagog, 211, 212
- Stäck, Joseph Magnus (1812–1868), professor, landskapsmålare, 63
- Sundberg, Carl Gustaf (1817–1898), skådespelare, 232
- Sundvall, Carl Fredrik (1754–1831), hovintendent, arkitekt, 157
- Svanberg, Fredrik (1972–), arkeolog, museolog, 332
- Svensson, Henry (1952–) professor, överläkare, 213, 214
- Svensson, Lars [i Koholma, Färingtofta] (1783–1840), NM:s förmyndare, 41, 45, 377
- Svensson, Måns (1777–1818), åbo, sockenskomakare i Ingelstråde, far till NMM, 36, 37, 38, 39, 41, 52, 55
- Svensson, Svante (1848–1916), arkitekt till Kristianstads fornstuga, verksam i Karlshamn, 363
- Sätherberg, Carl Herman (1812–1897), läkare, diktare, 232
- Säve, Carl (1812–1876), språkforskare, konstnär, 283
- Säve, Pehr Arvid (1811–1887), författare, fornforskare, bror till föregående, 250, 259, 283, 284,
- Säve, Salomon Fredrik (1797–1872) livmedikus, halvbror till föregående, 352
- Söderman, Carl August (1835–1907), skulptör, 262
- Södling, Carl Erik (1819–1884), musikforskare, lärare, 283
- Tannström, Nils Magnus af (1777–1842), ämbetsman, lärare, 276, 277
- Tasso, Torquato (1544–1595), diktare, 132
- Tegnér, Elof (1844–1900), historiker, bibliotekarie, 308
- Tegnér, Esaias (1782–1846), diktare, 85, 86, 276, 277
- Tessin, Nicodemus d.y. (1654–1728), arkitekt, 143, 153, 183
- Thomsen, Christian Jürgensen (1788–1865), fornforskare, museiman, 77, 81, 98, 161, 244, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 282, 379
- Thordeman, Bengt (1893–1990), riksantikvarie, arkeolog, 219
- Thorén, Thor (1863–1937), arkitekt, rektor för Tekniska skolan, 213
- Thorvaldsen, Berthel (1770–1844), skulptör, 74, 75, 81, 95, 98, 102, 110, 111, 125, 126
- Tidemand, Adolph (1814–1876), konstnär, 231, 236
- Trigger, Bruce G. (1937–2006), arkeolog, 274
- Uddman, Carl Johan (1821–1878), operasångare, 226
- Ulfeld, dansk o svensk adelsätt, 26
- Ursin, Georg Frederik (1797–1849), matematiker och astronom, 85, 201, 207

- Vallé, Jean de la (1620/24–1696), arkitekt, 140
- Vejde, Pehr Gunnar (1885–1966), folkskollärare, lokalhistoriker, 314, 315
- Vernet, Horace (1789–1863), målare, 341
- Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel (1814–1879), arkitekt, 150, 152
- Wahlbom, Carl (1810–1858), historiemålare, 59, 226
- Wahrendorff, Axel von (1790–1851), kammarherre, chargé d'affaires i Bryssel och Haag, 342
- Wallenstråle, Paul Emil (1820–1897), underlöjtnant, målare, 233
- Wallman, Johan Haquin (1792–1853), präst, lektor, fornforskare, 277, 279, 283, 284, 289
- Wallmark, Lars Johan (1810–1855), överdirektör Teknologiska institutet, 206
- Warburg, Aby (1866–1929), konsthistoriker, kulturteoretiker, 331
- Wannqvist, Fredrik af (1805–1876), notarie i Överståthållarämbetet, 230, 233
- Way, Johan (1792–1873), professor, konstnär, akademiritmästare, 160
- Wennerberg, Gunnar (1817–1901), tonsättare, diktare, ämbetsman, statsråd, 249
- Werdenfels, Åke (1940–2022), arkivarie vid Folkliksarkivet, landsantikvarie, 327, 328
- Werlin, Nils (1778–1854), prost resp. kyrkoherde i Väsby, 47, 53, 57
- Westin, Fredric (1782–1862), professor, direktör vid Konstakademien, målare, 47, 48, 59, 61, 67, 261
- Wetterling, Alexander Clemens (1796–1858), militär, konstnär, 157, 160
- Wickenberg, Pehr (1812–1846), konstnär, 339, 340
- Widén, Per (1976–), konst- och idéhistoriker, 155, 159, 160
- Wijnbladh, Olof Claes Hjalmar (1819–1862), underlöjtnant vid Ingenjörskåren, 189
- Wiman, Johan Oscar (1822–1863), arkitekt, 233
- Widmark, Gustaf Wilhelmsson (1885–1967), arkitekt verksam i Helsingborg, 369
- Winge, Pehr Eric (1784–1867), rådman i Nyköping, ledamot av borgarståndet, 163
- Winge, Mårten Eskil (1825–1896), konstnär, 249
- Winqvist, Margareta (1919–2016), konsthistoriker, 112
- Wollin, Nils G. (1892–1964), professor, konsthistoriker, 200, 207, 208, 211, 213, 215
- Worsaae, Jens Jacob Asmussen (1821–1885), arkeolog, 92, 98
- Wrangel, Ewert (1863–1940), professor, konst- och litteraturhistoriker, 304, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 322, 330, 332
- Zickerman, Lilli (1858–1949), textilkonstnär, grundare av Föreningen för Svensk Hemslöjd, 331
- Åberg, Gustaf (1910–2000), museichef, 24, 309, 310, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 329, 332, 369
- Årman, Carl Gustaf (1807–1891), expeditionschef vid Lantförsvarsdepartementet, 233
- Ørsted, Hans Christian (1777–1851), fysiker, kemist, 76

Sakregister

Sakregistret förtecknar orter, byggnader, platser och organisationer som omnämns i artiklarna utan avseende på belägenhet inom dagens nationsgränser. I vissa fall anges belägenhet i stad eller region.

- Accademia di Belle Arti, Venedig, 132
Akropolis, Aten, 186, 187, 188, 189
Albano, 125
Allerum sn, 26, 40, 367,
Allinge, Bornholm, 96
Alnarp, 358
Amalfi, 115, 125
Amalfikusten, 125
Amerika (Nordamerika), 352, 353, 354
Apenninerna, 131
Arezzo, 127
Arkeologiska kongressen i Köpen-
hamn, 101
Arsenale, Venedig, 132
Artisternas- och litteratörernas pen-
sionsförening, 8, 219, 220, 230
Arvfurstens palats, Stockholm, 143,
162, 163
Assisi, 111
Augsburg, 147, 148

Baden, 206
Baiae, 122
Basilica Nuova, Rom, 124
Basilica Palladiana, Vicenza, 132
Basilica di San Pietro, Vatikanen, 126
Basilica di Santa Maria degli Angeli,
sydväst Assisi, 111
Bayeuxtapeten, 92

Bayern, 186, 188, 206
Belgien, 105, 199, 279
Bergsklippan större, kvarter, Stock-
holm, 172
Berlin, 46, 52, 107, 109, 180, 186, 189,
195, 202, 265, 309, 334, 337, 338, 339,
341, 342, 346
Biblioteca Marciana, Venedig, 132
Bjernede kyrka, Själland, 100, 101
Bjäresjö kyrka, 87
Björnekulla, 45
Blasieholmen, 8, 134, 145, 176
Blekinge, 92, 262, 316, 328
Blå grottan, Capri, 125
Bologna, 131
Bonnarps hed, 46
Bornholm, 11, 96
Brunkebergs hotell, 177
Brunnby, 26, 27, 85, 368
Bryssel, 335, 339, 341, 342
Bräcke, Brunnby sn, 35, 36, 39, 45
Brösarps kyrka, 250

Caffé del Greco, Rom, 112
Campo Santo, Pisa, 110
Cap Mysane, 115
Capitolium, Rom, 113, 189
Capri, 115, 125
Capua, 125

- Caracallas termer, 127
 Carrara, 110, 339
 Caserta, 116
 Castellammare di Stabia, 125
 Castelli Romani, 113
 Castello Sforzesco, Milano, 109
 Castello, Venedig, 133
 Catania, 125
 Cattedrale di Sant'Andrea, Amalfi, 125
 Central Saint Martins University of
 the Arts London, 209
 Cepheus, kvarter i Gamla Stan, Stock-
 holm, 138, 342
 Ceres, kvarter i Gamla Stan, Stock-
 holm, 136, 138, 140
 Cervaro, 116
 Charlottenborg (Kunstakademiet
 Köpenhamn), 75, 76, 77, 84, 85, 93,
 162, 178, 199, 204, 216, 336
 Chiusi, 127
 Christiansborg slott, 95, 158, 162
 Colosseum, 114
 Cumae, 122
- Dalarna, 260, 262, 263, 328, 330
 Danmark, 11, 73, 83, 90, 92, 93, 95, 96,
 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 161,
 199, 200, 234, 238, 242, 245, 274
 Dannevirke, 98
 De pontinska träskan, 125
 Djurgården, Stockholm, 144, 352
 Drottninggatan, Stockholm, 183, 262
 Drottningholms slott, 9, 156, 189, 191,
 192, 193, 194, 195, 196
 Düsseldorf, 107, 231, 236, 341
 Dädesjö kyrka, 315, 316
- Eckernförde, 76
 Emilia-Romagna, 131
 England, 15, 92,
 Ersta diakoni (tidigare Ersta diakoniss-
 anstalt), 259, 266, 268, 271, 305, 371
 Eslöv, 354
 Etna, 109, 125
- Falbygden, 302
 Falköping, 290, 292, 303
 Farhult, 45, 368
 Ferentino, 115
 Ferrara, 132
 Finngatan, Lund, 324, 325, 326, 327,
 330
 Finska kyrkan, Stockholm, 139, 182
 Florens, 107, 109, 110, 111, 127, 128,
 130, 131, 278, 339
 Folklivsarkivet vid Lunds universitet,
 13, 15, 52, 103, 106, 209, 268, 291,
 320, 324, 325, 326, 327, 330
 Fondi, 125
 Forum Romanum, 113, 124
 Frankrike, 15, 24, 96, 98, 104, 105, 107,
 132, 196, 199, 208, 245, 294
 Frascati, 113, 118
 Fredenheimska huset, Stockholm, 161
 Fredensborg, 72, 81, 92, 97
 Frederiksborg Slot, 92, 98, 102
 Färöarna, 81
 Föreningen för Nerikes folkspråk och
 fornminnen, 240, 259
- Gaeta, 125
 Gamla Stan, Stockholm, 134, 135, 136,
 138, 139, 140, 141, 145, 342
 Geijerska huset, Riddarholmen, Stock-
 holm, 161
 Genève, 341
 Genua, 109, 110, 119, 132
 Gewerbeschule Hamburg, 211
 Giardino Pubblico, Milano, 109
 Gotlands Fornsal, 248, 285
 Gripsholms slott, 92, 195, 209
 Gustavsberg, 46
 Görslövsån, 29
 Göteborgs museum, 270, 285
 Götiska förbundet, 238, 274, 276, 278,
 284, 287
- Haag, 342
 Halland, 11, 262, 286

- Hannover, 206, 246
 Hamburg, 129, 211
 Hamburger Kunsthalle, 129
 Hammershus, Bornholm, 96
 Hebbeska huset, Riddarholmen, Stockholm, 161
 Helgeandsholmen, Stockholm, 134, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 176, 181, 182, 183, 184, 185, 188
 Helsingborg, 27, 44, 163, 352, 354, 356, 369
 Helsingør, 97
 Herculaneum, 122
 Herlufsholms skola, 93
 Holland (Nederländerna), 105, 138, 139, 199
 Hultabo, 45
 Humlegården, Stockholm, 188
 Härjedalen, 11, 320, 328
 Höganäs, 24, 26, 27, 30, 34, 35, 37, 44, 45, 46, 50, 52, 53, 55, 67, 96, 213, 260, 317, 318, 319, 321, 328, 329, 332, 336, 339, 352, 358, 369
 Höganäsbolaget, 30, 37, 46
 Höganäs museum, 24, 317, 328
 Höghult, 40
 Höör, 45
 Il Duomo, Florens, 127
 Iliaden, 286
 Indebetouska huset, Stockholm, 139, 164, 182, 185
 Industriföreningen i Köpenhamn, 95
 Ingelstråde, 8, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 213, 317, 319, 323, 356, 367, 368, 369
 Inspektionen (senare Direktionen) för de Antikvariske Mindesmärkers Bevaring, 92
 Internationella arkeologikongressen 1866–1867, 279, 280
 Ischia, 118, 125
 Italien, 8, 15, 24, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 115, 116, 118, 119, 122, 131, 132, 133, 163, 164, 185, 199, 218, 230
 Judiska ghettot, Rom, 129
 Jylland, 93, 98
 Jämtland, 11, 90, 328
 Jönköping, 314
 Kaplansbacken, Stockholm, 145, 152, 164
 Karl XIII:s torg, Stockholm, 159, 164, 176, 181, 182, 184, 188
 Karleby, Västergötland, 290,
 Karlevistenen, Öland, 90
 Kastellet, Stockholm, 134, 148, 150, 152
 Katrinebergs folkhögskola, 319
 Kattarp, 36, 40, 309, 368
 Kiel, 76
 Kirsteinska huset, Stockholm, 227, 231
 Kivik, 93
 Klampenborg, 102
 Koholma, 41, 45, 53
 Kommerskollegium, 208
 Kongl. Museum, 61, 156, 157, 158, 160, 163, 164, 185, 192, 193, 231, 237, 242, 243, 336, 343
 Konstakademien (Kungl. Akademien för de fria konsterna), 11, 47, 52, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 76, 107, 108, 110, 112, 140, 157, 160, 162, 163, 177, 178, 185, 186, 193, 199, 200, 201, 207, 208, 215, 218, 222, 223, 233, 236, 256, 261, 262, 265, 279, 335, 336, 337, 339, 340, 341
 Konstantins triumfbåge, 114
 Konstfackskolan, Stockholm, 8, 200, 202, 209, 212, 213, 214, 215
 Konstnärsgillet, 9, 217, 218, 219, 220, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 261, 262, 335, 337

- Konstnärsklubben, 15, 228, 229, 307, 371
 Krapperup, 26, 51, 93, 279, 367
 Kristiania, 160
 Kristianstads fornminnesförening, 363
 Kristianstads fornstuga, 363
 Kronobergs län, 314
 Kulla fälad, 24, 26, 29, 96
 Kulla Gunnarstorp, 26, 47, 50, 51
 Kullahelvön, 26
 Kullen, 38, 39
 Kullens hembygdsförening, 24, 57, 317, 369
 Kungl. Akademien för de Fria Konsterna (Konstakademien), 11, 47, 52, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 76, 107, 108, 110, 112, 140, 157, 160, 162, 163, 177, 178, 185, 186, 193, 199, 200, 201, 207, 208, 215, 218, 222, 223, 233, 236, 256, 261, 262, 265, 279, 335, 336, 337, 339, 340, 341
 Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 11, 161, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 245, 246, 249, 250, 251, 251, 260, 273, 302, 335
 Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, 240, 263
 Kungliga biblioteket, Stockholm, 155, 161, 164, 220, 232, 237, 247, 270, 347
 Kungliga Nummerlotteriet, 139
 Kungsklippan, Stockholm, 156, 165, 166, 170, 172, 178, 181, 186, 187
 Kungsträdgården, Stockholm, 157, 159, 176
 Konstakademiet (Köpenhamn), 75, 76, 77, 84, 85, 93, 162, 178, 199, 204, 216, 336
 Kvidinge hed, 46
 Kyrkholmen, Stockholm, 181, 182, 188, 189, 196
 Kåkbrinken, Stockholm, 138
 Königliches Museum Berlin (Altes Museum Berlin), 334, 339
 Köpenhamn, 8, 11, 12, 24, 59, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 107, 108, 135, 144, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 199, 201, 208, 216, 232, 235, 238, 244, 245, 261, 279, 335, 336, 337, 338, 346, 348
 Köpmangatan, Stockholm, 138
 Ladugårdslandstorget (Östermalmstorg), Stockholm, 182
 La Spezia, 110, 132
 Lausanne, 341
 Lazio, 127
 Ledbergsstenen, Östergötland, 97
 Lerberget, 26
 Lille, Frankrike, 98
 Lillhärdal, Härjedalen, 320
 Livrustkammaren, 164, 209, 247, 248
 Lucca, 110
 Luggude härad, 24, 28, 35
 Lund, 13, 15, 26, 86, 93, 94, 103, 209, 248, 256, 268, 269, 270, 279, 285, 287, 294, 297, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 327, 329, 330, 360, 365, 369, 371
 Lunds domkyrka, 83, 85, 100,
 Lunds universitetsbibliotek, 307, 308, 311
 Lunds universitets historiska museum, 294, 312,
 Lübeck, 111
 Lüneburg, 139
 Långaröd, 45
 Löberöd, 47, 91, 336
 Malmö, 28, 352, 354, 355
 Mantua, 131, 132
 Marseille, 119, 132
 Meta Sudans, 114
 Milano, 108, 109
 Modena, 132
 Montefiascone, 127
 Monte Cassino, 115

- Montparnasse, 24
 Monza, 109
 Mosebacke torg, 24, 259
 Motala ström, 338
 München, 107, 158, 186, 188, 189
 Museum för naturvetenskap, slöjd
 och konst i Stockholm, 263
 Mynttorget, Stockholm, 183
 Möja, 330
 Mörarp, 53

 Nationalmuseum, Stockholm, 9, 61,
 70, 126, 139, 140, 144, 152, 153,
 155, 156, 157, 158, 159, 162, 163,
 164, 165, 166, 167, 170, 172, 176,
 177, 180, 182, 183, 185, 186, 187,
 191, 192, 193, 195, 209, 232, 237,
 248, 263, 265, 287, 331, 337, 342,
 346
 Neapel, 109, 112, 115, 116, 118, 119,
 121, 122, 123, 125, 128, 132
 Nederländerna (Holland), 105, 138,
 139, 199
 Neptunus, kvarter, Gamla Stan, 140
 Nizza (Nice), 339
 Nordiska konstnärsmötet, 102
 Nordiska museet, 209, 210, 219, 255,
 256, 260, 262, 266, 268, 269, 270,
 271, 331
 Nordmandsdalen, 72, 81, 97
 Norge, 81, 90, 234
 Norra Danhult, 37
 Norra Skånska Kavalleriregementet,
 27, 29
 Norra Smålands fornminnesföre-
 ning, 314
 Norrbro, Stockholm, 141, 143
 Norrköping, 163, 320, 338, 341
 Norrköpings konstmuseum, 320
 Norrmalm, Stockholm, 134, 135, 141,
 143, 144, 145, 164
 Novi Ligure, 110
 Nygårdakrysset, 35
 Nykirke, Bornholm, 96

 Nyköping, 163
 Näs kyrka, Jämtland, 90

 Oceanen, väg vid Höganäs, 30, 34, 44
 Odeonsplatz, München, 159
 Oldnordisk museum, Köpenhamn, 81,
 98, 99, 102, 244
 Oldsagskommisionen (Den kongelige
 Commission til Oldsagers Opbeva-
 ring), 81
 Orvieto, 127
 Oslo, se Kristiania
 Oxenstiernska palatset, Stockholm,
 140

 Padua, 132
 Paestum, 115, 124
 Palais Leuchtenberg, München, 159
 Palatinen, Rom, 113
 Palazzo Cenci, Rom, 129
 Palazzo Doria Pamphili, Rom, 113
 Palazzo Pitti, 127
 Palermo, 125
 Palestrina, 115
 Paris, 8, 24, 87, 92, 93, 98, 101, 107,
 152, 164, 166, 170, 171, 186, 189, 196,
 197, 245, 248, 262, 280, 284, 287,
 335, 339, 340, 360
 Pavia, 109
 Parma, 132
 Pechlinska palatset, Stockholm, 8
 Perstorp, 45
 Perugia, 111
 Piazza Berberini, 111
 Pinacoteca di Brera, 108
 Pinacoteca Ambrosiana, 108
 Pisa, 110
 Platz Am Sande, Lüneburg, 139
 Po, floden, 132
 Pompeji, 122, 124
 Pontecorvo, 115, 119
 Pontemollesällskapet, 230
 Portici, 122
 Porziuncola, 111

- Pozzuoli, 115
 Prag, 107
 Preussen, 97, 180, 206
 Prästgatan, Stockholm, 140
 Puteoli, 122, 124

 Quartieri Spagnoli, Napoli, 116

 Riddarholmskyrkan, Stockholm, 140
 Ridderstolpeska huset, Stockholm, 239
 Rio de Janeiro, 360, 381
 Riseberga, 46
 Rogberga, 314
 Rom, 8, 60, 74, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 189, 199, 230, 232, 278,
 Rosendals slott, 160
 Roskilde, 95, 100, 102
 Roskilde domkyrka, 95, 100
 Rovigo, 132
 Ryd, 26
 Ryssland, 24, 339
 Rögle, 40
 Rønne, 96

 Sachsen, 206
 Salerno, 115, 124, 125
 Salviigränd, Stockholm, 343
 San Lorenzo fuori le Mura, 127
 San Luigi dei Francesi, Rom, 116
 Sandvik, Bornholm, 96
 Sankt Olai domkyrka, Helsingør, 97
 Sankt Mikkel's kyrka, Slagelse, 100
 Santa Maria Maggiore, Rom, 119
 Sant' Isidoro a Capo le Case, Rom, 128
 Schweiz, 105,
 Sicilien, 112, 125, 341
 Siljansbygden, 260
 Simrishamn, 319, 321, 322, 323
 Själland, 81, 98, 100, 101
 Sjöborg vid Elleholm, Blekinge, 92
 Skandinaviska utställningen i Köpen-
 hamn, 98, 208
 Skandinaviske Selskab, Det, 86
 Skansen, 262, 271
 Skeppsholmen, Stockholm, 134, 145, 148
 Skåne, 8, 11, 26, 32, 35, 39, 59, 62, 71, 75, 83, 85, 87, 97, 100, 247, 261, 262, 291, 292, 312, 313, 319, 328, 354, 358
 Skånska Stenkolsbolaget, 26, 34, 35, 55
 Slagelse, 100
 Slottsbacken, Stockholm, 319, 141, 145, 178, 185, 187
 Slussen, Stockholm, 145, 147, 148
 Slöjdskolan, 63, 144, 183, 203, 204, 207, 208, 209, 212, 213, 215, 263
 Småland, 11, 210, 247, 259, 312, 314, 328, 358, 365, 380
 Smålands museum i Växjö, 248, 259
 Sorrento, 115, 125,
 South Kensington-museet (Victoria & Albert Museum), London, 209
 Spoleto, 111
 Splügenpasset, 105, 108
 Spången, 46
 Staden mellan broarna (Gamla Stan, Stadsholmen), 136
 Statens historiska museum, 239, 240, 246, 248
 Statens porträttsamling på Gripsholms slott, 92
 Stettin (Szczecin), 339
 Stockholm, 8, 9, 11, 14, 24, 42, 47, 48, 52, 53, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 71, 73, 74, 81, 85, 89, 94, 95, 105, 107, 108, 112, 135, 136, 143, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 153, 157, 159, 160, 161, 162, 172, 186, 187, 189, 195, 199, 208, 209, 211, 217, 220, 222, 224, 226, 227, 228, 231, 232, 235, 239, 244, 248, 249, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 270, 273, 279, 280, 281, 285, 287, 289, 305, 316, 327, 330, 337, 338, 341, 342, 343, 349, 352, 356, 363, 371, 372, 380, 390, 391, 401, 402

- Stockholms Konstförening, 60, 224, 228
 Stockholms slott, 61, 157
 Stockholmsutställningen 1866, 248
 Stonehenge, 286
 Storbritannien, 90
 Storkyrkan, Stockholm, 139, 140, 247
 Stortorget, Stockholm, 136, 137, 138, 141, 205, 342
 Sunnavik, Småland, 358, 363, 364, 365
 Svartensgatan, Stockholm, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 266, 305, 306, 307
 Svartmangatan, Stockholm, 138
 Svenska Fornminnesföreningen, 8, 249, 252, 265, 275, 285, 286, 335,
 Svenska slöjdföreningen, 8, 10, 204, 205, 207, 208, 209, 212, 213, 215, 261, 263, 265, 335, 337, 342, 391
 Svenska Slöjdföreningens museum, 263
 Svenska teckningsläraresällskapet, 211
 Sällskapet för konststudium, 228
 Sällskapet för nordisk konst, 93
 Säveska villan, Djurgården, 352
 Södertörn, 330
 Södra Råda kyrka, 247, 332

 Tegelbacken, Stockholm, 140,
 Tekniska skolan, Stockholm, 208, 211, 212, 213, 215
 Tekniska skolan, Örebro, 208
 Terracina, 118
 Thorvaldsens museum, 74, 95, 98, 102, 382
 Titus termer, 127
 Tivoli i Köpenhamn, 85, 95, 144
 Tivoli, Italien, 113
 Tjörred, 45
 Torre Annunziata, 122
 Torrlösa kyrka, 252
 Torö, 330
 Toscana, 131
 Tre Kronor, slottet, 140
 Trelleborg, 354, 355
 Turin, 110
 Tyska förbundet, 105
 Tyska kyrkan, Stockholm, 136, 137, 138, 139, 140
 Tyskland, 24, 46, 199, 200, 208, 218, 309
 Tågalycke, 26

 Unter den Linden, Berlin, 341
 Umbrien, 127
 Uppsala, 61, 65, 263, 270, 320, 332
 Uppsala domkyrka, 61, 320, 332
 Utvälinge, 46

 Valmontone, 115
 Vatikanen, 113, 126
 Vegeholm, 40, 45,
 Venedig, 107, 109, 128, 132, 133
 Verona, 119, 122, 132
 Versailles, Château de, 9, 191, 196, 197
 Vestatemplet, Tivoli, 113, 115
 Vesuvius, 109, 122
 Via Appia, 127,
 Vicenza, 132,
 Viken, 26, 85
 Villa Borghese, Rom, 113
 Villa Farnesina, Rom, 113
 Villa Malta, Rom, 111
 Vingåker, 262
 Vitaby socken, 291, 292
 Viterbo, 127
 Vitterhetsakademien, 11, 161, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 245, 246, 249, 250, 251, 251, 260, 273, 302, 335
 Värdsberg, Östergötland, 100
 Världsutställningarna i Paris 1855, 1867, 1878, 262, 280, 284
 Värmland, 247
 Väsby, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 35, 39, 41, 47, 53, 57, 320, 323, 367, 368, 377
 Västbo härad, 315
 Västergötland, 11, 247, 290, 292
 Västraby, 40

- Weimar, 202
Westinska huset, Kungsholmen,
Stockholm, 164, 388
Wien, 107, 166, 208, 248, 265, 339, 365
Wätamåsa (Vätamåsa), 27, 28, 29, 33,
37, 53
Zoologiska museet i Stockholm, 263
Ås församling, 209, 391
Öresundsskolan, Höganäs, 318
Östergötland, 11, 97, 100, 312, 320,
327, 328, 343, 380
Österrike, 132
Östraby, 36, 39, 40
Överintendentsämbetet, 7, 159, 163,
164, 177, 179, 180, 184, 185, 189, 193,
243, 335

Nils Månsson Mandelgren och kampen för kulturens framtid är en antologi med syftet att ge nya perspektiv på Mandelgrens omfattande livsverk. Hittills har forskningen främst haft fokus på hans dokumentation av äldre kulturyttringar, men hans stridbarhet och oräddhet i att utmana etablissemang hade sikte på hur samtidens och framtidens kulturinstitutioner borde utformas och organiseras. I boken diskuteras vad Mandelgren faktiskt uppnådde i sitt arbete för utvecklingen av museiväsendet, kulturminnesvården och konst- och hantverksutbildningarna i Sverige. Här framgår också hur Mandelgren som enskild person med stor energi och övertygelse lyckades driva sina idéer och projekt med hjälp av ett vittförgrenat nätverk i flera europeiska länder. Han skaffade sig fiender på vägen, men hade också lojala vänner och donatorer som stod honom bi även när det stormade som mest.

Boken riktar sig till läsare som vill fördjupa sig i hur vår tid hänger samman med 1800-talets kulturliv och framtidsvisioner.

Nils Månsson Mandelgren och kampen för kulturens framtid

KARIN GUSTAVSSON

SOLFRID SÖDERLIND

(RED.)